

Віктор Горобець

Еліта козацької України

в пошуках політичної легітимації:
стосунки з Москвою та Варшавою

Монографія підготовлена за фінансової підтримки:

Fundacji im. Braci Jana i Jędrzeja Śniadeckich
(Краків, Польща),

Канадського інституту українських студій
Альбертського університету
(Едмонтон, Канада)

при сприянні

Вічного фонду Михайла та Дарії Ковальських
(Вестон, Канада),

Kasy im. Józefa Mianowskiego Fundacji
Popierania Nauki
(Варшава, Польща),

Державного комітету у справах науки
і технологій України,

Московського общественного научного фонда
(Москва, Російська Федерація)

при сприянні

Ford's Fund
(США)

Віктор Горобець

**ЕЛІТА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ
В ПОШУКАХ ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ:
СТОСУНКИ З МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ,
1654–1665**

Київ
2001

ББК 63.3(4Укр)4
Г67

Відповідальний редактор
доктор історичних наук,
академік НАН України
В. А. Смолій

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор
С. В. Віднянський,
доктор історичних наук, професор
Л. Г. Мельник,
доктор історичних наук
П. М. Сас

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України
НАН України

Друкується в авторській редакції

Зміст

Вступ .	7
Розділ 1. Історіографія проблеми та огляд джерел	21
Розділ 2. Переяславсько-Московський договір 1654 р. в структурі регіональ- ної рівноваги Центрально-Східної Європи	59
Розділ 3. Зовнішньополітичні аспекти воєнної кампанії 1655 р. Озернянська угода Війська Запорозького з Кримським ханством та її екстрапо- ляція на стосунки з Річчю Посполитою	87
Розділ 4. Біполярна віленсько-раднотська зовнішньополітична модель 1656 р. та місце в ній Війська Запорозького .	119
Розділ 5. Проблема політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусі як вузол українсько-російських суперечностей .	151
Розділ 6. Пошук політичного компромісу Козацького Гетьманату та Речі Посполитої: концепція Великого князівства Руського	178
Розділ 7. Внутрішні та зовнішні аспекти реалізації українсько-польської угоди 1658 р.	198

Розділ 8.	
Проблема збереження козацької займанщини на білоруських землях у стосунках з Варшавою та Москвою (вересень 1658 р. — грудень 1659 р.)	210
Розділ 9.	
«Переяславська модель — II» у випробуванні подразників внутрішніх і зовнішніх . . .	221
Розділ 10.	
Чуднівський вибір Ю. Хмельницького 1660 р.: передумови політичні та військово-стратегічні	238
Розділ 11.	
Зовнішньополітичні комбінації зими 1660/61 рр. та їх проєкції на суспільно-політичне життя України .	261
Розділ 12.	
Спроби імплантації Козацького Гетьманату в соціо-політичну структуру Речі Посполитої в контексті сеймової боротьби 1661 р.	293
Розділ 13.	
Взаємини Війська Запорозького з Коронаю Польською в часи післясеймової реакції осені 1661–62 рр.	310
Розділ 14.	
Задніпров'я початку 1660-х рр. як терен локальних політичних баталій .	339
Розділ 15.	
Переделекційні змагання 1661–62 рр. Спроба конституювання на Лівобережжі «шляхетського» Козацького Гетьманату	352
Розділ 16.	
Нижинська альтернатива чи безальтернативність 1663 р.? Політичні та соціальні передумови Чорної ради	380
Розділ 17.	
Владна ситуація на Лівобережжі як вияв «чорнорадівської» політики І. Брюховецького. Батуринські переговори 1663 р. і Московські — 1665 р. та їх результати	396
Розділ 18.	
Міжусобна боротьба на Правобережжі 1663–64 рр. та її наслідки для еволюції програмних вимог гетьманського уряду П. Тетері. Проект устроєвих реформ 1664 р.	422
Заключення	444
Примітки	461
Іменний покажчик .	522

*Дорогим мені
дружині Тетяні та сину Остапу
присвячую*

Вступ

Історія — як наука — може видатися доволі нудною дисципліною. Особливо, коли мова йтиме про висвітлення «історичних процесів», «генезу» чи «еволюцію» соціальних станів або груп, стратифікацію «великих соціальних структур» тощо. Інша справа, коли у фокус дослідницького аналізу потрапляють неординарні події, динамічні явища чи людські долі в круговерті цих подій і явищ. Звичайно ж, автор не бере на себе сміливість стверджувати, що його погляд на науку Історію не хибує суб'єктивістськими деформаціями і може претендувати на універсалізацію таких підходів. Цілком ймовірно й абсолютно природньо, що комусь може подобатись в Історії те, що викликає нудьгу в автора даного дослідження. Єдине, що надзвичайно йому лестить, так це те, що він хоч би не поодинокий у своїх уподобаннях і його погляди співзвучні думкам, до яких прийшли вчені, об'єднанні навколо сучасних послідовників школи «Анналів», котрі, переживши наприкінці 1970 — середині 90-х рр. часи «епістемологічної анархії», «сумнівів і розгубленості» та врешті-решт «кризи», почали розглядати суспільство не як сукупність «структур значної тривалості» (процесів економічних, ідеологічних, культурних, ментальних тощо), а — «соціальну практику задіяних у цих процесах осіб», тобто через спостереження за взаємодією суб'єктів історичних процесів у тій їх конфігурації, яка складається в кожній окремій ситуації¹

Зрозуміло, що за відмови від абсолютизації «великих соціальних структур», що відзначаються довготривалістю дії та серійністю своїх проявів, — як об'єкта досліджень — особливо привабливими для наукового аналізу виглядають явища дисперсні, незвичні казуси та соціальні процеси, яким притаманна значна рухливість. А що може бути більш цікавим для дослідника подібного методологічного спрямування, зацікавленого в розумуванні в межах «іншої соціальної історії»², як не ситуації руйнації традиційних соціальних відносин, зламу існуючих політичних структур, звичних норм моралі і стереотипів соціальної поведінки та, натомість, становлення принципово інших суспільно-політичних відносин, формування нової моралі й пошуку власної ідентичності в новому світі, тобто того перехідного стану суспільства, що означається в політологічній літературі дефініцією «революція»? Адже будь-яка революція за своєю суттю є своєрідною «точкою біфуркації», тобто тим моментом, коли відбувається зміна тенденцій історичного поступу. Коли тривалий період безальтернативного розвитку поступається місцем кардинальній трансформації або, принаймні, появі відповідних передумов для такої метаморфози, щоб невдовзі знову відносно стабільно існувати до нової біфуркації³

Для історії України раннього модерну⁴ такою точкою біфуркації стали події середини-другої половини XVII ст. (соціально-політичні, військові, етнічно-релігійні та етичні процеси), які саме таким чином — поняттям «Українська революція», а не інакше — «козацька реbelieя», «Козацьке повстання», «Велике Українське повстання», «Визвольна війна», «Національно-визвольна війна» тощо, на думку автора, можна найбільш точно й адекватно означити.

Варто зазначити, що існуючі на сьогоднішній день теорії революцій (а їх вивчення розпочалося ще з древньогрецьких філософів, а саме: Платона, котрий вбачав об'єктивну заданість і чітку послідовність у зміні державного ладу; та Арістотеля, котрий заперечував існування якихось універсальних атрибутів у цьому процесі) не можуть виявити та класифікувати всі спонукальні причини і вирішальні чинники, котрі спричинюють революційні вибухи, окреслити повне коло форм революційної боротьби чи встановити певні закономірності в її наслідках.

Більше того, дослідники часто-густо сперечаються з приводу хронологічних меж їх початку і завершення та, навіть, стосовно того, які історичні події слід вважати «по-справжньому» революційними. Чи не єдине, в чому фахівці є більш-менш єдностайними, так це у вичлененні головних ознак революційних зрушень. На їх думку, кожна революція несе на собі три родові ознаки: 1) розвал держави; 2) боротьбу між претендентами на центральну владу; 3) заснування нових інституцій⁵. Фактичний історичний матеріал, що стосується соціально-політичних процесів, які мали місце в Україні в середині — другій половині XVII ст., переконливо свідчить про наявність цих визначальних атрибутів, а отже — відповідність змісту явища його означенню дефініцією «революція». Саме Українська революція середини — другої половини XVII ст., як вибухоподібний і, водночас, тривалий і багаторівневий історичний процес, що характеризувався зміною тенденцій історичного розвитку, цікавить автора в якості *об'єкта* дослідження.

Як уже відзначалося вище, складність аналізу революційних перетворень, недостатній рівень «серійності» їх проявів і притаманна їм унікальність, обумовлена дією різноманітних, нерідко, випадкових факторів, не дозволили вибудувати стрункі теорії революцій, які й понині залишаються неповноцінними, оскільки здебільшого можуть запропонувати лише певні системні підходи чи то для з'ясування причин розвалу держави або появи нових інституцій, чи то — для з'ясування деяких особливостей соціальної поведінки груп, що протистоять одна одній у боротьбі за владу. Зважаючи на цю обставину, в центрі уваги пропонованого дослідження стоятиме лише один зріз проблеми — соціальна поведінка тих груп населення України, які або брали безпосередню участь у зламі існуючих до початку 1648 р. державних інституцій і структурі соціальної ієрархії, або ж внаслідок певного розкладу політичних сил якимось чином потрапили до середовища козацької старшини, тобто нової правлячої еліти, що очолила утворений в результаті революції державний організм — Козацький Гетьманат (само-назва — Військо Запорозьке, понятійне означення в сучасній вітчизняній історичній літературі — Українська козацька держава). А коли бути ще точнішим, *предметом дослідження*

пропонованої монографії є політична діяльність еліти козацької України на міжнародній арені, зокрема у відносинах з Польщею та Росією, скерована на пошук свого місця в системі династичних відносин Центрально-Східної Європи — як найбільш актуального і чи не єдино можливого на той час способу легітимації власних претензій на роль народу політичного.

Визначаючи предметом свого дослідження політичну діяльність еліти козацької України в стосунках з офіційними Москвою та Варшавою, автор не ставив перед собою завдання обов'язкового визначення персонального складу того чи іншого їх сегменту. Пояснюється це передовсім тим, що в розпорядженні дослідників практично немає документальних матеріалів, які б виходили з козацького середовища і призначалися б для внутрішнього користування, відбиваючи тим самим справжні наміри тих чи інших старшинських партій і угруповань у відносинах з правлячими елітами Російської та Польсько-Литовської держав та, відповідно, дозволяючи встановити межі політичної диференціації правлячої верстви Української держави. Значно більше автора цікавив розвиток міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі 50-х — середини 60-х рр. XVII ст., характер яких справляв потужний вплив на формування напрямів зовнішньополітичної орієнтації політичної еліти козацької України. Поняття «політична еліта козацької України», на нашу думку, в широкому його розумінні включає в себе весь козацький загаль, який в результаті революції *de facto* отримав права привілейованої, елітарної верстви суспільства. В контексті ж дослідження задекларованої нами проблематики ним означається передовсім та його частина, яка в той чи інший момент, у тому чи іншому регіональному обшарі України виступала в стосунках з офіційними Москвою та Варшавою в якості суб'єкта політичної взаємодії (в залежності від ситуації реальний вплив на вибір напрямку і характеру зовнішньополітичної діяльності Війська Запорозького могли мати, крім гетьмана, полковників і генеральної старшини, як обов'язкових суб'єктів зовнішньополітичної практики, також учасники розширених старшинських рад, а в окремих випадках навіть — загальнопредставницьких генеральних рад⁶).

При визначенні підходів до вивчення проблеми автор відштовхувався від положень запропонованої італійськими політичними соціологами Гаetano Моска і Вільфредо Парето теорії елітаризму. Для елітаристів історія — це повість про заміщення однієї еліти іншою. Згідно їх пояснення, падіння еліт відбувається із-за браку політичної майстерності або політичної волі, що проявляється, головним чином, в тому, що правляча еліта стає надмірно консервативною та закритою для сприйняття нових ідей та прийому в свої лави нових членів⁷. І хоча елітаризм, як самодостатня теорія для розуміння політики та історії, останнім часом зазнає серйозної критики за те, що далеко не завжди може пояснити фундаментальні засади панування еліт або дати цілісну картину механізму дії певних проявів соціальної організації (наприклад, ліберальної демократії), застосування підходів цієї теорії при вивченні соціально-політичної історії України середини — другої половини XVII ст., на думку автора, є вповні виправдане. Доцільність їх використання передовсім обумовлюється тим, що вже перші козацькі повстання в Україні кінця XVI ст. постають як прояв конфлікту, заснованому на ґрунті боротьби козацтва — регіональної еліти Наддніпрянської України — за визнання свого «природного» особливого рицарського стану⁸ та, натомість, нехтування правлячою елітою Речі Посполитої того факту, що козацтво, організувавши ефективну систему оборони регіону від степових сусідів та провівши швидке економічне освоєння краю, *de facto* вже є рицарським станом, тобто регіональною елітою. Адже, згідно тверджень засновників елітаризму, еліта займає свою привілейовану позицію саме завдяки тому, що вона володіє певними можливостями або певними психологічними якостями, цінними для конкретного суспільства, а саме: хитрістю і брехливістю або силою і рішучістю тощо. В умовах перманентного протистояння зі степовими народами на Середньому Подніпров'ї найбільше поціновувалися сила і рішучість, яких у козацтва, зважаючи на специфічні умови його зародження й існування, якраз і було вдосталь. Для правлячої еліти Речі Посполитої боротьба з козацтвом, як з потенційною елітою (контрелітою) була можливою у двох способах: або її ліквідація, або ж — абсорбування, включення до свого середовища. Дослід-

ники відзначають, що другий спосіб є не лише більш гуманним, а й значно ефективнішим, оскільки дає можливість уникнути збройної конфронтації. До того ж, закритість еліт рано чи пізно призводить до старіння суспільства і його занепаду. Правляча еліта Польсько-Литовської держави виявилася нездатною до самооновлення через абсорбування до свого середовища козацької верхівки та, водночас, недостатньо сильною, аби ліквідувати в Україні контреліту і залишитися наодинці в протиборстві зі Степом, що, врешті-решт, і стало головною причиною вибуху в середині XVII ст. Української революції.

Автор вважає за необхідне наголосити й на тому, що застосування елітаристських підходів є прийнятним не лише на стадії виявлення причин Української революції, а отже і суті, але й на стадії її розвитку. Засновник так званої «теорії головастиків» Пітірім Сорокін, проаналізувавши досвід революційного оновлення правлячих еліт, обґрунтував концепцію, що переконливо демонструє спорідненість причин і перебігу громадянської війни в Україні кінця 1650–1660 рр. (що отримала в науковій літературі не таку вже й бездоганну з наукової точки зору назву «Руїна») з аналогічними процесами, зафіксованими світовою історією. За теорією П. Сорокіна, «головастики» — нащадки непривілейованої частини суспільства, народжені з якостями «природних» правителів, досягнувши в результаті революційного вибуху зламу існуючої до тих пір державної організації і вийшовши через утворені внаслідок цього в «ситі селекції» більші від норми «дири» з соціальних підвалів на горішні щаблі соціальної ієрархії, на другому етапі революції неминуче мають зіткнутися з новим «ситом», яке, врешті-решт, і регулює процес формування нової правлячої еліти — середовища, яке складатиметься з найбільш фартових «головастиків», а також рештків дореволюційної аристократії, що зуміла вистояти в часи революційних потрясень й адаптуватися до нових вимог⁹. Годі говорити, що «контрреволюційні» заходи гетьманських урядів І. Виговського, П. Тетері, деякі тенденції в політиці Ю. Хмельницького, а також міжусобна боротьба Правобережного і Лівобережного гетьманатів — якраз і є виявами дії другого «сита селекції».

Самоочевидним, на наш погляд, є також і те, що Українська революція ранньомодерної доби мала цілий ряд особливостей. І ці особливості обумовлювалися передовсім тим, що оновлення правлячої еліти відбувалося не в межах усїєї Речі Посполитої, а лише на певній її частині; що значної ваги набував релігійно-етнічний антагонізм; що досить живучими залишалися устої традиційного суспільства, в якому легітимація соціальних відносин могла відбутися лише за санкцією легітимного монарха. Все це, а також цілий ряд інших, можливо менш універсальних, але водночас досить важливих на окремих стадіях революції, факторів і спричинювали ситуацію, за якої особливої ваги набував зовнішньополітичний чинник. Адже для новонародженої еліти козацької України друге «сито селекції», якщо й не знаходилося безпосередньо в руках однієї з правлячих династій Європи, то, принаймні, обов'язково мало бути пов'язаним якимось чином з нею, бути сакралізованим її ім'ям. Саме цією обставиною й обумовлено те, що при дослідженні проблеми становлення політичної ідентичності козацької еліти та усвідомлення нею свого місця в структурі політико-соціальних відносин автор зосереджує свою головну увагу на вивченні змісту й характеру взаємин керівництва Війська Запорозького з європейськими монархіями, передовсім з російською та польською, які на той час були найбільше заганжовані в українські справи.

В сучасній українській історіографії формується традиція, згідно з якою, прагнення до розбудови власної незалежної, суверенної держави виступає чи не наскрізною домінантою існування українського ранньомодерного суспільства. Залишається лише дивуватися: як могло статися, що настільки єдиний в своєму прагненні народ не зміг втілити свою мрію в реальність. Невже лише один зловіщий зовнішній фактор завадив цього досягти? А може, все ж, були й інші, не менш важливі чинники — об'єктивні, суб'єктивні, закономірні, випадкові тощо, які в кінцевому результаті й обумовили ті результати Української революції, що їх зафіксувала на своїх скрижaliaх Історія? Можливо, не таким вже й єдиним було суспільство та його еліта у своєму прагненні до побудови власної держави? А, можливо, його взагалі цікавили зовсім інші проблеми?

Головна евристична гіпотеза проекту полягає в тому, що прагнення козацтва легітимізувати своє привілейоване становище, ставши однією з головних конфліктних ліній розвитку соціально-політичних процесів у Польсько-Литовській державі та значною мірою спричинивши в середині XVII ст. вибух Української революції, зберігало свою актуальність — як одного з магістральних напрямів її розвитку — і в наступні часи. Причому, зважаючи на ту обставину, що процес формування козацтва (як нової контреліти Речі Посполитої, принаймні на певному регіональному рівні) мав чітко виражені етнічне та релігійне підґрунття, конфлікт із самого початку набув характерних ознак політичного сепаратизму, актуалізувавши тим самим вплив міжнародних чинників на напрями його розвитку і, відповідно, вивівши в якості визначальної проблему зовнішньополітичної орієнтації козацької еліти. А вибір напрямку зовнішньополітичної орієнтації в конкретно-історичних умовах середини — другої половини XVII ст. неминуче екстраполювався на проблему пошуку способів політичної легітимації претензій козацтва на роль політичної еліти України через оформлення відповідних династичних зобов'язань і засвідчення власної політичної лояльності правлячим династіям Європи. До того ж, враховуючи те, що формування елітарної верстви українського суспільства в середині — другій половині XVII ст. відбувалося з двох джерел: 1) з козацького середовища, яке розвивалось в умовах політичної субкультури протиставлення себе шляхетським канонам і до якого в роки революції долучилося чимало представників інших непривілейованих у Речі Посполитій станів і соціальних груп; 2) із середовища православної української шляхти, генетично пов'язаної з політичною і становою структурою Речі Посполитої, вихованою під впливом її політичної культури, але повсталою проти неї в силу почуття місцевого та етнічного патріотизму, із-за утисків у релігійній сфері та невизнання за значною частиною «рицарського люду» Подніпров'я прав повноцінного «народу політичного», — процес становлення політичної лояльності козацьких еліт по відношенню до тих чи інших правлячих династій (як один з елементів формування її політичної ідентичності) необхідно розуміти не як єдиний солідарний потік, а як досить складний і суперечливий

процес, певне дисперсне явище (феномен), що розвивалося під впливом цілого ряду іманентних внутрішніх та чужерідних зовнішніх чинників, було внутрішньо неоднорідним і суперечливим, охоплювало собою декілька чітко виражених паралельних і, в той самий час, тісно пов'язаних і залежних один від другого напрямів, межі яких не були достатньо жорсткими і допускали перехід під впливом певних обставин адептів тих чи інших поглядів у протилежний табір.

Виходячи з цього, *завдання* даного проекту автор вбачав у тому, аби простежити перебіг розвитку стосунків української еліти з польською та російською владою на широкому тлі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи, визначивши при цьому *що* справляло найбільший вплив на їх характер на різних переломних етапах, коли існували певні альтернативні варіанти (чи можливості для їх виникнення), спробувавши встановити ієрархію чинників: суб'єктивних і об'єктивних, зовнішніх і внутрішніх, корпоративних і приватних, а також — цілком реальні випадкові збіги обставин, що впливали на визначення керівництвом Війська Запорозького напряму зовнішньополітичної орієнтації або способу задоволення своїх політико-соціальних потреб у взаєминах з польським королем чи російським царем.

Наскільки закономірним і внутрішньо обумовленими чи, навпаки, випадковими і спонтанними були процеси переорієнтації нової української еліти з Варшави на Москву та — навпаки? Що відіграло визначальну роль у тому, що еліта врешті-решт у своїй більшості знехтувала можливістю розвивати власну політичну культуру в рамках системи шляхетських вольностей і віддала перевагу деспотичним порядкам Московської держави? І наскільки реальною була така перспектива? Якою була візія козацької еліти свого місця в соціальній і політичній структурі Речі Посполитої чи Російської держави? Пошук відповіді на ці — *головні питання*, а також цілий ряд інших, допоміжних, і обумовлював дослідницький інтерес автора.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють часовий проміжок, окреслений 1654–1665 рр. Вибір нижньої хронологічної межі для автора обумовлювався тією обставиною, що саме українсько-російські переговори в Переяславі в січні 1654 р., а

перед тим — проголошення акту прийняття Війська Запорозького під зверхність російського царя, створило принципово нове міжнародне тло змагань козацької еліти за утвердження та легітимацію свого привілейованого становища. При обмеженні верхньої межі дослідження 1665 р. вирішальну роль відіграв той факт, що саме тоді переважно біполярна модель зовнішньополітичної орієнтації еліти козацької України — на Москву та Варшаву, що утвердилася після 1654 р., втрачає свою відносну універсальність (як буде видно з наведених у монографії фактів, поруч з цими, головними, векторами зовнішньополітичних устремлінь у козацькому середовищі майже завжди існували й інші тенденції, які, однак, не можна класифікувати як серйозні й довготривалі альтернативи). Крах пропольської орієнтації з усією очевидністю засвідчили масові антипольські повстання 1664–1665 рр. та вимушена втеча з України пропольськи налаштованого гетьмана П. Тетері в середині 1665 р., після якої знесилена зовнішніми поразками та внутрішніми чварами Річ Посполита виявилася неспроможною відновити свої позиції на Правобережжі, а тим часом переключення уваги Високої Порту із Середземномор'я на Центрально-Східну Європу, її зацікавленість у втручанні в боротьбу за Україну творило принципово нову якість міжнародних взаємин у регіоні, яка кардинальним чином вплинула і на напрями зовнішньополітичної орієнтації керівництва Війська Запорозького.

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що історію Української революції середини — другої половини XVII ст. автор трактує не як *історію революції українського народу*, а — *історію революції в Україні*, аби в такий спосіб мати змогу без ідеологічних упереджень з'ясувати мотиви і мету поведінки як Б. Хмельницького, І. Виговського чи Ю. Хмельницького, так і їх опонентів і союзників, задіяних у даній історичній колізії. Зрозуміло, що за такого підходу не випадають з поля зору й, наприклад, Я. Вишньовецький, С. Забузький, І. Груша, Немирчі, Вороничі чи Верещаки, тобто ті політичні діячі, наміри яких далеко не завжди солідаризувалися з діями тих, кого традиційно ідентифікували в українській історіографії як «виразників національних устремлінь». До такого погляду спонукає запропонована Карлом Ясперсом концепція, згідно з якою

світова історія як універсальна історія земної кулі починається з глобальної єдності світу і людства, де всі види цієї єдності взаємоперетинаються і накладаються один на одного¹⁰.

Враховуючи специфіку дослідження, при реалізації проекту пріоритетна роль відводилася *порівняльному методу*. Здійснення порівняльного аналізу крупних макросоціальних одиниць (різних груп української еліти), дослідження якісних характеристик їх статусу в соціо-політичних структурах Польсько-Литовської та Російської держав, а також меж політичних претензій не знайшли поки що належного застосування в сучасній українській історіографії, незважаючи на вагомості досягнення зарубіжної компрівістики. Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків автор намагався використовувати індуктивні методи *узгодження та непрямого вирізнення*, піддаючи аналізу не окремі приклади, а всі доступні факти, що відносяться до предмету дослідження¹¹. При визначенні логіки і мотивації політичних дій української еліти (так само як і для з'ясування політичних устремлінь польського і московського керівництв стосовно першої) значна увага приділялася прийомам теорії *раціонального вибору*, яка добре зарекомендувала себе саме у сфері досліджень міжнародних відносин, в тому числі *порівняльних досліджень*¹².

Разом з тим, усвідомлюючи певні недоліки даної теорії (зокрема, прагнення до універсалізації парадигми раціональності), а також враховуючи специфіку розвитку української історіографії (де до недавньої пори спостерігалася нехтування фактологічної базою і продукування теорій відбувалося лише на ґрунті відомих ідеологічних схем *тотальної класової боротьби*), серйозна увага приділялася пошуку і глибокому аналізу емпіричного матеріалу без надмірної універсалізації результатів проміжних досліджень і уникнення синдрому фундаментальності.

Більше того, вивчення конкретного історичного матеріалу, що стосується задекларованої проблематики, переконало автора в тому, що далеко не завжди той чи інший принципової ваги поворот історії був жорстко детермінований об'єктивними реаліями, а тому його не можна сприймати лише як раціональний вибір тієї чи іншої соціальної групи. Нерідко вкрай важливі

політичні рішення еліта козацької України ухвалювала під впливом певних очевидних чи прихованих від спостерігача випадковостей. Виходячи з цього, в центрі уваги даного наукового аналізу перебувало не лише вивчення тих чи інших історичних процесів, що мали під собою певну логіку й чітко окреслену політичну мету, а й виявлення незбалансованих станів і всього того індивідуального й унікального, що підводило до таких станів і що було здатне «раптом» порушити видимий спокій.

На основі аналізу вельми динамічного і неоднороднього за змістом і характером фактологічного матеріалу, що стосується проблем політичної історії Центрально-Східної Європи середини — другої половини XVII ст., автор прагнув з'ясувати наскільки прямими і безпосередніми були зв'язки між ситуаціями і колізіями, що в цей час динамічно змінювали одна іншу. Важливість такого погляду на історичне минуле України та регіону загалом, на наш погляд, обумовлюється тим, що, по-перше, тенденція до перегляду універсальності дії причинно-наслідкових зв'язків в історії, яка набула поширення у світовій науці, поки що не справила належного впливу на українську історіографію, а, по-друге, фактичний матеріал, що стосується тих чи інших політичних колізій ранньомодерної Центрально-Східної Європи, часто-густо засвідчує методологічну безпорадність традиційних підходів і спонукає до пошуку принципово нових способів його наукового осмислення.

В суперечці прибічників методів макроісторії, для яких пріоритетне значення має дослідження групових стереотипів соціальних агломерацій, та їх опонентів, котрі відстоюють доцільність застосування прийомів мікроісторії — історії індивідуального досвіду конкретних учасників історичних процесів або ж — історії «нормальних винятків», а не однієї лише історії найбільш типового та повторюваного,¹³ автору імпонують наукові підходи тих учених, котрі не лише допускають можливість поєднання мікро- і макропідходів, а й ратують за необхідність їх епістемогічної інтеграції¹⁴. Адже, дійсно, важко заперечити той факт, що людське суспільство не просто дуже складна система. Вона належить до особливого класу так званих «відкритих систем». Всі індивіди, які складають суспільство чи певну його частину, в тій чи іншій мірі володіють можливістю дій,

які не можна змодельовати, відштовхуючись від їх власної оцінки ситуації чи від певного арсеналу раціональних мотивів¹⁵ Природно, що навіть в цілком ідентичних соціальних умовах не вдається виявити ідентичності поведінки індивідів, і, навпаки, ідентична поведінка індивідів не обов'язково передбачає тотожність їх спільних соціальних передумов. А тому мають рацію ті дослідники, які відстоюють думку стосовно того, що поведінка кожного члена людського співтовариства не підпорядковується однотипній утилітарності за принципом «стимул — реакція», а має більший чи менший «люфт свободи» дій¹⁶. В той же самий час, не можна ігнорувати й тієї обставини, що макроаналіз вкрай необхідний для розуміння функцій і впливів великих соціальних структур, для осмислення минулого через його співставлення з оточуючим світом і з аналогічними чи, навпаки, відмінними від нього соціальними явищами. Саме завдяки епістемогічній інтеграції макро- і мікроаналізу можна розгледіти, як можливості суспільного розвитку реалізовувалися в діях конкретних персонажів, як і чому ці персонажі обирали з усіх можливих свою власну «стратегію» поведінки, і чому віддавали перевагу тим чи іншим рішенням¹⁷

Розглядаючи Українську революцію середини — другої половини XVII ст. як певну точку біфуркації, при її дослідженні автор звернув випуклу увагу на перервність і пульсарність її проявів, в тому числі — і в контексті процесу становлення політичної ідентичності нової еліти. А тому з величезного масиву фактологічного матеріалу, що характеризує події середини — другої половини XVII ст. як біфуркативне явище, автор намагався вичленити своєрідні підрівні біфуркації — часові проміжки, коли визрівали та знаходили своє вирішення певні альтернативні напрями розвитку революції. У книзі спеціально не акцентується увага на моделюванні певних історичних альтернатив, а лише констатуються факти появи передумов для їх існування та, по можливості, з'ясовуються причини, які завадили їх реалізації.

Застосування автором прийомів як макро-, так і мікроаналізу, обумовило структурну побудову представленого монографічного дослідження, в якому співіснують авторські спостереження окремих історичних колізій, унікальних казусів — зі

спробами знайти перехід від них до тлумачень глобальних історичних процесів.

Причому, вважаємо за необхідне наголосити на тому, що прагнучи узагальнити свої конкретно-історичні спостереження, автор був свідомий тієї небезпеки, яка криється в подібного типу інтелектуальній діяльності. Адже кожен історик творить у межах того чи іншого культурного універсума, а тому свідомо чи підсвідомо вдається у своїй науковій практиці до застосування арсеналу мислительських прийомів, характерних для даної культури¹⁸. Автор вповні усвідомлював небезпечність загрози і в міру своїх сил намагався вберегти свій мозок від цього, за визначенням Марка Блока, «вірусу сучасності»¹⁹. Наскільки цього вдалося досягти — судити читачеві.

Насамкінець, автор вважає за приємний обов'язок висловити щире подяку колегам і друзям з відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України та особисто його керівнику доктору історичних наук, академіку НАН України Валерію Смолію за поради, критичні зауваження та дружню підтримку при написанні цієї праці, співробітникам Zakładu historii Europy Wshodniej i Zakładu historii nowożytniej Uniwersytetu Jagellońskiego, передовсім д-ру габ., проф. Антонію Подразі, д-ру габ., проф. Дануті Червській та д-ру Янушу Качмарчику, спілкування з якими впродовж 1997–1998 рр. під час стажування в названому університеті суттєво допомогло в усвідомленні проблеми, а також учасникам семінару Товариства дослідників Центрально-Східної Європи та його керівнику доктору історичних наук, проф. Наталі Яковенко, в ході дискусій з якими підтверджувалися чи спростовувалися авторські підходи і концепції. Слова вдячності адресуються також науковим фондам, матеріальна підтримка яких уможливила реалізацію задуманого автором проекту.

Розділ 1

Історіографія проблеми та огляд джерел

Українська революція середини — другої половини XVII ст., спричинивши важливі суспільно-політичні і соціально-економічні перетворення в Центрально-Східній Європі та вивівши на арену міжнародних відносин нового і, варто наголосити, досить активного суб'єкта — Військо Запорозьке, отримала надзвичайно гучний резонанс у цілій Європі. Інтерес європейської громадськості до подій в Україні, згідно спостережень Д. Наливайка¹, не вщухав аж до останніх десятиліть XVII ст., що й обумовило появу вже в той час цілого ряду публікацій, присвячених дослідженню причин і перебігу протистояння в центрально-східній частині Європи.

Цілком природно, що найбільш широкий відгук революційні події в Україні знайшли в середовищі польського суспільства. Інформація щодо перебігу подій в Україні поступала до Варшави, Кракова та інших польських міст у вигляді листів чи донесень безпосередніх учасників збройного конфлікту, фактичний матеріал яких відкладався в коронному та приватних архівах і саме він став основним джерелом для написання перших історичних праць з проблеми — хронік, які, у свою чергу, справили потужний вплив на розвиток пізнішої польської історіографії. Тому поділяємо думку Ю. Мицика стосовно того, що перший рядок історіографії Української революції (в трактуванні автора — Визвольної війни) був написаний майже одночасно з першим її пострілом².

Адже дійсно вже в перші роки революції на теренах Польщі з'являється ряд праць, а саме: «Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича», «Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького, 1649 р.», «Дискурс про нинішню козацьку або хлопську війну» тощо, автори яких намагаються з'ясувати причини українсько-польського протистояння, розглядаючи його то як війну релігійну між православними («схизматиками») та католиками, то як повстання українського (руського) народу, то як суто лише «бунт», «ребелію»³. І хоч названі праці були не стільки історичними дослідженнями, скільки історико-політичними трактатами, що відбивали боротьбу різних за змістом політичних течій в середовищі тогочасної польської еліти, вони справили значний вплив не лише на формування тогочасної громадської думки в Речі Посполитій та в Європі загалом щодо подій в Україні, а й самим безпосереднім чином відбилися в концепціях власне історичних праць другої половини XVII–XVIII ст.

Першим же історичним твором, в якому розглядалися проблеми польсько-козацьких взаємин середини XVII ст. стала хроніка Альберта Віюка Кояловича «Про дії проти запорозьких козаків у 1648 та 1649 рр.»⁴ Будучи прибічником ерудитської школи в тогочасній історіографії, А. Коялович приділяв серйозну увагу опрацюванню джерельної бази дослідження, сповідував акцентовану нейтральність у викладі матеріалу, хоч, зрозуміло, що використання лише тих джерел, які походили з одного табору — польського, не могло не позначитися на характері трактувань подій, погляд на які був, відповідно, однобоким. Зважаючи на пролитовські sentimenti праці А. Кояловича, вона не здобула широкого розповсюдження на теренах Корони Польської і тому лаври основоположника офіційної польської історіографії зазначеної проблеми, на думку дослідників, належать ще одному представникові ерудитської школи, королівському секретареві та офіційному історіографу польського короля Яна II Казимира — Йоахиму Пасторію. Латиномовна праця Й. Пасторія «Війна скіфо-козацька», що вперше побачила світ у Гданську в 1652 р., неодноразово допрацьовувалася автором, в тому числі в сенсі поширення хронологічних меж, і лягла в основу узагальнюючої праці «Історія Польщі»,

доведеної до 1660 р.⁵ Враховуючи фундаментальний характер дослідження Й. Пасторія, залучення автором широкого кола документальних матеріалів (реляцій про битви, «летючі листки», зарубіжні, передовсім німецькі, хроніки тощо), воно активно використовувалося його наступниками та в ряді принципових положень стало зразком для таких польських істориків, як: С. Твардовського, В. Коховського, С. Грондського, а також французького дослідника П. Шевальє, німецьких — Х. Гаргкноха та Й. Енгеля⁶ Варто наголосити на тому, що, незважаючи на показну нейтральність Й. Пасторія у висвітленні історичних подій, історики джерелознавці відзначають тенденційність автора при підборі документальних матеріалів для проведення аналізу, відверте нехтування ним тих джерел, які виходили з повстанського табору або відбивали його позиції⁷

З принципово інших позицій зображено перебіг польсько-українського конфлікту в праці відомого італійського історика М. Бізаччіоні — «Історія громадянських війн останнього часу», де в окремому томі, присвяченому дослідженню перебігу громадянських конфліктів у Речі Посполитій, автор головну увагу приділяє висвітленню перебігу протистояння козаків з польською коронною армією, причому перших зображує не лише як «бунтівників» і «ребелянтів», а й як захисників вітчизни, що борються за збереження давніх прав і привілеїв⁸.

Ще більш відверто свою симпатію до справи, за яку боролися українські козаки, задекларував французький історик П. Шевальє, котрий присвятив центральний нарис своєї книги — «Історія війни козаків проти Польщі» — саме перебігу українсько-польських відносин. Незважаючи на ту обставину, що своє дослідження автор вибудовував на основі фактологічного матеріалу, почерпнутого з книги Й. Пасторія «Війна скіфо-козацька», концептуальна побудова його праці була спрямована на досягнення завдання стати «першим історіографом козаків», із-за чого суб'єктами наративу виступають український гетьман і його старшина⁹

Досить нейтрально й неупереджено, принаймні, стосовно козацтва як окремого лицарського стану (повстале селянство однозначно засуджується як «гультаї» і «розбійники»), подавався

розвиток польсько-українського конфлікту в праці німецького історика Й. Г. Шледера, вміщеного в хроніці «Театру Європи»¹⁰

Однак, не ці, політично нейтральні й незааганжовані, праці європейських істориків справляють вирішальний вплив на формування польської історіографічної традиції. Значно серйознішим фактором цього процесу виступають концепції, викладені спочатку польськими полемістами, а згодом узагальнені Й. Пасторієм. Саме під впливом ідей і фактологічної бази останнього пише свою працю «Громадянська війна» польський поет та історик Самуел Твардовський¹¹. Причому, не будучи прибічником ерудистської методи проведення досліджень, С. Твардовський у своїй віршованій хроніці навіть не намагається маскувати своєї політичної упередженості, надаючи надзвичайної ваги речам, випадковим і дріб'язковим, чим суттєво понижує науковий рівень своєї праці, яка, на думку дослідників, саме із-за цього стала кроком назад у порівнянні з дослідженнями попередників, зокрема Й. Пасторія¹².

Серйозний вплив політичної кон'юнктури вчувається і в праці ще одного польського поета й історика, офіційного історіографа Яна II Казимира та Яна III Собеського — Веспасіяна Коховського, перу якого належить латиномовна хроніка «Польські аннали від смерті Владислава IV», що охоплює події 1648–1673 рр.¹³ В. Коховський, котрий був активним учасником початкового етапу війни в Україні, причини її вибуху вбачав, передовсім, у наявності релігійної конфронтації, але також відзначав й існування соціальних суперечностей. Сюжетна побудова праці відбивала концептуальні погляди автора, у відповідності з якими Річ Посполита у своєму розвитку проходила певні семирічні цикли (клімактери), які увінчувалися якимось потрясіннями чи кризами — 1648, 1655, 1662 рр. Польськомовний варіант хроніки В. Коховського побачив світ у середині XIX ст. і справив надзвичайно потужний вплив на формування історіографічної традиції та громадської opinio в Польщі¹⁴.

Концептуальні погляди В. Коховського доволі суттєво відрізняються від бачення досліджуваних нами процесів ще одного активного їх учасника — Самуела Грондського, латиномовна праця котрого «Історія козацько-польської війни» була написана близько 1672 р.¹⁵ Оскільки С. Грондський брав активну участь

у переговорах польської сторони з Б. Хмельницьким під Львовом восени 1655 р., а невдовзі, перейшовши на службу до шведського короля Карла X Густава, а ще через деякий час — трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці, був добре обізнаний з перипетіями укладення Озернянської угоди 1655 р. та Раднотського трактату 1656 р., супроводжував князя Ракоці в поході на коронні землі в першій половині 1657 р., його хроніка виступає важливим джерелом до реконструкції міжнародних взаємин у Центрально-Східній Європі третьої чверті XVII ст.

Чимало цінних (хоч і не завжди достеменно вірних) повідомлень містить у собі хроніка Я. Рудавського — прибічника проавстрійської партії при дворі Яна Казимира, котрий згодом емігрував до Австрії і саме там для потреб Леопольда I підготував своє дослідження «Польська історія»¹⁶.

Саме ці, названі нами хроніки, а, передовсім, праці Й. Пасторія, С. Твардовського та В. Коховського справили найбільший вплив на формування концептуальних засад пізнішої польської історіографії, а також стали важливим фактологічним джерелом історичних досліджень, що проводилися з даного комплексу проблем в інших країнах.

В українській же історіографії роль таких своєрідних історичних камертонів, тональність звучання яких визначала основні тенденції розвитку історичних концепцій у наступні часи, відіграли хронікально-історичні твори представників православної церкви та так звані козацькі літописи другої половини XVII — початку XVIII ст.

Одну з перших спроб простежити історію «Панства Руського» від його витоків і донині — «...отколь Русь почалася и як панство Руское за початку ставши, до сего часу идеть...» — вчинив у 1670-х рр. архімандрит Києво-Михайлівського Золотоверхового монастиря Феодосій Софонович, підготувавши «Кройніку з літописців стародавніх»¹⁷. Проведене фахівцями джерелознавче дослідження «Кройніки...» дозволило сформулювати висновок стосовно того, що фактологічну канву тієї частини твору, в якій йдеться про події Української революції середини — другої половини XVIII ст., склали повідомлення умовно названого Уманського літопису, списки котрого згодом було втрачено¹⁸. Концептуально ж Ф. Софонович, працюючи

над «Кройнікою...», як пріоритетне ставив перед собою завдання пошуку коріння свого народу, а тому найбільше уваги приділяв висвітленню подій давньоруської історії. Козацькі змагання в праці трактуються автором доволі відсторонено. В цьому сенсу дослідники звернули увагу на той факт, що при їх описі церковний ієрарх навіть не вживає звичного для давніх літописців слова «наші», якими автори означували власну приналежність до тієї чи іншої сторони¹⁹ Належність Ф. Софоновича до людей церковного кола обумовила його симпатію до сильної монархічної влади. Так, згадуючи про російського царя Олексія Михайловича, він завжди додає до слова «цар» епітет «православний». Відповідно, з огляду на інтереси православної церкви Ф. Софонович вельми позитивно розцінює акт переходу України під зверхність корони Романових, у завуальованій формі негативно відгукується про союз Б. Хмельницького з кримським ханом, а також різко негативно розцінює діяльність тих козацьких зверхників, які мали на меті розрив переяславських домовленостей.

«Кройніка...» Ф. Софоновича, що набула в останній третині XVII–XVIII ст. значного поширення у вигляді списків-копій в Україні та, навіть, була відома за кордоном (зокрема, окремі її розділи перекладалася на шведську мову), справила значний вплив на автора (чи авторів) «Літописця Дворецьких», створеного у середині 1670-х рр., компілятивний твір П. Кохановського «Хронограф» (1681), «Обширний синопсис руський» (1681–1682) та «Чернігівський літопис». Вплив «Кройніки...» Ф. Софоновича, на думку дослідників, вельми відчутний і в іншому знаковому явищі тогочасної історіографії анонімному творі представника церковної концепції історичного минулого України — «Синопсис или Краткое собрание от разных літописцев о началі Славяно-Россійского народа...»²⁰ Характеризуючи «Синопсис...», передовсім варто зауважити, що саме в ньому церковна концепція сприйняття українського минулого набула свого довершеного вигляду. Сюжетно твір вибудовано навколо ідеї церковного сприйняття монарха-самодержця як запоруки внутрішнього миру та гарантії від загрози зовнішньої (в більшій мірі мусульманської, в меншій — католицької). Анонімний автор (в числі ймовірних претендентів називалися прізвища києвопечерського архімандрита Інокентія Гізеля, типографа

Лаври Іоана Армашенка та її економа Петра Кохановського, котрий, на думку сучасних джерелознавців, і є найбільш вірогідним автором твору²¹) відстоює погляд на історію «Великої, Малої і Білої Росії» як неподільної династично-територіальної спадщини московського скіпетра, а отже твердить про існування єдиного політичного тіла — «роду Россейського», зі спільним історичним коренем і спільною сучасністю, від якого було насильно відірвано «Малу Росію», і лише в результаті війн другої половини XVII ст. — повернуто під законну владу московського царя, спадкоємця династії київських князів. Як обставину надзвичайно промовисту дослідники розцінюють той факт, що в описі подій, пов'язаних з «поверненням отчизни», автор «Синопису...» взагалі навіть не згадує про роль Б. Хмельницького та іншої козацької старшини²².

Впродовж останньої чверті XVII–XVIII ст. «Синопис...» перевидавався близько тридцяти разів, відтак набув надзвичайно широкого розповсюдження, слугував в якості підручника історії в шкільництві, а отже — справив значний вплив не лише на формування історіографічної традиції в Україні та Росії, а й становлення відповідного спрямування суспільної ідеології. Концепція минулого, викладена в «Синописі...», що представляла Україну в образі пасивної жертви поляків, звільненої й ошасливленої завдяки об'єднанню з царем-одновірцем, зовсім відмовляла еліті козацької України в її праві вважатися суб'єктом боротьби за звільнення.

Своєрідною реакцією інтелектуальної еліти козацтва на продукування істориками церковного кола своєї моделі історичного минулого України, де не було місця козацтву, стали підготовки так званих «козацько-старшинських літописів», для означення яких найбільше підходить термін, запропонований М. Грушевським, — «література канцеляристів». Першим таким історичним твором, в якому відбито погляд власне самого козацтва, його еліти на причини та перебіг війн в Україні середини — другої половини XVII ст. є праця анонімного автора «Літопись Самовидца о войнах Богдана Хмельникаго и междуособиях, бывших в Малой России по его смерти»²³, вже назва якої вказує на козакоцентричність її концепції (згідно найбільш аргументованої в джерелознавстві точки зору, її

автором був генеральний підскарбій в уряді Івана Брюховецького козак Першої ніжинської сотні Роман Ракушка-Романовський²⁴). О. Левицький встановив, що опис подій з 1648 до 1672 р., тобто той відрізок часу, який окреслює коло наших наукових зацікавлень, має характер літописних мемуарів, у цій частині твору переважає історичний стиль над літописним, події викладаються в логічно-причинній послідовності, вони мають форму завершених і пов'язаних між собою історичних оповідань²⁵. Розмірковуючи над причинами вибуху в Україні козацької війни, автор виділяє — як головну з них («ест единою») — «...от ляхов на православіє гоненія и козаком отягощеніє. Тогда бо оным не хотячи, чего не звикли были панщини робити, на службу замковую обернено, которых з листами и в городі до хандоженія коней старостове держали, в дворах грубу, тоест печи палити, псов хандожити, дворі змітати и до инших незносных діл приставляли²⁶». Дослідники відзначають, що змальована Самовидцем картина життя українського народу напередодні революції стала хрестоматійною і в тій чи іншій формі увійшла майже в усі праці українських істориків XVII–XVIII ст.

Належність потенційного автора «Літопису Самовидця» до середовища козацької еліти обумовила його ставлення до перебігу громадянських конфліктів в Україні, зневажливі репліки на адресу козацької голоти та суспільних низів, які зазіхають на майно «значних» козаків. Як пріоритетне гасло козацьких змагань Самовидець неодноразово тиражує тезу: «Жебы при стародавних волностях своїх козацких зоставати...»

Демонструючи свою неприязнь по відношенню до польської шляхти та магнатерії, які володіли значними маєтностями в Україні, водночас Самовидець досить виразно симпатизує сильній королівській владі, щиро відгукується про смерть Владислава IV, вболіває за долю його наступника Яна II Казимира, висловлює невдоволення зарозумілістю Б. Хмельницького, котрий в умовах запаморочення від несподіваних грандіозних перемог та спонукання іноземних правителів «...до болшого зятрення и пихи [...] слушной згоди з монархом полским, як з паном своїм не чинил...»²⁷ тощо. Схвально відгукується анонімний автор і про тих сановників Речі Посполитої, котрі прагнули політичного розв'язання конфлікту з козацтвом, зок-

рема він явно симпатизує зусиллям київського воєводи Адама Киселя, котрого називає не інакше як «благочестивим паном»²⁸

Що ж до ставлення Самовидця до офіційної Москви, то О. Левицький вважав його однозначно позитивним, оскільки автор завжди шанобливо титулував російських царів та схвально відгукувався про Переяславську раду 1654 р.²⁹ Проте, на нашу думку, мають слухність М. Петровський і Я. Дзира, котрі ставили під сумнів наявність зв'язку між вживанням літописцем звичної офіційної термінології титулування та тенденцією до прихильного ставлення до російської влади взагалі³⁰. Аналіз фактологічної канви твору переконує в тому, що ставлення це є завжди конкретним, часто прихованим і не досить виразним. Більш промовистим є ставлення Самовидця до ідеї автономного існування Козацького Гетьманату та неодноразове акцентування уваги читача на тому, що конфлікти в Україні майже завжди спалахували із-за того, що російські воєводи «людей тяглих повернули в послушення», почали збирати «подачку» тощо.

В контексті наших наукових зацікавлень, а саме розгляду історії Української революції на тлі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи, історичний твір Самовидця має надзвичайно велике значення ще й тому, що, як уже підмітили дослідники раніше³¹, головною його темою якраз і є не внутрішня, а зовнішня історія України, історія розвитку взаємин Війська Запорозького з Варшавою, Москвою, Бахчисарєм і Стамбулом.

Незважаючи на ту обставину, що «Літопис Самовидця» був опублікований лише в першій половині XIX ст., його фактологічна канва та концептуальна позиція справили значний вплив на розвиток української історіографії XVIII ст. Так, твір Самовидця став важливим джерелом при написанні праці Григорія Грабянки, прямо чи посередньо використовувався Самійлом Величком, пізніші списки літопису майже повністю були органічно вплетені в «Короткий опис Малоросії», а через нього увійшли до компілятивних праць Якова Лизогуба та Василя Рубана. Майже весь текст праці Самовидця в перекладі на російську мову Олександр Рігельман включив до свого твору. Вельми відчутний вплив «Літопису Самовидця» й на концептуальне бачення і фактологічне наповнення історичних праць авторів XIX — початку XX ст.

Щоправда, найбільший ідеологічний вплив на розвиток вітчизняної історіографічної традиції у висвітленні доби Богдана Хмельницького та так званої Руїни мали твори Г. Грабянки «Дійствія презильної брані» (1710) та дві книги С. Величка, об'єднані під умовною назвою «Літопис» (між 1715 і початком 1720-х рр.)³². Характер організації і функціонування українсько-польських взаємин, згідно трактувань С. Величка, вписувався в таку схему: з одного боку, польські королі, «...ласкаві й милостиві до своїх підданців, людей Русі та козаків...», а з другого — польські пани, котрі, «...порушивши королівську волю, наклали на вільний сармато-козацький і весь малоросійський народ ярмо нововигаданих своїх прав й утяжень...», чим і змусили козацький, «шляхетно уроджений» народ, згідно «натурального права» будь-якої живої істоти шукати всілякими способами собі свободи, збройно виступити проти поневолювачів. Г. Грабянка головну причину вибуху українсько-польської війни вбачав у потребі боротися за «благочестиву віру», оскільки «...ляхи заборонили православну віру, тож наші діти живуть нехрещеними і нехрещені помирають...»

Сформульована в творах С. Величка та Г. Грабянки козацька концепція української історії впродовж усього XVIII ст. служила правлячій еліті Гетьманщини теоретичною базою для обстоювання автономії Козацького Гетьманату в стосунках з російською владою, стала фактологічною та концептуальною основою при написанні анонімним автором політико-публіцистичного трактату «Історія Русів», а з початком наступного століття — перемістилася до історичних праць дослідників, справивши потужний вплив на історичні концепції як Д. Бантиша-Каменського³³ та М. Маркевича³⁴, котрі працювали в першій половині XIX ст. в жанрі синтетичних курсів історії України (Малоросії), так і дослідників другої половини століття, в центрі уваги яких стояли вузькоспеціалізовані проблеми, а саме: М. Костомарова, М. Максимовича, В. Антоновича, П. Куліша, В. Волк-Карачевського, О. Лазаревського та ін.

Саме в другій половині XIX ст. в методології історичної науки дедалі міцніше утверджуються об'єктивістські тенденції, що передбачали неупередженість і відстороненість дослідника від предмету свого дослідження, уникнення тенденційності його

інтерпретації³⁵. Щоправда, варто наголосити на тому, що переважна більшість названих вище вчених належала до так званої «народницької» школи української історіографії, представників якої найбільше цікавили проблеми соціально-економічних відносин, формування земельної власності козацької старшини, перебігу процесів закріпачення селянства, соціальних рухів тощо. Концептуально ж історики народницького спрямування під «народом», як правило, мали на увазі передовсім широкі низи або народну масу, а плин історії уявлявся їм у формі реалізації жадань цієї маси. Ставлення до держави як до апарату насильства та політичної еліти як носія влади в істориків такого спрямування було різко негативним, натомість соціальні народні рухи розцінювалися в якості засобу втілення народних інтересів. Зрозуміло, що за таких умов зовнішньополітична діяльність козацької еліти або ігнорувалася зовсім, або ж розглядалася маргінально, як певне тло розвитку процесів внутрішніх, або, навіть, трактувалася відверто негативно, як спроба пошуку елітою союзників для боротьби з народною масою поза межами України.

Незважаючи на такий концепт сприйняття історії, в якому вельми мало місця залишалось висвітленню проблеми зовнішньополітичних аспектів пошуків козацькою елітою свого місця в політичній структурі Центрально-Східної Європи, праці істориків кінця XIX — початку XX ст. все ж зберігають свою безперечну цінність і в контексті задекларованого нами погляду на історичне минуле України. Передовсім, у цьому сенсі варто назвати праці М. Костомарова, в яких серед іншого чимало місця відводиться дослідженню й цього зрізу проблеми. Так, досліджуючи політичну біографію Б. Хмельницького, історик звертав увагу на міжнародне тло розвитку українсько-польського конфлікту, а саме: переговори козаків і їх об'єднання з царем 1654 р., обставини укладення Москвою Віленського перемир'я з Річчю Посполитою 1656 р. та реакцію на ці дії з боку гетьманського уряду, зносили останнього з Молдавією, Швецією, Трансільванією, прийняття Богданом протекції турецького султана тощо³⁶. Міжнародні відносини в Центрально-Східній Європі, як важливий чинник боротьби старшинських угруповань за владу в роки Руїни, проступають у працях

дослідника, присвячених висвітленню гетьманування Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері та І. Брюховецького³⁷

Інший відомий представник народницького напрямку в історіографії — Володимир Антонович розглядав українські події середини XVII ст. в якості революції, що зазнала невдачі із-за низького рівня політичної культури народу, помилковості політичного курсу, обраного Б. Хмельницьким, тощо. Вчений полемізував з представниками польської історіографії стосовно культуртрегерства поляків на Сході, а діяльність козацької старшини трактував як таку, що була спрямована на посідання місця польської шляхти в Україні³⁸.

Як окреме, самодостатнє суспільно-політичне явище кінця XIX ст. варто розглядати публікацію монографії Пантелеймона Куліша «Отпадение Малороссии от Польши», в якій науковець, письменник і відомий громадський діяч дав різко негативну оцінку історичної ролі козацтва загалом та його боротьби з Річчю Посполитою в середині — другій половині XVII ст., зокрема³⁹

В полеміці з українською історіографією розвивається в цей час і російська україніка. Дослідники відзначають, що своєрідним поштовхом до актуалізації даної проблематики став цикл публічних лекцій з історії «Западной России» професора Петербурзької духовної академії М. О. Кояловича, прочитаний ним наприкінці 1860-х рр.⁴⁰ Публікація спочатку М. Костомаровим, а згодом П. Кулішем монографічних досліджень про політичну діяльність Б. Хмельницького та характер боротьби українського козацтва в середині — другій половині XVII ст. заохочують до дискусії П. Буцинського⁴¹ та відомого російського археографа та історика Г. Карпова. Зокрема, останній гостро полемізував із запропонованою П. Кулішем концепцією, стверджуючи, що Б. Хмельницький після 1654 р. усіма своїми діями демонстрував вірнопідданство Олексію Михайловичу⁴² (прикметне, що полеміка П. Куліша та Г. Карпова не залишилася непоміченою з боку польських істориків і до неї долучився Т. Корзон (про що йтиметься далі)). Редагуючи том десятий «Актів Юго-Западной России», Г. Карпов, будучи невдоволеним змістом проробленої М. Костомаровим археографічної роботи (як редактором тому третього), детально вивчав документи,

дотичні до оформлення в 1654 р. російсько-українських взаємин, виклавши свої думки з приводу джерел договору та перебігу переговорів у Москві в цілому ряді джерелознавчих та власне історичних досліджень⁴³. Перу Г. Карпова належать також дослідження політичної біографії одного з найбільш активних суб'єктів суспільно-політичного життя України кінця 1650–1660-х рр. — єпископа Мефодія (Максима Филимоновича), київського митрополита другої половини 1650-х рр. — Діонісія Балабана, та інші праці з історії України та української церкви другої половини XVII ст.⁴⁴

Надзвичайно багатий фактологічний матеріал, дотичний до історії розвитку взаємин українського духовенства з урядом Олексія Михайловича, які далеко не завжди обмежувалися справами духовними, а й мали важливий політичний контекст, оприлюднив у 1899 р. Віталій Ейнгорн⁴⁵, котрий перед тим піднімав ряд проблем політичних взаємин світських влад Російської держави та Козацького Гетьманату⁴⁶. Перипетії політичної боротьби на Лівобережжі на початку 1660-х рр. висвітлював у ряді публікацій А. Востоков⁴⁷

Правові аспекти російсько-українського об'єднання 1654 р. перебували в центрі уваги російських правників⁴⁸. Ретроспективний аналіз історико-правового змісту процесу інкорпорації України до складу Російської імперії здійснив у 1916 р. Ілля Розенфельд⁴⁹

Тим часом, принципово інші аспекти проблеми хвилювали в цей час польських істориків. Оцінюючи історіографічні здобутки польських дослідників в царині вивчення історії польсько-українсько-російських взаємин, досягнуті в другій половині XIX — початку XX ст., насамперед, варто зауважити досягнення так званої «краківської школи». Зокрема, один з її основоположників Юзеф Шуйський, дослідивши причини війни, що вибухнула в Україні в середині XVII ст., виділив релігійний блок проблеми, а саме: запровадження церковної унії, діяльність єзуїтів тощо. Але для Ю. Шуйського збройна боротьба в Україні являла собою, передовсім, «вбивчу соціальну війну», а тому дослідник не приховував своїх симпатій до прибічників його політичного розв'язання — Є. Оссолінського, А. Киселя. Переяславську угоду з царем 1654 р. історик трак-

тував як грубу політичну помилку козацтва, яка завадила процесу подальшої співпраці останнього з королем і Річчю Посполитою, а також розколола Україну⁵⁰. Еволюція поглядів автора, що відбулася в наступні після публікації першої книги двадцять років, протікала в умовах активної політичної діяльності вченого⁵¹, увінчавшись публікацією в 1880 р. синтетичного викладу польської історії, в якому польська експансія на Схід трактувалася винятково з позицій культуртрегерства, поширення в Україні європейської культури⁵².

Дослідники відзначають той факт, що на еволюцію поглядів Ю. Шуйського значний вплив мали історичні концепції Кароля Шайнохи, котрий, сповідуючи принципи польського культуртрегерства в Україні, причини «бунту» Б. Хмельницького вбачав лише в особистих образах, а не в наявності важливих об'єктивних обставин; звідси, саму війну козацтва засуджував як акт національної зради⁵³.

Майже аналогічними були концептуальні погляди на проблему польсько-українських стосунків середини — другої половини XVII ст. й в інших представників краківської історіографічної школи, а найбільш виразно їх ідеї представив Міхал Бобжинський, котрий розглядав українське козацтво як продукт феодальної анархії, а причини війни вбачав у занепаді сильної центральної влади Речі Посполитої та породженої цим явищем сваволі на її «кресах»⁵⁴.

Пошук причин занепаду Речі Посполитої — як у сфері внутрішніх, так і зовнішніх процесів — обумовлює напрями наукового пошуку й Антонія Валєвського⁵⁵. Трактуючи роль українського козацтва в цих процесах, дослідник вносить не вельми багато до концептуального розуміння проблеми, проте його скрупульозна праця у Віденському державному архіві, що, серед іншого, пролила світло і на характер стосунків Війська Запорозького з цісарським двором в часи підготовки до ратифікації Гадяцької угоди 1658 р., забезпечила монографіям А. Валєвського довге наукове життя.

Українська проблематика присутня на сторінках праць відомих польських істориків Юзефа Плебанського та Віктора Чермака, присвячених дослідженню біографії польського короля Яна II Казимира⁵⁶. Негативні оцінки монарха, в роки правління

котрого Річ Посполита зазнала відчутних поразок зовні та істотно ослабла всередині, мали значний вплив на розвиток польської історіографії в наступні часи. Перу представника так званої «львівської школи» в тогочасній польській історіографії В. Чермака належить одна з перших розвідок про перебіг польсько-російської війни 1660 р. та битву під Чудновом, а також дослідження причин занепаду Речі Посполитої в середині XVII ст., справи Є. Любомирського тощо⁵⁷

З позицій школи «варшавського позитивізму» написано праці відомого знавця польської військової та політичної історії XVII–XVIII ст. Тадеуша Корзона⁵⁸, в яких чимало уваги приділяється розвитку політичних стосунків Війська Запорозького з польським королем і Річчю Посполитою, перебігу військових операцій в Україні тощо. І хоч Т. Корзон, як і більшість тогочасних патріотично налаштованих поляків, найбільше хвилювала проблема відновлення польської державності в кордонах 1772 р., а отже саме ця передумова диктувала ставлення автора до діяльності козацтва, виступ якого розцінювався як перший крок до остаточного занепаду шляхетської Речі Посполитої, праці дослідника відзначаються широким залученням і скрупульозним вивченням джерельного матеріалу, а тому зберігають свою наукову значимість і донині. Цікаво, що, як уже згадувалося вище, Т. Корзон долучився до полеміки П. Куліша та Г. Карпова, опублікувавши 1892 р. на сторінках «Kwartalnik Historyczny» статтю з цього приводу⁵⁹. У ній польський історик відстоював думку щодо відсутності релігійних мотивів у вибуху козацького повстання, аргументуючи свою тезу тим, що релігійний антагонізм християнського та мусульманського світів не завадив Б. Хмельницькому укласти союз з кримським ханом. Крім того, Т. Корзон ставив під сумнів достовірність опису російською стороною перебігу Переяславської ради, доводив неправоту тверджень Г. Карпова стосовно вірнопідданської служби Хмельницького цареві, наголошуючи на тому, що напрями пошуку ним союзників не обмежувалися однією лише Москвою, а й поширювалися на Варшаву, Стамбул і Бахчисарай.

Як принципово новий етап в розвитку досліджень польських істориків проблем польсько-українських стосунків варто, на наш погляд, класифікувати праці відомого польського автора Люд-

віга Кубалі. Досліджуючи спадщину вченого, історіографи відзначають той факт, що наукова діяльність Л. Кубалі стала своєрідним виразом протесту проти консервативних позицій «краківської школи», концепції якої на той час займали визначальне місце в польській історіографії⁶⁰. Так, незважаючи на те, що дослідник розглядає збройну боротьбу в Україні в середині — другій половині XVII ст. лише як внутрішню справу Речі Посполитої, «прив'язка» українських подій до міжнародних процесів, а саме: воєн Польщі з Росією, Швецією, Бранденбургом, Данією, походом на коронні землі трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці тощо⁶¹, представляє доволі широке зовнішньополітичне тло козацьких змагань. Крім того, історик зупиняв свою увагу на дослідженні обставин укладення і змісту Переяславської угоди 1654 р., якій він давав негативну оцінку, цикл праць присвятив проблематиці військової історії⁶². Історичні дослідження Л. Кубалі ґрунтуються на аналізі надзвичайно широкого кола джерел — хроніках, реляціях, діаріушах, епістолярній спадщині, причому, переважна більшість яких має архівне походження, з колекцій рукописного відділу Бібліотеки-музею князів Чарторийських та Оссолінеуму. Критики зауважують істотне переважання в працях Л. Кубалі джерел дипломатичного характеру, передовсім реляцій іноземних послів і резидентів (які перебували під час досліджуваних подій при дворі Яна Казимира) при майже повному нехтуванні документальних свідчень з обозу українського чи татарсько-турецького, а також певну довільність у трактуванні документів, наявність апіорних тверджень і публіцистичних зворотів⁶³. Проте, на наш погляд, надзвичайно широке міжнародне тло досліджень Л. Кубалі та його багата ерудиція дозволяють твердити про збереження й понині наукової актуальності доробку цього автора, в тому числі й у контексті вивчення зовнішньополітичної діяльності Війська Запорозького.

Значне місце займає українська проблематика і в науковому доробку Франтішека Равіти (Гавронського). Щоправда, на відміну від свого сучасника Л. Кубалі, у його працях надзвичайно виразно проявилася політична зааганжованість, що спровокувала різко негативне ставлення як до українського козацтва та його лідерів, так і визвольних змагань українського народу

загалом. Пошукова робота дослідника в архівах та рукописних колекціях дозволила дещо розширити джерельну базу проблеми⁶⁴, однак концептуальне оформлення думок ученого, погляди якого класифікуються не просто як шовіністичні, а відверто расистські⁶⁵, змушує вельми обережно користуватися його науковими здобутками.

Тим часом, бурхливі події суспільно-політичного життя першої чверті ХХ ст., загальна криза європейських демократій, а невдовзі і встановлення в ряді країн тоталітарних режимів спричинили появу в українській історіографії альтернативної історичної візії, за якою закріпилася назва «державницької школи». Виникнення нового концепту історичного минулого України тісно пов'язане з іменем ідеолога українського консерватизму В'ячеслава Липинського, котрий в ряді публіцистичних й історичних праць, відійшовши від принципових засад народницької ідеології з її народоцентризмом, поставив в центр свого історієписання політичну еліту як збудника і рушія трансформацій суспільних структур⁶⁶.

Історіософія В. Липинського справила потужний вплив на концептуальні підходи до вивчення історії України середини — другої половини ХVII ст. М. Кордуби, О. Терлецького, Д. Дорошенка, Д. Оляничина, І. Крип'якевича, котрі дослідили важливі аспекти розвитку перебігу стосунків Козацького Гетьманату з Трансільванією, Швецією, Бранденбургом, Австрією; розглянули спроби української еліти поширити свій вплив на білоруські та галицькі землі; поставили проблему виявлення специфіки геополітичного тла Української революції⁶⁷ В. Герасимчук (Герасимчук), дослідивши величезний джерельний матеріал з колекцій польських архівосховищ⁶⁸, виклав своє бачення суті українсько-польських взаємин в роки гетьманування І. Виговського та Ю. Хмельницького, дослідив військово-політичне тло кампанії 1660 р., висловив деякі міркування з приводу статей Б. Хмельницького 1654 р.⁶⁹ А. Яковлів, Р. Лашенко, С. Попов та інші дослідники з історико-правничих позицій розглянули зміст і обґрунтували власні міркування щодо правового характеру українсько-російського договору 1654 р., а також дослідили юридичну природу наступних угод Війська Запорозького з царем⁷⁰ Особливо плідними були нау-

кові пошуки в цій царині історика-правника А. Яковліва, котрий скрупульозно вивчив усі наявні документи, які стосуються переговорного процесу 1654 р., висловив цілий ряд принципових міркувань з приводу автентичного варіанту статей Б. Хмельницького, їх пізніших підробок та на цій підставі заперечив погляди російських вчених, передовсім Г. Карпова, на правовий зміст угоди 1654 р.

Варто зауважити, що характерною особливістю розвитку української історіографії першої третини ХХ ст. було співіснування державницьких і народницьких поглядів на історичний процес. Саме з позицій народницької методології в 1920-х рр. М. Грушевський підготував 9 і 10 тт. своєї фундаментальної узагальнюючої праці «Історія України-Русі». На цей час учений остаточно утвердився у своїй відданості принципам позитивістичного соціологічного опису подій⁷¹. Вчений, як він сам зауважував з цього приводу, «...старався не схематизувати, не спрощувати його [джерельний матеріал] штучно, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприйняття»⁷², і — як наслідок цього — історіографія отримала з-під пера дослідника найбільш повний позитивістський виклад історії Української революції. Приступаючи до роботи, М. Грушевський вбачав своє головне завдання в тому, аби дослідити роль соціальних низів, «...що кермувалися старшинськими верхами, й іноді слухняно йшли за ними, а іншими часами силкувалися знайти власну дорогу і покермувати подіями з свого становища..., у сім великім зломі українського життя, висвітлення впливів сього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значення.»⁷³ Вихований на ідеях М. Костомарова та М. Драгоманова, М. Грушевський загалом негативно ставився до інституту держави, вважаючи, що політична влада є сама по собі злом, а не позитивним фактором для формування громадського життя, де в центрі уваги повинні бути права одиниці, складової частини маси, і тому політичні інституції повинні спиратися на принципи автономізму та федералізму⁷⁴. Водночас, як «грандіозну пробу» розцінює історик намагання українського народу вибудувати свою державу в роки революції середини ХVІІ ст., але при цьому він не абсолютизує заслуги козацької еліти в цьому процесі. Зокрема, вельми промовистими в даному контексті є

міркування вченого щодо смерті Б. Хмельницького в середині 1657 р., що «...не була фатальним нещастям, що перервало будівничу, творчу працю великого гетьмана — се був вияв тої страшної руїни, розвалу української революції, що вже зазначився в повній мірі і переходив сили і можливості гетьмана і його оточення»⁷⁵

Загалом же, незважаючи на прагнення М. Грушевського присвятити свою книгу про Б. Хмельницького «...не йому — вождеві, а творчим страждання українських мас...»⁷⁶, представлений дослідником узагальнюючий погляд на історію Української революції (котру він називав «великою народною війною», «найбільшою революцією» української історії) містить чимало свідчень зовнішньополітичної діяльності козацької старшини, спрямованої на закріплення свого елітарного становища, і по праву може вважатися найбільш повним викладом її перебігу як в українській, так і зарубіжній історіографії.

Поважне місце в українській історіографії, передовсім в циклі праць, присвячених дослідженню проблем соціально-політичної боротьби в Україні середини — другої половини XVII ст., займають праці Миколи Петровського, оперті на добрі знання історичної літератури та джерельного матеріалу⁷⁷

З початком 1930-х рр., тобто з часом остаточного утвердження в СРСР тоталітарного режиму і встановлення в науці жорсткого ідеологічного та партійного диктату, значні успіхи української історіографії (як державницького, так і народницького спрямування) першої третини XX ст. не знаходять свого розвитку і в історичній науці утверджується ідея щодо переходу України «під владу Росії» як «найменше зло», а за самими подіями середини XVII ст. закріплюється назва «Визвольна війна» (вперше обгрунтована працею М. Петровського⁷⁸). В цей час з історичних праць майже повністю зникає згадка про державницькі аспірації української еліти в середині XVII ст. (виняток становлять праці М. Петровського та В. Пічети, де все ж містилися згадки про виникнення в Україні держави⁷⁹), переважають мотиви соціально-економічної боротьби як головного стрижня зазначених процесів, які нерідко трактуються як «селянська революція» (М. Покровський). Після чергового погрому історичної науки в 1947 р. приєднання України до Росії

стало оцінюватися не з позицій «найменшого зла», а — найкращої перспективи для українського народу; водночас, замість вживаного раніше терміну «приєднання» встановлюється поняття «возз'єднання», яке стає обов'язковим для всіх історичних праць.

В той самий час польська історіографія 1920–1930-х рр. в умовах реставрації державності Речі Посполитої трохи менше, ніж раніше, проте все ж цікавиться проблематикою польсько-українських (козацьких) відносин. Зокрема, в контексті дослідження політичної історії Польщі проблема «польсько-козацького» конфлікту привертає увагу Владислава Конопчинського⁸⁰ Чимало нового документального матеріалу до історії Української революції привнесло дослідження Владиславом Томкевичем життя і діяльності Яреми Вишньовецького та перебігу і результатів гадяцького мирного процесу 1658–1659 рр.⁸¹ Військово-політичні аспекти воєнної кампанії 1660 р. та укладення Чуднівської угоди Війська Запорозького з королем стояли в центрі уваги Антонія Гнілко⁸². Подальші архівні пошуки польських істориків міжвоєнного періоду дозволили розширити джерельну базу проблеми, детально розглянути деякі її важливі аспекти, що до цього часу висвітлювалися маргінально. Однак стан ідеологічного протистояння та напруженості взаємин Польщі і СРСР, вочевидь, мав вплив на ставлення історіографії до вельми болючої і тісно переплетеної з політикою проблеми польсько-українських взаємин середини XVII ст. В польській літературі й надалі залишається пануючою точка зору на просування Речі Посполитої на Схід як на вияв «поступу європейської цивілізації», відповідно боротьба козацтва за свої права трактується як вибух «дикої сваволі». Як спробу поламати традицію, вочевидь, варто класифікувати науковий доробок Ольгерда Гурки, котрий, не заперечуючи проти доцільності поширення Річчю Посполитою свого впливу на Схід, водночас гостро критикував методи, якими це досягалось⁸³

Принципово інша картина спостерігається після 1954 р., коли в радянській історіографії утверджується безальтернативний погляд на події української історії 300-літньої давності як на вияв «прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським». Ідеологічна конструкція, освячена постановою центральних компартійних органів, штучно обмежує

вивчення проблеми 1654 р. (коли це «прагнення...» було реалізоване рішенням Переяславської ради), а багатоваріантність зовнішньополітичної діяльності керівництва Війська Запорозького зводить лише до одного вектора — розвиток взаємин з Росією. Природно, що найбільший вплив постанови справила на розвиток російської та української історіографій (які, власне, в цей час і немає потреби диференціювати), але в силу відомих політичних обставин позначилася відповідним чином і на тлумаченні подій польськими істориками, в лексиці котрих з'являється термін «народно-визвольна боротьба українського народу»⁸⁴.

Урочисте святкування 300-ліття акту «возз'єднання» України і Росії спровокувало появу цілого ряду досліджень, які, власне, фокусувалися навколо проблеми українсько-російських взаємин⁸⁵. Причому варто зазначити, що серед численного маловартісного, здебільшого заідеологізованого, матеріалу, побачили світ і дослідження, які відкривали нові аспекти цієї проблеми. Зокрема, саме таким чином можна оцінити праці І. Крип'якевича, Ф. Шевченка, В. Голобуцького, О. Апанович, О. Компан, К. Стецюк⁸⁶, котрі побачили світ в роки святкування 300-літньої річниці Переяславської ради або невдовзі після цього.

Вплив політичної кон'юнктури позначився і на працях істориків української діаспори, які саме з цього часу заявляють про себе як про окрему течію в середовищі українознавців. Причому, як цілком слушно підмічають дослідники, в той час, коли радянська історіографія розвивалася на засадах народництва, трансформувавши поняття «народна маса» в ідеологічне кліше «пригноблена маса трудящих», а «національну ідею» — у «віковічне прагнення до соціального визволення», то історичні праці діаспорних істориків ґрунтувалися на державницькій концепції В. Липинського⁸⁷. Необхідність протиставлення заідеологізованим оцінкам радянської історіографії Переяславського акту 1654 р. свого бачення політико-правового змісту договору Б. Хмельницького з Москвою породила цілий ряд публікацій за межами СРСР, переважно по інший бік океану⁸⁸. Крім того, вчені української діаспори в цей час подають і власний узагальнюючий погляд на історію України, в тому числі на перебіг українсько-російсько-польських взаємин у середині

XVII ст., вибудований на основі державницької методології В. Липинського та його послідовників⁸⁹

При дослідженні Хмельниччини державницькі концепції В. Липинського найбільш продуктивно, на наш погляд, розвивав Олександр Оглоблин, котрий, крім згаданої вище праці, присвяченої з'ясуванню історико-політологічного зрізу угоди Війська Запорозького з царем 1654 р., десять років по тому опублікував на сторінках «Українського історика» концептуального змісту матеріал, в якому виклав власне бачення проблеми організації державної влади в Україні ранньомодерної доби⁹⁰ Зокрема, події середини XVII ст. історик класифікує в зазначеній праці як «Українську національно-визвольну революцію», в результаті якої постала Українська держава — спадкоємиця княжої Русі; звертає увагу автор і на ті фактори, які спонукали Б. Хмельницького до укладення угоди з царем; саму ж угоду 1654 р. він означає як таку, що конституювала «військовий союз», при збереженні внутрішньої незалежності України та суверенності влади гетьмана як єдиного володаря.

Нова хвиля зацікавленості проблемою польсько-українських взаємин у зарубіжній україніці випадає на час відзначення 300-ліття від дня укладення Гадяцької угоди 1658 р. — події, яку намагаються протиставити Переяславському договору 1654 р.⁹¹

В цей же час принципово нове ставлення польських істориків до збройних змагань українського козацтва відзеркалила опублікована в 1960 р. монографія Збігнєва Вуйціка «Дикі Поля у вогні. Про козацтво в давній Речі Посполитій»⁹², в якій автор поставив під сумнів історіографічні міфи стосовно винятково позитивної ролі польського елемента в Україні в часи могутності Речі Посполитої та виняткову вину української сторони в ескалації польсько-українського конфлікту та вибуху війни на його основі в роки її занепаду. Узагальнююча праця З. Вуйціка (що витримала декілька перевидань) базувалася на доброму знанні дослідником як здобутків своїх попередників, так і вельми солідних власних джерельних знахідках. Перед тим, як опублікувати «Дикі Поля...», вчений підготував дисертаційне дослідження, присвячене вивченню одного з найбільш складних періодів польсько-українських взаємин другої половини XVII ст. — гетьмануванню Павла Тетері; висловив свою точку зору щодо

ставлення польської еліти до ухвал Переяславської ради 1654 р.; дослідив характер польсько-кримських стосунків початку 1660-х рр., сфокусованих навколо проблеми політичного підпорядкування українських земель; з'ясував перебіг польсько-російського мирного діалогу, що увінчався укладенням перемир'я в Андрусові; тощо⁹³. Дослідники відзначають, що саме З. Вуйціку належать пальма першості в обґрунтуванні в польській історіографії положення стосовно того, що вже в 1648 р. Військо Запорозьке добивається незалежності, яка зберігається протягом наступних років⁹⁴. Проблематика польсько-українських стосунків широко представлена в працях З. Вуйціка, присвячених дослідженню діяльності польської дипломатичної служби та характеру польської зовнішньої політики, узагальнюючих викладах політичних біографій польських королів Яна III Собеського та Яна II Казимира, інших проблем польської історії⁹⁵. Все це дає підстави віднести З. Вуйціка до числа найбільш авторитетних польських істориків, котрі досліджують проблематику, пов'язану з історією Української революції ранньомодерного часу.

Вельми цікаві сюжети, дотичні до проблематики нашого дослідження, та неординарні й аргументовані висновки, вибудовані на основі вивчення польської політичної історії, використання яких дозволяє краще зрозуміти сенс української політики офіційної Варшави в середині — другій половині XVII ст., містяться в монографічних працях сучасника З. Вуйціка та учня В. Конопчинського — Владислава Чаплінського⁹⁶.

Помітний слід в дослідженні проблеми польсько-українських стосунків ранньомодерної доби залишили учні та послідовники професора Ягеллонського університету (саме там впродовж 1960–1980 рр. українська проблематика розроблялась найбільш продуктивно⁹⁷) Антоні Подрази — Владислав Анджей Серчик і Януш Качмарчик. Перший з них відомий передовсім своїм першим польськомовним синтетичним викладом курсу української історії, що витримав декілька перевидань, а також монографіями з українознавчої проблематики — «На далекій Україні» (1984) та «На палаючій Україні» (1998)⁹⁸. В центрі дослідницьких інтересів Я. Качмарчика перебувають проблеми формування політичної програми козацтва в роки революції

середини XVII ст., генези козацько-татарського союзу 1648 р., дискусійні питання біографії Б. Хмельницького тощо. Результати наукових пошуків краківського історика знайшли відображення в монографії «Богдан Хмельницький», що побачила світ вперше у видавничій серії «Ossolineum» в 1988 р., а в 1996 р. перекладена українською мовою, ряді статей⁹⁹ Останнім часом увага дослідника прикута до проблеми трансформації Речі Посполитої в державу «трьох народів», перспективи чого відкривала Гадяцька угода 1658 р., дослідження зовнішньополітичного гла визрівання та реалізації гадяцьких ідей тощо¹⁰⁰

Спробу узагальнення історії Кримського ханства та перебігу польсько-кримських стосунків в XV–XVIII ст., а отже й становлення польсько-татарсько-українських (козацьких) взаємин у середині — другій половині XVII ст., здійснив Лешик Подгородецький, опублікувавши в 1987 р. книгу «Кримський ханат і його стосунки з Польщею»¹⁰¹ Історик доволі детально зупинився на зовнішньополітичних аспектах розвитку стосунків Варшави та Бахчисараю, в тому числі впливові на них українського, російського та шведського факторів. А тому, попри певний схематизм у висвітленні подій і використання здебільшого вже відомих фактів, праця Л. Подгородецького зберігає свою наукову цінність й понині. Концептуальною стрункістю відзначаються також і його більш ранні праці, присвячені науково-популярному викладу біографії Яна III Собеського та дослідженню історії Запорозької Січі¹⁰².

Грунтовністю джерельної бази та концептуальною стрункістю відзначаються монографічні праці Адама Керстена, присвячені дослідженню життя відомих польських політиків і військових діячів, діяльність яких була тісно пов'язана з Україною — экс-віце-канцлера коронного Ієроніма Радзейовського, руського воеводи Стефана Чарнецького, а також обставин вибуху повстання Костки Наперського та його зв'язку з подіями в Україні¹⁰³ Особливу цінність становлять дослідження політичної біографії І. Радзейовського, вибудоване на узагальненні історіографічних здобутків польської, української та шведської історіографії, також залучення до наукового аналізу нових історичних джерел.

Релігійні аспекти визвольних змагань українського козацтва в середині — другій половині XVII ст. стоять в центрі уваги дослідження Анджея Міроновича «Православ'я і унія в правління Яна Казимира» (1996, 1997)¹⁰⁴. Скрупульозне вивчення автором документальних джерел, в тому числі матеріалів архіву Ватикану, дозволило відкрити цілий ряд нових граней цієї, загалом уже давно досліджуваної проблеми.

Військові аспекти польсько-українських стосунків другої половини XVII ст., зокрема антипольських повстань середини 1660-х рр. на Правобережжі, з'ясовуються в працях Веслава Маєвського,¹⁰⁵ а важливі політичні передумови польсько-українських взаємин досліджувалися в працях Стефанії Охманн, присвячених перебігу сеймової боротьби в Речі Посполитій в часи правління Яна Казимира¹⁰⁶. Принципово нові нюанси до розуміння змісту польсько-українсько-російських взаємин другої половини XVII ст. вносять литuanістичні студії Генріка Віснера та Анджея Рахуби¹⁰⁷. Ґрунтовна характеристика політичної діяльності Яна Казимира міститься в узагальнюючій праці Тадеуша Василевського¹⁰⁸. Вплив фактору загострення політичної боротьби в Речі Посполитій й утворення в коронному та литовському військах конфедерацій на ставлення уряду Яна Казимира до владнання стосунків з Військом Запорозьким на початку 1660-х рр. досліджується в монографічній праці Свґеніуша Янаса¹⁰⁹.

Загалом же польська історіографія другої половини XX ст. накопичила значний фактологічний матеріал та запропонувала цілий ряд продуктивних напрямів наукового пошуку, результати яких дозволяють серед іншого й переосмислити історію Української революції середини XVII ст. Як на характерну особливість розвитку польської історіографії останньої чверті минулого століття дослідники звертають увагу на той факт, що з середини 1970-х рр. польські історики уникають вживати термін «народно-визвольна війна», трактуючи події здебільшого в контексті концепції суто козацького повстання¹¹⁰. Крім того, згідно спостереження Валерія Степанкова, в польській історіографії спостерігається процес відродження поглядів на польське просування на Схід як на вияв «цивілізаторської місії» тощо¹¹¹

Концептуальні погляди польських дослідників різко контрастують з напрямком розвитку сучасної української історіографії, де з кінця 1980 — початку 90-х рр. надзвичайно широкого розповсюдження набула державницька (новодержавницька) концепція сприйняття історичного минулого¹¹². З-поміж значного масиву друкованої продукції, що була опублікована за останнє десятиліття (немала частина якого являє собою лише спроби популяризування відомих концепцій і фактів з невиправданим акцентуванням уваги на тих чи інших апіорних твердженнях, або ж має відверто низький науковий рівень¹¹³) на увагу заслуговують передовсім ті праці, в яких продукуються нові напрями досліджень чи пропонуються шляхи розв'язання тих проблем, які постали раніше. В даному контексті насамперед варто зупинитися на працях Михайла Брайчевського та Олени Апанович, котрі, попри певну публіцистичність викладу, першими в Україні звернули увагу на невідповідність пануючих на той час історіографічних трактувань рішень Переяславської ради та змісту українського-російського договору 1654 р. історичним реаліям¹¹⁴.

Як певна рубіжна віха в розвитку сучасної української історіографії сприймаються результати наукової праці Валерія Смолія та Валерія Степанкова, котрі аргументовано заперечили існуючу концепцію Визвольної війни, що штучно обмежувала її рамки 1654 р. — актом «возз'єднання» України з Росією, запропонувавши, натомість, розглядати події середини — другої половини XVII ст. (до осені 1676 р.) як «Українську національну революцію», що включала в себе і Селянську війну 1648–1652 рр. і громадянську війну 1658–1663 рр., а також поєднувала в собі національно-визвольну, конфесійну та соціальну боротьбу, очолювану козацтвом¹¹⁵. На основі синтезу історіографічних здобутків та аналізу значного за обсягом документального матеріалу, в тому числі й архівного походження, автори представили найбільш повну на сьогодні наукову біографію гетьмана Богдана Хмельницького, подану на тлі розвитку внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів¹¹⁶. Крім того, автори виклали власне бачення проблеми формування еволюції та реалізації української державної ідеї в XVII–XVIII ст.¹¹⁷

Запропоновані В. Смолієм і В. Степанковим концепції знайшли своє продовження в цілому ряді праць, присвячених дослідженню різноманітних проявів соціально-політичної боротьби, що мала місце в Україні в середині — другій половині XVII ст.¹¹⁸ Водночас, вони зустріли заперечення з боку Георгія Касьянова, котрий вбачав у вживанні терміну «національна революція» для означення подій середини XVII ст. прояви «рефлексивної історії», коли сучасні поняття екстраполюються на явища минулого¹¹⁹, а також викликали гостру критику Наталі Яковенко, котра, заперечуючи існування в ранньомодерний час концепції «горизонтального народу» — з рівноправних і рівноцінних індивідів, яких об'єднує єдина усвідомлювана мета, єдині «національні інтереси» і спільні уявлення про «національну державу» як найвище благо, ставила під сумнів наукову достовірність висновків цих авторів¹²⁰.

Як «похмуру» розцінює візію Національно-визвольної війни Н. Яковенко історик-джерелознавець Юрій Мицик¹²¹. Власне узагальнення результатів історіографічних і джерелознавчих пошуків автор викладає в цілому ряді концептуальних статей, в яких зупиняється на проблемі формування політичної концепції Б. Хмельницького, термінологічного та хронологічного означення подій середини XVII ст., які, на його думку, наймотивованіше буде називати «Національно-визвольною війною» або «Українською національною революцією», обмежуючи хронологічно 1648–1658 рр. (тобто — часом укладення Гадяцької угоди)¹²².

Проблеми зовнішньополітичної діяльності Війська Запорозького, впливу Хмельниччини на формування національної свідомості українського народу тощо стоять в центрі дослідницької уваги Володимира Сергійчука¹²³. Дослідженню міжнародної дипломатії і політики України в 1654 р. присвячена монографічна праця Ярослава Федорука, в якій детально розглянуто всі найважливіші напрями зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького — стосунки з Кримським ханством, Річчю Посполитою, Османською імперією, країнами Центральної і Північної Європи¹²⁴.

Проблеми пошуку найбільш відповідної дефініції для адекватного відображення змісту соціально-політичних процесів, що

мали місце в Україні в середині XVII ст., з'ясування ролі російського уряду в дестабілізації політичного життя Гетьманату тощо піднімає в ряді публікацій Володимир Борисенко¹²⁵ Андрій Бульвінський дослідив причини, перебіг і наслідки українсько-російської війни 1658–1659 рр.¹²⁶ На необхідність перегляду традиційних для радянської історіографії поглядів на Гадяцьку угоду 1658 р. та гетьманування Івана Виговського звернув увагу Олексій Путро¹²⁷ Надзвичайно важливий для розуміння політики гетьмана Павла Тетері документ — польський наказ представникам Війська Запорозького на вальний сейм 1664 р. — та змістовний коментар до нього опублікував Микола Крикун¹²⁸.

Персоналії цілого ряду впливових представників політичної еліти козацької України плідно досліджували останнім часом Віктор Брехуненко, Андрій Гурбик, Олександр Гуржій, Ярослав Дашкевич, Микола Крикун, Леонід Мельник, Тарас Чухліб та інші історики¹²⁹ Проблеми козацької генеалогії висвітлюються в працях В. Кривошеї¹³⁰ Дослідження гетьманувань Ю. Хмельницького та П. Тетері стало предметом вивчення дисертаційних праць В. Газіна та Н. Савчук¹³¹.

Сучасна зарубіжна україністика (якою займаються переважно представники української діаспори), так само, як і історична наука в Україні, відштовхується від концепції В. Липинського. Щоправда, в науковому пошуку діаспорних дослідників більш актуалізованою нині є не державницький, а елітаристський зріз наукової спадщини вченого, що вповні відповідає напряму розвитку сучасної світової історіографії. Найбільш вагомими у контексті досліджень проблем, дотичних до сфери наших наукових зацікавлень, є історіографічні здобутки Френка Сисина, Степана Величенка, Джорджа Гаєцького, Анджея Камінського, Зенона Когута та Ореста Субтельного, в працях яких знаходять розв'язання проблеми змісту польсько-українських та російсько-українських стосунків на різних історичних етапах, характеру процесу виокремлення української еліти та творення модерної української нації, формування управлінського корпусу тощо¹³².

В російській історичній науці проблемами української історії середини — другої половини XVII ст. протягом останніх десятиліть найбільш продуктивно займалися Геннадій Санін і

Лев Заборовський. Перу першого належить монографічне дослідження, присвячене російсько-кримсько-українським стосункам другої половини XVII ст., цілий ряд статей, переважно «кримсько-українського» спрямування, а також узагальнюючих розробок з історії російської дипломатії і зовнішньої політики¹³³. Наукові інтереси Л. Заборовського фокусувалися навколо проблем зовнішньої політики Росії в північно-західному та південно-західному напрямках, міжконфесійних стосунків у Східній і Центрально-Східній Європі тощо¹³⁴. Концептуальні погляди І. Галактіонова, що оформилися наприкінці 1650-х рр.¹³⁵, останнім часом не зазнали принципових змін і автор й нині прагне недопустити «наполегливих спроб дати нову оцінку рішенням Переяславської ради і перегляду характеру російсько-українських відносин в наступні десятиліття»¹³⁶. Вельми цікавий фактологічний матеріал до історії розвитку російсько-шведських стосунків другої половини XVII ст. (а отже й взаємин урядів Б. Хмельницького та І. Виговського з офіційним Стокгольмом), почерпнутий в тому числі й з невідомих раніше в Росії та Україні шведських джерел, містить у собі нещодавно опублікована монографічна праця О. Кобзарьовой¹³⁷. Щоправда, незважаючи на значний масив нових документальних свідчень, концептуальна канва дослідження мало чим відрізняється від схеми узагальнень, запропонованої Г. Саніним.

Особливе місце посідає праця Тетяни Яковлевої, присвячена дослідженню причин і початків Руїни (як класифікує авторка другу половину 50-х рр. XVII ст. в історії Гетьманщини)¹³⁸, оскільки, будучи епістемологічно пов'язаною з російською історіографією, фактологічну канву подій вона засвоїла з досліджень української діаспорної літератури. Попри далеко не завжди бездоганне трактування тих чи інших, передовсім зовнішньополітичних, процесів і встановлення між ними логічних зв'язків, праця петербурзької дослідниці становила для автора значний інтерес, нерідко провокуючи наукову полеміку як на сторінках даного монографічного викладу, так і — в більш розширеному вигляді — в профільних наукових часописах¹³⁹.

При підготовці дослідження автор широко послуговувався теоретичними розробками авторитетних російських дослідників Т. Гусарової, Б. Флорі, М. Дмитрієва, Л. Рєпіна та інших істо-

риків, в центрі уваги яких перебували проблеми етнічного самоусвідомлення слов'янських народів в ранньомодерну добу, формування елітарних верств Центрально-Східної та Західної Європи тощо¹⁴⁰. Аналізуючи зовнішню політику придунайських князівств, автор брав до уваги висновки фахівців з даної проблематики — Л. Семенової та В. Шушаріна, а також сучасні узагальнюючі праці¹⁴¹.

При реалізації проекту значення *першочергових історичних джерел* відводилося документам, в яких сформульовано політичні позиції, вимоги та ціннісні орієнтації різноманітних груп і партій української еліти, насамперед ті, що були відправлені в центральні органи влади Польської та Російської держав, до впливових сановників (листи і посольські накази Війська Запорозького, постанови і посольські інструкції шляхетських сеймиків, протестації). Іншою пріоритетною групою джерел, на яких базується дослідження, є законодавчі акти, постанови, розпорядження центральних владних органів Польської та Російської держав, які регулювали питання станових, господарських та політичних інтересів нової української еліти. Роль допоміжних джерел відводилася насамперед різноманітним політичним проектам, трактатам, публіцистиці, а також дипломатичній і приватній кореспонденціям, щоденникам, мемуарам, літописам тощо.

У процесі дослідження опрацьовувалися як раніше *опубліковані історичні джерела*, так і широко залучалися до аналізу *оригінальні рукописні матеріали*. Зокрема, піддавалися вивченню документи, опубліковані в таких збірках: *Акты Московского государства...* — Т. 2–3. — СПб., 1899–1901; *Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России...* — Т. 3–15. — СПб., 1861–1892; *Архив Юго-Западной России...* — Ч. 2, т. 2. — К., 1888; Ч. 3, т. 6. — К., 1908; *Памятники, изд. Временной комиссией для разбора древних актов...* — Т. 4. — К., 1859; *Памятники, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов...* — Т. 3. — К., 1898; *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 4, 5, 12, 16. — Львів, 1898–1914; *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.* — Т. 1–3. — М., 1953–1954; *Документи Богдана Хмельницького...* — К., 1961; *Документы об освободительной войне украинского народа*

1648–1654 гг. — К., 1965; *Універсали Богдана Хмельницького...* — К., 1998; *Księga pamiętnicza Jakuba Michałowskiego...* / wyd. A. Z. Helzel. — Kraków, 1864; *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza...* / wyd. K. W. Wójcicki. — Warszawa, 1853; *Ojczyście Spominki w pismach do dziejów dawnej Polski...* / wyd. A. Grabowski. — Kraków, 1845; *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego...* / wyd. Komisja Historyczna Akademii Umiejętności. — Kraków, 1880; *Monumenta Ucrainae Historica..* — Vol. IX–XI. — Romae, 1963–1967; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit...* — Vol. VII–IX. — Romae, 1963; *Zbiór dyplomatow rządowych i aktów prywatnych...* / Pod red. M. Krupowicza. — Wilno, 1858; *Zbiór pamiętników do dziejów polskich* / Wyd. W.-S. de Broel-Plater. — Warszawa, 1853; *Collectanea z dziejopisów tureckich. Reczy do history polskijej służących.* — Warszawa, 1824. — T.1; та інших.

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що названі збірки документів (хіба що за винятком окремих з них) уже давно і досить плідно аналізувалися дослідниками, зацікавленими у вивченні проблем, близьких до тих, що стоять у центрі уваги нашого дослідження. Проте, незважаючи на це, уважне їх прочитання засвідчило, що далеко не весь фактичний матеріал, який вміщується в них, знайшов своє відображення в історичних студіях. Крім того, трактування змісту й соціо-політичного контексту появи деяких з уже введених до наукового обігу матеріалів далеко не завжди є бездоганним і нерідко не відповідає принциповим поглядам автора на ці проблеми; або ж порівняльний розгляд декількох з уже відомих в історіографії поодиноких фактів здатний принести цілком несподіваний результат.

Особливо прискіпливо автор вивчав джерельний матеріал, введений до наукового обігу порівняно недавно сучасними істориками-джерелознавцями І. Бутичем, Ю. Мициком, М. Крикуном, Я. Федоруком, Л. Заборовським, С. Охманн-Станішевською та ін.¹⁴², а також публікації невідомих до цих пір збірок документів чи окремих матеріалів, підготовлених у 1920–30-х рр.¹⁴³ Як правило, ці історичні джерела поки що не в достатній мірі піддані критичному розгляду, а емпіричний

матеріал, що в них міститься, не співставлений з уже відомими раніше фактами.

Провадився пошук невідомих чи малознаних досі оригінальних джерел у рукописних відділах й архівах. Зважаючи на специфіку дослідження, перешочергового значення набувало опрацювання архівних фондів Російської Федерації та Польської Республіки. Зокрема, пошукові роботи здійснювалися автором у таких архівосховищах: *Dział rękopisów Biblioteki Czartoryckich w Krakowie*, *Archiwum Główny Aktów Dawnych w Warszawie*; *Archiwum Miasta Krakowa i Wojewodstwa Krakowskiego*; *Biblioteki Polskiej Akademii Nauk (Kraków)*; *Dział rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagellońskiego (Kraków)*; *Центральный государственный архив древних актов (Москва)*. Саме в названих колекціях зберігається найбільш важливий масив документів, що стосується перебігу українсько-польських та українсько-російських взаємин другої половини XVII ст. — грамоти та універсали польського короля і російського царя до українських гетьманів і старшин, листи останніх до монархів і владних інституцій Росії та Польщі, посольські накази Війська Запорозького на сейми Речі Посполитої та переговори з керівництвом Посольського приказу, інструкції короля і царя своїм уповноваженим представникам на переговори з українською стороною, дипломатична кореспонденція між європейськими правлячими домами, кримським ханом і турецьким султаном, приватне листування зацікавлених українською проблематикою представників правлячих еліт Речі Посполитої, Російської держави, Швеції, Трансільванії, Австрії тощо.

Найбільший інтерес для автора становили рукописні колекції *Dział rękopisów Biblioteki Czartoryckich w Krakowie*, які вміщують найрізноманітніший джерельний матеріал середини — другої половини XVII ст. Передовсім, увагу привертала велика за обсягом і надзвичайно змістовна колекція 402 «Оригінали за правління Яна Казимира, 1648–1670». Вона вміщує оригінальні документи, що стосуються Гадяцьких переговорів 1658 р. (в тому числі текст угоди, завірений підписом І. Виговського, україномовний оригінал присяги Війська Запорозького польському королю, лист українського гетьмана, відсланий Яну Казимиру по завершенню перетрактацій, кореспон-

денція української сторони стосовно неможливості обмеження козацького реєстру 30-ма тисячами осіб тощо), Чуднівської комісії 1660 р. (копії угоди 1660 р., текст присяги коронних гетьманів С. Потоцького і Є. Любомирського та українського гетьмана Ю. Хмельницького), королівські універсали Яна Казимира I. Виговському, Ю. Хмельницькому, П. Тетері, І. Груші, М. Ханенку, Я. Лещинському, С. К. Беневському, С. Потоцькому та іншим українським і польським діячам, котрі брали активну участь в розв'язанні конфлікту в Україні; універсали та листи українських гетьманів і впливових старшин; інструкції Війська Запорозького комісарам на переговори з польською стороною та послам на вальні сейми 1661–1664 рр. тощо.

Значне зацікавлення автора викликала дипломатична кореспонденція Я. Лещинського за 1657–1659 рр. до польського короля, маршалка коронного Є. Любомирського, підкоморія київського Ю. Немирича, гетьмана, згодом київського воєводи І. Виговського та інших впливових політиків і державних діячів, в якій йшлося про розвиток міжнародних процесів, ставлення офіційних Відня, Бранденбурга, Стокгольма та інших європейських столиць до перебігу польсько-українського конфлікту та можливості його залагодження (зібрання 388 — «Кореспонденція Я. Лещинського, 1656–1660»). З інших колекцій документальних матеріалів, дотичних до проблеми українсько-польсько-російських стосунків, певний інтерес становлять зібрання 379 «Акти за Яна Казимира, 1648–49», 386 «Переговори з Москвою, 1656 р. (оригінали)», 387 «Переговори з Москвою, 1658 р. (оригінали)» та 394 «Акти за Яна Казимира, 1648–1665»;

Офіційна кореспонденція королівського двору Яна Казимира, а також приватне листування високопоставлених польських урядовців, в тому числі з представниками української еліти, зібрана в колекціях 1376 «Акти 1660–1690», 400 «Акти за панування Яна Казимира від 1648 до 1658 р.» та 1663 «Акти від Яна Казимира до Яна III». Візія польської еліти розвитку боротьби козацтва, передовсім на початковому етапі війни, проступає з аналізу листування її представників, зібраного в колекції 2105 «Листи під час бунту Хмельницького».

Офіційні і приватні документи, що стосуються розвитку польсько-російського переговорного процесу кінця 1650-х —

другої половини 1660-х рр., міститься в колекціях 2104 «Переговори з Московою від 1658 р.», 2106 та 2107 «Історія Андрусівського трактату», 2109 «Листи, які відносяться до Андрусівського трактату», 2111 «Пакти Поляновські і Андрусівські (копії актів і листів, що відносяться до польсько-російських стосунків в 1635–1679 рр.)», 2112 «Переговори з Московою від 1635 р.». Зрозуміло, що в матеріалах пересправ зустрічається чимало свідчень офіційного ставлення сторін до розв'язання «української проблеми», містяться згадки про позицію представників української еліти до тих чи інших рішень Варшави та Москви.

Значний інтерес для дослідника політичної історії України середини — другої половини XVII ст. становить зібрання 1656 «Листи 1665–1667 рр. (копії)». Незважаючи на той факт, на титулі хронологічні рамки обмежені серединою 1660-х рр., колекція містить чимало цікавих документів, що відбивають перебіг військово-політичних процесів в більш ранній час — з 1648 р. (наприклад, листи Б. Хмельницького з-під Замостя 1648 р., І. Виговського з 1655 р., універсал Д'єрдя II Ракоці до польського війська 1657 р., листи наказного гетьмана А. Ждановича до Я. Замойського 1657 р., універсал Яна Казимира на Україну 1661 р. та ін.). Важливим джерелом для дослідження задекларованої нами проблематики є колекція 1657 «Манускрипти... XVII вік», де зібрано листи Б. Хмельницького (зокрема, до турецького султана 14 жовтня 1648 р. з проханням про протекцію), Ю. Немирича, а також тексти угод, досягнутих польською стороною з Військом Запорозьким, Кримським ханством, королівські та сеймові універсали на «посполите рушення», «заспокоєння з Московою» тощо.

Із рукописного зібрання *Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (Kraków)* увагу автора привертала наступні колекції: 266 «Універсали (руські) архімандритів, єпископів і архієпископів руських»; 267 «Грамоти (руські) з 1614–1767 рр.»; 269 «Акти найважливіші козацькі з 1596–1723 рр.»; 270 «Універсали запорозьких гетьманів (оригінали руські)»; 272 «Акти русько-польські, 1618–1786»; 1017 (безіменний, містить листи Б. Хмельницького до керівництва Речі Посполитої, до Я. Радзивілла, «Пункти супліки», переданої через А. Киселя, діаріуш «Війни

козацької» тощо); 1070 (безіменний, містить діаріуші сеймів, сеймиків і воєнних виправ, листи, брошури та політичні акти з 1668–1675 рр.). Найбільш прискіпливо вивчалися значні за обсягом матеріали колекції 1065. Одна її частина відбивав перебіг польсько-українських стосунків початку 1660-х рр. у візії одного з найбільш впливових їх суб'єктів — біскупа і великого канцлера коронного М. Пражмовського, котрий, власне, і визначав у цей час лінію поведінки польської сторони. Друга частина — вміщує офіційні листи, меморіали, універсали, політичні акти, посольські інструкції тощо, багато з яких мають безпосереднє відношення до вирішення українських справ (наприклад, інструкція стольникові П. Тетері на переговори з гетьманом Ю. Хмельницьким (лютий 1662 р.), присяга останнього, складена під Чудновом 1660 р., відомості про українсько-кримські дипломатичні контакти 1661–1662 рр. тощо).

У фондових зібраннях *Dział rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagellońskiego (Kraków)* автора передовсім зацікавили матеріали колекції 90 «Листи і скрипти різні... до панування Зигмунта III, Владислава IV і Яна Казимира», де містяться документи, які відбивають процеси укладення та рагифікації Зборівської угоди 1649 р., а також 8842 «Копії документів і різних листів 1241–1654 рр.», серед яких зберігається й листування І. Радзейовського з Б. Хмельницьким.

З рукописного зібрання *Archiwum Miasta Krakowa i Wojewodstwa Krakowskiego* автор послуговувався матеріалами лише деяких фондів, а саме: із «Збірки Русецьких» використовувалися документи опису 31, що вміщує в собі різні джерельні матеріали з 1626 по 1654 рр. (в тому числі листи Б. Хмельницького, універсали Яна казимира тощо), та опис 41 — «Зібрання документів з 1645–1652 рр., переважно до справ Хмельниччини», а також окремі документи «Архіву Пінощі» (оскільки переважна більшість надзвичайно цікавих матеріалів цього зібрання стосується подій, що виходять за хронологічні рамки нашого дослідження) та «Архіву Потоцьких».

З багатих рукописних фондів *Główny Archiwum Aktów Dawnych w Warszawie* автор познайомився з актами «Архіву коронного у Варшаві» (АКВ), зокрема тими, що містяться в «відділі козацькому» (картон 42) та «відділі татарському» (картони

60–65). Зібрані в них документальні свідчення, передовсім, проливають світло на стосунки різноманітних груп української еліти з урядом Яна Казимира, але також містять інформацію про їх контакти з офіційними Москвою, Бахчисарасем, взаєминах у середині козацького середовища, його ставленні до різноманітних політичних подій і процесів. Послугував автор й окремими матеріалами з надзвичайно місткого «Архіву Радзивіллів», «Архіву Замоївських» та «Архіву Браніцьких з Сухої», де також представлений актовий матеріал і наративи, які мають безпосереднє відношення до проблем української політичної історії.

Надзвичайно великий і досить репрезентативний матеріал зібрано в *Центральному державному архіві древніх актів (Москва)*. З його багатющих колекцій автора зацікали передовсім наступні фонди. «Зносини Росії з Польшею» (ф. 79), зокрема оп. 1, справа 44, оп. 2, справи 102, 103, 107, 108, 110–114, 132, а також «справи» за 1655 та 1656 рр., де міститься офіційне листування уряду Олексія Михайловича з Яном Казимиром, в якому обговорюється перспектива досягнення домовленості щодо належності України та підпорядкування Війська Запорозького; статейні списки російських посольств, відряджених на переговори з польською стороною; перехоплене російськими воєводами листування української старшини з королівським урядом, впливовими польськими політиками та державними діячами тощо. Із досить репрезентативного ф. 123 «Зносини Росії з Кримом» автор опрацював з опису 1 (1652–1656 рр.) книги 35 «Статейний список І. І. Ромодановського» та 40 «Статейний список Р. Жукова», які проливають світло на розвиток російсько-кримських стосунків другої половини 1650-х рр. і місце в них України, міститься оцінка татарською елітою Озернянських домовленостей українського гетьмана та кримського хана, бачення перспектив їх реалізації тощо. Матеріали «Розрядного приказу» (ф. 210), а саме: Стовпці Севського столу, спр. 167, 180; Стовпці Белгородського столу, спр. 475, 499, 528, 538, 539, 468, 440, 466, 1903; Стовпці Приказного столу, спр. 343, 536, 854 тощо, представляють аналітичну інформацію представників російської військової адміністрації про воєнно-політичну ситуацію в Україні, ставлення козацької старшини до Москви та Варшави, суспільні настрої, а також зберігають

зразки листування представників козацької еліти з царськими воєводами та центральними органами влади Росії тощо.

У фондах «Малоросійських справ» (ф. 124), оп. 4 спр. 2, 7–10, 13–18, 21–23, оп. 6, спр. 13, 15, 17, 19–27 тощо, та — «Малоросійського приказу» (ф. 229), спр. 5862, 5871 та ін. зберігаються грамоти царя до українських гетьманів і козацьких старшин, відповіді на них української сторони, відписки російських воєвод про стан справ в Україні, «расспросные речи» українських послів про стан суспільних настроїв і військово-становище в Україні, листування старшин з Москвою, російською військовою адміністрацією та між собою, а також документи, передані з Пруського державного архіву, в тому числі листи Б. Хмельницького та І. Виговського до курфюрста бранденбурзького за 1657 і 1658 рр., та ін. Документи, які відклалися в архіві Приказу таємних справ (ф. 27, оп. 1), становили інтерес у контексті дослідження проблеми українсько-російського протистояння на білоруських землях.

В якості допоміжного джерела інформації, зокрема для з'ясування тих питань, які стосувалися перебігу переговорів російського уряду з представниками Швеції, Туреччини, Пруссії, Данії та Угорщини щодо важливих міжнародних проблем, які зачіпали й долю України, автор вивчав документальні матеріали таких збірок: ф. 53 «Зносини Росії з Данією» оп. 1–4; ф. 74 «Зносини Росії з Пруссією», оп. 1–3; ф. 89 «Зносини Росії з Туреччиною», оп. 1, спр. 8; оп. 2, спр. 30, 32, 34; ф. 96 «Зносини Росії з Швецією», оп. 1, спр. 2, 5; оп. 3, спр. 40.

Крім опрацьованих у Москві фондових зібрань ЦГАДА, автор користувався деякими його колекціями, що зберігаються нині у формі копій в *Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського*, зокрема ф. II, 13698–13716, 15401–15424, 15425–15487, 15544 та ін.

Варто принагідно відзначити, що важливим орієнтиром у пошуку архівних матеріалів, особливо в польських архівосховищах, слугувала серія джерелознавчих праць Юрія Мицика. Крім того, потрібно зауважити й те, що названі фонди рукописних матеріалів раніше вже потрапляли в поле зору дослідників і в тій чи іншій мірі ними використовувалися. Проте, співставлення змісту певної їх частини з відповідним трактуванням в

українській, польській чи російській історіографії, переконало в необхідності нового прочитання, звернення уваги на тих аспектах інформаційного джерела, що раніше не потрапляли в поле зору дослідників або трактувалися в іншому контексті, ніж це вважає за доцільне робити автор.

Загалом, підбиваючи підсумки історіографічного та джерелознавчого огляду, вважаємо за необхідне наголосити на таких, на нашу думку, принципових моментах. Проблематика, визначена автором в якості предмета свого дослідження, привертала увагу історіографів від часів перших, у сучасному розумінні — політологічних, узагальнень матеріалу й до теперішніх часів. Надзвичайно тісний зв'язок наукової проблеми з нагальними завданнями політичного життя України, Польщі та Росії у всі без винятку історичні проміжки часу привніс у її дослідження чимало ідеологічних нашарувань, суб'єктивних упереджень, а інколи й проявів ксенофобії. Крім того, проблема розвитку українсько-польських та українсько-російських стосунків середини-другої половини XVII ст. поки що не досліджувалася у тісному зв'язку цих двох складових, а також на широкому міжнародному тлі та в контексті змагань козацької еліти за легітимацію свого становища українського народу політичного.

Дослідження ж автором масиву джерел, як опублікованих, так і рукописних, переконав в тому, що він є достатньо репрезентативним і загалом може забезпечити умови для розв'язання поставлених у проекті завдань. Водночас, варто зауважити, що при його опрацюванні брався до уваги той факт, що в силу дії об'єктивних чинників в розпорядженні науковців є дуже мало матеріалів, які б виходили з середовища тогочасної української еліти і були призначені для внутрішнього користування, відбиваючи тим самим реальний стан політичного мислення і прагнень їх творців.

Розділ 2

Переяславсько-Московський договір 1654 р. в структурі регіональної рівноваги Центрально-Східної Європи

Українська революція середини-другої половини XVII ст., вибухнувши на початку 1648 р. як чергове козацьке повстання за визнання королем і Річчю Посполитою рицарського люду Подніпров'я в якості окремого упривілейованого соціального стану (яких було чимало наприкінці XVI — першій половині XVII ст.¹), на певному етапі свого розвитку переросла традиційні рамки, захопивши у свій водоворот величезні людські ресурси, що представляли всі соціальні групи тогочасного суспільства, та поставивши під сумнів можливість задоволення керівництвом Польсько-Литовської держави далекосяжних вимог повсталих, що торкалися не лише станових потреб козацтва, але й культурно-релігійних запитів усього народу руського, а отже — актуалізувавши питання щодо доцільності збереження традиційної лояльності по відношенню до влади польського короля. Варто відзначити, що в сучасній історіографії не існує єдності в питанні, які події Української революції ранньомодерної доби можна вважати рубіжними в даному контексті. Так, В. Смолій і В. Степанков, розвиваючи думки, висловлені В. Липинським, М. Грушевським, І. Крип'якевичем, О. Оглоблиним, схильні вбачати такий переломний момент у подіях, що мали місце на початку 1649 р., коли по завершенні Західного походу 1648 р. Б. Хмельницький під впливом урочистого в'їзду до Києва, розмов з представниками вищого київського та вселенського православ'я утвердився в намірах розбудови Української

держави та досягнення повної незалежності від польського короля і розриву з Річчю Посполитою, що було згодом викладено під час лютневих переговорів з польськими комісарами в Переяславі². Польський дослідник Я. Качмарчик відстоює думку стосовно того, що перша конкретна політична програма гетьмана та його оточення відбилася лише в Зборівській угоді 1649 р.³ Проти чого рішуче заперечує Ю. Мицик, переконуючи в полеміці з Я. Качмарчиком, В. Смолієм і В. Степанковим, що Б. Хмельницький вже із самого початку козацького повстання мав на меті здобуття незалежності для Української держави, а деякі прояви так званої політики «козацького автономізму» в його діяльності впродовж 1648–1649 рр. були нічим іншим, як позірним потуранням монархістським ілюзіям повстанців⁴. Натомість, Н. Яковенко, будучи значно поміркованішою в оцінках елементу свідомого в розвитку революції, як переломний момент в її історії розглядає Берестецьку битву 1651 р., стверджуючи, що, коли доти очолювана Б. Хмельницьким боротьба точилася ще як громадянська війна всередині Речі Посполитої, то з цього часу — остаточно переросла у війну польсько-українську⁵.

Як би там не було, але в жодному разі не виникає сумнівів у тому, що на середину 1653 р. шанси на політичне розв'язання конфлікту через задоволення вимог Війська Запорозького як тогочасного репрезентанта політичної волі українського народу, тобто народу політичного України, були вельми мізерними. Переконливим свідченням того, що польський уряд на чолі з великим коронним канцлером Стефаном Корицинським не бажав працювати в напрямі пошуку політичного компромісу з керівництвом Війська Запорозького, стали результати дипломатичної місії до Речі Посполитої великого посольства російського царя Олексія Михайловича на чолі з Б. А. Рєпніним-Оболенським, що мала місце влітку 1653 р.

В радянській історіографії панувала думка про те, що московське керівництво вже після земського собору 1651 р. розпочало активну підготовку до прийняття Війська Запорозького під зверхність царя та, відповідно, збройного протиборства з Річчю Посполитої із-за цього. Проте, як свідчать результати новітніх наукових досліджень, в тому числі останніх розробок

російського історика Л. Заборовського⁶, усвідомлення неминучості війни з Польщею прийшло до Олексія Михайловича та його оточення значно пізніше. Навіть навесні 1653 р., тобто вже після ухвал земського собору стосовно необхідності надання військової допомоги Війську Запорозькому⁷, в Москві виношували плани політичного залагодження конфлікту в Україні. Причому, з аналізу документальних свідчень випливає, що ідея щодо російської медіації в стосунках Чигирин з Варшавою, скоріш за все, виходила від української сторони і досягнення компромісу планувалося на основі Зборівського договору 1649 р.⁸ Про це йшлося серед іншого в ході переговорів у Москві українського посольства на чолі з С. Богдановичем (Зарудним) наприкінці 1652 — початку 1653 р.⁹ Перебувало дане питання в центрі уваги Чигиринських переговорів Б. Хмельницького з царським посланцем Я. Ліхареvim і піддячим І. Фоміним, відправлених в Україну по завершенню місії С. Богдановича. Зокрема, на переговорах у Чигирині на початку 1653 р. український гетьман висловлювався за те, аби через російських великих послів мир з поляками досягти на умовах, близьким своїм змістом до пактів Зборівських. При цьому Хмельницький запевнював російських дипломатів, що в тому разі, коли пощастить з Річчю Посполитою «договір учинити кріпкий», Військо Запорозьке буде «в послуху» в короля і «відстане від бусурман»¹⁰

Посольський наказ Б. А. Рєпніна-Оболенського (остаточну концепцію якого було ухвалено на початку травня 1653 р., вже після проведення в Москві переговорів з послами Війська Запорозького К. Бурляєм і С. Мужилівським) як програму максимум передбачав вирішення «українського питання» на основі Зборівської угоди 1649 р. В разі заперечення польської сторони щодо такого варіанту розв'язання конфлікту, великий посол отримував повноваження на продовження консультацій з цього приводу між представниками Речі Посполитої та Козацького Гетьманату або ж на трьохсторонньому з'їзді¹¹. Але, як засвідчив перебіг російсько-польських переговорів, що проходили у Львові на початку серпня 1653 р., керівництво Речі Посполитої було налаштоване вельми рішуче і на будь-які компроміси в цьому питанні йти не бажало. Навіть після того, як московські дипломати, зустрівши відмову польської сторони

в питанні примирення з Військом Запорозьким на основі Зборівського договору 1649 р., обмежили свої вимоги виключно блоком релігійного спрямування, а обговорення решти суперечливих аспектів пропонували перенести на двосторонні польсько-українські переговори — уряд Яна Казимира відмовився дебатувати «українську проблему» з російською стороною, наполягаючи на тому, що вирішення проблеми можливе лише за умови повної капітуляції козацтва та відновлення в Україні дореволюційного *status quo*¹².

Непримиримість позиції польської сторони, вочевидь, диктувалася як спротивом втручанню російської сторони у виключно внутрішню — як вважали польські політики — проблему Речі Посполитої, так і тим загрозливим для Б. Хмельницького становищем, що склалося для нього після допущених прорахунків у Придунайському регіоні та утворення там антиукраїнської коаліції. Одруження гетьманича Тимофія на доньці молдавського господаря В. Лупула Розанді викликало занепокоєння Високої Порти та керівництва Кримського ханства, в коло інтересів яких не входило існування династичного зв'язку між Україною та Молдавсією, а також серйозно занепокоїло найближчих сусідів останньої — Валахаю та Трансільванію, оскільки молдавський правитель уже давно висловлював претензії на валаське господарство. Чергове втручання Війська Запорозького в молдавські справи навесні 1653 р., коли 8-ми тисячне козацьке військо на чолі з Т. Хмельницьким відновило на господарстві скинутого з престолу Стефаном Георгіцою В. Лупула та слідом за цим вторглося в межі Валахії, остаточно збурили антиукраїнські настрої в середовищі правлячої еліти Придунайських князівств. Протягом червня-липня 1653 р. створюється антиукраїнська коаліція у складі Речі Посполитої, Трансільванії та Валахії, до якої невдовзі — після чергового усунення від влади В. Лупула — приєднується й Молдавія¹³.

Складність становища гетьманського уряду значно посилювалася й тим, що тривала війна з Річчю Посполитою серйозно зруйнувала господарство краю, розорила місцеве населення, значна частина якого не могла бути залученою до війська із-за матеріальної неспроможності. Крім того, за спостереженням дослідників, якщо протягом 1648–1651 рр. у настроях переваж-

ної більшості населення України, попри труднощі воєнного часу, панували бойовий дух, віра і рішучість, то тепер — почали з'являтися ознаки емоційно-психологічної втоми, поширюватися відчуття розчарування і зневіри¹⁴.

Невдоволення рядового козацтва політикою гетьманського уряду, неспроможного завершити війну і тим самим припинити спустошення краю та насильства над місцевим населенням своїх союзників — татар, зриває наступальну операцію козацького війська під Городком і змушує його керівництво шукати шляхи примирення з польським королем, хоч би на умовах Зборівського договору 1649 р. Однак, усвідомлення польським командуванням своєї переваги над противником дозволяє відкинути передані через посольство А. Ждановича пропозиції Війська Запорозького, висунувши, натомість, ультимативні вимоги: Б. Хмельницький має зректися гетьманської булави; козацька старшина — капітулює; козацький реєстр — скорочується до 6-ти тисяч; козаки-реєстровці — поселяються виключно на тих територіях, які були визначені польською владою до 1648 р., а «випищики» — повертаються в підданство своїх панів «землю орати»¹⁵

Російські шпигуни в Стамбулі, зокрема якийсь грек Фома Іванов, в першій половині 1653 р. інформував уряд Олексія Михайловича про активізацію зносин козацької старшини з представниками турецького султана¹⁶. Їх результатом стає грамота великого візира Мустафи на ім'я Б. Хмельницького, в якій повідомлялось про те, що султан, милостиво реагуючи на прислане йому останнє чолобиття щодо прийняття гетьмана і Військо Запорозьке «в підданство і покровительство», погоджується виявити стосовно них свою високу ласку¹⁷. Щоправда, як видно з аналізу грамоти, захист свого нового васала від неприятелів Порта планувала здійснювати не інакше як силами Кримського ханства, з приводу чого було вислано відповідне розпорядження кримському хану Іслам Гірею¹⁸.

Спроба Б. Хмельницького, провівши масову мобілізацію козаків і міщан до війська та підтвердивши чинність військово-політичного союзу з Кримським ханством, восени 1653 р. переломити розвиток протистояння на свою користь — успіхом не увінчалися. Жванецька кампанія 1653 р., попри катаст-

рофічність становища коронної армії, із-за сепаратних дій кримського керівництва завершилася укладенням Кам'янецької угоди, яка лише в деяких своїх положеннях відбивала зміст Зборівського договору 1649 р., а, натомість, ігнорувала питання збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, заборони на перебування коронних військ на Подніпров'ї, задоволення потреб православної церкви тощо. Угода передбачала негайну окупацію козацької України польськими військами, повернення туди шляхти і, відповідно, поновлення дореволюційних повинностей селян і міщан. З великим поспіхом сенатори, котрі перебували при коронному війську утворили спеціальну комісію, що мала наглядати за розквартируванням жовнірів на постій в Україні, а також сприяти поверненню шляхти до своїх добр, пильнувати, аби козаки того, що «їм не належить, собі не привласнювали», а селяни і міщани виконували повинності на користь своїх панів¹⁹

Таким чином, за тих умов, які склалися на кінець 1653 р., прийняття протекції російського царя (відповідне рішення в Москві було ухвалено земським собором 1 (11) жовтня 1653 р.²⁰) ставало чи не єдиним шляхом виходу зі скрутного становища. А тому немає достатніх підстав для того, щоб можна було заперечити думку І. Крип'якевича про те, що союз з Московією 1654 р. постав з тверезих міркувань тогочасної української політики²¹

В історіографії співіснують діаметрально протилежні точки зору щодо історико-правого змісту акту 1654 р. Так, П. Куліш, Г. Карпов, В. Мякотін та їхні послідовники в російській, а згодом уся радянська історіографія заперечувала його договірний характер, вбачаючи в ньому «об'єднання», а згодом — «возз'єднання» України з Росією. Натомість, М. Костомаров, П. Шафранов, М. Грушевський, А. Яковлів, І. Розенфельд, М. Василенко, Б. Нольде та ряд інших істориків і правників наголошують на тому, що, незважаючи на специфіку заключних документів українсько-російських переговорів, акт 1654 р. треба розглядати як двосторонній договір.

Найявні історичні джерела, а також аргументи дослідників, особливо істориків права А. Яковліва, І. Розенфельда, Б. Нольде, переконують у справедливості погляду останніх на зазначені

події як двостороннього договору, що ніс на собі певні, спричиненні рядом факторів, особливості. Передовсім звертає на себе увагу та обставина, що правляча еліта козацької України, вихована переважно в традиціях польської політичної культури, навіть у найбільш загрозливі для свого існування часи, як то було після Берестецької поразки, проводячи переговори з царським урядом стосовно їх прийняття під протекцію Олексія Михайловича, завжди говорила як про факт самоочевидний, що відбутися це має на основі певних статей, угоди. Зокрема, Б. Хмельницький в другій половині 1651 р. в розмові з назаретським митрополитом Гавриїлом, котрий виступав посередником у зносинах гетьмана з Москвою, висловлюючи побажання піти «під високу руку» московського монарха, говорив про свій намір дати «...на себе договірне письмо за руками, з великим укріпленням»²². Ще більш промовистою є заява генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського, котрий у розмові з російським посланцем Григорієм Богдановим також у другій половині 1651 р. наголошував на тому, що в разі принципової згоди царя на прийняття України під своє покровительство він особисто виїде до Москви і «... стане домовлятися, на яких статтях цьому бути»²³.

В даному контексті значне зацікавлення викликає проблема концептуального бачення сторін змісту цих статей. На превеликий жаль, вузькість джерельної бази не дозволяє дослідити питання в повному обсязі. Наявні в розпорядженні дослідників історичні документи, за великим рахунком, можуть слугувати лише матеріалом для побудови певних гіпотез. Так, досі не виявлено грамоти Олексія Михайловича керівникові «великого посольства» в Україну ближньому боярину В. В. Бутурліну (згідно джерельних відомостей, отриману ним 10 (20) жовтня 1653 р. в селі Семеновському по дорозі до Переяслава), грамоти царя до Богдана Хмельницького та Війська Запорозького, а також «...з тієї государевої грамоти список і наказ...» посольству Бутурліна («...по якому їм. будучи в гетьмана, государево діло вершити...»)²⁴ не виявлено й інших інструктивних матеріалів російського посольства, результати аналізу яких могли б пролити світло на зазначене питання.

Опосередковані свідчення (насамперед статейний список В. В. Бутурліна) дають підстави стверджувати, що уряд Олексія Михайловича, ініціювавши ухвалення на земському соборі 1 (11) жовтня 1653 р. постанови про прийняття України «під високу царську руку», не до кінця уявляв принципів засади майбутніх стосунків. Листування Бутурліна з Посольським приказом у жовтні-грудні 1653 р. вказує на те, що в цей час московська дипломатія лише вела пошук оптимальної тональності переговорного процесу з керівництвом Війська Запорозького. Так, наприклад, ще 27 жовтня (с. с.) Бутурлін на шляху в Україну скаржився цареві на те, що «...по чому їм привести до віри гетьмана Хмельницького і все військо Запорозьке, по це число запису до них не прислано...»²⁵

Водночас, звертає на себе увагу і той факт, що не вповні уявляв характер союзницьких стосунків з Москвою і гетьманський уряд. Попереднього дипломатичного досвіду, набутого в стосунках з Польщею, Туреччиною, Трансильванією чи Молдавією, явно було замало для вирішення принципово нового змісту завдань. Саме тому, на наш погляд, на переговорах з російською делегацією в Переяславі 9–10 січня (с. с.) 1654 р. гетьман і старшина, як свідчать звіти В. В. Бутурліна (щоправда, використання інформації лише з одного, і що немаловажно, зацікавленого у формуванні відповідного враження від проробленої ним особисто роботи, містить загрозу спотвореного трактування подій), порушили чимало таких питань, які являли собою рудименти політики козацького автономізму, не відповідали потребам поточного моменту і були не лише зайвими з огляду на фактичну репрезентацію козацтвом інтересів всієї козацької України в якості народу політичного, але й становили небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з російським монархом. Зокрема, згідно з інформацією Бутурліна, 9 (19) січня Хмельницький заявив великим послам царя: «Чтоб великий государь [...] указал с городов и мест, котрые поборы наперед сего сбираны на короля и на римские кляшторы и на панов, сбирати на себя государя...»²⁶ Не заперечував гетьман і проти намірів Москви надіслати воевод до Києва та інших «знатних» міст України. Причина такої поведінки української сторони, очевидно, крилися не лише у відсутності достатньої політичної

підготовки, але й в тій критичній ситуації, в яку потрапив Козацький Гетьманат наприкінці 1653 р. за результатами Жванецької кампанії і яка робила договір з царем життєво необхідним для нього.

З плином часу, ймовірно, враження від критичності ситуації децю нівелювалися і козацька старшина в умовах зимового затишшя в ході нарад, які пройшли наприкінці січня — першій половині лютого спочатку в Корсуні, згодом в Чигирині, виробила цілком зрілий проект договору, який застерігав за елітою козацької України збереження її статусу народу політичного, консервування утвердженого в ході революції суспільно-політичного та соціально-економічного устрою, гарантування від втручання російської адміністрації у сферу внутрішньої та зовнішньої політики гетьманського уряду. Так, згідно запропонованого проекту угоди, Військо Запорозьке — як особлива корпоративна одиниця — отримувала гарантії непорушності станових привілеїв і вольностей в управлінні, суді, майнових відносинах; застерігалось право вільної елекції гетьмана, право закордонних зносин з іноземними правителями з обов'язковим повідомленням сюзерена про справи, які зачіпатимуть його інтереси. Зі свого боку Військо Запорозьке зобов'язувалось щорічно сплачувати до царської скарбниці певну, наперед визначену — «ціною відомою» — суму данини, як це практикувалося у взаєминах васально залежних Придунайських князівств з їх сюзереном Османською Портою. Але в тих випадках, коли козацьке військо перебуватиме на службі царя, передбачалася виплата платні з царської скарбниці або ж з тих коштів, які мали надійти туди з України. Проектом передбачалося, що козацькими привілеями і вольностями користуватимуться не лише особи, які несуть військову службу, а також вдови і сироти козацькі. Окремими положеннями проекту гарантувалася непорушність прав і привілеїв православної шляхти, міського населення, яке користувалося правам міського самоврядування, а також православного духовенства та його голови — митрополита київського²⁷

Водночас, гостра ідейна боротьба, що точилася на старшинських нарадах (на нашу думку, була викликана передовсім різницею політичного виховання, а отже уявленням про форму

політичного устрою Козацького Гетьманату та його взаємин з сюзереном), позначалися певною мірою і на проекті угоди, остаточно ухваленому й підписаному гетьманом 17 (27) лютого 1654 р. у якому знайшли відображення як окремі рецидиви політики «козацького автономізму»²⁸, так і допускалася можливість участі в переговорах з царем в якості їх суб'єкта не лише тогочасного народу політичного — козацтва, а й інших соціальних груп, зокрема представників міського самоуправління та цехових організацій²⁹, що також створювало небезпечні для козацької еліти прецеденти на майбутнє.

У ході московського раунду переговорів уряд Олексія Михайловича в основному схвалив гетьманський проект. Щоправда, російське керівництво відхилило запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, конституювавши в ратифікаційних актах такий порядок, при якому збирання податків в українських землях, підпорядкованих гетьманові, мала здійснювати місцева адміністрація, причому не козацька, а міського самоуправління, і, до того ж, від імені царя та під контролем представників його адміністрації. Іншим, не менш важливим обмеженням суверенітету Козацького Гетьманату стала заборона дипломатичних зносин гетьмана з варшавським і стамбульським дворами, а також необхідність обов'язкового повідомлення про зміст дипломатичних контактів з усіма іншими контрагентами зовнішньополітичних зносин офіційного Чигирина³⁰.

Правовий зміст угоди 1654 р. вже доволі давно привертас увагу дослідників, однак із-за правової невизначеності і суперечливості її окремих положень виробити хоч би більш-менш близькі оцінки не поталанило. Так, історики, які працювали в радянські часи, як уже згадувалося вище, розцінювали її як вияв «возз'єднання України з Росією», що став «закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів»³¹. Частина вчених, переважно представників російської історіографії кінця XIX — початку XX ст., характеризувала події 1654 р. як повну або часткову інкорпорацію України Російською державою³². В'ячеслав Липинський, Ілько Борщак, Олександр Оглоблін, Сергій Іваницький, Андрій Яковлів (у пізніх працях) трактували зміст стосунків Війська Запорозького з Москвою, юридично визначених Переяславсь-

ко-московською угодою, як військово-політичний союз у формі протекторату, спрямований проти Польщі та Криму³³. Отто Ейхельман і Сергій Шелухін розглядали угоду як «договір союзу і гарантій», що мав персональний зв'язок Української держави з московським «царем-вотчиником»³⁴. Борис Галайчук для характеристики правового змісту цього акту запропонував вживати поняття «квазіпротекторат»³⁵. Володимир Сергієвич, Микола Василенко та деякі інші їх послідовники розцінюють договір 1654 р. як такий, що конституював персональну унію,³⁶ натомість, Михайло Дьяконов наголошував на її реальному змісті³⁷. Сучасні українські історики Валерій Смолій і Валерій Степанков вважають, що за своїми формально-правовими ознаками договір нагадував акт про встановлення відносин протекторату, а за змістом — створення під верховенством царя конфедеративного союзу двох держав³⁸. На наш погляд, договір 1654 р. своїм правовим найбільше відповідав змістові васальних відносин, а на практиці стосунки Війська Запорозького з російським царем набрали ознак номінального васалітету. В будь-якому разі, і *de jure*, і *de facto* Козацький Гетьманат за результатами переговорів зберіг за собою права політичної автономії, тобто продовжував існувати як окреме політичне тіло³⁹.

Значно суттєвішим виявився вплив Переяславсько-Московського договору 1654 р. між Військом Запорозьким і російським царем на трансформацію геополітичної ситуації в Центральній-Східній Європі. Факт появи православної осі Москва-Чигирин привів у рух складний привідний механізм, що регулював систему регіональної геополітичної рівноваги. Варто зразу ж зауважити, що прагнучи недопустити ускладнення зовнішньополітичної ситуації, як українське, так і російське керівництво, протягом зими-весни 1654 р. здійснює активні дипломатичні заходи. Зокрема, уряд Олексія Михайловича відправляє посольства до Австрії, Франції, Швеції, Данії, Нідерландів, Курляндії, Бранденбурга, Молдавії, Валахії та Криму, шукаючи собі союзників та прагнучи позбавати Варшаву допомоги іззовні⁴⁰.

Зрозуміло, що найоперативніше на нові політичні реалії мало відреагувати керівництво Речі Посполитої, адже саме проти останньої було спрямоване вістря нового військово-політичного альянсу. Польський король Ян Казимир довідався

про присягу Війська Запорозького московському цареві близько 11–12 лютого⁴¹. І хоч деякі дослідники припускають, що такий розвиток подій не став повною несподіванкою для офіційної Варшави, оскільки тривожна інформація з цього приводу просочувалася з України вже давно⁴², діяльність королівського уряду переконує в тому, що враження від події було значним.

Сучасний польський дослідник Збігнев Вуйцик класифікує постпереляславську політику Варшави як таку, що розвивалася в трьох напрямках: 1) безпосередні воєнні акції проти України; 2) політичні кроки, спрямовані на зрив переяславсько-московських домовленостей; 3) широкі дипломатичні акції, метою яких було остаточне відторгнення Кримського ханату від союзу з Україною та створення коаліції держав, налаштованих вороже до Росії загалом та планам підпорядкування їй України, зокрема⁴³

Так, (13) 23 лютого 1654 р. на таємній нараді у короля розглядався комплекс заходів, спрямованих на нейтралізацію негативних наслідків нового розкладу міжнародних сил. За її результатами король звернувся з універсалом до українських козаків, закликаючи їх залишитися вірними Короні Польській й не приймати слідом за «зрадником» Богданом Хмельницьким протекції московського царя. Щодо політичного вирішення проблеми польське керівництво було готове пропонувати Війську Запорозькому (якби воно продемонструвало свою вірність!) «...все, що вони захочуть — хоч би навіть і Зборівських пактів»⁴⁴.

Інформація, почерпнута з кореспонденції познанського воєводи, відомого польського дипломата Яна Лещинського, вказує на те, що в січні 1654 р. мали місце якісь українсько-польські переговори й було досягнуто навіть певної згоди, яка, за переконанням респондента відбивала волю гетьмана Б. Хмельницького. Щоправда, Я. Лещинський був переконаний також і в тому, що угода є «...перфідною — бо він (Хмельницький. — В. Г.) хоче протягти час поки Москва наступить усією силою»⁴⁵

Водночас, уже наприкінці лютого підрозділи польської армії під командою гетьмана великого коронного Станіслава Потоцького «Ревери» розгорнули наступ в напрямку Брацлавщини. Не покладаючись виключно на бога війни, С. Потоцький, не без погодження з королем, 6 березня звернувся з листом до полковника Івана Богуна, котрий не брав участі в Переяславській

раді, що й давало польському керівництву надію на перетягнення його на свій бік. В листі до козацького полковника Потоцький від імені Яна Казимира пропонував у разі збереження ним вірності Речі Посполитій особисто йому «...гетманство запорожское, шляхетство и староство, которое нибудь твоей милости в Украйне полубитца...», а козакам — збереження усіх попередніх вольностей⁴⁶.

Слідом за Яном Казимиром і С. Потоцьким із закликами відмовитися від присяги цареві і повернутися у підданство королю до козаків звернувся і литовський польний гетьман Януш Радзивілл, який апелював до генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського, полковника ніжинського Івана Золотаренка та інших найбільш впливових українських старшин, закликаючи їх схилити Хмельницького до примирення з Річчю Посполитою та, водночас, запевняючи, що польський король зі свого боку готовий йти на значні поступки українській стороні⁴⁷.

Як видно з деяких документальних джерел, політичний, ненасильний спосіб розв'язання «української проблеми» за принципово нових умов знаходив наразі розуміння і в польському шляхетському середовищі. Зокрема, у квітні 1654 р. невідомий польський священник з Познані надіслав сенаторам проект, в якому пропонував звернутися до Війська Запорозького з пропозицією щодо відновлення чинності Зборівської угоди 1649 р. Водночас, рекомендувалося на противагу Б. Хмельницькому проголосити іншого гетьмана, спровокувати тим самим в Україні міжусобицю і довести справу до розриву останньої з Москвою⁴⁸.

Намагаючись протидіяти агітації польської сторони, Б. Хмельницький «во все полки и городы» відправив старшині і місцевій адміністрації розпорядження, «...чтоб с нашей стороны люде не передавалися, обнадеживаючи тем, что нам вдвое болши его царское величество надал вольности, нежели король». Варто зазначити, що дії гетьмана мали відверто популістський характер, оскільки підтвердження вільностей царем поки що не відбулося. Отож за таких складних обставин у березні 1654 р. Хмельницький квапив уряд Олексія Михайловича якнайшвидше підтвердити права та вольності Військо Запорозького, щоб була

можливість оголосити мешканцям України і «всьому світу християнському» високу царську милість, в противному ж разі — «Аще бо их твое царское величество не обвеселит и не пожалают тем всем, учнут что дурного мыслити, по прелести Радзивиловой»⁴⁹

Зрозуміло, що головні дипломатичні баталії між Україною і Польщею розгорілися за Кримське ханство. Аби не спровокувати загострення стосунків з Кримом, гетьман прохав уряд Олексія Михайловича заборонити донським козакам морські виправи⁵⁰. Проте, і після цього польська сторона, в порівнянні з керівництвом Війська Запорозького, була у більш виграшному становищі. Небезпечний розвиток польсько-російських стосунків в другій половині 1653 р. (після провалу медіаційної місії Б. Репніна-Оболенського до Речі Посполитої) створював сприятливе підґрунття для зближення Варшави і Бахчисараю, оскільки для керівництва останнього війна з Росією в силу цілого ряду факторів була досить актуальною. Саме на ґрунті спільного походу на Москву (до якого повинно було приєднатися і Військо Запорозьке) відбувається нове польсько-кримське зближення, зафіксоване Кам'янецькими домовленостями кримського хана Іслама Гірея та польського короля Яна Казимира. Щоправда, наслідки Жванецької кампанії й, відповідно, польсько-кримська угода, укладена по її завершенні в Кам'янці, викликали неоднозначну реакцію в Речі Посполитій, спровокувавши там спротив значної частини польського істеблішменту. Зокрема, литовський канцлер Альбрехт Радзивілл назвав Кам'янецьку угоду з кримським ханом ганебною, а наслідки Жванецької кампанії вцілому такими, що знеславили польського монарха. Коронна шляхта зі свого боку закидала Яну Казимиру те, що він знехтував їхніми інтересами. Реагуючи на таку різку за змістом критику монарх був змушений наприкінці грудня навіть скликати нараду сенаторів з цього приводу, даючи роз'яснення стосовно мотивів, які зусили його піти на укладення угоди з кримським ханом. Водночас, було ухвалено рішення відправити до Бахчисараю посольство, яке, розвиваючи попередні польсько-кримські домовленості, мало б домагатися не лише зміцнення миру, а й розриву союзу татар з козаками.

Переслідуючи завдання розриву українсько-кримського союзу, польське керівництво відправило велике посольство на чолі з львівським хорунжим Миколаєм Бегановським до Стамбулу, щоб через сюзерена кримського хана — турецького султана не допустити нападу татарських орд на коронні землі, а також розладнати приязні стосунки українського гетьмана зі султанським урядом⁵¹, сподіваючись, що саме через надбосфорську столицю пролягає найкоротший шлях до порозуміння з Бахчисараєм.

Військові приготування російської сторони, про які в Короні Польській було достеменно відомо уже на початку січня 1654 р. (а можливо й раніше)⁵², виступили важливим каталізатором активізації зусиль офіційної Варшави в кримському напрямку. Причому, в нових умовах стало надзвичайно актуальним завданням насамперед розриву українсько-кримського союзу. Зокрема, вже 28 січня 1654 р. уряд Яна Казимира відправляє Яна Шумовського в посольство до Трансільванії, ставлячи перед ним завдання схилити Д'єрдя II Ракоці до посередництва у стосунках зі Стамбулом у вирішенні справи відриву Іслама Гірея від союзу з Хмельницьким⁵³ Кілька днів по тому, 31 січня, аналогічна за змістом інструкція виготовляється у Варшаві й для посла, який мав відвідати Молдавію. Зокрема, перед ним ставилося завдання переконати господаря в тому, «...яким страшним (є. — *В. Г.*) той союз козаків з татарами». Заради спокою обох держав молдавський господар мав докласти зусиль, аби «...через слуг своїх і приятелів у Порті...» шукати можливість впливу на султанський уряд у справі занехаення того союзу. Королівська інструкція рекомендувала акцентувати увагу турецького керівництва на тій обставині, що «...самим туркам страшна має бути та сила татарська і козацька, яка напевне найближчим часом на самих турок обернеться. Бо коли ми приймемо до ласки козаків, річ певна, що [...] маючи море відкритим, одні морем, другі льодом з татарами захочуть проти Оттоманського Дому війну розпочати». Небезпеку війни, на думку польського керівництва, можна було для Порті упередити лише відірвавши козаків від хана, «...який так тісно з ними зв'язаний, аби на знак вірності і підданства свого до Оттоманської

Порти віддав султанові турецькому Хмельницького, спіймавши і взявши його в окови»⁵⁴.

Ще більшої активності додає діям офіційної Варшави звістка про прийняття московським монархом Олексієм Михайловичем Військо Запорозьке під своє покровительство. Тим часом, перша після переяславських подій зустріч Б. Хмельницького в Корсуні з кримським достойником Келембет мурзою, якому український гетьман повідомив, що він разом з Військом Запорозьким «...учинились под государевою високою рукою навеки...»⁵⁵, як справедливо зауважує цілий ряд дослідників, викликала надзвичайно спокійну реакцію татарської еліти. Татарські мурзи, які разом з Келембет мурзою перебували в Корсуні заявили, що «...они с ними будут неотступны и на ляхов на весну с ними итти готовы, и в дружбе с ними будут во веки»⁵⁶.

Надзвичайно важливе значення для справи утримання в непорушності українсько-кримську приязнь і союз мала позиція офіційного Стамбула. І, варто зауважити, що, вочевидь, це добре усвідомлювали в Чигирині. Адже, ймовірно, зразу ж після Переяславських переговорів з представниками російського царя 1654 р., Б. Хмельницький відправив посольство в столицю над Босфором. В історичній літературі можна зустріти різноманітне тлумачення мети зусиль української дипломатії в стосунках з Портою, аж до твердження щодо намірів гетьмана слідом за московською протекцією прийняти протекцію турецьку. Проте аналіз тогочасного розвитку дипломатичної діяльності Чигирини переконує дослідників у тому, що мета місії виглядала значно скромніше і полягала в тому, аби саме через Стамбул вплинути на офіційний Бахчисарай і втримати його від інтервенції в Україну на боці польського короля (тобто українська дипломатія діяла таким же способом, що й польська)⁵⁷

Крім того, завдяки налагодженню взаємин зі Стамбулом Б. Хмельницький прагнув повернути втрачені позиції у Придунайському регіоні. Зокрема, згідно інформації австрійського та трансільванського резидентів, українські політики шукали шляхів порозуміння з урядом Мегмеда IV у справі колишнього молдавського господаря Василя Лупула, котрий мав намір повернути втрачену владу і для цього активно інтригував у Бахчисарай. Відсторонення від влади теперішнього господаря

Стефана Георгіци суттєво послабило б впливи Речі Посполитої в Придунайському регіоні, натомість, дало б можливість українському правителю повернути собі втрачений вплив⁵⁸.

Посол короля М. Бегановський прибув в столицю над Босфором 19 березня 1654 р. і саме він передав Високому дивану достеменні відомості про українсько-російський альянс. Варто зауважити, що великий візир Мохамед Дервіш уже в лютому від С. Георгіци отримав повідомлення про прийняття Військом Запорозьким підданства московського царя, але на перших порах не дуже довіряв цій інформації. Про таку реакцію найвищого турецького достойника довідуємося з реляції в Москву І. Миколаєва, а також константинопольських шпигунів С. Георгіци⁵⁹. Цього разу, Бегановський підтвердив свої слова копіями важливих документів, отриманих від молдавського господаря, які компрометували українського гетьмана та змушували диван з усією обережністю поставитися до загрози нової військово-політичної комбінації, утвореної переяславськими домовленостями. Зокрема, господар передав польській стороні копію царської грамоти, привезеної у Молдавію посольством Г. Самаріна, де повідомлялося про підданство Війська Запорозького цареві, а також висловлювалася надія, що воєвода Стефан невдовзі за прикладом Б. Хмельницького також складе присягу Олексію Михайловичу⁶⁰. Для турецького керівництва, яке болісно переживало кризу у війні з Венеціанською республікою, перспектива розповсюдження на Балканах московських впливів, природно, була вельми небажанною. А тому під впливом переданої молдавським господарем інформації дискредитований суперником В. Лупул потрапив до стамбульської в'язниці, а завдання української дипломатії в турецькому напрямі — істотно ускладнилися.

М. Бегановський перебував у Стамбулі більше місяця і був щиро переконаний в цілковитому успіху покладеної на нього місії. Зокрема, у листі до канцлера коронного С. Корицінського посол запевняв, що «...ноги татарської більше не буде в державах Й. К. Мості, і взагалі емірів уже послали до них (кримських татар. — *В. Г.*), щоб ішли, якщо їх завербуєте, на Москву...»⁶¹. Значно стриманіше оцінюють результати дипломатичної місії М. Бегановського сучасні польські історики. Зокрема, Януш Качмарчик зауважує, що офіційна відповідь Високої Порти на

польські пропозиції була дуже стриманою і в принципі означала дотримання нейтралітету напередодні польсько-московського зіткнення⁶². Інший польський дослідник Збігнев Вуйцик також зазначає з цього приводу, що Порта перестраховувалася, явно зволікаючи і тут, і там, даючи ханові свободу дій. Врешті-решт, для тверезого політика було зрозуміло, що після оформлення турецьким урядом своєї позиції весь тягар дипломатичних переговорів перенісся зі Стамбулу до Бахчисараю⁶³.

Сучасні українські історики Валерій Смолій і Валерій Степанков схильні вважати, що реакція турецького керівництва на повідомлення з України була різко негативною лише на перших порах. Невдовзі, можливо під впливом пояснень українських дипломатів та невдач у боротьбі з Венецією, диван пом'якшив своє ставлення і зайняв нейтральну позицію, давши ханові свободу вибору союзників і противників. Об'єктивно, така позиція офіційного Стамбула, на думку авторів, була сприятливішою для Польщі⁶⁴.

Ще більш категоричний у своїх висновках Я. Федорук, котрий не погоджується з тим, що Мегмед IV залишив на розгляд Іслама Гірея вирішення всіх питань зовнішньої політики Криму. Порта надіслала до Бахчисараю директиву, яка забороняла татарам робити куди-небудь похід, крім супроти донських козаків, а вже це, на думку автора, недвозначно свідчило про підтримку Мегмедом IV антимосковських ініціатив ханського уряду⁶⁵.

За таких умов на переговори з ханським урядом до Криму Ян Казимир відправив коронного стражника Маріуша Яскульського. Ряд сучасних дослідників відзначають, що тогочасна військово-політична ситуація в регіоні, породжена українсько-російським зближенням, не створювала особливих труднощів для реалізації поставлених королівським двором перед М. Яскульським завдань⁶⁶. Однак детальний аналіз складних перипетій тогочасних дипломатичних відносин у регіоні, що диктувалися хитросплетінням життєвих інтересів суб'єктів геополітичної рівноваги в цій частині Європи, переконують у тому, що ситуація була набагато делікатнішою, ніж це може видатися на перший погляд. Переяславські постанови зачіпали інтереси багатьох держав і майбутній напрям розвитку регіональних

процесів мав визначитися в результаті взаємодії великої кількості різновекторних зусиль. Крім того, не таким уже й солідарним було ставлення татарських еліт до можливого розриву з Військом Запорозьким і зближенням з Річчю Посполитою. А тому на початку 1654 р. навряд чи хто зумів би зі значною долею впевненості передбачити результат цього протиборства різновекторних устремлінь. Слова візиря Сефер-Газі аги з приводу переяславських домовленостей: «Коли так учинив, то вже й йому буде кінець»⁶⁷, вимовлені на адресу українського правителя в присутності посла польського короля, ймовірно, відбивали лише одну з пануючих на той час у Бахчисараї точок зору на проблему. Як справедливо відзначає з цього приводу Ярослав Федорук, навіть після приїзду до Бахчисараю М. Яскульського (тобто підтвердження керівництвом Речі Посполитої своїх намірів укласти антимосоковський і антиукраїнський союз з Кримом) уряд Іслама Гірея продовжував докладати зусиль, аби зберегти союзницькі стосунки з Військом Запорозьким. Така лінія поведінки хана, на думку дослідника, по-перше, диктувалася вимогами опозиції, котра хотіла зберегти стару приязнь з козаками, а по-друге, переслідувала мету запобігти морським вторгненням запорозьких і донських козаків на Чорне море. Найбільш прийнятним для офіційного Бахчисараю варіантом розвитку міжнародної ситуації було провадження спільного кримсько-польського походу на Росію, при залученні до нього Війська Запорозького, або, принаймні, гарантування нейтральної поведінки останнього. Плани ж польського керівництва передбачали спрямування головних сил Орди на війну з російськими військами, аби тим часом силами коронних військ при хоч би незначній підтримці татар воювати козаків в Україні. Оскільки кримське керівництво не бажало розпочинати війну з Москвою на її території без серйозної підтримки цієї акції союзниками безпосередньо на російських землях, а Варшава не збиралася переносити туди свої бойові операції, попередньо не приборкавши Військо Запорозьке, за умови відмови керівництва останнього від денонсації угоди з царем, польсько-кримські союзники ухвалили компромісне рішення: спочатку змусити козаків повернутися в підданство Яну Казимиру, а після цього розпочати спільні акції на російських територіях⁶⁸.

Вже під час роботи польського сейму (в ході якого одним з пріоритетних було завдання зміцнення армії у контексті майбутньої війни з Росією) до Варшави прибув ханський посол Суліман ага, котрий 17 червня 1654 р. передав Яну Казимиру ханського листа, який мав стати основою майбутнього «вічного договору» між Річчю Посполитою та Кримським ханством. Згідно запропонованого проекту обидві сторони брали на себе зобов'язання не нападати на землі одна на одній; король мав виплачувати щорічно ханові упоминки, а останній відповідно зголошувався «...як проти московського царя, так і проти віроломних козаків і селян [...] з усіма ордами або разом, або окремо, якою буде воєнна потреба, [виступити] [...] знищувати бунтівних козаків і непокірних селян, які не хочуть повернутися до давнього підданства, а також віроломного московита...»⁶⁹ Без відома польського короля Іслам Гірей обіцяв не приймати послів від російського царя та українського гетьмана й не укладати з ними миру, аналогічні зобов'язання мав узяти на себе й Ян Казимир. Суліман ага передав також вимогу хана, щоб у наступній війні проти Росії всі відвойовані міста перейшли до Речі Посполитої, а здобич та території Казанського й Астраханського ханств — кримському хану.

Передбачалося також, що Іслам Гірей вважатиме своїми друзями правителів Трансильванії, Валахії та Молдавії, котрі перебували в дружніх стосунках з Яном Казимиром. Варто наголосити, що офіційна Варшава в цей час доклала чимало зусиль для того, щоб зберегти союзницькі взаємини з Придунайськими державами, що встановилися роком раніше. Зокрема, щоб заручитися підтримкою Д'єрдя II Ракоці та Стефана Георгіци, всім членам сім'ї трансильванського та молдавського правителів, а також цілому ряду впливових угорських магнатів сейм надав права польського шляхетства⁷⁰.

Щоправда, констатуючи наявність стійкого інтересу правлячих еліт Придунайських князівств до розвитку польсько-українського конфлікту та зумовленої ним нової перестановки військово-політичних сил у регіоні, варто також зауважити, що господарі васально залежних від Оттоманської Порти держав не зразу визначилися з лінією своєї поведінки в нових умовах. Так, трансильванський князь Д'єрдь II Ракоці прагнув викорис-

тати зумовлені переяславськими рішеннями труднощі Речі Посполитої для того, аби вкотре здійснити спробу заволодіти польською короною. Невдоволення значної частини польської шляхти політикою Яна Казимира зумовлює появу розмов про можливе зречення ним прав на польський трон. Вже на початку березня 1654 р. генеральний писар Війська Запорозького І. Виговський у розмові з російським послом Ф. Полтєвим говорив про можливість сходження на Олімп політичної влади у Варшаві молодшого брата Яна Казимира Кароля або трансільванського правителя Д'єрдя II Ракоці⁷¹. Як і раніше, останній сподівався на підтримку литовських дисидентів на чолі з польним гетьманом Я. Радзивіллою, котрий і надалі розраховував через обрання короля-некатолика втихомирити «козацьку війну» й повернути Військо Запорозьке з-під влади московського царя до послуху королю. З цією метою в інструкції своєму послові на вальний сейм Речі Посполитої від 1 лютого 1654 р. князь Ракоці наказував йому таємно увійти в контакти з некоронованим правителем Великого князівства Литовського, а також рекомендувати Яну Казимиру порозумітися з козаками без допомоги кримського хана, натомість, за посередництва трансільванського князівського двору⁷².

Як і очікував князь, його наміри знайшли підтримку на Литві, оскільки Радзивілл сподівався використати трансільванські війська для війни з Москвою⁷³. Польське керівництво в контексті підготовки до війни проти Росії та України також поклало певні надії на лігу з Трансільванією. Причому, варто зазначити, що надії мали під собою реальний ґрунт, оскільки Д'єрдь II Ракоці вельми насторожено ставився до дій Богдана Хмельницького, спрямованих на зміцнення своїх позицій у Придунайському регіоні. Проте, політику трансільванського правителя в цей час варто класифікувати як таку, що визначалася зі своєю метою, але не до кінця уявляла собою шляхи її досягнення. На вибір арсеналу зовнішньополітичних акцій князя, ймовірно, мали вплив елекційні прецеденти 1648 р., коли позиція українського гетьмана відіграла одну з ключових ролей у вирішенні проблеми. Крім того, що його головний політичний союзник — Я. Радзивілл не полишав надій на політичне розв'язання проблеми розриву українсько-московської ліги, сподіва-

ючись вплинути на керівництво Війська Запорозького через А. Ждановича, котрого вже кілька місяців утримували в полоні, не відпускаючи з посольства⁷⁴. Крім того, як уже відзначалося вище, литовський польний гетьман з цією метою вислав листи до І. Виговського, І. Золотаренка та іншої старшини, переконуючи їх намовляти українського гетьмана не воювати супроти Речі Посполитої, оскільки король готовий піти їм на значні поступки⁷⁵.

Варто також особливо наголосити й на тому, що трансільванські політики були змушені вкрай обережно проводити свій зовнішньополітичний курс по відношенню до України з огляду на тривале й безкомпромісне суперництво з Габсбурзькою імперією. Претензії князя Ракоці на зміцнення власних впливів у Речі Посполитій неминуче підштовхувало віденських політиків до пошуку механізму ефективних протидій. Найменш обтяжливим для Відня вирішенням проблеми було провокування напруги у Придунайському регіоні, що одночасно підривало б там і позиції Оттоманської Порти, тобто реалізовувало б традиційну антитурецьку політику тогочасного австрійського цісаря Фердинанда III.

Повідомлення молдавських вістунів про приїзд якихось австрійських людей до Чигирина, аби заохотити українського гетьмана до війни проти трансільванського князя та польського короля, а також інформація австрійського резидента С. Ренігера зі Стамбулу, де були занепокоєні прибуттям до Чигирина Михайла Петрашкевича — племінника майбутнього волооського господаря Костянтина Щербана, а за одно й претендента на один з князівських престолів придунайських держав, який з молодих років перебував при віденському дворі, а з початку 1654 р. заплутував інтригу проти С. Георгіци в гетьманській резиденції⁷⁶, вказувало на те, що саме такий сценарій і розроблявся на той час цісарським урядом. Адже в традиціях тогочасного віденського двору було виховувати в середовищі найвищої австрійської аристократії представників князівських родин турецьких васалів Придунав'я, аби згодом використовувати їх з метою провокування напруги в регіоні чи здійснення політичного тиску на своїх суперників. Зокрема, разом з М. Петрашевичем при дворі Фердинанда III виховувався й кузен трансіль-

ванського князя Д'єрдя II Ракоці Ласло Ракоці — один з найбагатших тогочасних угорських аристократів, автор надзвичайно цікавого щоденника за 1653–1658 рр.⁷⁷

Як васал турецького султана князь Ракоці сподівався на підтримку Порти та намагався схилити на свій бік кримського хана, до якого у квітні 1654 р. із запевненнями приязні прибув трансільванський посол⁷⁸. Однак, розвинути успіх у цій справі Д'єрдь II Ракоці не зміг, оскільки його наміри не були підтримані в Стамбулі, а також досить неприязно зустрінуті в Бахчисараї, де, згідно повідомлення трансільванського князя польському канцлеру С. Корицинському, його послам було відмовлено в аудієнції у візиря Сефер Казі аги (їх прийняв лише візирів син)⁷⁹

Саме зазначені обставини, на наш погляд, і змушують Д'єрдя II Ракоці продовжувати дипломатичні маневри, в тому числі підтримуючи сталі контакти з Військом Запорозьким⁸⁰. Причому, додаткову інтригу в розкладі політичних сил у Придунайському регіоні додала смерть волоського господаря Матвія Басараба у квітні 1654 р. Сходження на господарство Костянтина Щербана — особи прихильної до Б. Хмельницького уможливило, на випадок чергової Молдавської кампанії Війська Запорозького, встановлення українсько-волоського союзу. За таких умов спочатку з'являється план зведення М. Петрашкевича на князівство Трансільванське про що, згідно отриманої С. Ренігером від трансільванського джерела інформації, існувало спеціальне порозуміння між новообраним волоським господарем і його прогабсбурзьки налаштованим племінником⁸¹. Трохи згодом плани стосовно подальшого політичного розвитку Придунайського регіону набули ще більш карколомного вигляду. Згідно відомостей молдавського господаря Стефана Георгіци, почерпнутих з перехопленого листа М. Петрашкевича до своєї матері, Б. Хмельницький мав намір посадити останнього на князівський стіл у Молдавію, натомість колишнього молдавського правителя і свого свата Василя Лупула звести на князівство у Трансільванію⁸². (За іншою версією, планувалося за підтримки турецького султана посадити М. Петрашкевича на волоське господарство, втрату Матвієм Басарабом князівського трону у Валахії компенсувати титулом трансільванського князя, а Василь Лупул мав знову стати молдавським господарем⁸³).

Не даремно ж С. Георгіца був переконаний, що такі складні комбінації проектуються «...за поводом Василя господаря (тобто В. Лупула. — *В. Г.*)»⁸⁴, син якого на чолі кількох тисяч козаків і орди готувався до нападу на Молдавію⁸⁵. Саме у контексті нового зовнішньополітичного задуму розроблялися в Чигирині й плани одруження М. Петрашкевича спочатку з вдовою Тимоша Хмельницького Розандою, а згодом, восени 1654 р., — з донькою гетьмана Б. Хмельницького⁸⁶.

Як справедливо підмічає Я. Качмарчик, єдиним шансом для Б. Хмельницького реалізувати ці карколомні плани була активна підтримка з боку татар⁸⁷, а також, що не менш важливо, сприятливий для українських інтересів політичний клімат у Стамбулі. Враховуючи цю обставину, а також усвідомлення Чигирином небезпеки польсько-кримського союзу, чітко вираженого антиукраїнського спрямування, й змушує керівництво Війська Запорозького активно розвивати турецько-татарський напрям своєї зовнішньополітичної діяльності. А тому то й услід за польськими послами до Бахчисараю і Стамбулу попрямували українські дипломати. Відправлений до ханської резиденції Семен Савич віз листи гетьмана до візиря та хана, в яких він намагався переконати кримське керівництво в тому, що українсько-російський альянс не несе жодної загрози кримським інтересам і не перекреслює союзницьких стосунків Криму і України. Б. Хмельницький навіть стверджував, що «приязнь» з Москвою гетьманський уряд «...за порадою Вашої Царської милості (хана. — *В. Г.*) це вчинив, а до того бачили, як вони (поляки. — *В. Г.*) на здоров'я наше з різних земель людей наймають; то чом би й ми не могли того зробити? Бо краще мати більше приятелів»⁸⁸. Подальший розвиток висловлених Б. Хмельницьким ідей покладався на його посла. Однак тогочасна політична ситуація в ханській столиці навряд чи сприяла конструктивному з'ясуванню позиції української сторони. На думку Я. Качмарчика, місія С. Савича завершилася повним фіаско⁸⁹.

Натомість у Варшаві дипломатичні акції польського і кримського керівництв підійшли до свого логічного завершення. 10 липня 1654 р. в урочистій обстановці на вірність укладеному договору у Варшаві присягу склали польський король і сенатори з одного боку та ханський посол Суліман ага — з другого.

Юридичної сили договір мав набути після того, як його скріплять присягою Іслам Гірей та найвпливовіші татарські мурзи. Для прийняття присяги до Бахчисараю знову відбув Маріуш Яскульський.

Проте цього разу місія, що проектувалася як суто церемоніальна, отримала несподіваний і досить тривожний для офіційної Варшави розвиток. 30 червня 1654 р. несподівано помер хан Іслам Гірей і навколо трону в Криму спалахнула гостра політична боротьба, наслідками якої й вирішив скористатися гетьман Богдан Хмельницький. Протягом серпня-липня 1654 р. українське керівництво активно зноситься з татарською елітою⁹⁰, і результати цих зносин виглядали настільки обнадійливо, що у середині серпня гетьман був щиро переконаний в тому, що йому вдасться зберегти непорушною українсько-кримську приязнь. Оптимізм Хмельницькому вселяв і виступ на допомогу козакам ногайських татар у першій половині серпня 1654 р. Тому то в листі до наказного гетьмана сіверського, ніжинського полковника І. Золотаренка від 16 (26) серпня гетьман зазначає: «Ми же, взяв бога на поміч *учинися изнову в неотменной приязни с татари по смерти ханской* (виділено автором. — В. Г.), ис-под Фастова вместе с ордою дале в Польшу до ляхов рушаемся...»⁹¹

Але, врешті-решт, передовсім тверда позиція офіційного Стамбула щодо продовження урядом нового хана антимосковської політики свого попередника сприяла втихомиренню боротьби в Криму та серед підлеглих ханові татарських орд щодо напряму зовнішньополітичної орієнтації ханату. Серйозним стимулом для формування на півострові антиросійських і, відповідно, антиукраїнських настроїв стали повідомлення про значні військові успіхи Москви та їх нових союзників на території Великого князівства Литовського. За таких умов наступник покійного Іслам Гірея його брат Мехмед, проголошений 25 серпня 1654 р. в Стамбулі новим ханом під іменем Мехмеда IV Гірея (в літературі зустрічаються й інші написання цього імені — *Мегмед, Мехмет, Махмед*), прибувши на півострів 12 (22) жовтня 1654 р. ще по дорозі до Бахчисараю скликав 15 (25) жовтня в Перекопі засідання дивану, на якому було декларовано збереження зовнішньополітичного курсу по-

переднього ханського уряду, в тому числі і в питанні стосовно ставлення до польсько-українсько-російського конфлікту. За результатами дивану наступного дня було відіслано лист Яну Казимиру з повідомленням про відправку найближчим часом йому на допомогу татарських орд⁹². В той же час до Богдана Хмельницького відбуло посольство Тохтамиш-аги з грамотами нового хана, а також листами його візира Сефера Казі-аги і перекопського бея Карач-бея з вимогами розриву союзу Війська Запорозького з Москвою та погрозою в разі відмови від задоволення цих жадань — розпочати проти України війну. Зокрема, як можна встановити з гетьманського листа-відповіді, у переданій через Тохтамиш-агу грамоті Мехмед IV Гірей висловлював побажання зберегти братерство з Військом Запорозьким, але, водночас, в ультимативній формі вимагав відступити від царя, погрожуючи в противному разі направити проти козаків «...угорців, мунтян і волохів і сам, з'єднавшись з поляками...», спустошувати їх край⁹³. У відповідь на ультиматум хана Б. Хмельницький не менш різко заявив про своє здивування з приводу намірів кримського керівництва зламати свою присягу на братерство та повідомив про свої плани, мобілізувавши все Військо Запорозьке, чекати на кордоні від Мехмеда IV Гірея «більш приятельського листа»⁹⁴. Схиляючи офіційний Бахчисарай до перегляду своїх агресивних намірів щодо Війська Запорозького, гетьман нагадував про сім років братерської співпраці козаків і татар, коли вони «...разом хліб і сіль їли, уклавши дружбу...»⁹⁵ Аналогічного змісту лист Хмельницький адресував візиру Сефер Казі, також закликаючи його пам'ятати «...ті всі великі часи, коли могли хліб і сіль разом їсти, як брат з братом...»⁹⁶

Як можна встановити з листа, відправленого гетьманом до Олексія Михайловича 10 (20) листопада, українське керівництво до останнього моменту не втрачало надії на можливість утримання Кримського ханства від втручання у війну України та Росії з Річчю Посполитою, очікуючи, «...что оттуда (тобто з Криму. — В. Г.) учинитца...»⁹⁷ Але поспішно скликаний з наказу Мехмеда IV Гірея диван після ознайомлення з відповіддю козаків на ультиматум хана підтвердив наміри воювати з ними. Після цього 12 (22) листопада (за іншими відомостями 11 (21),

а ще іншими — 13 (23) листопада) хан у присутності М. Яскульського підтвердив присягою правомочність кримсько-польського договору, впровадивши його тим самим у життя⁹⁸. Остаточний розрив України з Кримом і укладення останнім союзницької угоди з Річчю Посполитою став найближчою у часі й найважливішою, на наш погляд, похідною українсько-російської угоди 1654 р. Укладення військово-політичного союзу між Річчю Посполитою і Кримським ханством, що зберігала свою актуальність протягом наступних 12 років і, за визначенням польського історика З. Вуйціка, було ключовим питанням всієї тогочасної польської зовнішньої політики⁹⁹, дуже багато важило і для інтересів Козацького Гетьманату.

Як відомо, найпершим його проявом став похід Орди в Україну. Вже наступного після підтвердження ханською присягою чинності договору дня передові татарські загоны вирушили в Україну на з'єднання зі своїми новими союзниками. А 21 листопада (1 грудня) 1654 р. Б. Хмельницький з Корсуня відправив черговий лист до царя, інформуючи його про наступ поляків і їх союзників на Україну. І хоч, як зазначав гетьман, «...то лятцкое войско не вельми сильно, но с ними венгры, волохи, татаровя белгородцкие, очаковские, нагайские все...»¹⁰⁰

Цікаво, що в умовах розгортання татарського наступу в Україні кримське керівництво продовжувало вести переговори з російськими послами, які перебували на той час у Бахчисараї. Щоправда, якщо перед тим Москва намагалася отримати військову допомогу Кримського ханства в боротьбі з Річчю Посполитою, то тепер, як можна зробити висновок з додаткових інструкцій Посольського приказу послам, що перебували в Криму, першочерговим для уряду Олексія Михайловича стає завдання нейтралізації Орди в новій війні. Однак, з трьох складових елементів посольського наказу, а саме: 1) отримання від Мехмеда IV Гірея нової шерстної грамоти; 2) включення до її тексту нової титулатури царя; і 3) поширення кримських зобов'язань про ненапад і на українські землі, — російським дипломатам вдалося лише добитися від хана підтвердження присяги про збереження миру з Росією. Причому, в текст шерстної грамоти було внесено принципової ваги доповнення: замість центральної формули шерсті — «...будемо недругу

вашому недругом, а другу другом...», кримська сторона включила таку — «...і будет будете ви...»¹⁰¹, що недвозначно вказувало на умовний характер взятих на себе ханською адміністрацією зобов'язань.

Таким чином, кримське керівництво ухилилось від прямої конфронтації з Москвою, не довівши справу до повного розриву та обмежившись участю у війні Речі Посполитої проти Війська Запорозького в Україні. Більше того, новий кримський хан не наважився восени 1654 р. виступити на допомогу полякам на чолі головних сил в Україну, чим було істотно послаблено контрнаступ Речі Посполитої¹⁰². Але, незважаючи на це, неузгодженість дій українського і російського командування, яке головним театром бойових дій розглядало не українські землі, а території Великого князівства Литовського, і тривалий час зводило з відправкою військової допомоги в Україну, а також незвична для Б. Хмельницького пасивність з його боку (причину якої дослідникам так і не вдалося встановити) призвели до нищівного спустошення Східного Поділля, вчиненого коронними військами гетьмана С. Потоцького спільно з татарськими ордами¹⁰³.

Погром Брацлавщини, вочевидь, змусив уряд Б. Хмельницького поставити під сумнів перспективу забезпечення ефективної оборони козацького краю, покладаючись лише на допомогу царських військ. Дипломатична пасивність останніх місяців 1654 р. неминуче повинна була поступитися місцем всплеску активізації зовнішньополітичної діяльності. Тим паче, що на весну 1655 р. розклад зовнішньополітичних сил у Центрально-Східній Європі став набирати принципово нових відтінків, передовсім завдяки активізації військово-політичних приготувань Шведського королівства, на чолі якого став молодий і вельми амбітний военначальник Карл X Густав.

Розділ 3

Зовнішньополітичні аспекти воєнної кампанії 1655 р. Озернянська угода Війська Запорозького з Кримським ханством і її екстраполяція на стосунки з Річчю Посполитою

Найближчою у часі й найважливішою похідною українсько-російської угоди 1654 р., як уже відзначалося вище, став розрив України з Кримом і укладення останнім союзницької угоди з Річчю Посполитою, а прямим наслідком даного перегрупування сил — спільний польсько-кримський похід в Україну взимку 1654–1655 рр., в результаті якого було майже вщент зруйновано Східне Поділля — Брацлавщину. Проте, дана кампанія не наблизила польське керівництво до головної мети — повернення «східних кресів» під зверхність короля. Відхід з України Орди на початку квітня 1655 р. дозволив козацьким полкам на чолі з Іваном Богуном і Михайлом Зеленським впродовж квітня — початку травня витіснити з Брацлавщини польські гарнізони та відновити контроль козацької адміністрації над цим регіоном.

На початку ж серпня 1655 р. український правитель разом з московськими військами під командою воєводи, боярина і князя В. В. Бутурліна розпочинає облогу Кам'янця і лише диво могло порятувати неприятеля від неминучої здачі міста та втрати контролю над усім Поділлям¹. Зважаючи на катастрофічність положення, польська сторона робить відчайдушні спроби розпочати з гетьманом сепаратні переговори. Зокрема, на початку серпня коронні гетьмани відправляють до Чигирина з дипломатичною місією родича генерального писаря Федора Виговського². Як видно з царського наказу, відправленого до

Бутурліна, близькі родинні зв'язки посланця польського короля з впливовим українським сановником викликали в Москві занепокоєння. А тому воєводі наказувалося «...у гетьмана і у Івана Виговського провідувати всякими засобами, для чого Федір Виговський до нього приїжджав, і які з ним листи від гетьманів коронного і польного...»³

Проте ситуація в регіоні розвивалася таким чином, що Москві не варто було особливо перейматися небезпекою сепаратного українсько-польського порозуміння. Адже саме в даний час українське керівництво отримало додатковий стимул для продовження війни з Річчю Посполитою — у боротьбу втрутився шведський король Карл X Густав. 19 квітня 1655 р. представник Карла X Густава вручив польському сенату меморіал, який мав остаточно розвіяти сумніви щодо намірів шведського короля воювати з Річчю Посполитою.

В історичній літературі існують різноманітні точки зору щодо причин, які детермінували виступ Карла X Густава супроти польського короля. Переважна більшість дослідників однастайна в оцінці особистості 32-річного шведського монарха, войовничість владі якого й стала спонукальним моментом до початку мілітарної акції. Щоправда, мають рацію ті історики, які не обмежуються лише даним зрізом проблеми, а розглядають її на широкому міжнародному тлі, зокрема розвитку та наслідків польсько-українського протистояння. Насамперед, у цьому контексті варто зауважити, що у Стокгольмі із самого початку з належною увагою поставилися до війни, яка розгорілася наприкінці 1640-х рр. на теренах Речі Посполитої. Щоправда, на перших порах шведське керівництво не наважувалося якимось чином втручатися у внутрішній конфлікт сусідньої держави. Перелом у ставленні до даних подій намітився з осені 1651 р., коли офіційний Стокгольм почав зондувати (поки що безрезультатно) ґрунт щодо можливості укладення альянсу з тодішніми супротивниками Речі Посполитої — Трансильванією та Оттоманською Портою⁴. Новий сплеск зацікавлення проблемою спостерігається у шведській столиці з 1652 р., тобто часу, коли туди прибув політичний опонент польського короля Яна Казимира — колишній підканцлер коронний Ієронім Радзейовський. Прагнучи повернути собі втрачені майно, гідність і політичний

вплив, а вітчизні — мир і силу, Радзейовський розробляє план, що передбачав заміну на польському троні слабкого і скомпрометованого в очах литовських і польських дисидентів, а також українських козаків Яна Казимира на тодішню королеву Швеції Христину. Зрозуміло, що, згідно задуму экс-підканцлера, головну опору його планів, мають створювати якраз ці самі литовські і польські дисиденти та українські козаки. З метою залучення останніх на свій бік Радзейовський відправляє листа Хмельницькому (який, щоправда, був перехоплений поляками)⁵.

Нова хвиля зацікавлення шведських політиків перебігом польсько-українського конфлікту зумовлюється повідомленнями про українсько-російський альянс та, у відповідності з ним, нові титули московського монарха. Ще більше посилювали зацікавленість шведської сторони грандіозні успіхи російсько-українських військ на території Великого князівства Литовського, що, зважаючи на давнє суперництво з Московією, створювало загрозу для шведських Інфлянт. У Стокгольмі боялися того, що російські війська можуть дійти до Балтики і шведи матимуть небезпечного конкурента у справі панування над морем. Першою реакцією стало приготування фінських полків, але у другій половині вересня король наказав вислати війська до московського кордону. Вже в цей час Карл X Густав виношував плани навесні наступного року розпочати війну, щоправда, поки що відкритим залишалося питання: чи воювати проти Росії в альянсі з Річчю Посполитою, чи, навпаки, проти останньої — у співпраці з Москвою⁶. Обидва варіанти мали свої переваги. Війна з Росією призупинила б зростання її могутності, а війна з Річчю Посполитою, послабленою конфліктами внутрішніми і війною на Сході, обіцяла незаперечний успіх.

Щоправда, незважаючи на прогнозовану легкість перемог у Польщі, аналіз зовнішньополітичної діяльності Стокгольму в довоєнний час усе ж переконав дослідників у намірах шведського керівництва воювати не проти Польщі, а проти Москви, зростання могутності та агресивності якої розцінювалися як головна небезпека для шведських інтересів. Причому, в планах шведського короля Польщі відводилася роль не другого ворога, а, навпаки, союзника в майбутній війні з Московською державою. Зважаючи на тверді наміри Карла X Густава розпочати

війну, шведська державна рада хоч і дала дозвіл на військові приготування, все ж не ухвалювала остаточного рішення щодо напрямку удару. Частина ради, передовсім безпосередні співробітники короля і він сам, виступали за війну проти Росії в союзі з Польщею, сподіваючись, що остання, перебуваючи в надзвичайно складних умовах війни на сході, погодиться піти на певні територіальні поступки шведам. Адже наступ шведської армії на Росію кардинально змінив би співвідношення сил і дозволив би Речі Посполитій повернути втрачені на Литві досить значні території. В той час як відмова від «рицарської прислуги» шведів, на продиктованих ними умовах, могла б поставити країну у ще більш складну ситуацію. Остаточне рішення по даній проблемі у Стокгольмі планували винести після приїзду польського посла, і, як відзначає з цього приводу польський історик А. Керстен, то був останній для Речі Посполитої шанс зупинити велику польську кризу середину XVII ст., яка не тільки на десятки років, але на кілька століть змінила розклад сил в Центрально-Східній Європі⁷

Окремі дослідники висловлюють думку, що спонукальними мотивами для Карла X Густава стали непоступливість, навіть ворожість Яна Казимира, яка була особливо виразною на тлі приязного ставлення московської сторони⁸. Крім того, справедливими є зауваження тих істориків, які класифікують як певний гальмуючий фактор польсько-шведського діалогу укладений раніше польсько-кримський союз, оскільки оточення Яна Казимира явно переоцінювало мілітарне значення кримської допомоги і сподівалося в 1655 р. рішуче переломити хід війни з Росією та Україною на свою користь⁹

І тому, хоч уже 14 листопада 1654 р. у Варшаві ухвалили інструкцію для польського посла до Стокгольма стольника сандомирського А. Морштина, де містилися гарантії дотримання Польщею миру, висловлювалася готовність розпочати переговори щодо найбільш вразливого у стосунках королівських дворів прав Яна Казимира Вази на шведський трон тощо (і при цьому не приховувалися мотиви поступливості: схилити Карла X Густава до війни з Москвою, або, принаймні, забезпечити його нейтралітет у конфлікті¹⁰), ні ранг, ні кваліфікація посла, рівно як і продемонстровані в інструкції межі компромісних

можливостей польського керівництва не відповідали серйозності моменту.

За таких умов, наприкінці 1654 — початку 1655 р., на тлі значних воєнно-політичних успіхів Москви та відсутності реального бажання польського керівництва піти на поступки північному сусіду і відбувається кардинальна зміна зовнішньополітичних пріоритетів Стокгольма. Вже 27 січня 1655 р. вперше на засіданні державної ради чітко звучить думка щодо перспектив війни з Річчю Посполитою. Причому, вістря воєнної акції Карла X Густава, розпочатої на польських коронних землях, насправді було спрямоване насамперед проти Москви, проти посилення московських впливів в Центральній Європі, особливо в Балтійському регіоні. Як переконливо доводить шведський історик А. Штаде, король Карл X Густав, розпочинаючи мілітарну акцію в Польщі, передовсім прагнув загородити росіянам дорогу на Балтику, упередити їх на шляху до головної балтійської твердині Динебурга¹¹.

Готуючись до війни (поки що невідомо з яким супротивником), Карл X Густав вже 19 січня 1655 р. (н. с.) пише листа до українського гетьмана Богдана Хмельницького, де позитивно оцінює попередні шведсько-українські контакти, запевняє у своїй доброзичливості та висловлює сподівання стосовно того, що невдовзі між ними встановляться постійні відносини¹². Разом з листом до гетьмана, шведський король відправляє також послання й до українського «канцлера» — І. Виговського, в якому дякує за сприяння в справі налагодження дружніх стосунків між Військом Запорозьким і Швецією¹³. Неформальна місія Морштина призводить до того, що на згаданому вже засіданні державної ради 27 січня 1655 р. ґрунтовно обговорюється питання відправки послів до Війська Запорозького.

Зміна політичного клімату на Півночі та в Центрі Європи цілком задовольняла український уряд, оскільки з'являвся ще один (поки що політичний) союзник Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою. Наскільки серйозні сподівання покладав Хмельницький на сприятливий для українських інтересів розвиток міжнародних процесів у регіоні, зокрема у контексті перспектив укладення угоди про приязнь зі шведами, видно з його сподівань, висловлених у листі до царя від

2/12 квітня 1655 р.: «Мы желаем, чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали — чтоб больше крови христианской не проливали и церквей божих не разоряли...»¹⁴ Ще більше ентузіазму вселили в гетьмана та його оточення передані ченцем Данилом запевнення Карла X Густава стосовно того, що шведи «...не будуть давати допомоги ляхам, неприятелям твоїм і нашим, але обіцяють їх воювати...»¹⁵ Свою обіцянку Карл X Густав виконав 19 липня 1655 р., розпочавши наступ на коронні землі з моря.

Переяславсько-Московський договір 1654 р. не містив заборони на проведення українським гетьманом зовнішньополітичної діяльності. Тому його стосунки з шведським королем, про які він до того ж завчасно повідомляв уряд Олексія Михайловича, з формального боку однозначно поки що не були виявом сепаратизму. Вступ у війну проти Речі Посполитої Шведського королівства та блискучі перемоги шведів на першому етапі війни здавалося повинні були значно спростити завдання Росії добитися перемоги над Варшавою. Однак, давнє суперництво Московії та Швеції, а також мотиви вступу останньої до воєнного конфлікту — все це, навпаки, змушувало московських політиків навесні-влітку 1655 р. тривалий час зважувати переваги і недоліки нової міжнародної реальності, не поспішати з визначенням свого ставлення до політичних процесів у регіоні. З огляду на це, уряд Олексія Михайловича затримує і не пропускає до Чигирина посередника в українсько-шведських стосунках — Данила Грека. Такий вчинок московського керівництва явно непокоїв українського гетьмана і він намагається пояснити Москві користі, які можна отримати від союзу з шведським королем. У листі до Москви від 2/12 квітня Хмельницький зокрема зазначав з цього приводу таке: «Ми вже від чотирьох літ з королевою свейською о приязні договір чинимо, щоб на тих неприятелів — ляхів нам помогла [...] зичимо не лише аби зі Свеї, але і з інших країв на тих неприятелів вашої царської величності войовано...»¹⁶ Однак, незважаючи на запевнення Хмельницького стосовно обопільної корисності від розвитку контактів з шведським урядом, висловлені в листах до царя Олексій Михайловича, думного дяка Ларіона Лопухіна, боярина Іллі Милославського¹⁷, українське посольство на чолі

з сотником Кіндратом Бурляєм Москвою не було пропущено до Швеції. Офіційне пояснення царської адміністрації зводилося до того, що, оскільки між Росією і Швецією відбувається обмін «великими посольствами», відправа гетьманом свого особного посла — видається недоцільною¹⁸. В наказі В. Бутурліну від 3 липня 1655 р. уряд Олексія Михайловича наголошує на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана і старшину, насамперед Виговського, від дипломатичних контактів з королем шведським, але робити це рекомендувалося таким чином, аби «...вони того собі в образі не ставили, що ми посланців в Свею відпустити не вказали»¹⁹

Вкрай неприємне враження в Москві мала справити також звістка про укладення в Кейданах на Жмуді 17 серпня та 20 жовтня угоди між «некоронованим литовським монархом» гетьманом і воєводою, лідером литовських дисидентів Я. Радзивіллою, його братом Богуславом, В. К. Гонсевським, іншими литовськими магнатами та Карлом X Густавом, якою проголошується унія Великого князівства Литовського зі Шведським королівством. Як справедливо відзначають дослідники, дана акція не лише клала край ягеллонській ідеї, але й зводила практично нанівець усі успіхи російських військ на території князівства²⁰. Шведський король обіцяє литовським опозиціонерам відновити попередні межі їх держави і це неминуче веде до зіткнення шведсько-російських інтересів. Таким чином, об'єктивно склалося так, що логіка розвитку російсько-шведських взаємин не дозволяла царському оточенню легковажити перспективою можливого зміцнення сусіда-конкурента.

Однак вже перший рік союзницьких відносин з Москвою переконливо продемонстрував Чигирину, що російські інтереси далеко не завжди співпадають з українськими прагненнями²¹. Досить прикметне, що поголоски про непорозуміння в стані союзників стали відомими і правителям сусідніх держав. Зокрема, вже 19 серпня (н. с.) трансільванський князь Д'єрдь II Ракоці писав невідомому адресату, що «Московит твердо стискає Хмельницького, кається (той. — В. Г.) зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо — і більше, ніж було під Польщею»²². Інший придунайський правитель — молдавський господар 23 серпня (н. с.) також повідомляв трансільванському

князеві про те, що Хмельницький «...не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік...»²³

За таких умов неймовірно за своїми масштабами успіхи Карла X Густава на теренах Корони Польської (17 серпня Ян Казимир залишив Варшаву, слідом за цим Велике князівство Литовське визнало своїм протектором шведського короля, на початку вересня гарнізон польської столиці капітулював) спонукають Хмельницького до того, аби він мало зважав на вказівки з Москви і, довго не роздумуючи, пристав на пропозиції короля шведського щодо укладення угоди про дружбу і взаємодопомогу, передані українському правителю шведським послом О. Ю. Торкватом у середині серпня 1655 р. під мурами обложеного Кам'янця²⁴. Зважаючи на те, що Торкват передав Хмельницькому прохання свого короля щодо надання українською стороною військової допомоги фельдмаршалу графу А. Вітенбергу, гетьман запевняє Карла X Густава в тому, що «...полишивши облогу міста і самого Кам'янця, найближчим часом підемо спішно на Львів і там чекатимемо вказівок вашої королівської милості»²⁵. І дійсно, 24 серпня Хмельницький разом з царськими військами «...прямо під Львів і Глиняни [...] пішли...», і в середині вересня розпочинає облогу міста²⁶. Але, зрозуміло, навряд чи варто буквально сприймати слова гетьмана щодо мотивів його приходу в Галиччину. Адже інші заяви українського керівництва восени 1655 р. недвозначно вказують на істинну мотивацію поспішного рейду на захід: козацька шабля мала визначити межі козацького панування, а військова кооперація з шведами допомогти «...визволити Україну свою руську...»²⁷

Паралельно з налагодженням стосунків з шведським королем Хмельницький робить певні кроки на шляху нормалізації відносин з Придунайськими князівствами, насамперед з найбільш могутньої поміж ними у військовому відношенні Трансільванією²⁸. Дослідники відзначають, що потреба в цьому для Хмельницького назріла в цей час хоч би вже тому, що протягом літа українські війська перебувають у безпосередній близькості до Придунайського регіону і це, природно, викликало тривогу в місцевих правителів — молдавського та волоського господарів і трансільванського князя²⁹. Проте в даному випадку варто також брати до уваги й той факт, що український гетьман завжди

намагався проводити активну політику в Придунайському регіоні. Прорахунки в її реалізації влітку 1653 р. призвели до оформлення антиукраїнської коаліції держав, котрі виступили союзниками Польщі, і, природно, значно ускладнили міжнародне становище Гетьманату. Розчарування трансільванського князя наслідками союзу з Річчю Посполитою та внутрішня нестабільність у Валахії призводять до того, що вже наприкінці 1654 р. мають місце перші кроки на шляху налагодження добросусідських стосунків держав³⁰. На початку березня 1655 р. Д'єрдь II Ракоці відправляє С. Люца в посольство до Хмельницького³¹. Таким же чином діє і валаський господар³².

Зрозуміло, що тривале перебування влітку 1655 р. українських та союзних їм російських військ у безпосередній близькості з кордонами Придунайських держав, які формально залишалися союзниками Речі Посполитої, неабияк турбувало їх правителів. Особливо непокоївся молдавський господар Стефан, пам'ятаючи активність гетьмана Хмельницького в Придунайському регіоні на початку 50-х рр. та побоюючись, що той знову спробує посадити на один з придунайських князівських столів воєводу Михайла³³. Не вірила в щирість українських прагнень до налагодження союзницьких стосунків і трансільванська сторона, яка була переконана, що Богдан не забув і не вибачив ані смерті сина Тимоша під Сучавою, ані розгрому козаків під Сіркою³⁴. Реальним підґрунтям для зав'язання союзу могла стати українсько-шведська приязнь, адже лідери впливової при дворі князя Ракоці протестантської течії Чеських братів, зокрема відомий педагог Ян Амос Коменський, принаймні вже з 1650 р. виношували й активно пропагували в оточенні трансільванського князя — опори протестантизму в Центральній Європі — плани рішучої боротьби з папством, яка мала розпочатися з удару по Польщі, завданого Трансільванією спільно з українськими козаками зі сходу та шведами з півночі³⁵. Вторгнення шведів на польські землі в середині 1655 р. ще більше активізує діяльність Коменського в цьому напрямі, він виступає активним посередником в шведсько-трансільванських стосунках³⁶. Однак Д'єрдь II Ракоці не поспішає приймати остаточне рішення щодо напрямів своєї зовнішньої політики, займає вичікувальну позицію та певний час прагне лавірувати між Річчю Посполитою і

Швецією (так як раніше чинив у стосунках з Польщею і Хмельницьким). Пояснювалося це тим, що в умовах надзвичайно важких воєнних поразок у Польщі знову ожили плани обрання представника трансільванського двору на польський трон, що, на думку апологетів цієї ідеї, мало не лише втримати князя від збройного вторгнення на свого північного сусіда, а й надати допомогу для відбиття агресії з боку Швеції та Росії. Зокрема ряд польських сенаторів виробили проект звернення за допомогою до Д'єрдя Ракоці, пропонуючи йому за це визнати його сина Францішека спадкоємцем польського престолу. Певний час ці плани підтримував архієпископ А. Любомирський, котрий навіть не вимагав від майбутнього короля переходу в католицтво. Активно виступали в підтримку цієї ідеї також впливові Є. Любомирський, Я. Велепольський (останній навіть звернувся до Д'єрдя Ракоці з пропозицією негайно вступити в Польщу на чолі військ, аби рішуче припинити будь-які коливання в цій справі)³⁷ Саме названа нами останньою обставина, на наш погляд, була визначальною в тому, що посол трансільванського князя на переговорах у Терговиштах Ян Барош не поспішав виказати українській стороні готовність свого правителя укласти угоду з Військом Запорозьким (а не через те, що не довіряв словам українських послів щодо їх приязні зі шведами³⁸).

За таких умов Терговиська чотиристороння зустріч завершується безрезультатно, але це не завадило Хмельницькому на початку вересня 1655 р. дякувати Ракоці за те, що той «...доброзичливо прийняв наших послів та був ласкавим свого листа [...] повного благовоління, передати нам...»³⁹ Так само і трансільванський посол Костянтин Шаум, прибувши у вересні 1655 р. в Лешно на зустріч з Коменським, заспокоював його, що союз князя Ракоці не за горами, і «...наслідки цього дуже скоро стануть явними...»⁴⁰

Як уже відзначалося вище, українські політики уважно слідкували за успіхами шведів у Польщі й покладали великі сподівання на Карла X Густава, розраховуючи за його допомогою остаточно змусити польське керівництво відмовитися від своїх претензій на Україну.

Однак легкість перемог шведського короля не сприяла становленню рівноправних союзницьких стосунків між ним і Військом Запорозьким. Як слушно зауважував з цього приводу М. Грушевський, Карл X Густав не стільки завойовував Польщу, скільки вона добровільно йому піддавалася; швидше всього він у цей час воював не з Польщею, а з Яном Казимиром⁴¹. Польські міста, шляхта, магнати присягали шведському королю «як протектору Польського королівства», що передбачало гарантування збереження його цілісності⁴². Більше того, у планах головного консультанта шведського короля з українських питань экс-підканцлера великого коронного І. Радзейовського співпраця з Військом Запорозьким була одним з засадничих елементів агітації польської шляхти і війська на користь протекції Карл X Густава. Так, в авізах з обозу кварцяного війська, яке перейшло на шведську службу, автор із впевненістю констатував, що козаки відступають від союзу з Росією «...і ціле послушення КЙМ шведському віддають, а якби Москва з кордонів не пішла, за універсалом КЙМ, а також війська усього спільно вирушити проти них мають...»⁴³ Тобто, агітація будувалася на тому, що шведський король — теперішній протектор, а в майбутньому король Речі Посполитої, приведе до послуху козаччину, покладе край багатолітній виснажливій війні, а згодом спільними силами подолає і Москву.

А тому й, інспірувавши марш українських військ з-під Кам'яця, Радзейовський у листі до Карла X Густава від 1 жовтня 1655 р. розцінив появу Хмельницького під Львовом як значний політичний успіх шведів. Довідавшись про марш, экс-підканцлер щиро вважав сам і обнадіював Карла X Густава в тому, що український гетьман прямує до Кракова, аби задекларувати там свою службу шведському королю⁴⁴. Проте не такими були плани Хмельницького, який, як відомо, сподівався, використовуючи слабкість свого супротивника, добитися того, «...чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали...»⁴⁵ Переконливим доказом серйозності намірів української сторони стали дії козацького війська на Галиччині. Розгромивши 29 вересня війська гетьмана великого коронного під Городком, Хмельницький розпочав облогу Львова і, водночас, відправив сильний українсько-російський експедиційний корпус до Вісли.

Останній опанував Люблін, дійшов до Пулав і Казимира Дольного. Поява українсько-російських військ на власне коронних землях, у безпосередній близькості до польської столиці, викликали тривогу і замішання як з боку поляків, так і шведів. Уже в перших числах жовтня Радзейовський тричі пише до гетьмана «...затримуючи його і відриваючи від Москви...»⁴⁶ Дії Хмельницького дезорієнтують і Карла X Густава, котрий з метою з'ясування його намірів та зупинки просування українських військ далі на Захід 16 жовтня надсилає під Львів свого кур'єра Галюцького⁴⁷

Запитання шведської сторони не застали Хмельницького зненацька і вже того самого дня він приготував листи до короля, які мав відвести посол Данило Грек, а також детальну інструкції, що окреслювала позицію української сторони на переговорах зі шведами. До Варшави посол прибув у супроводі 3-тис. козацького загону. Поява такої значної кількості козаків у столиці Речі Посполитої гучним ехом відбилася не лише по всій Польщі, а й мала відповідний резонанс у цілій Європі. Як слушно відзначає з цього приводу А. Керстен, ескорт гетьманського посла мав на меті не лише забезпечення його особистої безпеки, а й повинен був продемонструвати силу гетьмана та задати переговорам належну тональність⁴⁸.

Зміст інструкції послові зводився до того, що Військо Запорозьке за порадою Радзейовського віддається під протекцію шведського короля, котрому зобов'язується вірно служити за умови дотримання останнім миру з Москвою, укладення шведсько-українсько-російської коаліції, обопільного зобов'язання сторін про взаємодопомогу супроти неприятелів, підготовки до великої європейської війни з Оттоманською Портою (українські козаки спільно з венеціанцями та англійцями мали проводити морські операції, а шведи і росіяни — сухопутні)⁴⁹

А. Керстен, уважний дослідник політичної біографії одного з найбільш відомих тогочасних польських опозиціонерів Радзейовського, відзначає, що, крім перерахованих вище положень, в інструкції виразно вчувається прагнення Хмельницького «вивести» екс-підканцлера на політичний Олімп Речі Посполитої (хоч би в якості віце-короля, що правив би з мандату Карла X

Густава), аби за його правління залагодити нарешті проблему українсько-польських стосунків⁵⁰.

Однак сформульовані українською стороною умови в жодному аспекті не відповідали шведським планам, причому, як стратегічним, так і тактичним. Крім того, перебіг воєнних операцій на півночі Польщі, спільні дії електора бранденбурзького з воєводою мальборзьким і пруськими станами спонукали Карла X Густава до звернення своєї уваги саме на цей регіон, нехтуючи перспективами укладення пропонованого українською стороною союзу⁵¹.

Таким чином, цілком очевидно, що за конкретних умов середини жовтня 1655 р. укладення з Військом Запорозьким формального союзу, який визнавав би існування молодого держави, для шведів втрачало будь-який сенс. В очах польської шляхти воно однозначно свідчило про нехтування монархом даних зобов'язань, а тому такий крок за нових умов був неприпустимим для Карла X Густава, оскільки принципово змінив би ставлення до нього місцевої шляхти та населення в цілому. Крім того, надзвичайно серйозним стримуючим фактором на шляху становлення українсько-шведських відносин була Москва. Зокрема, її активний учасник українсько-шведського діалогу І. Радзейовський у листі до Карла X Густава від 21 жовтня 1655 р. зазначав з цього приводу таке: «...якби ще хоч не було з ними москалів, я б мав деяку віру до козаків, а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і тривоги...»⁵² Австрійський резидент у Варшаві барон Ф. Лізоллі також інформував свій уряд про те, що І. Радзейовський та інші поляки в таборі шведського короля наполягають на війні з Москвою⁵³.

Саме на такому політичному тлі в першій половині жовтня відбувається зустріч посла українського гетьмана з шведською стороною. Прикметне, що після розмов з Данилом Греком Радзейовський підготував начерк концепції угоди про порозуміння з Військом Запорозьким, який регулював питання: 1) розквартирування на зимівлю козацьких відділів у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах; 2) вибори козацького предводителя (вжито термін «генерал») тощо. Як відзначають дослідники, угода мало чим нагадувала акт міжнародний — швидше всього — внутрішній трактат⁵⁴. Чи не

єдиним елементом, що виходив за межі угод Зборівською і Білоцерківською було положення про те, що король у всіх справах, дотичних до стосунків з Москвою, Портою, Валахією і Трансильванією, буде консультиватися з українською стороною.

Причому, вже в день приїзду Данила Грека до Варшави Радзейовський відправляє Хмельницькому листа, де сповіщає про те, що Карл X Густав уже не потребує козацької допомоги, отож гетьман може вертати війська в Україну⁵⁵ Мотивацію своїх вчинків экс-підканцлер Речі Посполитої пояснював у цитованому вище листі до шведського короля таким чином: налякана наступом козацьких і московських військ шляхта з Перемишля, Ярослава, Любліна та прилеглих до неї земель постійно апелює до нього з проханням про захист з боку Карла X Густава, оскільки «...всі воєводства навколо віддалися під опіку вашу і дійсно мусять дістати охорону...»⁵⁶

Досить очевидними є і наслідки дипломатичного демаршу довіреної особи Карла X Густава для подальшого розвитку українсько-шведських стосунків. Трохи згодом, вже під час слідства над Радзейовським, Данило Грек, котрий в другій половині жовтня, тобто часі отримання Хмельницьким листа від экс-підканцлера великого коронного перебував у ставці українського війська, стверджував, що гетьман «...так сильно розгнівався, що тут же розірвав того листа на дрібні шматочки, приказуючи, що він живе не за наказами і волею Радзейовського...»⁵⁷ Згідно спостереження Данила, «...з цього моменту почався поворот козаків і їхнє сильне відчуження (від шведського короля. — В. Г.)...»⁵⁸

Зважаючи на попередні домовленості сторін щодо визнання за українською стороною Львова і навколишніх місць (про них, зокрема, інформував в лютому 1656 р. посланець Хмельницького до Варшави⁵⁹) і стратегічні плани української політики щодо поширення «козацького панування» і на західноукраїнські землі, гнів Хмельницького був цілком виправданим. Щоправда, наявні історичні джерела переконують у тому, що об'єктом невдоволення мав би бути не Радзейовський, принаймні, не лише він. Інша справа, що польський вельможа на шведській службі невдовзі потрапив в опалу Карла X Густава, а із зими 1656 р. потреба в налагодженні союзницьких стосунків з Вій-

ськом Запорозьким для офіційного Стокгольма стала значно актуальнішою, ніж восени попереднього року, а тому королівське оточення всю вину за їх охолодження намагалося звалити на опального тепер головного радника короля в українських справах⁶⁰.

Історичні ж факти недвозначно вказують на те, що восени 1655 р. не лише відчуття політичного реалізму зрадило Радзейовського та переважну більшість шведського керівництва. Справа була набагато серйознішою: як уже відзначалося вище, сам розвиток політичних процесів на теренах Речі Посполитої об'єктивно штовхав уряд Карла X Густава до дистанціювання з Військом Запорозьким. Успіхи шведів на коронних землях досягалися не стільки завдяки шведській зброї, скільки — політичній переорієнтації польської шляхти, причини якої, серед іншого, крилися і в сподіваннях останньої за допомогою Карла X Густава повернути втрачені землі «на східних кресах». Успішне завершення боротьби з Яном Казимиром для Швеції бачилося через продовження політики протекціонізму по відношенню до лояльної Карлові X Густаву польської шляхти.

А тому, згідно інформації польського дослідника Л. Кубалі, 30 жовтня 1655 р. й сам шведський монарх звернувся до Хмельницького, по суті, з ультимативною вимогою зняти облогу Львова⁶¹. Аналогічну думку висловлює з цього приводу й історик шведського правителя Пуфендор, зазначаючи з цього приводу, що Карл X Густав зажадав від українського гетьмана, аби його війська залишили Львів і не пустошили навколишніх коронних земель, оскільки шляхта Руського воєводства вже склала йому присягу на вірність⁶².

Ще одним підтвердженням того, що діяльність Радзейовського стосовно Війська Запорозького не була виявом його власної ініціативи, а відбивала пануючу на той час в оточенні шведського монарха точку зору, є також повідомлення французького посла при дворі Карла X Густава д'Аванжура, котрий переповідав главі свого уряду слова шведського канцлера стосовно того, що шведи тепер не потребують допомоги ні козаків, ні угорців, котрі б руйнували «справжню Польщу»⁶³. Франція і Швеція виступали союзниками в європейській політиці, отож у прав-

дивості слів високого шведського урядовця сумніватися не доводиться.

Після демаршу шведської сторони, незважаючи на бажання українського керівництва, задеклароване у зверненні гетьмана до мешканців Львова: «...його милість шведський король нехай візьме те, що дав йому господь Бог у його володіння, а що нам господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою (вид. нами. — В. Г.)»⁶⁴, а також у заяві генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського на переговорах з представниками львівського магістрату про те, що «...доки козацька шабля зайшла, доти також мусить бути й козацьке панування...»⁶⁵, отримавши від мешканців міста незначну контрибуцію, наприкінці жовтня 1655 р. українське командування припиняє облогу Львова.

Причини зняття облоги Львова і спішного завершення другого походу української армії у Західну Україну в історіографії викликають не менші дискусії, ніж першого походу на західноукраїнські землі восени 1648 р. У листі до шведського короля від 8 листопада 1655 р. (н. с.) український гетьман, повідомляючи про свій відхід «...трохи назад від Львова на Україну...», вмотивовує своє рішення нестачею провіанту для війська та фуражу для коней, і при цьому жодним словом не обмовлюється про отримані від Карла X Густава і Радзейовського, по суті, ультимативні вимоги⁶⁶. В пізнішій інструкції Данилові Греку на переговори з Карлом X Густавом Хмельницький пояснював свій маневр прагненням «...не допускати до фортець московських гарнізонів, чого прагнули московити, бо ми бажаємо, щоб ця сторона і прохід залишалися вільними, аби в будь-який час мати вільний зв'язок з вашою королівською милістю»⁶⁷ Про наявність українсько-російських суперечностей у питанні зняття чи продовження облоги Львова зустрічаємо також згадки в джерелах, які, що цікаво, походили як з боку московського, так і польського. Зокрема, головнокомандуючий царськими військами в західноукраїнському поході 1655 р. боярин В. В. Бутурлін інформував царя: «...гетьман казав нам, що треба взяти гроші і відступити. Ми від грошей відмовлялись — що ми грошей брати не хочемо, але гетьман все ж таки не схотів штурмувати місто, а взяв 50 тисяч польських злотих

і відступив. Надіслав нам половину грошей, але ми цих грошей не взяли і відіслали назад...»⁶⁸ Комендант Львова генерал артилерії К. Гродзіцький, інформуючи Яна Казимира про хід і зміст переговорів з українським гетьманом, серед іншого зазначав, що Хмельницький дуже гнівається на Москву, говорить про «великі незгоди» між ними і висловлюється за розрив стосунків з царем⁶⁹.

Крім того, чимало джерел вказують на татарську загрозу як вирішальний фактор при знятті облоги Львова. Зокрема, тривога з приводу татарського вторгнення виразно вчувається в повідомленнях московських воєвод і козацьких полковників⁷⁰ Польські спостерігачі з-під Львова також інформували Яна Казимира про те, що вихід з Криму татарських орд на чолі з ханом Мехмедом IV Гіреєм спонукав Хмельницького до повернення в Центральну Україну⁷¹.

Суперечливість висвітлення зазначених подій в історичних джерелах, природно, привнесла принципові відмінності і в їх трактування в історичній літературі. І, причому, коли абсолютно очевидною, на наш погляд, є нелогічність тлумачень відходу військ союзників з-під міста, як результату колективного рішення Хмельницького і Бутурліна (на чому зокрема наполягає переважна більшість російських авторів, свідомо ігноруючи факт існування українсько-російського конфлікту з даного приводу⁷²), то вирізнення тим чи іншим автором татарського, шведського чи московського факторів на прийняття українським керівництвом цього, загалом не вельми бажаного для нього рішення, має реальні підстави і заперечення може викликати лише шкала пріоритетності впливів, їх важливості та черговості.

Так, на осінь 1655 р. з усією очевидністю простежується конфлікт інтересів офіційної Москви та Чигирини. А тому й небажання українського керівництва допустити російські гарнізони в західноукраїнські міста, щоб тим самим перетворити даний регіон ще в одну (поруч з Білоруссю) арену політичного протистояння, очевидно виступало певним стримуючим фактором розвитку західноукраїнської політики Хмельницького. Проте, конфлікт з Москвою визрів не одномоментно, і вже на початку походу гетьман мусив бути свідомий того, в якій формі

є можливим приєднання західноукраїнських земель до козацької держави. А отже й абсолютизувати даний аспект проблеми, беззастережно сприймаючи на віру слова Хмельницького, адресовані шведському монарху, навряд чи є науково виправданим⁷³.

Так само і загроза вторгнення татарських орд в Україну, безперечно, змушувала українського гетьмана стримувати свою ініціативу в західному напрямі. Проте після 1654 р. татарська загроза стала перманентним негативним чинником української зовнішньої політики, і, вже вирушаючи спочатку під Кам'янець, а згодом — Львів, Хмельницький був зобов'язаний враховувати й, як свідчать джерела, враховував даний аспект. Зокрема, ймовірно, вже під Кам'янцем (принаймні, не пізніше 26 серпня (с. с.), тобто через день після початку походу на Львів⁷⁴) Хмельницький отримав відомості від господаря Валахії воєводи Стефана та від запорозьких козаків про те, що «...хан кримський з усіма ордами [...] пішов війною і одним ордам на наші міста йти велів і землю пустошити, а з іншими сам до ляхів на допомогу йде...»⁷⁵ Незважаючи на цю обставину, гетьман запевняв Олексія Михайловича: «Ми хоч про те на правду знаємо, що хан кримський всі сили свої на нас обернув, однак, взявши Бога на допомогу, над ляхами промиселі чинити будемо...»⁷⁶ А тому не можна вповні погодитись із висновком М. Грушевського стосовно того, що наступ Орди восени 1655 р. дав цілком несподіваний фінал даної західноукраїнської кампанії гетьмана⁷⁷

В поведінці українського керівництва другої половини жовтня 1655 р. досить виразно вбачається також небажання загострювати стосунки зі Швецією, на що звертають увагу В. Смолій і В. Степанков⁷⁸. Але, водночас, неважко припустити, що за інших зовнішньополітичних умов навряд чи вимоги шведської сторони змогли б змусити гетьмана відмовитися від реалізації пріоритетного завдання тогочасної української політики — об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана⁷⁹

Інша справа, що дія всіх цих, перерахованих вище компонентів, творила принципово нову політичну реальність, за якої всі попередні розрахунки українського керівництва втрачали свою актуальність. Українська зовнішня політика потребувала негайного коригування курсу. А наразі ставало очевидним, що боротьба за західноукраїнські землі втрачає стимули. На наш

погляд, визначальними для переосмислення концепції українських зовнішньополітичних пріоритетів були шведський і московський чинники. Саме під впливом їх дії український гетьман проводить переговори з представниками польської адміністрації у Львові. Кримськотатарський фактор лише виступає додатковим стимулом, підсилюючи загальну тенденцію.

Первісно ж тенденція проявляється під час пересправ із комендантом Львова К. Гродзіцьким. В умовах майже повного занепаду влади Яна Казимира в Короні та на Литві, складення навіть коронними гетьманами присяги шведському королю та їх обіцянками віддати під його владу всі замки на Русі з тим, аби він міг туди ввести свої залоги і відібрати в населення присягу вірності, Хмельницький під час зустрічі з керівником львівської оборони недвозначно дає йому зрозуміти, що українська сторона схильна до порозуміння з королем польським. Саме як промовисту ілюстрацію своїх добрих намірів гетьман намагається подати і свій спішний відступ з-під мурів Львова, воліючи, аби, по-перше, саме таким чином зобразити даний крок перед Яном Казимиром, а, по-друге, заохотити львівський гарнізон до оборони від будь-яких неприятелів⁸⁰. З пізнішого листа І. Виговського до Гродзіцького (від 1 лютого 1656 р.) можна зробити висновок, що поступливість гетьманського уряду в питаннях розміру контрибуції і поспішність відходу козацьких військ були досягнуті саме на ґрунті зобов'язання польської сторони не визнавати нічию владу, окрім влади Яна Казимира⁸¹.

Логічно припустити, що в умовах наростання суперечностей в стосунках з царською адміністрацією та, що ще більш важливо, виявлення конфлікту інтересів з шведською стороною, Хмельницькому було вигідно, аби західноукраїнський регіон і надалі залишався номінально під владою Яна Казимира, котрий, за влучним виразом М. Грушевського, в цей час королював, а не правив, і нічим не міг виявити своєї влади⁸². Принаймні, в складних, і поки що вкрай невиразних щодо майбутніх перспектив, умовах середини осені 1655 р. такий розвиток політичних процесів у регіоні на найближчу перспективу, безперечно, являв собою для офіційного Чигирин найменше зло. Причому, нові аспекти української політики стосовно Польщі, на наш

погляд, свідчили поки що не про принципово нову тенденцію зовнішньополітичного курсу Чигирина, а, радше, про розуміння необхідності і готовність до перегляду старого курсу.

Для реконструкції структури зовнішньополітичних пріоритетів уряду Б. Хмельницького другої половини 1655 р. важливе значення має встановлення характеру і бачення українським керівництвом перспектив розвитку стосунків з Кримським ханством. У даному контексті пріоритетним стає дослідження передумов, змісту і наслідків укладення угоди під Озерною 12 (22) листопада 1655 р. Угоди, яка досить слабо висвітлена в джерелах та отримала неоднозначні, нерідко протилежні трактування в літературі, але є надзвичайно важливою для встановлення логіки розвитку зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду.

Насамперед, варто відзначити, що у вітчизняній літописній літературі дана проблема не отримала належного висвітлення. Зокрема, її повністю ігнорує найдостовірніший з тогочасних українських літописів «Літопис Самовидця», нічого не зустрічаємо про неї і у Самійла Величка. Натомість, їй приділено чимало уваги в працях польських авторів, насамперед Самуела Грондського та Йоахима Єрлича. Варто зауважити, що Грондський в тім часі не лише перебував поблизу місця подій, а й спільно зі Станіславом Любовицьким виконував миротворчу місію короля щодо Війська Запорозького (щоправда, невдовзі Грондський перейде на бік Карла X Густава, а ще через декілька місяців не лише запропонує свої послуги князю Д'єрдю II Ракоці, а й активно схилитиме того до інтервенції на землі Польської Корони). Отож, природно, що його інтерес до зазначених подій був значним, а обізнаність — набагато ліпша, ніж будь-кого із сучасних йому літописців. Проте, зважаючи на особисту зацікавленість у позитивному розв'язанні покладених на нього обов'язків, навряд чи можна сподіватися на цілковиту неупередженість і об'єктивність його записів. Зміст подій, згідно Грондського, зводився до того, що Хмельницький, повертаючись з-під Львова, втратив по дорозі зв'язок з московськими військами, згодом союзники поодиноці потрапили в облогу татарам, зазнали великих втрат (особливо царські ратні люди) внаслідок чого гетьман «...бувши в небезпеці і стурбований

долею московського війська, був змушений присягти на тому, що більше не воюватиме з Яном Казимиром, хан же зобов'язався піклуватися перед останнім, аби той замирився з козаками на добрих і почесних умовах, та за посередництва хана»⁸³

Ще більш категоричний у своїх судженнях Й. Єрлич, котрий перебував досить далеко від епіцентру подій, і як справедливо зазначає М. Грушевський, свою розповідь ґрунтував на непевних чутках, що поширювалися слідом за подією на коронних землях⁸⁴. У розповіді Єрлича, Хмельницький був зненацька захоплений Ордою під Озерною (про татар козаки не мали жодних гадок до тих пір, «...аж поки над своєю шиєю шаблі побачили»). В результаті такого несподіваного маневру татари чимало ворогів повбивали, а ще більше захопили в полон. Після чого гетьман був змушений миритися з ханом на принизливих для себе умовах, віддавши йому всю здобич, здобуту в Любліні, «...видати Москву, що була з козаками...» тощо. Наслідком озернянських подій, за даним автором, стали катастрофічні втрати московського війська, загибель усієї артилерії та надзвичайне напруження у стосунках Хмельницького з Олексієм Михайловичем (ніби то цар тричі безрезультатно викликав гетьмана до себе, погрожуючи в разі чергової відмови силоміць притягти його за шию, на що український достойник грозив відповісти московському монархові вогнем і мечем)⁸⁵

Л. Рудавський стверджував, що з-під Львова Хмельницький відійшов під враженням розмов з Гродзіцьким та посольством польської королеви. Потрапивши в оточення татарських орд під Озерною, гетьман змушений був відновити стару, «вічну» приязнь з ханом, визнавши при цьому цілий ряд надзвичайно важких умов. Зокрема, Військо Запорозьке признавало Яна Казимира та його наступників за «своїх природних панів», за умови гарантування ними давніх прав Русі та дозволу на 6-ти тисячний козацький реєстр; брало зобов'язання зректися союзу з Москвою та надалі без відома короля польського та усіх станів Речі Посполитої не вступати в будь-які зносини з іноземними правителями; мало спільно з татарами виступити супроти військ шведського короля⁸⁶.

Бачення польськими хроністами розвитку подій, що мали місце восени 1655 р. під Озерною, незважаючи на їх очевидну

тенденційність і малу вірогідність, за браком достовірної інформації справили визначальний вплив на формування польської історіографічної традиції. Зокрема, без будь-яких застережень сприйняв текст угоди кримського хана і українського гетьмана в інтерпретації Рудавського Ф. Равіта-Гавронський⁸⁷. Лише певні, дуже обережні сумніви щодо достовірності наведених у літописному описі подій висловлює Л. Кубаля, акцентуючи увагу на тому, що такого роду інформація походила виключно з польських джерел⁸⁸. Фактологічна канва польських хроністів мала вплив також на М. Костомарова та В. Липинського. Вперше на тенденційність викладу і мотиви, що її спричинили, звернув увагу М. Грушевський, котрий, по-перше, спростував на основі опосередкованих джерел масштабність військового та дипломатичного успіхів татар під Озерною, а по-друге, встановив наслідки цієї праведної для поляків фальсифікації історії, зауваживши, що прихід хана на допомогу Яну Казимиру та фантастичні чутки щодо повернення козаків «до старого стану» переломили психологічне тло «шведського потопу»⁸⁹.

Варто зазначити, що давні історіографічні дискусії знаходять свій відгук та розвиток і в сучасній історичній літературі. Зокрема, коли Г. Санін, В. Смолій та В. Степанков, проаналізувавши військові аспекти проблеми, у більшості принципових питань підтримують точку зору М. Грушевського⁹⁰, то Т. Яковлева, навпаки, схиляється до думки польських авторів, висловлюючи сумніви щодо військових успіхів українських і московських військ у битві з татарами та категорично оцінює Озернянську угоду як таку, що була невігідною українським інтересам (до того ж, авторка чомусь твердить, що українській стороні Березневими статтями 1654 р. було взагалі заборонено вести переговори з Кримом)⁹¹.

Варто зауважити, що більш переконливими виглядають аргументи М. Грушевського та його послідовників (щоправда, явним перебільшенням з боку російського історика Г. Саніна є твердження щодо нищівної поразки Орди під Озерною та ігнорування ним українсько-російських розбіжностей на момент укладення угоди). Так, оцінюючи масштаби битви, що розгорілася 19–20 листопада (н. с.) під Озерною, мимоволі складається враження, що не такими вже й запеклими були сутички.

Зокрема, московський воєвода В. В. Бутурлін, хоч і зазначає у своєму донесенні, що «...бій був великий з ранку до вечора...», однак конкретні дані щодо втрат противника «...у тому бою побито багато мурз і татар, і армата, і казна, і військо перейшли переправу цілими...»⁹² не вражають своїми масштабами, тим паче, коли брати до уваги відому манеру царських бояр значно перебільшувати власні досягнення. Так само, досить скромно виглядають і відомості щодо успіхів татар. Зокрема, коронний стражник Яскульський, котрий перебував у той час у кримському таборі, в листі до Гродзиського повідомляв, що кримчаки вбили «декілька сотень Москви»⁹³. Грунтуючись на донесеннях російських резидентів з Криму, Г. Санін довів, що битва, як і похід хана вцілому, не спричинила появи значної кількості ясиру на невільницьких ринках півострова⁹⁴, що також досить промовисто вказує на відсутність значних успіхів татар.

Таким чином, у нас немає достатньо вагомих причин, аби сумніватися в достовірності опису подій, що мали місце під Озерною, наведеного в листі (ймовірно, написаного наприкінці листопада 1655 р.) українського гетьмана до турецького султана: «...коли татарський хан повертався, ми зустрілися з ним недалеко від Львова, багато сперечалися, але закінчили клятвами»⁹⁵ (хоча й зрозуміло, що не в інтересах Хмельницького було акцентувати увагу на сутичках з татарами в листі до Стамбулу). Такий розвиток подій, на наш погляд, був цілком логічним з огляду на тогочасні геополітичні реалії, що склалися в регіоні. Адже при розгляді даної, вкрай суперечливої, колізії в розвитку українсько-російсько-кримських стосунків середини 1650-х рр. потрібно брати до уваги весь комплекс геополітичних чинників, які справляли вплив на позиції зацікавлених сторін, передовсім — шведські, польські та турецькі впливи. В даному відношенні першочерговими, на нашу думку, були настрої і плани правлячої еліти Криму. Катастрофічні поразки польського короля від шведів, не стільки воєнні, як політичні, не могли не вплинути негативним чином на впевненість кримського керівництва стосовно доцільності реалізації старого зовнішньополітичного курсу. Зокрема, істотне послаблення позицій союзника Криму, Яна Казимира, автоматично підірвало авторитет хана та, натомість, піднімало авторитет московського царя та козаць-

кого гетьмана. Щоб підтримати моральний дух короля в липні 1655 р. в ставку Яна Казимира для переговорів був відправлений ханський посол Дедеш-ага. Проте, як із справедливою іронією зазначає з цього приводу Г. Санін, зустріч могла і не відбутися із-за того, що польський король надто стрімко мчав до кордонів своєї держави і татарський дипломат з великими труднощами наздогнав його аж на порозі Сілезії⁹⁶. Тут, на польських кордонах, від імені Мехмеда IV Гірея Дедеш-ага запевнив Яна Казимира в тому, що Кримське ханство надасть йому необхідну військову допомогу, однак вчасно донести до кримського правителя відповідь короля посол не зумів, оскільки по дорозі в Крим був перехоплений українськими козаками і доставлений у ставку Хмельницького під Львів⁹⁷.

В той час, коли стотисячна орда під орудою хана вступила в південні українські землі, останні віддані Яну Казимиру війська під командою гетьмана С. Потоцького 19 вересня зазнали поразки під Городком і владу польського монарха з-поміж великих міст Речі Посполитої визнавало лише населення обложеного українськими і російськими військами Львова. Повна невизначеність ситуації в Речі Посполитій і неясність перспектив Яна Казимира змушують кримське керівництво до перегляду концепції зовнішньополітичного курсу. А тому, форсувавши Дніпро і створивши тим самим загрозу українським і російським військам, татари досить тривалий час залишаються у межиріччі Дніпра і Буга, явно не поспішають на допомогу своїм союзникам під Львів⁹⁸.

Скориставшись із затримки В. В. Бутурліна під Львовом, кримський візир Сефер Гази-ага надсилає до Хмельницького посланців «...з таким таємним повідомленням, що хан прийшов не для того, щоб битися з козаками, а більше для того, аби відплатити за кривди, вчинені їм москалями...» Тут же візир зачепив і надзвичайно дражливий для української сторони аспект, вказуючи Хмельницькому на те, що він веде війну, «...щоб вільності добувати, а великий князь Московський вас вважає за своїх підданих і пише до вас як до своїх холопів»⁹⁹.

Варто зауважити, що в умовах осені 1655 р. у примиренні Війська Запорозького з Кримом, а не в битві між ними, чи не вперше за роки свого правління був зацікавлений і польський

король Ян Казимир, який робив спроби через хана залучити козаків на допомогу в боротьбі зі шведами. Переслідуючи цю мету він особисто звертався з відповідними пропозиціями до Мехмеда IV Гірея. Львівський комендант К. Гродзиський також інструктував відправленого послом до хана М. Яскульського, аби той намовляв татар замиритися з Хмельницьким і привести його до підданства польському королю, оскільки той «...сам говорить, що я тієї Москви не хочу, і між ними сильна незгода...»¹⁰⁰

Ще один, можливо навіть значно важливіший, ніж польський, ключ до розгадки подій, що мали місце восени 1655 р. під Озерною, на наш погляд, знаходився в Стамбулі. Хмельницький неодноразово використовував турецьку карту з метою тиску на кримське керівництво. З початком 1655 р. турецька зовнішня політика бере такий напрямок, при якому офіційному Чигирину деякий час вдається впливати на кримського хана через його сюзерена — султана. В надбосфорській столиці до влади прийшов новий візир Азем, котрий, як видно з листа силістрійського баші Сіявуша до Хмельницького, був значно більше, ніж його попередник, зацікавлений в налагодженні стосунків з Військом Запорозьким¹⁰¹. Стосовно зміни політичного клімату в Стамбулі на користь українських інтересів довідуємося і з листа молдавського господаря до гетьмана С. Потоцького (березень 1655 р.), де серед іншого зазначалося, що «...турки [...] сильно стараються привести знову до старого союзу козаків з Ордою і шукають різних способів порозумітися з Хмельницьким через свого посла...»¹⁰² Причому, Порта, не покладаючись лише винятково на свого посла, намагалася залучити до посередницької діяльності й силістрійського башу, й молдавського господаря. Мотиви турецького курсу щодо українських справ, згідно з твердження молдавського господаря, крилися прагненні не загострювати і до того вкрай напружену внутрішню ситуацію в країні («...у них у самих немалі замішання і сутички, бо бачать цісаря молодого, і при ньому ніякого порядку...»¹⁰³), ймовірно — через морські вторгнення донських і запорозьких козаків у причорноморські міста. Саме про таку причину заходів нового візира в справі налагодження приятних стосунків з Військом Запорозьким довідуємося і з донесення зі

Стамбулу цісарських агентів в 20-х числах квітня: султанський уряд зацікавлений в примиренні татар з козаками, оскільки татарсько-польська приязнь провокує козацькі виправи на Чорне море¹⁰⁴.

Скориставшись із турецьких ініціатив, Хмельницький при відпуску до Стамбула посла Шагал-аги спорядив і власне посольство, доручивши йому клопотатися у султана щодо заборони кримським і ногайським татарам нападати на українські землі. Аналізуючи численні відомості щодо результатів дипломатичної акції гетьмана, дослідники схиляються до думки в його оцінці як перемози Хмельницького¹⁰⁵. Розходячись у деталях, джерела однастайні в головному: українські послы були з почестями прийняті в Стамбулі, обдаровані щедрими подарунками¹⁰⁶, і, що саме головне, після завершення переговорів — Порта відправила до Криму чауша, який передав ханові султанську волю щодо дотримання Кримом миру з Військом Запорозьким: «...писав турецький султан цареві, царевичам і всьому Криму і Ногаєві, щоб вони на Черкасів війною не ходили, Полякам не помагали, а жили усі дома у своїх улусах та пильнували наступу калмиків, донських козаків і запорозьких черкас, вичікуючи, чи не прийде у поляків з козаками до згоди, а коли вони не помиряться — нехай би тоді помагали тому, хто буде дужчий»¹⁰⁷.

Щоправда внутрішнє замішання в Порті дозволяє Криму до певної міри бути самостійним у проведенні зовнішньої політики. А тому й наказ султана, отриманий влітку 1655 р., не завадив Мехмеду IV Гірею на початку осені виступити в похід на підтримку польського короля, адже на протилежні шальки терезів було покладено перспективи багатого ясиру, щедрої контрибуції та в майбутньому спільного з поляками походу на Москву. Проте, наказ турецького султана, безперечно, зміцнив позиції тієї частини кримської еліти, яка виступала за мирне співіснування з Військом Запорозьким. А в тому, що така політична платформа на середину 1655 р. була представлена в кримському керівництві видно хоч би з листа Карач-мурзи до Хмельницького (березень 1655 р.), в якому татарський старшина закликав гетьмана розірвати з Москвою та поновити стару приязнь з Кримом¹⁰⁸. В середині травня Мехмед IV Гірей

скликав велику раду за участю кримських і ногайський мурз для обговорення планів організації нового походу в Україну, на якій ногайська старшина не підтримала намірів хана, мотивуючи свою відмову від участі в поході небезпекою нападу калмиків, запорозьких і донських козаків¹⁰⁹. Привезені послом Ян Казимира гроші для кримської старшини дещо додали войовничості в загальні настрої Орди¹¹⁰, однак, згідно інформації московських вістунів з Криму, навіть кримський калга тривалий час відмовляється виконувати наказ хана про вихід у похід, посилаючись на козацькі застави в степу¹¹¹. Врешті-решт на кінець літа ханська партія війни спромоглася мобілізувати Орду в похід. Проте, як зазначалося вище, протягом вересня — жовтня 1655 р. ситуація змінювалася з калейдоскопічною швидкістю, причому не на користь кримських інтересів. Крім того, розвиток українсько-турецьких стосунків призводить до того, що у вересні в Україну прибуває турецький посол Шагін-ага, котрий від імені султана мав передати гетьману шість каптанів та висловив готовність Високої Порти прийняти Військо Запорозьке під свою протекцію «як вірних і зичливих слуг». Від українського правителя султан жадав аби він не допускав своїх козаків на турецькі землі, стримував від таких виправ і козаків московських, жив у приязні з усіма васалами Порти, обіцяючи зі свого боку оборону султанську від усіх його неприятелів¹¹².

Рішення Стамбулу ще більше знеохочувало кримське керівництво до продовження конфронтації з Військом Запорозьким, і саме воно в поєднанні з перерахованими вище мотивами, на нашу думку, уможливило українсько-кримський мирний діалог, на який, як доносили сторонні спостерігачі¹¹³, сторони пішли з великою готовністю зразу ж після авангардних сутичок під Озерною. Так, уже першого татарського посланця, котрий прибув до Хмельницького від Сефер Гази-аги, гетьман прийняв з почеснями і відправив невдовзі з якимось таємними дорученнями¹¹⁴ (зауваження Г Саніна стосовно того, що доручення були таємними по відношенню до війська, але не по відношенню до Бутурліна¹¹⁵, не підтверджуються ніякими документальними згадками).

Відсутність письмово оформленого тексту укладеної 12 листопада 1655 р. угоди¹¹⁶ чи хоч би передачі її змісту достовірним

джерелом, не дозволяє об'єктивно оцінити декларований нею політико-правовий характер стосунків Кримського ханства і України. Як можна зробити висновок, опираючись на опосередковані джерела, вірогідним результатом українсько-кримських переговорів стало поновлення старої приязні сторін, відповідно, зобов'язань кримського керівництва не нападати на українські землі та гетьмана — не допускати військових виправ на Крим і Туреччину запорозьких і донських козаків. Згідно пізнішого листа І. Виговського до К. Гродзіцького (від 22 січня 1656 р.) договір передбачав відновлення воєнного союзу між Україною і Кримом: «Хто мав би (бути) ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде й без ради [...] гетьмана [...] хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить...»¹¹⁷

Досить вірогідним видається і взяте Хмельницьким під Озерною зобов'язання щодо повернення трону Яну Казимиру (про що повідомляли не лише кримські та польські джерела, а й іноземні спостерігачі¹¹⁸). Як уже зазначалося вище, конфлікт інтересів України і Швеції, що виразно намітився на той час, робив гетьмана тактичним союзником Яна Казимира. Однак, якщо польське керівництво, перебуваючи в край важких умовах шведського «потопу», поклало надзвичайно великі сподівання на реалізацію домовленостей кримського хана і українського гетьмана щодо спільної допомоги полякам, то для гетьманського уряду це було, радше, тактичним кроком, зобов'язанням, взятим під впливом гарячого враження від оцінки міжнародної ситуації середини листопада 1655 р. Так, Ян Казимир, повернувшись із-за кордону після своєї вимушеної втечі, 8 січня (н. с.) 1656 р. в листі до архієпископа гнєзнінського чи не єдиний вихід з критичної ситуації, в яку потрапила Річ Посполита, вбачав у тому, що «...татари [...] до нас прийдуть і козаків до послуг наших приведуть...»¹¹⁹ Аналогічні мотиви вчуваються в заявах інших високопоставлених осіб Речі Посполитої¹²⁰. Значно стриманішими були у своїх заявах з цього приводу українські гетьман і старшина. Зокрема, Хмельницький у листі до хана вказував на те, що полякам «...важко надавати допомогу, бо вони ще не уклали з нами під присягою справедливої угоди, крім того, ми бачимо, що [...] серед них велика незгода»¹²¹.

Кримське керівництво, укладаючи угоду з Військом Запорозьким і пізніше добиваючись її реалізації, значно більше, ніж гетьман, переймалося польськими проблемами. Проте і вони не були суто визначальними для хана. Як підмітив з цього приводу посол польського короля до Криму Я. Шумовський у листі до канцлера С. Корицінського: «...та угода з Хмельницьким під Озерною не із зичливості до нас, але як раціональний вибір їх (татар. — *В. Г.*) постала.»¹²²

Ще складніше виглядає питання щодо зобов'язань Хмельницького розірвати союз з Москвою. Татарські і польські інформатори стверджували, що ханові вдалося схилити до цього українську сторону. Зокрема, Мехмед IV Гірей, повідомляючи свого союзника польського короля про озернянські події, зазначав, що кримсько-українське примирення було досягнуто на основі двох головних умов: «Перша, аби (Хмельницький. — *В. Г.*) присягнув, що буде королеві ЙМ-сці вірним і Речі Посполитій, а друга, аби від Москви відступив»¹²³. Зрозуміло, що про це не йдеться в московських донесеннях чи листах гетьмана до царя. Вкрай суперечливими є повідомлення з цього приводу зарубіжних спостерігачів. Зокрема, воєвода Стефан у листі до князя Ракоці спочатку зауважував, що союз козаків з Москвою значно твердіший, ніж з Кримом, і Озернянська угода його не перекреслила¹²⁴, а менше місяця по тому, вже з уст свого посланця, який перебував під Озерною у квартирі гетьмана, стверджував про те, що Хмельницький дав Мехмеду IV Гірею таємну «асекурацію» щодо своїх намірів розірвати з царем¹²⁵

З наведених відомостей, на наш погляд, абсолютно очевидним є лише факт дебатування даної проблеми в ході переговорів. Відсутність же достовірних джерел, напевне, так і залишить відкритим це питання. Й можна лише припустити, що Хмельницький, котрий не одноразово демонстрував свою солідарність із майбутнім союзником електором бранденбурзьким в тому, що вічних союзів не існує, є лише певні інтереси, які мають бути досягнуті за допомогою цих союзів, міг у розмові з ханом погодитися на його вимогу, але не ув'язуючи це жорстко з якимось конкретними діями. Врешті, й господар Стефан також, розмірковуючи над цим питанням, зауважував, що український гетьман звичайно не додержується ніяких договорів, і цього

разу також мабуть вчинить своїм звичним способом»¹²⁶. Вельми прикметне, що і кримське керівництво дуже швидко переконалося в тому, що Хмельницький «...Москву бити не захоче...», а тому радило полякам замиритися з нею, ув'язуючи, ймовірно, саме з цим надання гетьманом військової допомоги Яну Казимиру проти шведів¹²⁷.

В цілому ж, заяви, що лунали з уст українського гетьмана наприкінці 1655 — першій половині 1656 р., переконують у тому, що керівництво Війська Запорозького всерйоз ставилося до перспективи налагодження союзницьких стосунків з Кримом, причому, розглядаючи їх не як альтернативу союзу з Москвою, а — як доповнення до останнього. Зокрема, наприкінці року Хмельницький твердо запевняв турецького султана в тому, що «...тепер до самої смерті (з ханом. — В. Г.) братами будемо, будемо мирно жити і у відданості поклялися навіки [...] від нас ані землею, ані Дунаєм, ані морем жодна чайка не піде на землю нашого могутнього султана»¹²⁸. Про встановлення «міцного миру з ханом кримським і з усіма ордами» український правитель повідомляє 1 (11) січня 1656 р. Радзейовського¹²⁹. Виговський також, як у листі до останнього, так і до Карла X Густава, наголошує на тому, що «...гетьман вступив у вічне і постійне братство (з ханом. — В. Г.), скріплене взаємною присягою...»¹³⁰. Деякі обриси проектованої моделі зовнішньополітичної діяльності України в нових умовах проступають у листі Хмельницького до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці від 4 (14) квітня 1656 р., де він інформував, що в Чигирині чекають «...повернення наших людей, з якими, коли вони повернуться, буде дана відповідь державам, з якими ми перебуваємо в дружньому союзі, та вишлемо їх для фундаментального посилення встановлених нами дружніх зв'язків (вид. нами. — В. Г.)...»¹³¹. Ще більш промовистою є заява Хмельницького, зроблена в листі до молдавського воєводи Стефана, де він серед іншого зазначав: «...тільки що вступили в міцну дружбу і союз з московським царем і татарським ханом; у нас немає наміру дати привід для порушення цього зв'язку, скріпленого присягою; навпаки, якщо хто-небудь з ворогів безпричинно спробує переслідувати нас, ми вирішили дати йому одностайну відсіч»¹³².

Таким чином, аналіз зовнішньополітичної діяльності українського уряду другої половини 1655 р. дозволяє стверджувати, що на середину року пріоритетним завданням української зовнішньої політики й надалі залишається боротьба з Річчю Посполитою. Однак дві хвилі геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі, детерміновані укладенням Переяславсько-Московської угоди 1654 р., а саме: перехід Криму в табір союзників Речі Посполитої та оголошення останній війни Швецією, — творять у регіоні принципово нову геополітичну реальність. В нових умовах основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання визначаються наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. З метою гарантування безпеки південних кордонів активізуються дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах з Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі московського царя. Як один з пріоритетних напрямів української зовнішньої політики протягом літа — першої половини осені 1655 р. розглядається курс на військову кооперацію зі Швецією.

Ще більше ускладнюють політичну ситуацію в регіоні значні воєнні успіхи шведів. Легкість здобутих ними військових перемог та, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнюють діалог України зі Швецією, детермінують появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмеження поширення козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках та вторгнення кримських орд в південні райони України, обумовлює відхід українських військ з Галичини. Водночас, шведський фактор уможливує 12 (22) листопада 1655 р. відновлення союзних відносин між Україною та Кримом. Нова союзна угода передовсім відповідала інтересам обох країн та, водночас, сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тогочасних умовах також відповідало українським інтересам. Уклавши угоду з ханом, Б. Хмельниць-

кий робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України (над якою безуспішно працював у минулому році), а саме: налагодження союзницьких стосунків з Кримом при збереженні протекції московського царя. У підходах до розв'язання проблеми українсько-польського конфлікту превалюють політичні методи. Використовуючи внутрішню нестабільність у Речі Посполитій, спричиненій шведським «потопом», гетьманський уряд прагне схилити її керівництво до визнання здобутків визвольної боротьби козацтва, причому з цією метою проводить консультації з впливовими польськими політиками в оточенні Карла X Густава та, водночас, активно демонструє готовність до ведення політичного діалогу з представниками Яна Казимира. Як своєрідну програму максимум тогочасної зовнішньополітичної діяльності України варто розцінювати плани Хмельницького щодо створення антитурецького альянсу європейських держав (в тому числі України, Росії та Швеції), що забезпечувало б міжнародне визнання Української держави та відволікало б сили головних суб'єктів геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від ескалації регіональних конфліктів.

Розділ 4

Біполярна віленсько-раднотська зовнішньополітична модель 1656 р. та місце в ній Війська Запорозького

Невизначеність перспектив розвитку міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі, внаслідок зав'язування тут складного, багатовекторного вузла геополітичних суперечностей, яка диктувала лінію поведінки головних суб'єктів тогочасної регіональної політики наприкінці 1655 р., продовжувала залишатися домінуючим фактором міжнародних взаємин і впродовж першої половини наступного 1656 р. Причому, поступове затухання бойових операцій на теренах Центрально-Східної Європи супроводжується посиленням активізації дипломатичної діяльності сторін. Так, генеральний писар Війська Запорозького І. Виговський у листі до львівського коменданта К. Гродзіцького від 1 лютого 1656 р. зазначав з цього приводу таке: «... з різних сторін трохи не щодня приходять сюди послы: з Угорщини, з Волощини, від хана й. м...»¹

Чи не найбільшу активність з-поміж усіх сторін протягом зими 1656 р. виявляло кримське керівництво, і, відповідно, стосунки з Бахчисараєм для офіційного Чигирини стають в цей час пріоритетними. Передовсім, реалізуючи озернянські домовленості, як український, так і кримський уряди намагаються налагодити ефективний процес обміну полоненими. З цією метою в другій половині січня Хмельницький відправляє до Криму уманського сотника Михайла Махаринського та полтавського полкового осавула Михайла Андрієва з товаришами, доручивши їм вести з ханом переговори про повернення у

відповідності з Озернянською угодою українських полонених додому, взамін на гарантії гетьманського уряду щодо недопущення походів козаків на ханські землі².

В той самий час, як козацьке посольство перебувало в Криму, посол Мехмеда IV Гірея Тохтамиш-ага вів переговори з гетьманським урядом з приводу таких же проблем в Чигирині³

Варто зазначити, що, крім врегулювання питань обміну полоненими, досить актуальною для тогочасних українсько-кримських відносин була справа збереження союзницької угоди. Саме про це писав Хмельницький у листі до калги-султана від 22 січня 1656 р., запевняючи його в тому, що гетьманський уряд розіслав універсали на Запорожжя, в Кодак та в інші місця, повідомляючи про укладене з ханом братерство та забороняючи давати хоч би найменший привід для того, аби його було порушено. Зі свого боку, гетьман просив вжити аналогічних заходів і ханській адміністрації, особливо пильнуючи поведінку ногайців, котрі «...звикли чинити зачіпки...» Мотивуючи необхідність таких дій, Хмельницький наводив приклади насильств з боку татар, що мали місце на території Брацлавського полку під час повернення Орди з походу восени 1655 р.⁴

Переймаючись проблемою збереження українсько-кримського братерства, Хмельницький, як можна зробити висновок зі слів Тохтамиш-аги, активізував зносини зі своїми давніми кримськими приятелями, тими татарськими старшинами, котрі були у фаворі в попереднього хана Іслам Гірея⁵.

Варто відзначити й той факт, що важливим стимулюючим фактором активізації українсько-кримських контактів у цей час виступає польська дипломатія, для представників якої проблема зміцнення Озернянської угоди та наповнення її реальним змістом воєнної співпраці Війська Запорозького з Кримським ханством — стає одним з головних пріоритетів поточної політики. Як слушно зауважували з цього приводу дослідники, вже сам факт появи українсько-кримської угоди в листопаді 1655 р. мав надзвичайно потужний резонанс у Польщі і спричинив важливі, і вельми позитивні для королівської сторони, зрушення в громадській opinio держави. Під впливом отриманої від хана інформації про замирення з козаками та узгодження намірів кримського та українського керівництв щодо підтримки Яна

Казимира на польському троні та надання йому допомоги в боротьбі з Карлом X Густавом, польський король 18 грудня 1655 р. з невеликим військовим супроводом, майже потай, вирушив із-за кордону на батьківщину. Крім того, інформація про укладення українсько-кримської угоди мала неабиякий вплив і на рух шляхти до укладення конфедерацій на підтримку Яна Казимира⁶. Але, поки король вкрай обережно пробирався на сполучення з ханом і, як сподівалися в королівському оточенні з українським гетьманом, Мехмед IV Гірей відійшов до Криму. За таких умов зусилля польської дипломатії впродовж усієї зими 1656 р. скеровуються на те, щоб повернути Орду та їх нових союзників — козаків на коронні землі. З цією метою польська дипломатія невпинно второвує шляхи як до Бахчисараю, так і до Чигирина. Польський король, щойно повернувшись із Сілезії на батьківщину, 8 січня 1656 р. в листі до архієпископа гнєзнінського з жалем констатував, що справи є кепськими і чи не єдина надія на порятунок залишається на те, що «...татари [...] до нас прийдуть і козаків приведуть до наших послуг...»⁷

Для того, щоб добитися цього, до Криму відряджено в посольство холмського підчашого Яна Шумовського. А перед тим офіційна Варшава робить спроби досягнення мирного порозуміння з українським гетьманом і Військом Запорозьким, щоб якнайшвидше залучити козаків на свій бік, розмови про що велися між Хмельницьким і польським командуванням під час облоги Львова, а згодом — під час українсько-кримських переговорів під Озерною. Особистий секретар польської королеви П. де Нуайє занотував до свого щоденника, що наприкінці грудня 1655 р., перебуваючи ще за межами Корони Польської, Ян Казимир відправив українському гетьману розпорядження стосовно висилки козацького війська на допомогу полякам⁸. Місяць по тому, не дочекавшись відповіді української сторони, король призначив польного гетьмана, руського воеводу Станіслава Лянцкоронського, чернігівського воєводу Кшиштофа Тишкевича, ціханівського стольника Франтішека Любовицького та вінницького войського Миколая Зацвіліховського комісарами на переговори з Військом Запорозьким. Інструкція комісарам, датована 26 січня 1656 р., уповноважувала їх вести переговори з козаками, а ні в якому разі не з Москвою, з тим, аби відірвати

Військо Запорозьке від царя, посварити їх і якнайміцніше зв'язати козаків з татарами. Комісари отримували повноваження гарантувати Війську Запорозькому амністію та забезпечення колишніх прав православної церкві (без нанесення шкоди церкві католицькій). В крайньому разі, повноважні представники короля і Речі Посполитої могли обіцяти супротивній стороні повернення православним майна і культових споруд, відібраних унітатами. Стосовно ж можливої вимоги Війська Запорозького про ліквідацію унії — комісарам наказувалося всіляко уникати розмов на цю тему, навпаки, домагатися відновлення прав католицької церкви в Україні, якими вона користувалася перед війною⁹

Будучи гостро зацікавленою у воєнній допомозі козацького війська, польська еліта намагається демонструвати небачену раніше готовність йти на поступки у стосунках з Військом Запорозьким. Зокрема, 17 лютого 1656 р. примас Речі Посполитої радив королю надати запорозькому гетьманові місце в сенаті та титул «воєводи запорозького»¹⁰.

Як засіб тиску на українське керівництво, королівський двір намагається використати кримську карту. Так, відрядженому до Бахчисараю Я. Шумовському 26 квітня 1656 р. було вислано інструкцію, у відповідність з якою він повинен був передовсім дякувати ханові за укладений з Військом Запорозьким мир, що базується на двох, таких важливих для Корони Польської умовах: 1) повернення козаків до підданства королю; 2) їхньому розриві з Москвою. Після цього посол мав звернути увагу на відмову Хмельницького від участі від походу на коронні землі з метою надання допомоги Яну Казимиру, мотивуючи це як відсутністю бойових припасів і харчів, так і, що головне, — мирної угоди Війська Запорозького з королем і Річчю Посполитою¹¹. Для того, аби ліквідувати цю перепону, посол повинен був схилити Мехмеда IV Гірея до допомоги в справі укладення «справедливого» миру, оскільки лише такий мир, «...без примусу одного народу, другим народом...», може гарантувати тривалий спокій. На думку офіційної Варшави, підґрунтям такого миру Війська Запорозького з королем і республікою міг би бути Зборівський договір 1649 р. Аргументуючи доцільність такого розв'язання проблеми, Шумовський повинен був акцентувати увагу хана і його візира на тому, що таке вирішення

справи, без суттєвого посилення позицій Війська Запорозького — «...козаки, аби гору не брали...», вповні відповідало інтересам Криму, оскільки від зміцнення козаків постраждають і самі орди татарські¹². Конкретизуючи дане положення, посол мав звернути увагу співрозмовників на те, що наміри Хмельницького «...собі удільну державу вчинити з України...» невідмінно мають зустрічати спротив Кримського ханства, адже в разі їх успішної реалізації татари «...матимуть собі потужного сусіда...»¹³ Крім того, Шумовський повинен був акцентувати увагу й на інших негативних наслідках зриву українсько-кримських домовленостей щодо повернення козаків під владу короля. Зокрема, інструкція наголошувала на тому, що відмова українського гетьмана від розриву з царем неминуче призведе Річ Посполиту, яка «...хоче зберегти свою цілісність...», до миру з Москвою, що було б вельми небажаним для Криму. Вказувалось в документі і на небезпеку зносин трансільванського князя з шведським королем (які є одновірцями), а також — позицію валаського господаря, котрий виявляє сприяння в налагодженні взаємин Карла X Густава з українським гетьманом, ігноруючи добросусідські відносини з Річчю Посполитою¹⁴.

У відповідь на прохання Яна Казимира Мехмед IV Гірей чинить енергійні кроки, спрямовані на те, щоб залучити Хмельницького до виступу проти шведів. Великий візир у листі до українського гетьмана наголошує на необхідності визнати ними владу польського короля, оскільки, «...якщо думаєте, що можете так жити без пана — то майте на увазі, що се не можливо, аби вам так щастя завсіди служило»¹⁵.

В посланні до польського короля від 27 лютого кримський хан висловлював надію на те, що козаки невідмінно «...відокремляться від Москви, а з вами перебуватимуть у єдності [...] хочемо, щоб Хмельницький з нашим військом разом на ваших ворогів пішов». Мехмед IV Гірей сподівався, що станеться це вже досить швидко, принаймні, ще до 15 березня (після повернення послів з України) він планував відправити на допомогу польському королю першу частину свого війська¹⁶.

І дійсно, 18 березня Я. Шумовський повідомив коронного канцлера С. Корицінського про те, що «...Менглі Гірей султан вже тиждень як вирушив з військом, але чекає звістки від

Хмельницького...» Декілька днів по тому, 22 березня, посол знову інформує керівництво польського уряду, що «...хан щодня чекає вістей від Хмельницького, після чого вирушить разом з військом під Кам'янець...»¹⁷ І навіть місяць по тому, 29 квітня 1656 р., Шумовський переповідав коронному канцлеру слова хана про те, що в тому разі, коли Б. Хмельницький «...однаково з нами думати не буде, ми вам багато війська проти шведів дати не зможемо...», найбільше, на що могла розраховувати Варшава в найближчій перспективі, так це відправку до Польщі Білгородської орди на чолі з Суфан Казі агою («найпершим чоловіком в Криму після візира», як характеризував його Шумовський)¹⁸. Причини такої поведінки кримського керівництва доволі чітко проступають, як з інформації, переданої Шумовським з Криму наприкінці квітня 1656 р., так і з листів секретаря польської королеви, і крилися вони в загрозі вторгнення за відсутності в Криму хана разом з більшою частиною Орди туди українських козаків¹⁹

Але наскільки реальними були перспективи того, що Чигирин і Бахчисарай на початку 1656 р. будуть «однаково думати»? Вочевидь, що такі можливості були мізерними. Дані українською стороною в листопаді 1655 р. обіцянки щодо надання воєнної допомоги польському королю були продиктовані потребами тогочасного моменту — створення умов для реанімації союзницьких взаємин з Ордою у вкрай непевних умовах тогочасного розкладу міжнародних сил. На перших порах (як, наприклад, можна зробити висновок з нотаток П'єра де Нуайє) Хмельницький на словах запевнював польську сторону у своїй готовності виконати взяті раніше перед ханом зобов'язання²⁰. Однак згодом, як це видно вже з листа І. Виговського до генерала К. Гродзіцького від 1 лютого 1656 р., вирішення справи щодо надання Військом Запорозьким воєнної допомоги королю ув'язувалося з виконанням останнім певних умов політичного змісту. Передовсім, гетьманський уряд цікавила позиція короля і станів Речі Посполитої стосовно змісту мирної угоди з Військом Запорозьким²¹. Аналогічні мотиви вчуваються і в листі Б. Хмельницького від 10 лютого 1656 р., адресованого Мехмеду IV Гірею. Пояснюючи причини відстрочки з наданням королеві воєнної допомоги, гетьман зауважував, що «...важко

надати допомогу, бо вони ще не уклали з нами під присягою справедливої угоди...»²² На відсутність формальної угоди, чи хоч би уповноваженої королем для залагодження цієї справи комісії, як підгрунття для налагодження українсько-польських стосунків, вказував у розмові з польським послом до Криму Я. Шумовським і кримський дипломат Тохтамиш-ага²³

Щоправда, офіційний Чигирин вагався з остаточним прийняттям рішення щодо початку переговорів з поляками, ще й тому, що не мав змоги передбачити результат шведсько-польської війни, яка до цих пір складалася катастрофічно для Яна Казимира. Як у цитованому вище листі І. Виговського, так і посланні Б. Хмельницького, цей мотив простежується доволі виразно і має принципове забарвлення. Зокрема, гетьман наголошував на тому, що «...серед них (поляків. — *В. Г.*) велика незгода. Ми чекаємо кращих новин...»²⁴ Не менш промовистою є й іронічна заява генерального писаря: «Дійшла до нас звістка, що вже панове Сапіги і Литва королю й. м. шведському піддалися [...] Якщо в. м. м будете кому-небудь піддаватися — хоча б повідомте про це...»²⁵

За таких умов, на початку лютого 1656 р. українське керівництво надсилає польським комісарам листа, де запевнює їх у відсутності бажання побачити «...будь-який занепад Речі Посполитої...», висловлює власну готовність і схиляє протилежну сторону до того, аби «...старє суперництво [...] викинути з наших сердець...», але, водночас, нічого не говорить про таку очікувану поляками воєнну допомогу козаків²⁶.

Під час переговорів з польським комісаром Т. Тишкевичем (котрий, згідно переданій трансільванському князеві Д'єрдю II Ракоці інформації, прибув в козацьку Україну для остаточного оформлення двосторонньої угоди) Богдан на його пропозиції щодо якнайшвидшого залагодження справи, аби козацьке військо вже тепер розпочало підготовку до походу, усіяко зволікав з відповіддю, мотивуючи проволочку різними об'єктивними і суб'єктивними обставинами, та, врешті-решт, перенісши початок роботи спільної українсько-польської комісії на літо 1656 р.²⁷

Зрозуміло, що слова Хмельницького були нічим іншим, як дипломатичною відмовою. Це й не дивно, враховуючи досить широкий спектр дипломатичних можливостей, які відкривалися в цей час перед керівництвом Війська Запорозького. Адже

протягом зими 1656 р. Чигирин відвідують не лише дипломати з Польщі та Криму. До гетьманської резиденції прибувають послы від господарів Молдавії та Валахії, які передають запевнення своїх правителів у тому, що вони хочуть бути у згоді з гетьманом і Військом Запорозьким²⁸

Кардинальних змін зазнає в цей час і зовнішньополітична доктрина трансільванського двору. Раніше, ще восени 1655 р., трансільванський князь поважно розраховував отримати політичними методами польську корону через обрання його на королівство в умовах занепаду влади Яна Казимира, а тому всіляко затягував початок регулярних пересправ з Б. Хмельницьким і не поспішав з офіційним оприлюдненням свого ставлення до шведського наступу на землі Корони Польської. Після грудневої зустрічі трансільванського канцлера з групою впливових польських політиків, що відбулася в Любовлі, та негативної оцінки пропозицій трансільванської сторони з боку Яна Казимира в Ракоці з'явилися серйозні сумніви щодо реальності реалізації своїх планів. Ще більше занепокоєння трансільванського правителя мали викликати кроки діючого польського короля в напрямку зближення з віденським двором, а особливо появи у польських придворних колах чуток щодо намірів Яна Казимира передати корону в руки представника Габсбурзької династії. І хоч австрійський цісар у цей час поводився вельми обережно, уникаючи провокування конфлікту зі шведами, навіть найменший натяк на можливість зміцнення головного свого регіонального опонента та форпосту католицької церкви — штовхало протестантський двір Ракоці до пошуку нових зовнішньополітичних комбінацій, в тому числі й налагодження стосунків з Б. Хмельницьким. Вже наприкінці 1655 р. трансільванський правитель відправляє до Чигирина свого посланця Стефана Луца, котрий в ході пересправ у гетьманській резиденції мету своєї місії декларує таким чином: «...оформлення і закріплення вічної і незмінної приязні...»²⁹

Від імені свого господаря С. Луц заприсягається в Чигирині в тому, що наскільки гетьман і Військо Запорозьке дотримуватиметься приязні по відношенні до трансільванського князя та його союзника господаря молдавського, настільки і Ракоці ніякому неприятеліві їх не допомагатиме ні мілітарно, ні грішми³⁰

Українсько-трансільванський союз майже автоматично забезпечував би Хмельницькому приязні стосунки з Молдавією та Валахією, господарі яких йшли у фарватері трансільванської політики, а отже — гарантував би безпеку південно-західних рубежів Козацького Гетьманату й остаточно виправляв би порушений в середині 1653 р. не на користь українських інтересів баланс сил у регіоні. Однак у Хмельницького, як свідчать документи, було, принаймні, дві причини не поспішати з відправкою повноважних послів до Трансільванії, на чому наполягав Ракоці. Насамперед, дипломатичні маневрування князя восени 1655 р. (про що мова йшла вище) не дозволяли українському гетьману нехтувати заявами польської сторони стосовно того, що Ракоці обіцяє й надалі надавати Яну Казимиру військову допомогу, в тому числі і проти козаків (востаннє така допомога надавалася трансільванцями під час Жванецької кампанії 1653 р.). Принаймні, в розмові з мечником молдавського воєводи Чоголем Богдан звертає увагу посла на цю інформацію, як на вельми тривожний сигнал³¹. Крім того, відверте декларування керівництвом Війська Запорозького своєї приязні з Трансільванією неминуче провокувало б напруження в стосунках з кримським ханом.

Очевидно, саме тому Хмельницький впродовж усієї зими-весни 1656 р. відверто затягує час у розвитку стосунків з Д'єрдем II Ракоці й не виявляє бажання форсувати укладення з ним союзної угоди. У розмові з послом молдавського воєводи гетьман висловлює обережні сумніви щодо ширості намірів трансільванського князя, а також — своє невдоволення з приводу невисокого статусу його посланця³². Наприкінці березня Ракоці в черговий раз запевнює українського правителя у ширості своїх намірів та просить проінформувати, хто з сусідніх правителів — Карл X Густав, Ян Казимир чи Олексій Михайлович є його приятелем, аби саме на того скерувати власну політику³³. Однак і цього разу Хмельницький реагує доволі мляво і не поспішає з відправкою до Трансільванії свого повноважного посольства, обмежившись у черговий раз дипломатичними запевненнями своєї готовності укласти приязнь з князем згодом, у майбутньому³⁴.

Розгадка такої поведінки українського правителя, на наш погляд, знаходиться в листі Хмельницького до воєводи Стефана від 4 (14) квітня 1656 р., де серед іншого респондент вказував

і на таке: «...тільки що [ми] вступили в міцну дружбу і союз з московським царем і татарським ханом; у нас немає наміру дати привід до порушення цього зв'язку, скріпленого присягою [...] Хоча у нас і є намір вирядити наших послів до князя Трансільванії, проте тепер ми цього не можемо [зробити]: наші послі, висланні в різні сторони, ще не повернулися; з їх повідомлення ми повинні були дізнатися про стан наших справ, прийняти рішення та вирядити наших людей в різні сторони для зміцнення дружніх зв'язків»³⁵

Аналогічні думки, лише в більш завуальованій формі, було викладено і в листі гетьмана до трансільванського князя, відправленого з Чигирини також 4 (14) квітня 1656 р.³⁶

Отже, з уього цього можна зробити цілком логічний висновок, що на середину весни 1656 р. для українського керівництва пріоритетами в зовнішньополітичній діяльності залишаються союзи з московським царем і кримським ханом (причому, кримськофільські тенденції зберігають свою актуальність, незважаючи на активні спроби Ракоці дискредитувати хана в очах Хмельницького. Так, наприклад, посередник в українсько-шведським стосунках Данило Грек повідомляв гетьмана про те, що князь у розмові з ним ділився інформацією стосовно того, що Мехмед IV Гірей уже після замирення з Військом Запорозьким під Озерною докоряв йому відсутністю військової підмоги в боротьбі з козаками, а нині «...щось потайки задумують з ляхами, щоб Військо Запорозьке підвести й обманути...»³⁷). Решта ж напрямів можливого прикладання зовнішньополітичних зусиль поки що носять допоміжний характер, їх активізація чи, навпаки, згорання — залежали від характеру розвитку міжнародних процесів, передовсім, дотичних до зовнішньополітичних пріоритетів офіційного Чигирини.

Саме в контексті цієї доктрини розвиваються в першій половині 1656 р. і стосунки керівництва Війська Запорозького зі шведським королем. Поведінка шведського командування в жовтні 1655 р., здавалось, повинна була надовго знеохотити українського гетьмана до розвитку приязних стосунків з Карлом X Густавом, принаймні, позбавити ілюзій стосовно можливості рівноправної військово-політичної співпраці. Однак, розвиток політичних процесів як у регіоні в цілому, так і на теренах

Корони Польської, створюють сприятливі передумови для активізації двосторонніх контактів. Так, якщо протягом грудня 1655 — січня 1656 р. Стокгольм, цілковито зайнятий військовими справами в Пруссії, не демонструє жодних натяків на бажання налагодити взаємини з Військом Запорозьким, то з другої половини зими ситуація докорінно змінюється. Безумовно, причина зміни ставлення шведського керівництва до перспектив альянсу з українськими козаками крилися в факті утворення в Речі Посполитій Тишовецької конфедерації на підтримку Яна Казимира. Так, 28 лютого Карл X Густав відправляє до гетьманської резиденції листи Б. Хмельницькому та І. Виговському, в яких пише про зраду польських магнатів та закликає не довіряти Яну Казимиру, натомість, дотримуватися своїх попередніх обіцянок, даних шведській стороні³⁸.

Причини активізації шведської дипломатії в Україні виразно проступають з аналізу розмови, яка відбулася між Данилом Греком з Д'єрдем II Ракоці в тогочасній трансільванській столиці Фейєрварі у квітні 1656 р. З неї, зокрема, довідуємося, що поляки по всій Речі Посполитій, а також за її межами поширювали інформацію про наміри українського гетьмана спільно з кримським ханом незабаром прийти на допомогу Яну Казимиру, чим вельми стурбували Карла X Густава³⁹.

Щоправда, поки що зацікавленість шведського керівництва військово-політичною співпрацею з Військом Запорозьким була не настільки серйозною, аби з належною повагою ставитися до жадань старшинського проводу останнього. Так, в середині травня шведські дипломати Генріх Штернбах і Готтард Веллінг, ведучи переговори з трансільванським князем про можливий військовий альянс, іменем Карла X Густава обіцяють в разі перемоги над польським королем віддати Трансільванії Галиччину, Львівщину та Покуття, з прилеглими до нього частинами Поділля та Сянничини, залишивши за Швецією решту Сянничини, а також Перемиську, Белзьку та Холмську землі, ігноруючи при цьому будь-які претензії українського гетьмана на названі території⁴⁰.

Вочевидь, саме тому Хмельницький в листі до Карла X Густава від 1 квітня 1656 р. люб'язно дякує адресатові за вирази доброзичливості, передані через Грондського, висловлює споді-

вання на те, що «...ця приязнь, яка зараз тільки-но зав'язується на письмі, дозріє в плід взаємного ефекту...», але, водночас, покликаючись на різного роду перепони, ухиляється від відправки до короля своїх послів для укладення союзної угоди, вдаючись до улюбленого для першої половини 1656 р. дипломатичного звороту — зачекаємо з вирішенням справи, «...доки засвітить бажане літо...»⁴¹

В політичному календарі українського керівництва, вочевидь, «літо» настало вже на Великдень, який того року випав на 6 квітня (с. с.). Саме тоді в Чигирині відбулися старшинські наради, на яких дебатовалося питання зовнішньополітичної орієнтації Війська Запорозького. Гетьман неодноразово наголошував на важливості думки вищої старшини з цього приводу. Зокрема, про це він говорив у розмові з комісаром польського короля чернігівським воєводою К. Тишкевичем — на Великдень збере до себе старшин і, «...порадившись з ними, тільки тоді укладе угоду [з поляками]...»⁴² На думку старшинської ради покликався Хмельницький і в листах до господарів Трансільванії та Молдавії⁴³

І дійсно, ще 5 (15) квітня І. Виговський інформує царського посланця піддячого Я. Портомоїна про те, що гетьман відправляє своїх посланців до валаського та молдавського господарів, трансільванського князя та кримського хана, запевняючи їх у своїй приязні та добросусідських намірах та схиляючи їх до того, аби вони шведському королю не допомагали⁴⁴, тобто продовжує політику вичікування. А вже 10 (20) квітня Хмельницький повідомив Ракоці про відправлення до нього «воїна нашого війська» Івана Брюховецького «...послом для продовження встановленої між нами дружби». Послові доручалося засвідчити «...незмінне дружнє почуття...» до князя, а також вести переговори «...про всі необхідні справи на основі письмової і вже наміченої угоди»⁴⁵. З контексту листа до Д'єрдя II було очевидно, що період вагань офіційного Чигириня завершився — «...посли повернулися і ми одержали відомості...», на основі зібраної козацькими послами інформації ухвалено рішення.

Тоді ж, 10 (20) квітня Хмельницький та Виговський пишуть листи до татарського старшини Пириш-аги⁴⁶, який Т. Яковлева цілком слушно класифікує як відписку⁴⁷

Таким чином, цілком ймовірно, що великодня старшинська рада досить стримано поставилася до перспектив розвитку стосунків з Кримом і гетьманський уряд розпочав активно розробляти в якості протизваги приязні з Бахчисараєм стосунки з Фейєрваром. Московські вістуні в середині травня доносили з Криму, що Субан-азі, котрий був з дипломатичною місією в Чигирині, після приїзду туди царського посланця почали «...малу честь показувати...» Український гетьман в досить категоричній формі поставив вимогу про повернення козацького полону з Криму, погрожував у разі спроби хана піти війною супроти Війська Запорозького — дати йому гідну відсіч⁴⁸.

Аналогічну тональність мав і гетьманський лист до Мехмеда IV Гірея, привезений до Криму козацькими посланцями 3 (13) червня. У ньому Хмельницький висловлював пропозиції жити в мирі і приязні, татарські орди в Україну не посилати та, що характерно, зберігати нейтралітет у польсько-шведській війні. Зі свого боку, гетьман обіцяв в разі дотримання ханом нейтралітету утримувати козаків від нападів на татарські улуси, а також відкликати «охотників», які перебували на Дону та завдавали звідти татарам чимало клопотів. Щоправда, перед тим, у першій половині — середині травня, українські козаки погромили ногайський татар, які, користуючись з того, що хан і гетьман восени минулого року уклали «братерську угоду», кочували за Дніпром, на козацькій стороні⁴⁹.

Отже, все вказувало на те, що керівництво Війська Запорозького навесні 1656 р. знеохотилося до ідеї військової співпраці з Кримом. З боку офіційного Чигирини в стосунках з Ордою вбачається прагнення застерегти нейтралітет останньої, без втягування козацького війська в польсько-шведський конфлікт на боці Яна Казимира.

За таких умов повторна місія Я. Шумовського до Бахчисараю, яка переслідувала мету активізувати взаємини Кримського ханства з Військом Запорозьким та пришвидшити їх спільний виступ на допомогу польському королю⁵⁰, шансів на успіх не мала. Провівши в Бахчисараї напружені консультації з цього приводу, посол був змушений визнати безперспективність задуманого у Варшаві плану та констатувати: «...та угода з Хмельницьким під Озерною не із зичливості до нас, але з їх

ratio status постала...» А те, що постало як результат реальної ситуації, не можна змінити ні проханням, ні тиском, ні грішми⁵¹.

Навесні — початку літа 1656 р. польське керівництво, вочевидь за інерцією, продовжує надсилати до Чигирини кореспонденцію, в тому числі й від імені Яна Казимира, демонструючи тим самим «...прагнення до справедливої угоди з Військом Запорозьким...», в той же час гетьманський уряд з середини весни, по суті, згортає пошуки політичних шляхів розв'язання конфлікту з Річчю Посполитою. Гостра дилема — політичний компроміс з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з Кримським ханством, як заслін для стримування Швеції, чи створення антипольської коаліції, як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту, — перестає існувати і пріоритетом зовнішньополітичної діяльності Чигирини визнається другий напрямок. В середині травня українська сторона, віднайшовши в діях польської дипломатії маловажливу зачіпку, зриває мирні переговори з королівськими комісарами.

М. Грушевський вважав, що такий стан справ обумовило не що інше, як зміст ухвал старшинської ради, що відбулася на Святого Юра в Чигирині⁵². На наш погляд, досить вірогідним є те, що поштовою для згортання переговорів з Варшавою навесні 1656 р. послужила інформація про початок польсько-російського мирного процесу. Офіційна Москва розпочала пошук шляхів примирення з польським королем, поза всяким сумнівом, із-за побоювання допустити істотне зміцнення позицій свого давнішого суперника — Шведського королівства, війська якого на кінець 1655 р. завоювали більшу частину Речі Посполитої. Зрозуміло, що ще в більшій мірі, ніж Москва, в перемир'ї була зацікавлена Варшава, збройні сили якої виявилися неспроможними стримати наступ легіонів Карла X Густава. Насамперед схильність до пошуку компромісу з Московією виявляла впливова у Великому князівстві Литовському партія Госевського-Сапег. Бойові операції царського війська та козацьких формувань наказного гетьмана І. Золотаренка на білорусько-литовському фронті в другій половині 1654–1655 р. призвели до того, що більшість територій князівства із столицею включно перебувала під контролем російської та української воєнної адміністрації.

Ще однією вкрай зацікавленою польсько-російським замиренням стороною було Австрійське цесарство. Зацікавленість даною проблемою у віденських політичних колах пояснювалася тією обставиною, що офіційний Відень дивився на розвиток подій у північній війні насамперед з точки зору власних геополітичних інтересів. Отож кожен триумф Карла X Густава на півночі Польщі в цесарському оточенні насамперед сприймали як зростання могутності союзника шведів і непримиримого суперника іспанських Габсбургів — французької монархії, а отже — порушення геополітичної рівноваги в Європі на користь антигабсбурзької коаліції. З огляду на небезпеку занепаду позицій Габсбурзького дому та, натомість, посилення ролі версальського двору найбільш ефективним було б негайне надання Віднем військової допомоги Речі Посполитій у її боротьбі зі Швецією. Однак дипломати з оточення Фердинанта III, зважаючи на умови Вестфальського миру, такий напрям розвитку подій у регіоні вважали поки що передчасним і свій вибір зупинили на іншому, більш сприйнятливому з точки зору інтересів австрійської політики варіанті — примиренні Польщі з Росією та скерування їх спільних зусиль проти шведів.

Варто відзначити, що суперники Габсбургів — французи з метою перехоплення ініціативи вдалися до контракцій, а саме: використовуючи свій вплив на варшавський двір, насамперед королеву Марію Людовику, спробували примирити Варшаву зі Стокгольмом. Проте, зважаючи на розклад сил у варшавському та московському керівництвах, ініціативи, що виходили з Відня мали значно більше шансів на успіх, ніж версальські ініціативи.

У контексті реалізацій нових миротворчих намірів цесарського уряду з Відня до Москви вирушили Аллегретта де Аллегреттіс і Йоганн Дітріх фон Лорбах, а Яну Лещинському та Яну Вельопольському, котрі прибули замість Єжи Любомирського до цесарської столиці, було влаштовано досить приязну зустріч⁵³.

В Москві австрійські посередники запропонували уряду Олексія Михайловича укласти мир з Річчю Посполитою та розпочати воєнні дії проти Швеції. Вже 20 грудня 1655 р., під час другої зустрічі сторін, московські дипломати повідомили австрійських посередників про те, що цар погоджується прийняти їхні мирні пропозиції і хоче знати умови польської

сторони. Визначення офіційною Москвою нових зовнішньо-політичних перспектив зумовлює ситуацію, за якої під час аудієнції шведського посла, яка відбулася наступного дня, йому було повідомлено про відмову від продовження переговорів щодо укладення союзної угоди з Карлом X Густавом⁵⁴.

За таких умов у січні 1656 р. в Крошні відбувається нарада польського короля Яна Казимира із сенаторами, під час якої одним з центральних пунктів стоїть питання пошуку можливості замирення з Москвою⁵⁵. Учасники наради дійшли одностайності щодо необхідності примирення з Росією, аби спільно виступити проти Швеції. За результатами наради до Москви було вислано посольство на чолі з маршалком оршанським Петром Голінським. Останній передав царю Олексію Михайловичу особистий лист від Яна Казимира, а сенатори звернулися до московських думних бояр. У листах король і сенатори висловлювали найпалкіші побажання щодо досягнення примирення, причому сенатори, звертаючись до бояр, водночас зауважували стосовно своїх сподівань, що умови встановлення миру не будуть обтяжливими для Речі Посполитої⁵⁶.

У квітні з Москви до Варшави відбув царський гонець стряпчий Ф. Зиков, який мав передати Яну Казимиру грамоту Олексія Михайловича та узгодити можливості й умови замирення на польсько-російському фронті⁵⁷. Трохи раніше, у березні 1656 р., з метою пошуку союзників у боротьбі зі Швецією до північноєвропейських держав з Москви відбув посланець царя стольник і князь Д. Ю. Мишецький. Головним пунктом призначення його подорожі була Данія, котра, на думку московських політиків, виступала природним опонентом шведів на Балтійському морі. Дискримінаційні по відношенню до Данії умови Вестфальського миру 1648 р. ще більше загострили датсько-шведські стосунки. А тому в Москві сподівалися, що особисте звернення царя Олексія Михайловича до датського короля від 13 березня 1656 р. (як відзначають російські історики, цар вперше в історії дипломатії Російської держави власноручно підписав грамоту до Фредерика III⁵⁸) і його заклики об'єднати війська і спільно виступити проти Швеції⁵⁹, гарантуватимуть підтримку з боку цієї північноєвропейської держави. По дорозі до Датського королівства Мишецькому було наказано відвідати

в Кенігсберзі курфюрста Бранденбурга, схилити його до миру з польським королем та вступу до антишведського союзу; а також зустрітися з герцогом курляндським.

Не очікуючи результатів дипломатичних акцій, тобто реально перебуваючи в повній політичній ізоляції, без союзників, 17 травня 1656 р. у супроводі церковного передзвону в Москві оголошують обивателям про початок війни з шведським королем Карлом X Густавом (щоправда, шведським послам у Москві Белке, Ессену і Крузенштерну офіційно повідомили про початок війни лише 21 січня 1657 р.⁶⁰); на початку літа російське командування розгортає наступ у Прибалтиці⁶¹. Причому, королівська рада Датського королівства тривалий час вагається щодо характеру відносин зі Швецією і лише на початку 1657 р. зважується на оголошення війни Карлу X Густаву. Вже після оголошення Москвою війни Шведському королівству, в червні 1656 р. розпочинаються переговори про російсько-бранденбурзький союз, які, однак, завершуються лише домовленістю про обопільний нейтралітет.

Керівництво Війська Запорозького, розпочинаючи восени 1655 р. дипломатичну гру з Варшавою, як видно з аналізу тогочасної кореспонденції гетьманського уряду, не поспішало втягувати до неї Москву. Цілком логічно буде припустити, що балансування між Варшавою та Стокгольмом, між Бахчисараєм і Москвою, між Варшавою та Москвою — визнавалося в Чигирині за найліпший за тих умов варіант ведення зовнішньополітичної гри. А тому й інформація про початок процесу пошуку шляхів замирення Російської держави з Річчю Посполитою (вона неминуче мала дійти до гетьманської резиденції раніше від офіційного повідомлення царського уряду про це, оскільки польська сторона не лише не приховувала від Хмельницького своїх намірів порозумітися з Москвою, а й, навпаки, намагалися розіграти цю карту в грі з ним, схилиючи його до укладення мирної угоди⁶²) сприяла не активізації переговорів, а, навпаки, їх згортанню.

При аналізі моделі зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького першої половини 1656 р. звертає на себе увагу також той факт, що як перший варіант можливого розвитку зовнішньої політики, тобто політичний компроміс з

Річчю Посполитою та воєнна співпраця з Кримським ханством, як заслін для стримування Швеції, так і другий — створення антипольської коаліції, як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту, не виключали можливості збереження протекції московського царя, яка й надалі залишалася актуальною. Щоправда, навесні 1656 р. уряд Олексія Михайловича чинить спроби встановити контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини, факт чого промовисто засвідчила місія в Україну Л. Лопухіна. Так, у його посольському наказі, датованому квітнем 1656 р., йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні («...без воевод в черкаських городах быть непригоже...»), причому, це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями по відношенню до місцевого, некозацького населення — «...жилицьких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и *расправу* учнут чинить добрую (вид. нами. — В. Г.)»⁶³ Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви 19 (29) квітня 1656 р.⁶⁴ Крім того, суттєво ускладнювали стосунки сторін і ті непорозуміння, що раз-по-раз виникали на білоруських землях, й частота повторюваності яких засвідчувала становлення певної політичної тенденції (про що йтиметься далі). А тому, враховуючи перераховані вище обставини, можна з впевненістю констатувати, що повідомлення про можливе російсько-польське зближення в Чигирині об'єктивно не могло зустріти позитивного відгуку і підтримки.

Офіційну позицію Москви щодо мирних переговорів з польським королем Хмельницький вперше почув, вочевидь, з уст царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова, котрий отримав у гетьмана аудієнцію 10 травня 1656 р. Невдовзі, на початку червня, до Богдана надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою та намірах з нею «... в совете жить...»⁶⁵

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти

мир з Річчю Посполитою була різко негативною. Протягом літа Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу та застерігаючи їх стосовно того, що «...коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять...», то король і шляхта невідмінно відмовляться від взятих зобов'язань щодо дотримання миру і «... і всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схилити»⁶⁶.

У Москві залишилися байдужими до застережень Хмельницького. Хоч, як засвідчив наступний розвиток подій, прогнози українського гетьмана виправдалися повністю. Більше того, вже під час наради короля із сенаторами стала очевидною недовговічність польсько-російського зближення. Насамперед, учасники наради однозначно висловилися за примирення з Москвою, але за умови повернення козацької України в підданство польського короля. Крім того, одночасно з відправкою Голінського до Москви, з Варшави вирушили також у посольство до Стамбулу В. Беневський та до Бахчисараю Я. Шумовський. Інструкція, надана урядом Яна Казимира В. Беневському, зобов'язувала його, крім передачі прохання про допомогу в умовах шведського «потопу», звернути також увагу керівництва Високої Порти на ту небезпеку, яку породило не лише по відношенню до Польщі, а й Туреччини, приєднання України до Московської держави⁶⁷.

Ще більш рельєфно антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави засвідчувала вже згадувана вище місія Я. Шумовського до Криму. Адже, інструкція зобов'язувала посла головну увагу звернути на те, щоб за сприяння кримського хана розірвати українсько-російську приязнь. Перед Шумовським було поставлено завдання переконати хана та його оточення в тому, щоб він усіма силами схилив українське керівництво до повернення під владу польського короля, що дозволило б тоді «...хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями [...] виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем Й. М., так і з ханом Й. М. А якби Господь Бог допоміг, щоб король Й. М.

і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король Й. М. з усіма силами супроти Москви (вид. нами. — В. Г.)»⁶⁸.

Після того, як у Москві досить приязно зустріли королівського посла і в ході розмов з ним окольничого Богдана Хитрово та начальника Посольського приказу Алмаза Іванова було домовлено про припинення бойових операцій на терені Великого князівства Литовського та взято обопільні зобов'язання сторін уникати сепаратних переговорів зі шведами аж доки не буде владнано російсько-польських відносин⁶⁹, 7 липня 1656 р. Ян Казимир підписав інструкції комісарам на переговори з послами московського царя. Інструкції передбачали декларування готовності польської сторони йти на примирення з царем, уладнати справи стосовно царських титулів, (які з формального боку були претекстом для початку російсько-польської війни), однак у принципових питаннях як то: територіальні поступки в Білорусі чи питання зверхності над Україною — позиція польського керівництва була в цей час досить категоричною. Інструкція допускала можливість задоволення територіальних претензій Москви лише коштом Стародубського повіту та частини князівства Смоленського (які відійшли до Речі Посполитої в результаті переможної Смоленської війни кілька десятиліть тому).

Стосовно вирішення «української проблеми» Ян Казимир доручав комісарам повідомити царських послів, що він готовий «вибачити козакам усі їх провини» та відновити довоєнний стан речей (*modus vivendi*) між обома народами на основі засад Зборівської угоди 1649 р. Коли б присутня на переговорах українська сторона твердо стояла на ґрунті Переяславської угоди з Москвою, комісари мали б звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями та інструкціями. Крім того, король наказував комісарам докласти максимум зусиль до того, щоб дискредитувати Хмельницького в очах Москви, зокрема наголошувати на його нелояльності цареві, що знайшло свій вияв у зносінах з ворогом московського монарха шведським королем⁷⁰.

Таким чином, важко не помітити, що королівська інструкція від 7 липня 1656 р. у поєднанні з повноваженнями наданими перед тим польським посланцям до Стамбулу та Бахчисараю, однозначно свідчила про ставлення уряду Яна Казимира до

переговорів з Москвою лише як на одне з нагальніших тактичних завдань тогочасної польської політики, але не більше того. Головні суперечності в стосунках між Варшавою та Москвою не усувалися, а лише на деякий час консервувалися, гальмувалися у своєму розвитку⁷¹.

За таких умов, на переговорах, що розпочалися 22 серпня 1656 р. в селищі Немежі під Вільно, чітко простежувалися дві протилежні за змістом тенденції: прагнення сторін до налагодження воєнного партнерства в умовах посилення позицій Швеції та, водночас, відсутність бажання йти на скільки-небудь серйозні територіальні поступки на українських та білоруських землях, які кожна зі сторін, хоч із-за різної мотивації, але з однаковою наполегливістю бажала бачити в межах своєї держави. Боротьба цих, протилежних за змістом, тенденцій і визначала перебіг пересправ у Немежу. Зокрема, польська сторона вимагала повернення всіх втрачених в роки війни земель, у тому числі Смоленська та України, а також компенсацію понесених втрат; так само і російські представники основу для порозуміння вбачали у визнанні Варшавою належності території України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висувала вимогу, аби кордони Козацького Гетьманату включали в себе «володіння давніх князів руських». В усних переговорах зі стольником В. П. Кікіним старшина пояснювала, що в князівські часи кордони України проходили по Віслі і доходили до угорських земель. Як компромісний варіант пропонувалося встановити рубежі по Південному Бугу, «...а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого — туди не посилає...»⁷² На випадок, коли б не вдалося зберегти старий кордон, гетьман пропонував вжити заходів, які б гарантували захист українського населення, яке б залишилося б під владою польських королів. Зокрема, пропонувалося ліквідувати унію, передати православним общинам всі захоплені раніше уніатами церкви та церковні маєтності, застерегти право на безперешкодне здійснення всіх обрядів, звільнен-

ня православного духовенства від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти, а саме: безперешкодного допуску до всіх посад і урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями⁷³

Зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін цілком очевидно робило безперспективним проведення переговорів. З метою виходу з патової ситуації російська сторона запропонувала нівелювати суперечності через реалізацію акту династичної унії, а саме: обрання царя спадкоємцем бездітного Яна Казимира — варіант можливий «в принципі», але — з огляду хоч би на несумісність політичних культур двох суспільств — абсолютно нереальний.

В умовах шведського «потопу» в Польщі та зростання політичних амбіцій щодо Шведського королівства в Росії 3 листопада 1656 р. було підписано Віленський трактат, який встановлював між Росією та Польщею стан перемир'я. Припинення воєнних дій базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції російського царя на польський трон, згоду на яку мав дати найближчий сейм. Передумовою вступу Олексія Михайловича на правління після смерті Яна Казимира мало стати прийняття ним спеціальних пактів-конвенцій, зобов'язання гарантувати всі права і привілеїв католикам Речі Посполитої, а також реалізації ним своїх владних повноважень в Польсько-Литовській державі особисто, а не через свого намісника⁷⁴.

Політичні наслідки російсько-польських мирних переговорів 1656 р. для характеру стосунків Війська Запорозького з Москвою зокрема та напрямів розвитку регіональних процесів загалом в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський історик Я. Качмарчик стверджує, що Богдан доволі спокійно сприйняв інформацію про події, які відбулися у Вільно, оскільки вже, принаймні, рік чекав okazji для розірвання «...нещасливої для козацтва угоди з царем...», і тепер він її мав⁷⁵. Близьку за змістом оцінку давав і американський дослідник Дж. Вернадський, котрий вважав, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир'ям, що не завдало шкоди Україні, а тому згодом гетьман заспокоївся, хоч підозра в нього залишилася — «...медовий місяць царської вірності закінчився...»⁷⁶

Натомість, вітчизняні історики (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та інші) розцінюють інцидент як рубіжну віху в історії союзницьких відносин Війська Запорозького та Російської держави. Зокрема, В. Липинський стверджував, що дії московського уряду суперечили найважливішим політичним інтересам Української держави. Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз з нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва протекція царського уряду відтепер була не лише зайвою, але й небезпечною та шкідливою. Тому, на думку вченого, від тих пір пріоритетним напрямом гетьманської політики стає «унезалеження» України від «агресивних» планів і дій Москви⁷⁷

Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков, будучи більш обережними у своїх оцінках, разом з тим, констатують той факт, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького⁷⁸.

Прибічник ідеї польсько-російського зближення в середині — другій половині XVII ст. польський історик З. Вуйцик розцінює Віленське перемир'я як значний обопільний успіх сторін, який дозволив їм хоч на короткий час спільно виступити в одному антишведському таборі⁷⁹

На наш погляд, справедливіше буде розглядати Віленське перемир'я лише як успіх польської дипломатії, яка, завдяки досягнутим в Нємсжі домовленостям, змогла відтягнути частину військ з російського фронту на шведський. Крім того, позитивні наслідки для Варшави мало перемир'я і в контексті суперництва за Україну, оскільки українсько-російські суперечності, що поволі визрівали протягом попередніх двох років, з осені 1656 р., тобто в пост-віленський час, набувають якісно нового звучання. А це у свою чергу дозволяє польському керівництві вже в першій половині наступного, 1657 р., здійснити спроби політичного розв'язання «української проблеми», через досягнення нових сепаратних, на цей раз з Україною, домовленостей.

Як уже відзначалося вище, Хмельницький із самого початку негативно ставився до перспектив російсько-польського примирення та початку війни з Шведським королівством. Ще напередодні Віленського з'їзду гетьман у листі до київського воєводи А. Бутурліна з тривогою зазначав: «Чули ми, військові люде й. ц. в. й з шведами вже [...] задор учинили — бо-зна, як то воно далі піде...»⁸⁰ Російські історики⁸¹ цілком слушно зазначають з цього приводу, що гетьманський лист містить не лише гостру критику зовнішньополітичної діяльності Москви, а й — пряме попередження стосовно намірів українського керівництва проводити власний зовнішньополітичний курс: «Ми вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів, ніж неприятелів...»⁸²

Загроза зовнішньополітичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою позиції офіційного Чигириня щодо напрямів міжнародної політики підштовхують гетьманський уряд Б. Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу, на основі покладання в його основу принципу надання пріоритетів союзам із вороже налаштованими по відношенню до Корони Польської державами. Вже у жовтні 1656 р. гетьман підписує договір про дружбу з представниками трансільванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновлює українсько-шведський діалог⁸³.

Варто відзначити, що в умовах воєнного протистояння з Москвою позиція шведського керівництва щодо територіальних претензій Війська Запорозького в Західній Україні значно пом'якшується внаслідок його значної зацікавленості в укладені військово-політичного союзу з козаками. Так, уже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому про те, що виникли нові обставини — «...порушивши заприсяжену угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо...», а тому пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів для оформлення приязні⁸⁴ В доповіді державній раді 17 липня 1656 р. король категорично заявив: «Що стосується козаків [...], то ми маємо намір [...] спробувати їх з московитами роз'єднати, чим би була досягнута для нас вигода...»⁸⁵ Щоправда, Карл X Густав найважливішим своїм союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та іншими като-

лицькими державами Центральної Європи, вочевидь, й надалі вважав трансільванського князя. Аби схилити Д'єрдя II Ракоці до воєнного союзу антипольського спрямування, шведський король і погоджувався на передачу йому Белзького і Руського воєводств, а також Перемиської і Сянокської земель, на які претендувало керівництво Війська Запорозького. Передбачаючи ж негативну реакцію Хмельницького на суть таких шведсько-трансільванських домовленостей, Карл X Густав доручив своєму послові Г Веллінгу будь-що пом'якшити невдоволення козацької старшини від передачі трансільванському князеві Червоної Русі, населення якої сповідувало «грецьку віру»⁸⁶.

Шведсько-трансільванські переговори про воєнно-політичну співпрацю розпочалися 21 серпня 1656 р. і тривали більше трьох місяців, завершившись укладенням 16 грудня Раднотського договору. Варто зазначити, що Раднотський договір виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної мапи Центрально-Східної Європи (в польській історіографії договір класифікується як перша спроба розподілу земель Речі Посполитої), а також тим, що мав на меті залучення до союзу цілого ряду держав регіону, керівництво яких було гостро зацікавлене в протистоянні загрозі польсько-російського зближення, зафіксованого фактом Віленських переговорів.

Зразу ж по завершенню трактатів з представниками Д'єрдя II Ракоці, один зі шведських послів Г Веллінг отримав наказ і ордер Карла X Густава на від'їзд до Чигирина (другий посол Г Штернбах залишався при трансільванському князеві і мав його супроводжувати в поході на коронні землі). Такий сценарій проведення зовнішньополітичної гри було ухвалено шведським королем ще в середині жовтня, тобто ще до завершення переговорів у Трансільванії. Приблизно тоді ж було розроблено і посольський наказ Веллінгу на його місію до України. Наказ зобов'язував посла донести до керівництва Війська Запорозького готовність шведського короля визнати за гетьманом три колишніх воєводства Речі Посполитої, а саме: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Стосовно ж долі західноукраїнських земель — інструкція містила дипломатичну відмову, конституючи таке: «коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель

і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансільванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансільванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити...»⁸⁷

Москва була однією з небагатьох європейських країн, яка висловила рішучий протест проти Раднотських домовленостей. Посол Олексія Михайловича поставив перед трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці вимогу про виведення військ з Польщі, погрожуючи в противному разі виступити на оборону останньої. Одночасно царські війська перейшли в наступ в Інфляндії, надаючи тим самим дійову військову допомогу Польщі⁸⁸. Натомість, Б. Хмельницький, як відомо, 10 січня 1657 р. відрядив на допомогу трансільванському князеві сильний експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем⁸⁹, що суперечило умовам Віленського перемир'я і переконливо свідчило про повне ігнорування їх змісту з боку гетьманського уряду.

В той же час, на переговорах зі шведським послом козацька старшина наголошувала на тому, що «...з трансільванським князем та з обома господарями — молдавським і волоським, утворено союз...», сповіщала про відправку на допомогу Ракоці сильного козацького війська на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, яке відбулося однак «...не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідалися про його союз з королем...»⁹⁰, але від підписання угоди, на запропонованих Карлом X Густавом умовах, відмовлялася.

Таким чином, в нас немає підстав класифікувати похід А. Ждановича в Польщу як такий, що відбувався в рамках Раднотської угоди. В першій половині 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, на нашу думку, мала таку конфігурацію: з одного боку, Раднотська коаліція у складі Швеції, Трансільванії та Бранденбургу, з діяльністю якої солідаризувалися, передовсім через угоди з Трансільванією, Молдавія, Валахія та Військо Запорозьке; а з другого — Річ Посполита та Російська держава, з їх нечисленими політичними союзниками (передовсім — Австрією).

У відповідності з донесенням Г Веллінга, приєднання Війська Запорозького до Раднотської коаліції і підписання союзної угоди з шведським королем було можливим лише за умови визнання останнім за ним «...права на всю стару Україну або Роксолянню, де була грецька віра і мова ще існує — до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею.» Посол був переконаний в тому, що, коли б він мав таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, «...то можна було б легко покінчити з союзом...»⁹¹

Незалежницька політика Богдана Хмельницького на зовнішньополітичній арені викликає різко негативну реакцію Москви. Варто зауважити, що уряд Олексія Михайловича розглядав договірні норми, зафіксовані Переяславсько-Московським договором 1654 р. як відправні на шляху більш тісної інтеграції України до Московської держави у майбутньому. А тому протягом першої половини 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, які очолювали такі більш чи менш впливові царські сановники такі, як: думний дяк Аврам Лопухін, стольник Василь Кікін, окольничий Федір Бутурлін, стрілецький голова Артамон Матвєєв та царський дворянин Іван Желябужський. Їх посольські накази та інші офіційні документи, дотичні до справи їх дипломатичної місії, переконливо свідчили про зміну тональності політики офіційної Москви стосовно взаємин з Військом Запорозьким. Так, уже наказ стольникові В. Кікіну, відрядженому в Україну в лютому 1657 р., на думку М. Грушевського, показав, що уряд Олексія Михайловича ще ніколи не брав такого «прикрого» тону у відносинах з гетьманом та його адміністрацією, закидаючи козацькій старшині порушення присяги, нелояльності щодо суверена та, відповідно, страхаючи карою божею за неправду та відступництво від даного цареві слова⁹².

Концептуальні засади нового московського курсу щодо українських справ знайшли своє відображення і в матеріалах посольства Ф. Бутурліна, котрий відвідав Гетьманщину в травні — червні 1657 р. Варто зауважити, що в травні до Москви з Польщі прибув гонець К. Монтремович, котрий передав уряду Олексія Михайловича прохання короля чинити тиск на Б. Хмельницького, щоб той відстав від шведського короля та трансільванського князя, які, згідно чуток, що дійшли до поляків,

уклали антипольську союзню угоду про передачу корони польського короля Д'єрдю II Ракоці, підпорядкування Литви, Білорусі й України до Бугу козацькому гетьману, а Пруссії і Жмуді — Карлу X Густаву⁹³

За умов, що склалися на весну 1657 р., висловлені царським окольничим Ф. Бутурліним претензії на адресу гетьманського уряду переважно зводилися до справи із зволіканням запровадження в українських містах інституту царських воєвод, невиконанні зобов'язань щодо надходження податків з України до царської скарбниці, відмові в наданні земельних наділів у Києві московським стрільцям, не приведенням до присяги цареві гетьманича Юрія тощо. Водночас з матеріалів посольства Ф. Бутурліна стає зрозумілим, що найбільше в поведінці гетьманської адміністрації Москву непокоїв її зовнішньополітичний курс, передовсім укладення союзницької угоди з Трансильванією та «...злее того [...] что гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества — Свейским Карлом Густавом королем...»⁹⁴

На початку червня в Україну відбув з Москви царський дворянин І. Желябузький, який мав не лише зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому, з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, але й повести антигетьманську агітацію, використовуючи міжстанові та соціальні суперечності, що набирали сили, та активно декларуючи третейські функції московської монархії у конфліктах, що розгоралися. До Москви царський емісар надсилав інформацію про зростання антигетьманських настроїв у козацькому війську, нарікання на дії козацької адміністрації з боку представників інших суспільних груп та, натомість, зростання на цьому ґрунті промосковських настроїв, особливо у лівобережній частині України. Зокрема, І. Желябузький повідомляв у Посольський приказ, що в розмові з ним війт Стародуба нарікав на те, що вони, міщани, присягали московському цареві, а володіють ними гетьман і старшина, «...і нині ми від їх панування в кінець гинемо [...] а очікуємо милості ми від воєвод государя...»⁹⁵ Крім того, Желябузький описував невдоволення рядових козаків і міщан діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема його втручанням у трансильвансько-польську війну, тощо. Вочевидь, місія царського дворянина

в Україні не обмежувалася лише збором інформації, а й мала на меті проведення певних агітаційних акцій. Недаремно ж трохи згодом І. Виговський категорично заявляв, що «...перші бунти почались у війську від посланця царської величності Івана Желябужського...»⁹⁶

Зіткнувшись з жорсткою позицією московського керівництва в питанні зовнішньополітичної самостійності Чигирина, український гетьман, незважаючи на критичний стан здоров'я, намагається послідовно відстоювати обраний курс. Так, під час переговорів з окольничим Ф. Бутурліним на початку літа 1657 р. Богдан рішуче відкинув претензії московських представників як такі, що не мають під собою реальних підстав, або втратили їх внаслідок сепаратних дій Москви, що завдали шкоди інтересам Війська Запорозького (передовсім мались на увазі обставини російсько-польського примирення). На вимогу московських послів розірвати стосунки зі Швецією гетьман категорично відповів: «...від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь і згода давня [...] і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають...», натякаючи, очевидно, тим самим на не дотримання московським царем свого слова стосовно допомоги Війську Запорозькому в боротьбі з Річчю Посполитою — «...а царська де величність над ним, гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками, хотів нас віддати полякам у руки...»⁹⁷ Крім того, в розмові з послами гетьман піддав гострій критиці стратегію зовнішньополітичної діяльності офіційної Москви — «...тільки де мені, гетьману, дивно, що йому, великому государю [...] бояри доброго нічого не порадять: коруною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали!»⁹⁸

Не менш різкими були відповіді Хмельницького і на вимогу російської сторони стосовно перебування царських восвод в українських містах та надходженні з України податків до Москви. На переговорах 10 червня (с. с.) Богдан заявив окольничому Ф. Бутурліну, що «...судді де Самойлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб царська величність у великий містах: в Чернігові, в

Переяславі, в Ніжині, велів бути своєї царської величності воєводам»⁹⁹. Приблизно такими ж за тональністю були відповіді Хмельницького і на інші претензії російської сторони.

Проте літо 1657 р. було не найкращим часом для демонстрації Чигирином незалежницьких устремлінь, а надто в стосунках з Москвою. Участь українських військ у виправі князя Д'єрдя II Ракоці на землі Корони Польської вкрай загострила українсько-кримські стосунки. В даному контексті варто звернути увагу на той факт, що трансільванський правитель, будучи васалом Порти, перед тим, як підписати союзню угоду з шведським королем, звернувся за відповідним дозволом до султана. Позицію офіційного Стамбула з цього приводу виклав новий великий візир Мехмед Кепрюлю і зводилася вона до таких принципових позицій. Князь міг виступити проти Польщі в складі допоміжних частин, але після того, як отримає від султана спеціальний дозвіл на похід — атнаме. А сходження Ракоці на польське королівство могло відбутися лише за умови відповідного звернення поляків до Мегмеда IV, що не вписувалося в плани першого, котрий намагався діяти як самостійний правитель і саме в такий спосіб вів переговори з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом¹⁰⁰. Незалежницькі устремління Д'єрдя II дратували як Стамбул, так і Бахчисарай, однак невдоволення кримської еліти значно посилювалося ще й із-за того, що її поєднувала з Польщею союзна угода, а крім того, ханський уряд безуспішно прагнув змусити князя приносити Криму щорічні «дари», аналогічні до тих, що їх отримувала Порта. За таких умов, наказ високого дивану про покарання за надто самостійного васала було зустрінuto в Криму з неприхованим ентузіазмом. В середині червня 1657 р. проти Ракоці виступило декілька десятків тисяч орди¹⁰¹, а перед тим, вже 7 травня (с. с.), брацлавський полковник М. Зеленський інформував гетьмана, що хан «...Днепр перешод, стоить под Конкой [...] Дедиш Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись...»¹⁰² Досить тривожна інформація щодо можливого вторгнення Орди на українські землі надходила і з інших джерел¹⁰³.

Ситуація істотно ускладнювалася ще й тим, що в Козацькому Гетьманаті дедалі виразніше проступають обриси глибокого внутрішнього конфлікту. Майнова диференціація суспіль-

ства, стрімке зростання владних можливостей козацької старшини, на шкоду іншим верствам населення, ігнорування нею соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва, спричинють загострення соціальних антогонізмів, які на середину весни 1657 р. знаходять вияв у антигетьманських виступах на Запорозжжі,¹⁰⁴ що влітку перекидаються і на гетьманське військо¹⁰⁵. Критичний стан здоров'я Б. Хмельницького спричинює посилення міжкланової боротьби в середовищі козацької еліти¹⁰⁶.

За таких умов гетьманський уряд змушений був пом'якшити свою позицію в стосунках з Москвою, а також проводити виважену зовнішню політику. Саме тому, на наш погляд, Богдан, висловивши 10 червня (с. с.) рішучий протест проти претензій московського керівництва, вже через день не лише значно пом'якшив свої висловлювання з цього приводу, а й доклав зусиль до того, щоб дезавуувати попередні заяви¹⁰⁷. Ще більш активно в цьому напрямі діяв генеральний писар І. Виговський¹⁰⁸, котрий, вочевидь, у такий спосіб розпочинав свою переделекційну боротьбу.

Ще на початку травня гетьман відправив до Москви свого посла Ф. Коробку, аби той роз'яснив царським сановникам критичність ситуації, що склалася на кордонах Гетьманату¹⁰⁹. Протягом липня 1657 р. гетьманський уряд тричі звертається з листами до белгородського воєводи князя та окольничого Г. Г. Ромодановського, прохаючи його негайно надати військову допомогу Україні¹¹⁰. Листи аналогічного змісту в цей час відправляються й до Москви цареві Олексієві Михайловичу та його сановному оточенню — ближнім боярам І. Милославському та Б. Морозову, думному дякові А. Іванову¹¹¹.

Посол шведського короля Г. Лільскрон, що прибув в Україну влітку 1657 р. передовсім для того, аби розірвати союз козаків з Москвою та укласти шведсько-український військово-політичний альянс, проаналізувавши ситуацію, яка склалася у Війську Запорозькому, та настрої його керівництва, — дійшов висновку про неможливість виконання покладеного на нього завдання¹¹².

Зважаючи на критичний стан здоров'я гетьмана Б. Хмельницького, шведські дипломати покладали надії на поліпшення умов для шведсько-української військової співпраці вже за його

наступника¹¹³ Але варто зауважити, що шведи не були вельми оригінальними в своїх сподіваннях. До цілком вірогідної зміни українського керівництва готувалася і Москва, сподіваючись нав'язати останньому конкретніші і жорсткіші зобов'язання щодо суверена, ніж ті, що їх мав Богдан. Так, ще в середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу Хмельницького, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В. Кікіну, будучи в Україні, «...провідувати, кого військом Запорозьким хочуть вибрати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського чи іншого кого, *чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом* (Виділено нами. — В. Г.)...»¹¹⁴ З часом сподівання московських політиків на активну роль царських представників в елекційному процесі зросли, і в червня Ф. Бутурлін доносив Олексієві Михайловичу з України, що рішенню Корсунської старшинської ради про передачу булави гетьманичу Юрію не слід приділяти надто серйозну увагу, оскільки «...після смерті гетьмана буде тому слову відміна, *те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над військом Запорозьким гетьманом, той і буде* (виділено нами. — В. Г.)»¹¹⁵

Такими були сподівання московських політиків. Вочевидь, не менш принадні перспективи вабили й представників інших зацікавлених співпрацею з Україною держав. Згідно інформації царського окольничого Ф. Бутурліна, в середині червня в Чигирині перебували, крім посольства московського царя, також дипломатичні місії від шведського короля, трансільванського князя, молдавського та валаського господарів¹¹⁶. З інших повідомлень довідуємось, що невдовзі до гетьманської резиденції прибув також і посланець турецького султана¹¹⁷ У Варшаві завершувалася підготовка до повторної відправки в Україну дипломатичної місії волинського каштеляна С. К. Бснєвського¹¹⁸ Тобто все вказувало на те, що боротьба за Україну, а отже і змагання в середині українського суспільства та в середині його політичної еліти — невдовзі мають розгорітися з новою, можливо навіть, небаченою раніше силою.

Розділ 5

Проблема політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусі як вузол українсько-російських суперечностей

Українська революція середини XVII ст., що за масштабами свого розмаху та глибиною спричинених суспільно-політичних, соціальних, ідеологічних і загалом ментальних зрушень в суспільстві по праву займає особливе місце у вітчизняній історії, і, як уже відзначалося вище, справила значний вплив на трансформацію геополітичної обстановки в Центральній та Східноєвропейському регіонах, мала досить відчутний вплив й у середовищі сусіднього, близького в етнічному та релігійному відношенні білоруського етносу. Взагалі варто відзначити, що, згідно з результатами новітніх досліджень, в першій половині XVII ст. не простежувалася чітка етнічна диференціація в середовищі східних слов'ян, які населяли Річ Посполиту. А тому, в цей час навіть не існувало термінологічної відмінності між поняттями «Біла Русь» та «Мала Русь», нерідко їх вживали як синоніми. Зокрема, часто-густо в історичних джерелах, переважно російського походження, «білорусами» називали як жителів України, так і населення східнослов'янських територій в складі Великого князівства Литовського¹. Спільність історичної долі та одновірність сприяють тому, що всередині православного населення Речі Посполитої на той час не існує жорсткого етнічного розмежування і вони здебільшого ідентифікують себе як єдину етнічну спільноту — «народ руський»².

Отож і звістки про славні перемоги козацького війська під Корсунем, під Жовтими Водами та Пилявцями, здобуті в 1648 р.,

вселяють у білорусів надію на можливість досягти бажаної волі і на їхній землі із зброєю в руках та при допомозі одновірних українських козаків. На білоруських теренах прокочуться хвиля селянських виступів проти існуючих несправедливих соціально-економічних відносин та всевладдя польської та литовської адміністрації. Налякана їхнім розмахом польська шляхта з тривогою писала до Варшави: «В тому разі, коли це зло й надалі буде поширюватися, варто очікувати повторення й тут жахів козацьких війн»³

Українське керівництво, зважаючи на спільні витоки української та білоруської історії (що йшли з княжих часів Київської Русі), одновірність та навіть належність до однієї митрополії — Київської, а також реагуючи на прагнення поспільства та частини шляхти прилучитися до Української держави — Війська Запорозького, вже під час переговорів з польськими комісарами в Переяславі взимку 1649 р. ставить вимогу про передачу під зверхність гетьмана «всю Білу Русь у тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі»⁴.

Однак відсутність козацьких традицій на Білорусі не дозволяє місцевому населенню повторити у себе український сценарій. Білоруські партизани йдуть у ліси, здійснюють звідти численні сміливі операції, та все ж досягти таких значних успіхів, як українським козакам, їм не вдається. Не маючи достатніх сил, щоб рішуче переломити хід українсько-польської війни на свою користь, Богдан Хмельницький також не може надати їм дійової допомоги.

Крім того, від рішучого втручання в справи на білоруських землях Хмельницького та його уряд стримують чинники зовнішньополітичного плану. Справа в тому, що розклад сил у Великому князівстві Литовському на кінець 1640-х — початок 50-х рр. склався таким чином, що домінуючі позиції на політичному Олімпі тут посідала партія лідера литовських дисидентів, польного гетьмана князя Януша Радзивілла. «Некоронований король литовський» мав у своєму розпорядженні не лише значні військові сили, а й неабиякий політичний вплив. Ще за життя Владислава IV князь Радзивілл не приховував своїх намірів зведення на польський трон претендента-некатолика, який зумів би привнести релігійну толерацію в життя Речі Посполитої.

Після того як впливовий литовський магнат 1643 р. вирішив одружитися на дочці господаря молдавського та звернувся за посередництвом у цій делікатній справі до трансільванського правителя Д'єрдя I Ракоці (який як і Радзивілл був кальвіністом) останній став прибічником зведення саме трансільванського князя чи його спадкоємців на польський трон⁵. Проект Радзивілла не був глибоко законспірованою таємницею, оскільки він, як і будь-який інший шляхтич Речі Посполитої, мав законне право відстоювати кандидатуру будь-якого претендента на трон, сходження якого, на його думку, мало принести користь вітчизні. Однак після смерті Владислава IV в умовах розгортання «козацької війни» в Україні, всупереч сподіванням Радзивілла, пропозиції трансільванського князя щодо свого чи одного з його синів сходження на польський трон на конвокації не зустрічають підтримки серед політичного істеблішменту Речі Посполитої, навіть за умови щедрих обіцянок претендента щодо надання військової допомоги полякам для боротьби з повстанцями в Україні⁶. За таких умов в оточеннях Ракоці та Радзивілла народжується новий проект — досягнення поставленої мети не на ґрунті проєктованої раніше конфронтації з гетьманом Хмельницьким, а навпаки — співпраці з ним. За нових умов, умов становлення альянсу Хмельницький — Радзивілл, литовські війська протягом 1648 р. не проводять проти повсталих козаків жодних наступальних операцій, оскільки, хоч Радзивілл і був лише польним гетьманом, але за престарілого й не вельми активного великого гетьмана литовського Януша Кішки, фактична влада над військом зосереджувалася саме в руках лідера литовських дисидентів.

Безперечно, що Хмельницький добре усвідомлював причини цього і прагнув не спровокувати загострення стосунків з «некоронованим королем литовським». Прикладом цьому може служити хоч би універсал гетьмана Війська Запорозького від 17 (27) липня 1648 р., де він, зокрема, вказував: «...нагадуємо всім козакам, щоб в маєтності сенаторів Великого князівства Литовського, панів наших милостивих, від Війська Запорозького, тобто від козаків, жодної кривди не чинилося...»⁷

В останній момент, коли доля королівської елекції в Речі Посполитій знаходилася в руках Хмельницького⁸, він, зваживши

реальні шанси претендентів, все ж віддав перевагу не представникові дому Ракоці, а братові померлого польського короля — Яну Казимиру. Зрозуміло, що це не сприяло подальшому зближенню сторін. Однак варто мати на увазі, що й після проведеної елекції Ракоці та Радзивілл не змирилися з поразкою й планували взяти реванш у майбутньому. Отож і українсько-литовські контакти не припиняються⁹ Хоч, природно, на їхній ширості позначилися як вибір Хмельницького наприкінці 1648 р., так і криваве придушення військами польного литовського гетьмана повстання селян на білорусько-українському прикордонні.

Внаслідок несприятливого розвитку геополітичних чинників Хмельницькому не поталанило здобути вирішальну перемогу над польським королем в літній кампанії 1649 р. Однією з причин цього було й те, що хоч після ряду інцидентів листування та обмін послами між Хмельницьким і Радзивіллом не припинялися, все ж до конкретного порозуміння сторони так і не дійшли. І замість планованого насамперед Хмельницьким спільного українсько-литовського виступу проти коронних військ — Радзивілл вдарив на Київ. Лише ціною значних втрат і власного життя полковнику С.-М. Кричевському вдалося стримати його під Лоевом¹⁰. Крім того, як відомо, сепаратний договір кримського хана з польським керівництвом змушує гетьманський уряд прийняти компромісний варіант Зборівської угоди. Угоди, яка, на наш погляд, хоч і мала характер компромісу, але такого, що був насамперед на користь Речі Посполитій.

Все ж, незважаючи на провал планів унезалеження України від влади польського короля, Хмельницькому вдалося Зборівським договором якщо не конституювати, то хоча б задекларувати положення щодо необхідності ліквідації унії, реституції всіх бенефіцій, що коли-небудь належали православної церкви, прирівняння в правах (хоч і на обмеженій території) руського народу з поляками та литовцями, старожитньої грецької віри — з католицькою тощо. Все це, безперечно, ще більше піднімає авторитет козацького стану в очах православного населення Речі Посполитої, в тому числі й того, що проживає на білоруських землях. А це, у свою чергу, значно активізує тут (насамперед на прилеглих з Україною територіях) соціальну та національно-визвольну боротьбу.

Вельми прикметним, з огляду на ставлення православної інтелектуальної еліти Великого князівства Литовського до українського гетьмана та його оточення, є панегірики, які з'являються на той час у Вільно. Зокрема, в одному з них Хмельницького зображено у провіденційному світлі — «як предводителя народу руського», «протектора віри православної», «продовжувача справи великого князя київського Володимира — відновлювача величі землі руської», яка «виною синів Володимирових [...] упала, (а) з Хмельницьких при Богдані на ноги встала...»¹¹

За таких умов на Білорусі піднімається фермент, який, з одного боку, розхитуючи існуючі соціально-економічні відносини Великого князівства Литовського, викликає не лише репресивні заходи з боку його керівництва, а й дедалі більше унеможливує політичний альянс Хмельницького та радзивілівської партії, а з іншого — схилив й українське керівництво до перегляду свого політичного курсу в даному регіоні.

Проте варто відзначити, що трансформація позиції Чигирина щодо білоруських справ протікає доволі повільно. Причина цього криється в усе тих же міркуваннях геополітичного плану. Адже Зборівська угода 1649 р. хоч і зруйнувала плани емансипації Української держави з-під влади польського короля, але вона не перекреслила їх взагалі. У Хмельницького та його оточення не було ілюзій щодо довговічності життя Зборівської системи. Як відзначав сам український гетьман в листі від 25 листопада 1649 р. до трансільванського правителя «...те, що учинено, є ситуація, а не мир...»¹² А тому за нових геополітичних умов, а також за істотного погіршення внутрішньополітичної обстановки (коли, за визначенням М. Грушевського, крива Української революції безповоротно заломилась і вже більше ніколи не змогла випростатись¹³), проблема пошуку союзників у боротьбі з польським королем на зовнішньополітичній арені не лише не втрачає свого значення, а й значно актуалізується. Причому українське керівництво у своїй зовнішньополітичній грі й надалі не відмовляється від розігрування «литовської» карти. Адже, як засвідчив попередній досвід, навіть варіант, за якого Велике князівство Литовське зберігає нейтралітет, набагато ліпший від того, коли останнє загрожує північним кордонам Української держави. Саме тому відразу ж після Зборова

Хмельницький таємно відправляє до Радзивілла своїх посланців, які гостюють у нього три дні, після чого з великою повагою та подарунками повертаються до Чигирина¹⁴.

Саме боротьбою цих двох, протилежних за змістом тенденцій і визначається політичний курс українського керівництва у наступні роки. Протягом другої половини 1649 — першої половини 1651 р. гетьманський уряд Хмельницького та литовське керівництво запевнюють один одного у приязні та доброзичливості та, водночас, утримують на кордонах значні військові формування. І хоч український гетьман надсилає на прикордоння «виразний наказ» обмежуватися лише пильнуванням рубежів та утримуватися від наїздів на території, підвладні литовській адміністрації («аби тільки Дніпра пильнуючи, далі не витикались...»¹⁵), козацька старшина сприяє (причому не лише морально) розгортанню соціальних виступів на Білорусі, а литовські магнати, незважаючи на незадоволення офіційного Чигирина, жорстоко придушують виступи білоруських селян. Як одні, так і другі, нерідко порушують чинну розмежувальну лінію, внаслідок чого виникають часті сутички.

Таке положення триває до середини 1651 р., коли князь Януш Радзивілл, стурбований зростанням соціальної активності білоруських селян на українському прикордонні, а також тією допомогою, яку вони отримують з боку українських козаків, в умовах рішучого повороту керівництва Речі Посполитої до політики військового приборкання козаччини,¹⁶ 14 червня у відповідь на пропозиції Хмельницького щодо заховання приязні та спільного виступу проти Польської Корони, заявив, що справи Литви та Корони спільні, поляки та литовці є одним народом політичним, існує одна Річ Посполита, отож і прихильність Радзивілла до гетьмана Запорозького та козаків можлива лише за умови примирення останніх з Річчю Посполитою та підкорення владі короля польського. Коли ж цього не станеться, пригрозив князь, «чекайте мене на Петра...»¹⁷

І дійсно, 1 липня литовський гетьман розпочав широкомасштабні бойові операції проти Війська Запорозького, в результаті яких, як зазначає Самовидець, не лише військо козацьке на кордоні «зломив и много козаков порубав...», у тому числі й самого Небабу, «неуважного полковника»¹⁸, а й витіснив укра-

їнські залоги з Кричева, Любеча, Рославля, Чорнобиля, Лосва та інших населених пунктів українсько-білоруського порубіжжя¹⁹ Після маршу по Сіверщині Радзивілл пішов на Київ, сплюндрувавши який, «...войско литовское потягнуло под Білуу Церков, где, скупившись з войском коронним, наступили на Хмельницького гетмана»²⁰.

Перемоги, здобуті польськими військами 1651 р., дозволили керівництву Речі Посполитої змусити Хмельницького до визнання вкрай обтяжливих умов Білоцерківського договору, який, серед іншого, передбачав вихід земель Чернігівського воєводства з-під влади українського гетьмана, розквартирування литовських військ на Стародубщині; окремий пункт угоди забороняв Війську Запорозькому охоплювати своїм реєстром землі Великого князівства Литовського²¹.

Після того, як литовські війська стали на Стародубщині на квартири, «козацтво зась, застаючое в городах, волно сходило з тих городов, кидаючи набитки свої [...] не хотячи з жолнірами заставати и стацеї оним давати, бо незносную стацію брали»²².

Але, як відомо, життя Білоцерківського договору 1651 р. було коротшим навіть за чинність Зборівської угоди 1649 р. Блискуча Батозька перемога 1652 р. *de facto* скасувала принизливі минулорічні статті Війська Запорозького з польським королем, в тому числі й стосовно литовської присутності на Стародубщині. А тому вже на початку 1653 р. князь Радзивілл в листі-інструкції до господаря молдавського Василя Лупула, звертаючись за посередництвом на переговори з Хмельницьким, серед іншого скаржитись й на те, що український правитель не впускає його жовнірів до Стародубської волості, а в старостах Лоївському та Любецькому, наданих йому королем, всім володіють козаки й не допускають урядників князя до їх управління²³.

Одруження гетьманського сина Тимофія на доньці молдавського господаря В. Лупула, який одночасно доводився і тестем Я. Радзивілла, знову принесло надію на можливість тісної військово-політичної співпраці з «некоронованим литовським королем», який напередодні в додаток до булави великого гетьмана литовського, отримав також найвищу цивільну гідність Великого князівства — звання воєводи віленського. Й дійсно, документи свідчать, що в першій половині року між

Богданом Хмельницьким, його сином Тимошем за посередництвом господаря молдавського встановлюються тісні контакти з князем Янушем. Останній схиляється до нейтралітету в польсько-українській війні, але вимагає невтручання козаків у справи білоруські²⁴.

Але 1653 р. вже вкотре українсько-литовська домовленість не набирає довершеного вигляду. Провал придунайської політики Хмельницького²⁵ робить неактуальними й заходи щодо Литви. За таких умов, в середині серпня 1653 р., коли справа доходить до попередніх узгоджень майбутніх спільних українсько-російських стратегічних завдань, Хмельницький пропонує московській стороні план спільного наступу на Велике князівство Литовське. Гетьман запевняє, що, як тільки його царська величність прийме Україну під свою протекцію, він негайно відправить до Могилева, Орші та інших білоруських міст звернення до місцевого населення, яке, як був абсолютно переконаний український правитель, зараз же виступить проти Литви і таким чином цар матиме ще близько 200 тис. війська на своєму боці²⁶.

Трохи згодом, наприкінці грудня цього ж року, відправляючи чергових царських посланців (цього разу Стрешньова та Бредихіна, котрі привезли до Чигирини повідомлення про рішення царя та Земського собору щодо прийняття Війська Запорозького «під високу царську руку»), генеральний писар Іван Виговський знову висловив надію, що за приводом козаків піде й Біла Русь, населення якої раде разом з козаками бути в підданстві великого християнського монарха, тому що «...їм від ляхів тіснота й переслідування великі»²⁷

Запевнення українського керівництва були із зацікавленістю сприйняті в Москві. Отож навесні 1654 р., після укладення Переяславсько-Московського договору та оголошення царем війни Речі Посполитій, російське командування визначає саме білоруські землі в якості головного театру бойових дій, і, готуючись до наступу на Смоленськ, Олексій Михайлович вимагає від українського гетьмана відправки 18-ти тис. козацького війська під команду полковників ніжинського Івана Золотаренка та переяславського Павла Тетері²⁸. Безперечно, що в даному разі, як слушно підмітив М. Грушевський, залучення

українських військ до бойових операцій на Білорусі переслідувало, крім військово-стратегічних цілей, також цілком очевидні політичні мотиви (Олексій Михайлович та його оточення сподівалися (і як засвідчили наступні події — небезпідставно), що присутність українських козаків в складі військ царя буде сприяти зростанню промосковських настроїв в середовищі місцевого православного населення, а отже — полегшить справу відвоювання цього краю в поляків та литовців²⁹

Царський наказ про вихід 18-ти тис. корпусу на допомогу царським військам у Білорусі до Чигирина було вислано в першій половині травня 1654 р., а вже 15 червня наказний гетьман полковник ніжинський І. Золотаренко доносив з Новгород-Сіверського цареві, що за наказом гетьмана Хмельницького «...с войском своим, которого прибрали есмя 20 000 конных и пеших, с пушками и с запасом пушечным...»³⁰ виступив у похід на білоруські землі.

Дуже швидко ніжинському полковнику вдалося оволодіти Гомелем, Режицею, Жлобином, Рогачовом, Горвалем, Чечерськом, Пропойськом, Новим Биховом, узяти в облогу Старий Бихів³¹.

Крім здібностей стратега та військового організатора, полковник і наказний гетьман на терені Білорусі виявив також неабиякий хист політика, державного діяча та дипломата. Військові успіхи в Білорусі Золотаренко намагався супроводити такими ж масштабними політичними акціями, спрямованими на закріплення цього стратегічно важливого регіону за Українською державою.

Варто відзначити, що на середину 50-х років для цього склалися досить сприятливі умови. Як уже відзначалося вище, лозунги визвольної боротьби українського народу, насамперед соціальної спрямованості, знаходили широку підтримку в середовищі білоруських селян і міщан.

Вступ до Білорусі козацької армії в середині 1654 р. значно активізував антифеодальну боротьбу в регіоні, викликавши тут хвилю масового покозачення місцевого населення. Корпус Золотаренка почав масово поповнюватися білоруськими козаками-неофітами. Цікаво, що уряд Олексія Михайловича, готуючись до війни з Річчю Посполитою (в ході якої саме білоруський напрям розглядався російським командуванням як пріори-

тетний), допустив можливість формування спеціальних військових підрозділів з числа місцевого населення. За цією програмою влітку 1654 р. був сформований білоруський козацький полк на чолі з місцевим шляхтичем К. Поклонським. Саме цією обставиною й пояснювалася певна толерантність на перших порах царського уряду й у питанні покозачення білоруського населення та вступу його до корпусу Золотаренка, чисельність якого після кровопролитних боїв літа — осені 1654 р. істотно зменшилася (на осінь 1654 р. під командою Золотаренка залишилося близько 8, а за деякими даними — близько 6 тис. чол.³²). Так, Москва дозволила наказному гетьманові висилати від себе «товарища», щоб той «козаков из уездов высылав и вольных людей прибирав...»³³ Проте дуже швидко стало очевидним, що із-за соціально привабливих гасел визвольної боротьби українського народу, демократизму організації козацького життя та соціально-економічної практики Української держави, царський уряд в його прагненні прилучити білоруські землі до своєї держави в особі Війська Запорозького має серйозного конкурента.

Вже 17 вересня 1654 р. Поклонський скаржився в царську ставку, що білоруські козаки від нього «...отступили и никто со мною уже не хочет быти, но все к нему (І. Золотаренку. — В. Г.) передались»³⁴.

Намагаючись зупинити небажаний для нього процес, моголівський шляхтич розіслав своїх людей з погрозами, «что головы отсечены будут, которые до войска казацкого приставать будут». На що білоруські козаки відповіли одному з його емісарів: «Не порывайся, чтоб еси не посетил реки; мы хотим пана гетмана себе за полковника имети, нежели на всяко время умирати от наезду татарского и московского...»³⁵

Стихійні процеси покозачення місцевого населення, його симпатії до козацького устрою Золотаренко прагнув використати не лише з метою поповнення своїх поріділих у боях підрозділів, а й становлення на терені Білорусі притаманного Українській державі політико-адміністративного устрою, козацького присуду, елементів соціальних відносин. Адже політична програма українського керівництва, як уже зазначалося, передбачала становлення Української гетьманської держави як

спадкоємиці княжої Київської Русі, в тому числі володільниці земель, розташованих на північ від Прип'яті, населених православним руським населенням. Виходячи з цього, уряд Хмельницького радо приймає під своє покровительство білоруську шляхту, сприяє становленню на південно-східних білоруських землях козацтва. Саме тому й Золотаренко всілякими способами відмовляється від участі в осаді Смоленська, переконуючи царя, що більше користі буде в оволодінні ним Гомелем, Могилевом, іншими містами на півдні Білорусі. Наказний гетьман намагається взяти під свій контроль, а також осадити козацькими залогами якомога більшу територію. Прагнучи втримати за собою цей регіон, козацька старшина із Золотаренком на чолі порушує перед царем клопотання про надання їй білоруських сіл, а для гетьмана Б. Хмельницького — міста Старого Бихова³⁶.

Варто відзначити, що прилучення придніпровської Білорусі до Козацького Гетьманату не лише істотно зміцнило б політичне становище останнього, а й обіцяло значні економічні вигоди, внаслідок відкриття нових, життєво необхідних для її господарського розвитку, виходів на західноєвропейські ринки, оскільки старі — через Польщу — в умовах війни були порушені.

По мірі того як українська політика в Білорусі набирала дедалі виразніших державницьких обрисів, все різкішою ставала й реакція Москви на неї. У вересні 1655 р. обнародуються нові царські титули: «великий князь Литовський і Білої Русі»³⁷. Цим самим Москва промовисто вказала на власне бачення майбутнього відвойованих у Речі Посполитої земель.

У контексті цього дедалі категоричніше з вуст представників царської адміністрації починають лунати вимоги про локалізацію військової присутності Війська Запорозького в Білорусі, невтручання козацької адміністрації в справи місцевого самоврядування, припинення процесу покозачення білоруського населення. Варто зазначити, що остання вимога, крім політичних міркувань (звуження соціальної бази Війська Запорозького в Білорусі), диктувалася й приватними інтересами російських поміщиків. Адже вступ до козацького війська, як засіб досягнення особистої волі та певного матеріального добробуту, видавався вельми привабливим не лише для пригнобленого переважно литовською шляхтою білоруського селянина, а й

підневільного російського кріпака. Внаслідок чого до царя та його воєвод посипалися скарги від російських поміщиків на своїх підданих, які, залишивши власника, записалися «до полку в черкас...»³⁸

На перших порах Золотаренку, який спирався як на могутню військову силу, так і значний власний авторитет у Війську Запорозькому³⁹, вдається досить впевнено представляти українські інтереси на білоруських теренах. У стосунках з царем та його воєводами наказний гетьман намагався не йти на конфронтацію, був щедрим на вірнопідданицькі заяви й компліменти Олексію Михайловичу. Але, водночас, українські інтереси відстоював твердо й послідовно. Так, наприклад, ще 7 серпня 1654 р., отримавши вже повторний наказ з царської ставки про залишення під Гомелем частини війська та про вихід з рештою козаків під Оршу на допомогу князеві Черкаському, Золотаренко негайно ж відписує Олексієві Михайловичу, запевняючи у своїй готовності виконати його волю⁴⁰. Однак, надалі, незважаючи на постійний тиск з царської ставки, наказний гетьман протягом тижня продовжує наполегливо штурмувати Гомельську фортецю, аж поки 13 серпня здобуває її⁴¹. Але й після цього Золотаренко не поспішає виконувати царський наказ, обмежившись лише відправленням на допомогу Черкаському тисячного корпусу на чолі зі своїм братом, наказним полковником ніжинським Василем Золотаренком⁴². Особисто ж наказний гетьман на Білорусі після взяття Гомеля вирушає спочатку під Чичерськ, згодом під Новий Бихів, а після його здобуття — під Старий Бихів, щоб тим самим закріпити за Козацьким Гетьманатом стратегічно важливий для нього регіон Посожжя та Верхньої Придніпрянщини.

Вельми характерним є й те, що довірена особа Івана Золотаренка, його духівник протопіп ніжинський Максим Филімонович (майбутній місцєблюститєль Київської митрополії єпископ Методій), котрий на аудієнції в царя 7 жовтня 1654 р. в надзвичайно барвистій промові вихваляв останнього за його старання щодо збирання «...синів руських [...] злохитрієм лядським розігнаних...»⁴³, менше ніж місяць тому, 12 вересня, звертався до бурмистрів і райців моголівського магістрату, схиляючи їх, щоб «...до Війська Запорозького [...] прихилився,

віддаючися під оборону гетьманів запорозьких (крім гетьмана Б. Хмельницького, мав на увазі й наказного гетьмана Івана Золотаренка. — В. Г.) і всього Війська Запорозького [...] Аби — не дай Бог — не захотіла Москва своїх звичаїв і свого права в вашім місті завести, але щоб вам тішитися тими ж статтями і правами, які його царська величність призволив і дав нашій Україні з паном гетьманом (вид. нами. — В. Г.)»⁴⁴.

Під час облоги Старого Бихова 7 жовтня 1655 р. Іван Золотаренко отримав смертельну рану, і в грудні того ж року його не стало. Смерть сіверського гетьмана співпала з важливими змінами обстановки в регіоні. На кінець року керівництво Росії дедалі більше схиляється до політичного способу боротьби за Білорусь. У Москві починають виношувати досить привабливі (але, як показала практика, абсолютно ефемерні, плани прилучення Великого князівства Литовського, в тому числі й Білорусі, через обрання царя або його спадкоємця великим князем литовським. У контексті нового політичного курсу російського керівництва ситуація в регіоні тимчасово стабілізується, бойові дії вщухають і, як наслідок, для Москви відпадає потреба у військовій присутності українських військ у Білорусі.

За таких умов у січні 1656 р. Хмельницький проводить у Чигирині старшинські наради, на яких широко дебатується проблема зовнішньополітичної орієнтації Української держави в умовах Віленських домовленостей Росії та Польщі, а також, ймовірно, обговорюється й білоруське питання. Брак достовірної інформації не дає можливості реконструювати перебіг нарад і зміст їхніх головних резолюцій. Однак на принципову позицію українського керівництва в цьому питанні досить промовисто, на наш погляд, вказує вже сам факт появи гетьманського універсалу від 29 січня 1656 р., яким Хмельницький призначав Івана Нечая, «...нам и всему войску нашему [...] жичливого и в делах рыцарских взятого от боку нашего...», на полковництво «...в Білую Русь до Могилева, Чаусова, Новобыхова и Гомля и иных мест, и местечек, и сіл тамже znajduющих...»⁴⁵

Іван Нечай народився в сім'ї «руського» православного шляхтича. В. Липинський стверджував, що давня боярсько-шляхетська родина Грузевичів-Нечайів походила з Мстиславського воєводства і лише в переддень Хмельниччини з невідомих

причин переселилася до Київського воєводства⁴⁶. Н. Яковенко доводить, що Іван Грузевич-Нечай (котрий, згідно з гіпотезою Липинського, й був батьком майбутнього білоруського полковника) походив з Волині, свою службову кар'єру як адвокат і канцелярист розпочинав підписком Луцької земської канцелярії, а з 1619 р. очолив уряд київського граничного коморника⁴⁷. Двічі — у 1630 р., за позовом Адама Киселя, та 1636 р., з ініціативи київського воєводи Януша Тишкевича, проводилося судове розслідування щодо встановлення шляхетського походження І. Грузевича, в результаті яких справа була «внівеч скасована». За оскарженням визнавалися шляхетські права. Більше того, 28 вересня 1638 р. йому було надано почесний титул «войського Київської землі»⁴⁸.

Крім того, в матеріалах ревізій кінця XV — першої половини XVI ст. знаходимо згадки про Нечаїв як бояр-шляхтичів Київщини та Брацлавщини⁴⁹. Зараз неможливо точно встановити, чи належав майбутній білоруський полковник до цієї давньої гілки українського рицарства. Однак саме від київського зем'янина Стефана Нечая, котрий доводився тестем Івану Грузевичу, той успадкував декілька сіл на Київщині (Бугаївку, Берківці, Мошни, Борщівку)⁵⁰.

Отож логічно припустити, що Іван Нечай представляв по батьківській лінії саме «уроджоних» панів Грузевичів з Волині (чи Мстиславщини), а по материнській — київських бояр-шляхтичів Нечаїв. Документальна згадка про те, що батько Івана вже в 1619 р. проживав на Київщині, дає змогу припустити, що майбутній білоруський полковник народився саме тут, на Подніпров'ї. На те, що Іван народився не раніше 1619 р., опосередковано вказує той факт, що вперше одружився він лише в 1650 р., а через чотири роки, в 1654 р., російський дворянин І. Ржевський, оповідаючи в Москву про свою зустріч у Чигирині з Нечаєм, називав того «казатцой малой Ивашко Нечаев»⁵¹.

Невідомо, коли і за яких обставин Нечаї зблизилися з козацьким станом. Однак уже напередодні повстання, восени 1647 р., зустрічаємо згадку про Данила та Івана Нечаїв як про одних з небагатьох з оточення Богдана Хмельницького, хто був угаємничений у його плани підняття козацького повстання⁵².

З початком революції Данила, Івана, їхнього молодшого брата Матвія та небожа Данила бачимо в лавах повстанської армії. На початку 1649 р. за дорученням Хмельницького старший з Нечаїв — Данило везе до Брацлава «хоругов багату, шовкову, щирим золотом київськими черницями гаптовану»⁵³, й обіймає там полковницький уряд. Разом з Данилом до Брацлава прибувають і його молодші брати та небіж. Протягом двох наступних років Іван Нечай входить до складу старшини брацлавського полку. В 1650 р. він одружується на середній доньці Хмельницького Степаниді (за іншими джерелами — Олені чи Катерині), входить, таким чином, за визначенням Я. Дашкевича, до «клану Хмельницького»⁵⁴. Того ж самого року Іван Нечай, отримавши від гетьмана призначення на посаду резидента при дворі українського союзника хана Іслам Гірея, вирушає до Бахчисараю, де пробув наступних чотири роки⁵⁵.

Після підписання в березні 1654 р. союзного українсько-російського договору та смерті Іслам Гірея 10 липня 1654 р. стосунки з Кримом істотно погіршуються й у середині року резидент змушений був повернутися в Україну. 24 серпня Нечай прибуває до Чигирин. Зустрівши в гетьманській столиці царського посланця І. Ржевського, він не став розкривати справжніх мотивів свого тривалого перебування в Криму, при дворі колишнього союзника Війська Запорозького. На запитання Ржевського з цього приводу відповів лише, що «...был де он в Крыму 4 года, а отдал де было его в Крым для наученья крымского языка и перевода бряславский полковник Нечай...»⁵⁶

Перебування при чигиринському дворі для Нечая тривало недовго. Вже наприкінці 1654-го — на початку 1655 р. він вирушає в Південно-Східну Білорусь, щоб там продовжити військову службу під командою ніжинського полковника наказного гетьмана Івана Золотаренка. Служба на Білорусі стала для Нечая важливою школою зростання військової майстерності. Проте не лише військової вправності міг навчатися Нечай у Золотаренка. Крім здібностей стратега та військового організатора, полковник і наказний гетьман на терені Білорусі, як уже відзначалося вище, виявив також неабиякий хист політика, державного діяча і дипломата. Перебуваючи під командою Золотаренка, сотник Іван Нечай не лише бере участь у бойових

операціях, а й виконує важливі політичні та дипломатичні доручення наказного гетьмана. Зокрема, в травні 1655 р. Нечай разом з полковником Оникієнком і сотником Пилипом з дипломатичною місією відвідує царську ставку⁵⁷

Управління українськими військами в Білорусі перейшло до рук Нечая, мабуть, зразу ж після смерті Золотаренка. Принаймні, зберігся його лист до могилевського воєводи від 15 (25) грудня 1655 р., де він уже титулує себе полковником чауським і новобиховським⁵⁸.

На відміну від свого попередника І. Золотаренка, який носив титул наказного гетьмана⁵⁹, тобто начальника над козаками, що вирушили в похід, Нечай отримує уряд, власне полковника білоруського (або посаду білоруського намісника, як класифікує це М. Грушевський⁶⁰), що недвозначно вказувало насамперед на адміністративний характер його повноважень.

Для реконструкції проєктованих гетьманським урядом методів прилучення Білорусі до Української держави значний інтерес являє встановлення політико-адміністративних прерогатив білоруського полковника. У листі до могилевського воєводи князя І. Рєпніна від 2 (12) лютого 1656 р. Іван Нечай титулує себе полковником білоруським, гомельським і чаусівським, повідомляє, що гетьман доручив йому у Білій Русі «панувати і рядити»⁶¹. Але універсал від 29 січня 1656 р., на жаль, мало проливає світла на повноваження новопризначеного полковника, межі його «панування». В. Смолій і В. Степанков стверджують, що наприкінці січня Іванові Нечаю було відправлено з Чигирини ще один гетьманський універсал, зміст якого, на жаль, на сьогодні встановити не вдається за можливе⁶². Логічно припустити, що саме в ньому й були сформульовані основні завдання білоруського полковника та визначено межі його повноважень. На користь даного припущення служить той факт, що трохи згодом, під час слідства, яке проводив у Білорусі А. Жданович, Іван Нечай пред'являв йому універсал Хмельницького на підтвердження того, що у своїй діяльності він не виходить за межі повноважень, окреслених Чигирином⁶³.

Підвладну управлінню білоруського полковника територію можна встановити із скарги, поданої гетьману Хмельницькому сотниками «полку Нечаєвого, полковника чичерського, чаусь-

кого, чириківського та інших городов» на кривди, заподіяні могилевським воєводою. З неї довідуємося про існування в Південно-Східній Білорусі таких сотень: трьох могилевських, чауської, горської, заболотської, бо(го)родицької, акуменської, городецької, святоозерської, слизької, уланівської, рогазинської, білявицької, чириківської, вербіжицької, пропойської, заозерської, чичерицької, межевської і смолинської⁶⁴.

Отримавши уряд білоруського полковника, Іван Нечай діє швидко і рішуче. Насамперед він припиняє виведення українських залог з Могилевського повіту, звідки російське командування їх почало витіснити після смерті Золотаренка. Більше того, силою змушує царські війська залишити підвладні йому території.

Царські воєводи вже в січні 1656 р. інформують Москву, що «...по присылке полковника Ивана Нечая...» козаки з Кричева й Чаусів нападають на шляхетські маєності та на царських ратних людей, б'ють їх, грабують і чинять «всякое разоренье»⁶⁵. Крім того, білоруський полковник заохочує місцеве населення до показання, в результаті чого, як видно зі скарг воєвод, «...многие места запустели»⁶⁶. Могилевський воєвода також інформував свій уряд, що І. Нечай вигнав із сіл Могилевського повіту всі російські залоги, натомість, розмістивши там своїх козаків, та, водночас, звелів місцевому населенню не виконувати жодних розпоряджень царських воєвод. Смоленський воєвода, у свою чергу, також доносив у Москву, що козацький полковник відмовляється вивести свої залоги з Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Копинського повітів⁶⁷.

Діяльність Івана Нечая у Білорусі викликає значне занепокоєння у Москві. Особливе роздратування царського уряду спричинила заява козацького полковника щодо його «панування» в Білій Русі. При перекладі «з білоруського письма» вираз трансформувався у «государствование», що було розцінено у Москві як виклик російському монарху, оскільки «на всей Великой и Малой и Белой Руси, — як зазначалось у грамоті Олексія Михайловича, — по милости божей государствуем и пишимся государем мы, великий государь...»⁶⁸

У першій половині березня уряд Олексія Михайловича відправляє до Чигириня посольство на чолі зі стрілецьким головою Аврамом Лопухінін. У його наказі саме білоруська

проблема посідала пріоритетне місце. На переговорах з гетьманом, що розпочалися 6 квітня, царський посланець передав здивування царя з приводу того, що український уряд без попереднього узгодження з Москвою приписав до Війська Запорозького Могилев і призначив сюди осібним полковником Івана Нечая. У Могилеві стоїть царська залога, села, що належать до нього, роздані на приготування воєвод, ратних людей і шляхті, яка присягнула цареві, а тому російська сторона наполягала на виведенні козаків з Могилевського повіту та накладенні заборони на покозачення місцевого населення.

Особливу увагу в ході переговорів А. Лопухін приділяв скаргам на неправомірні дії Івана Нечая. Він вимагав не лише заборонити йому титулувати себе полковником моголівським, вивести його козаків з Білорусі, а й притягти до судової відповідальності: «...тому полковнику Івану Нечаяу за такое его многое воровство учинить наказанье жестокое, чтоб на то смотря, иным не повадно было самовольство чинить»⁶⁹

Реагуючи на скарги московської сторони щодо службових зловживань Івана Нечая, гетьман Богдан Хмельницький висловив готовність створити спільну українсько-російську комісію, яка б на місці розслідувала пред'явлені йому звинувачення. У той же час гетьман досить рішуче заперечив стосовно виведення українського війська з Білорусі, пославшись на загрозу нового збройного протистояння з Річчю Посполитою.

Військова рада на Росаві, що відбулась у перших числах травня, згідно з твердженням М. Грушевського, підтримала політику гетьмана щодо білоруської проблеми, прийнявши рішення при її розв'язанні вдаватися до тактики своєрідного саботажу — не доводячи справи до гострого конфлікту з Москвою, разом з тим, не поспішати з виконанням вимог царського уряду, які б завдавали шкоди українським інтересам⁷⁰

Тим часом 19 (29) травня колишній київський полковник Антон Жданович і царський представник Микита Сивцов розпочали слідство у справі І. Нечая. В його ході було опитано велику кількість свідків і потерпілих, проведено також допит над самим Іваном Нечаем. В результаті розслідування було встановлено повну непричетність полковника до грабежів і розбоїв, які мали місце в даному регіоні. З'ясувалося, що вони

відбувалися не лише без його відома, а навіть і не козаками його полку. На раді, скликаній за наказом Ждановича 30 травня (н. с.), з Нечая було також знято звинувачення щодо належності до католицької віри, в чому його звинувачували московські воєводи. Присутні на раді одностайно заявили, що полковник сповідує православ'я та відвідує службу в «руських» храмах⁷¹

Тут же, на раді, Жданович оголосив гетьманський наказ усім козакам, приписаним до Ніжинського та Чернігівського полків, залишити Могилевський повіт і повернутися до своїх осель. Як сатисфакцію московській стороні декількох козаків, участь яких у розбоях і грабежах була доведена, за вироком військового суду, очолюваного Ждановичем, прилюдно стратили.

Разом з тим, у ході слідства Жданович отримав довгі реєстри кривд, заподіяних місцевому населенню царськими воєводами та їхніми ратними людьми. У них ішлося про замучених чоловіків і жінок, гвалтування неповнолітніх дівчат, спалення садиб, пограбування майна тощо⁷².

Щодо вживання Іваном Нечаєм титулу полковника білоруського, могилевського і гомельського, слідство встановило, що саме так називав його в універсалах і листах гетьман Б. Хмельницький, а тому полковник не поніс за це ніякого покарання. Лише на майбутнє Жданович заборонив йому вживати титул білоруського полковника⁷³. Саме цими напів-заходами гетьманський уряд сподівався на деякий час задовольнити претензії московської сторони, щоб самому тим часом продовжити роботу по утвердженню своїх позицій у Південній та Східній Білорусі.

Реляцію Ждановича про завершення слідства і ліквідацію непорозумінь між царською та гетьманською адміністраціями в Білорусі в ставці Олексія Михайловича отримали 2 (12) червня, а вже 10 (20) червня надійшла відписка мінського воєводи Ф. Арсенєва, де йшлося про те, що до Мінського повіту вступило чимало козаків на чолі з наказним полковником І. Нечая Филімоном Бутком, який шляхту і селян силоміць записує в козаки. Крім того, воєвода повідомляв, що Нечай відправив козацькі загони за Березину, щоб і там місцеве населення вписували до козацького компуту. Ще через два дні, 12 (22) червня, у ставці отримали інформацію про те, що Нечай,

всупереч розпорядженню Ждановича, і надалі пишеться полковником білоруським, «приписує собі городи в титул», а також продовжує тримати козацькі залоги в Чаусах, Горах і Горках, Барзилівським війстві⁷⁴.

Дійсно, по завершенню роботи комісії Ждановича-Сивкова білоруський полковник продовжує діяльність, спрямовану на утвердження козацьких порядків у Білорусі. Так, універсалом від 11 (21) червня 1656 р. він сповіщає царську й гетьманську адміністрації, місцеве населення про призначення ним Якуба Харитоновича до села Жаливля, ймовірно, на уряд отамана городового, «щоб бідним селянам не було кривд». Ще через кілька днів, 14 (24) червня, надає сотницький уряд і призначає комендантом козацької залоги місцевого шляхтича Андрія Качановського⁷⁵.

Варто відзначити, що тогочасна суспільно-політична обстановка в Білорусі об'єктивно сприяла зростанню тут проукраїнських, а точніше — прокозацьких настроїв. Справа в тому, що вже на початку бойових операцій у Білорусі, 30 липня 1654 р. (за с. с.) цар Олексій Михайлович законодавчо санкціонував оборнення захоплених на Литовсько-Білоруському фронті полонених у підданство російським поміщикам⁷⁶. У 1655 р. патріарх Никон писав про намір царя поселити на своїх обезлюднених землях 300 тис. полонених білорусів⁷⁷.

Узаконене полювання на людей на Білорусі набрало таких вражаючих масштабів, що, наприклад, лише один воєвода Р. Бабарикін у містечку Білому (на православній Смоленщині!) взяв «с посаду [...] к себе неволею ж семей з двадцать, а проголовно будет с женами и з детьми блиско за двести человек»⁷⁸. Вартість захопленого царськими ратниками білоруського селянина чи міщанина коливалася від 3 до 5 рублів⁷⁹.

Жорсткий окупаційний режим російських військ у Білорусі, насильницьке переселення місцевих селян і ремісників до Росії, примусові реквізиції та розорення господарства краю викликали поширення тут антимосковських настроїв, активізацію партизанського руху, спрямованого проти присутності на білоруських землях царських військ (російські воєводи називали їхніх учасників «шишами», «ворогами», «изменниками»).

Найбільшого поширення, як відзначають дослідники, партизанський рух набув у північних і східних повітах Білорусі, де вже влітку 1654 р. виникли перші партизанські загони (або загони самооборони)⁸⁰. З подальшим розоренням краю, в умовах поширення голоду та спалаху інфекційних захворювань, рух поширився й на решту білоруських земель.

На перших порах участь у придушенні виступів «шишів», разом з царськими ратниками, брали і козаки Золотаренка (зокрема, збереглася згадка про знищення ними трьох таборів партизан під Дубровнею)⁸¹. В умовах загострення українсько-російських стосунків у Білорусі відбувається зближення козацької старшини з полку Нечая та ватажків партизанського руху. Сучасні білоруські дослідники відзначають, що територія, контрольована білоруським полковником, у 1656 р. стала базою для найбільш потужного розгортання визвольного руху білоруського населення. Завдяки покровительству українського старшини тут з числа місцевих селян, міщан, шляхти організовувалися загони, які називали себе сотнями Нечая. Найбільш відомим партизанським ватажком був Денис Мурашко, загін якого діяв у Мінському та Новоградському повітах⁸².

Воєнні приготування польської сторони, спроби вірних королю військ прорвати блокаду Старого Бихова й успішна протидія цьому з боку козаків І. Нечая у поєднанні з посиленням дипломатичних акцій останнього, спрямованих на зняття напруги в українсько-російських стосунках у даному регіоні, у другій половині літа 1656 р. дещо пом'якшують гостроту протиріч. І в другій половині вересня через посла білоруського полковника сотника Р. Ракушку-Романовського російський цар надсилає Іванові Нечая грамоту, в якій, хоч і забороняє надалі записувати селян і міщан у козацький стан, у той же час санкціонує перебування на козацькій службі «старих» козаків з числа місцевого населення. Зрозуміло, що за таких умов царський уряд уже не ставить питання про безумовний вихід полку Івана Нечая з білоруської території.

Таким чином, українсько-російські стосунки в Білорусі на деякий час нормалізуються й білоруський полковник мобілізує всі свої сили на взяття фортеці Старий Бихів, яка вже протягом двох років успішно відбивала наступ як військ наказного

гетьмана І. Золотаренка, так і царських воєвод. Після чергового безуспішного штурму й одинадцяти тижнів облоги російських військ на чолі з воєводою Хованським⁸³, Нечай бере місто в тісне кільце облоги, надійно перекидає комунікації противника і, врешті-решт, змушує захисників Старого Бихова капітулювати.

Коли це сталося — точних відомостей не збереглося. Вперше про «биховську фортуна» Хмельницький говорить у листі до львівського магістрату від 9 (19) березня 1657 р.⁸⁴ Однак сам триумфатор — полковник Іван Нечай — прибув до Чигирини вже в лютому 1657 р. Важко припустити, що він залишив своє військо до моменту успішного розв'язання кількарічної епопеї навколо Старого Бихова. Імовірніше, що місто на той час уже капітулювало або ж, принаймні, заявило про свій намір зробити це вже найближчим часом. А тому прибуття І. Нечая до гетьманської резиденції, на наш погляд, було обумовлене саме потребою обговорення з Хмельницьким форми протекції над Старим Биховом.

Після обговорення з І. Нечаєм ситуації в Білорусі 15 (25) березня Б. Хмельницький підписує універсал, в якому вказувалося: «Иж з волі Божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обивателі Старого Бихова цале и вірне поддало се под владзу и протекцію нашу и присягу виконали нам, же нігды юж нікому иншому той фортеци не подадут, але по вік при Войску Запорозком оную заховати мают»⁸⁵ Заради того гетьман доручав київським купцям і міщанам установити торговельні зв'язки з містом, обіцяючи їм, зі свого боку, «мыт жадных торговых и подачок» з них не брати і гарантуючи захист з боку козацьких залог, розташованих на білоруських та північноукраїнських землях⁸⁶. Цілком ймовірно, що, згідно з планами уряду Б. Хмельницького, Старий Бихів мав стати важливим економічним форпостом Української держави, який не лише забезпечував би введення білоруських земель в орбіту української торгівлі, а й з'єднував би український ринок із західноєвропейськими ринками.

Напередодні підписання універсалу щодо прийняття Старого Бихова під свою протекцію Б. Хмельницький 13 (23) березня відправив листа до Москви, де повідомляв про військовий успіх І. Нечая. Прагнувши дещо пом'якшити негативне враження московського керівництва від значного здобутку Війська Запо-

розького в Білорусі, гетьман наголошував, що жителі міста «присягнули на ім'я в. цар. величності піддалися». Щоправда, тут же містилося уточнення — биховляни мають залишитися при Війську Запорозьким⁸⁷

Вишукана дипломатична риторика Хмельницького, природно, була не в змозі відволікти увагу московських політиків від далекоглядних політичних наслідків події. Після того, як українські війська захопили Старий Бихів, у взаєминах Чигирин з Москвою зав'язувався ще один надзвичайно серйозний вузол, який стане одним з першочергових каменів спотикання у їхніх стосунках протягом найближчих двох років. Адже протягом усієї війни в Білорусі Олексій Михайлович приділяв надзвичайно пильну увагу боротьбі за Старий Бихів. На здобуття цієї придніпровської твердині він виряджав війська під командою своїх досвідчених воєвод, неодноразово звертався з листами до захисників фортеці із закликом «государские милости к себе поискати и город Старый Быхов [...] сдати»⁸⁸ або ж переконуючи їх після взяття литовської столиці, що їм «...помощи [...] ниоткуда не чаять, гетьманы со всем войском побиты и столица [...] город Вилна за нами...»⁸⁹

Іван Нечай, окрилений успіхом під Старим Биховом, значно активізує свою діяльність у регіоні. Наступник моголівського воєводи Хованського (цілком можливо, відкликаного з Білорусі за прорахунки при штурмі й облозі Старого Бихова, які призвели до успіху українського війська) Іван Бутурлін доносив у ставку Олексія Михайловича про нові прояви самоуправства з боку козацького полковника. Зокрема, воєвода звинувачував українського старшину в тому, що той зганяє царські залоги, ставлячи натомість козацькі; його сотники записують (нерідко навіть силоміць) білоруських селян у козаки, чим завдають немалих збитків місцевій шляхті, що склала присягу російському монархові; намагається на противагу Могилеві (який піддався цареві) заснувати козацький Новий Могилев у Лупулові. Крім того, Бутурлін доносив, що Нечай вимагає від нього вивести свою залогу з Дашкова, погрожуючи в противному разі громити царських людей і битися з ними як з ворожою стороною⁹⁰.

Ще більшої гостроти білоруській проблемі надає та обставина, що із зими 1657 р. в урядових колах Москви намітився поворот до значно жорсткішої політики щодо України.

Зміну курсу переконливо засвідчив візит до Чигириня стольника В. Кікіна. Так, у наказі, даному стольнику з Посольського приказу 17 лютого 1657 р., висловлюється здивування щодо незалежної зовнішньої політики гетьманського уряду: «Да ведомо великому государю [...] учинились, что он, гетман Богдан Хмельницкой, соединился на поляков с Ракоцом, чтоб им над поляками вместе промысел чинить, и на Коруне Полской учинить Ракоца; и великому государю нашему [...] то в великое подивление, какими мерами такое дело начинается»⁹¹. Причому послові наказувалося не лише передати гетьману царське здивування з цього приводу, а й нагадати про взяті на себе раніше зобов'язання — «великому государю, обещали с клятвою служить, и во всем ему [...] добра хотети»; та пригрозити карою Божою за відступництво від присяги: «Да надобе им и от Бога, за неправду от бога разни посылаемы бывают»⁹².

Як слушно зауважував з цього приводу М. Грушевський, Москва ще ніколи раніше не брала такого прикрого тону у відносинах з гетьманом, закидаючи йому нелояльність, порушення присяги, страхаючи Божою карою за нещирість у стосунках з царем⁹³.

Зміна політичного курсу уряду Олексія Михайловича щодо України, природно, не могла не відбитися і в ставленні до розв'язання білоруської проблеми. До того ж своєрідним каталізатором її гостроти виступала та обставина, що російський істеблїшмент, добиваючись обрання Олексія Михайловича претендентом на польський трон, напередодні проведення вального сейму з цього питання прагнув опертися на підтримку білоруської шляхти. А досягти цього, не урегулювавши в Білорусі проблем соціальних відносин, не перекривши селянам шляхи виходу із залежності від державців (тобто не заборонивши покозачення місцевого населення), видавалося завданням вкрай проблематичним. Тому, відправляючи в Україну чергове представницьке посольство на чолі з боярином Ф. Бутурліним і дяком І. Михайловим (травень 1657 р.), царський уряд приділяв значну увагу вирішенню українсько — російських суперечнос-

тей на теренах Білорусі. Під час аудієнції у Хмельницького 13 (23) червня 1657 р. Бутурлін скаржився на неправомірні дії Нечая, який виганяє з маєностей і розорує шляхту, що склала присягу цареві й отримала від нього привілеї; записує до козацького компуту селян, чим руйнує господарство краю; створює новий адміністративний центр Могилевського повіту. Крім того, посол наводив цілий ряд прикладів інших зловживань козацького полковника, відомості про які було почерпнуто з донесення могилевського воєводи І. Бутурліна⁹⁴.

Незважаючи на критичний стан здоров'я Богдана Хмельницького, погіршення міжнародного становища Української держави та загострення соціальних і політичних протиріч усередині українського суспільства, гетьман та його оточення відкидають звинувачення московської сторони щодо нещирості зовнішньополітичного курсу Чигирини. Стосовно ж врегулювання українсько-російського конфлікту в Білорусі Хмельницький обіцяв Бутурліну відправити до Нечая листи з наказом припинити чинити кривди шляхті, що піддалася під царську руку⁹⁵. Водночас він вимагав, щоб і царські воєводи та їхні ратні люди не чинили ніяких кривд і насильств білоруській шляхті, яка проживала «в городах войска Запорожского», тобто тій її частині, що піддалася під гетьманський протекторат і присуд.

Щодо дрібних непорозумінь між царською та гетьманською адміністраціями в Білорусі, то Богдан обіцяв з часом провести відповідне розслідування й покарати винних. Однак, у той же час, він висловлював недвозначний сумнів щодо правдивості скарг, висловлених царськими воєводами на адресу Івана Нечая⁹⁶.

Як бачимо, червневі переговори у Чигирині не внесли нічого нового у розв'язання білоруської проблеми. Такий стан речей не задовольняв московське керівництво, а тому в оточенні Олексія Михайловича визріває план радикального збройного розв'язання проблеми. З цією метою одночасно з проведенням переговорів з українським гетьманом у Смоленську формується спеціальний військовий підрозділ на чолі з воєводою С. Змієвим і піддядим К. Мініним, перед якими ставиться завдання витіснити козацькі залоги із Смоленського, Добровенського, Оршанського та Могилевського повітів. До кінного загону Змієва смоленський воєвода князь П. Долгорукий прилучив понад 200

піхотинців. Крім того, С. Змієву підпорядковується 5 рот «нового строю» під командою А. Леслі, Д. Крафорта та Я. Бранцбекова. У червні 1657 р. Зміїв на чолі карального корпусу в кількості 600 чол. вирушає із Смоленська в напрямку Сломіна, Могилева, Копися, Шклова, Мінська, Борисова, змушуючи малочисельні нерегулярні козацькі залоги відступити з цих волостей. З метою зміцнення позицій російської адміністрації в Білорусі, уряд Олексія Михайловича призначає воєводою до Борисова боярина В. Б. Шереметєва⁹⁷. До цього часу в більшості білоруських і литовських міст, за винятком Вітебська, Полоцька та Вільно, воєводами були другорядні особи. Призначення впливового царського сановника борисівським воєводою, цілком ймовірно, мало на меті підняти авторитет царської адміністрації та продемонструвати серйозність намірів Москви в даному регіоні. Саме про такі наміри російського уряду свідчили й перші кроки Шереметєва на посаді борисовського воєводи. Прибувши до Борисова, він зразу ж розіслав по містах і волостях грамоти, в яких гарантував шляхті повну безпеку від утисків з боку козаків. Одночасно воєвода відправив поручика Л. Томаповського до Нечая з вимогами заборонити його сотникам, зокрема Денису Мурашку, вступати в шляхетські маєтності, грабувати й розорювати їхніх власників і записувати місцевих селян у козацьке товариство. Крім того, Шереметєв наполягав на негайному і повному виведенні козацьких залог з Борисовського, Шкловського, Могилевського, Оршанського та Мінського повітів «в указанное место, где им указано быть»⁹⁸.

Білоруський полковник відмовився виконувати ультиматум воєводи, посилаючись на те, що козацькі залоги розміщені в зазначених повітах не для боротьби з російськими ратними людьми, «...но для воровання ляховського [...] которые крестьян до конца разорили.»⁹⁹ Крім того, старшина запевнив Шереметєва, що скарг і чолобитних з приводу зловживань козаків, розміщених на залогах, з боку посадських людей не надходило¹⁰⁰

Цілком природно, що відповідь Нечая не задовольнила царського воєводу, відомого своїми українофобськими настроями. І тоді в суперечці з козацьким полковником Шереметєв висунув новий, надзвичайно «вагомий» аргумент — артилерію.

Вже 27 серпня 1657 р. Нечай відправляє до Москви листа, в якому скаржиться на воєводу, що той «...з арматою на месты и деревни, где козаки свое наместье мают, кажет наезджати, козаков имеют и иных и вьземе держат, а иных невест деваает где, в домах козацких берет...»¹⁰¹ Приклад борисовського воєводи наслідують й інші представники царської адміністрації в Білорусі: силою віднімають у полковника волості, в яких утримувався його полк, козаків виганяють з їхніх помешкань і «...подданья из их, як из мужиков, требуют, до того чюприны режут, кнугами бьют, грабят...»¹⁰² «...Не могучи далее кривд от воевод [...] учиненых терпети...», Іван Нечай звертається по захист до царя¹⁰³

Однак діяльність царської адміністрації в Білорусі, природно, не була виявом воєводського самоуправства. Воєводи реалізували задуману в Москві програму боротьби за білоруські землі. Про це переконливо свідчить, наприклад, донесення царю від моголевського воєводи С. Змієва, відправлене до Москви в серпні 1657 р. У ньому воєвода рапортував: «...казаков выслал из тех мест, из которых, *по твоему великого государя указу* (виділено нами. — В. Г.) велено выслать и в наказе написано...»¹⁰⁴

Переяславський полковник П. Тетеря, який у тому ж серпні 1657 р. на чолі посольства перебував у Москві, повернувшись в Україну, також доповідав старшині про наміри царського уряду вивести козацьку залогу із стратегічно важливого Старого Бихова, розмістивши натомість там царських ратних людей¹⁰⁵. Все вказувало на те, що боротьба за Білорусь між офіційною Москвою та Чигирином в умовах міжгетьманства має розгорітися з новою силою, причому, позиція українського керівництва в порівнянні з його опонентами виглядала відверто слабшою.

Розділ 6

Проба політичного компромісу Війська Запорозького та Речі Посполитої: концепція Великого князівства Руського

Одним з ключових сюжетів політичної історії Центрально-Східної Європи другої половини XVII ст. є українсько-польська угода, укладена у вересні 1658 р. під Гадячем і ратифікована в травні 1659 р. польським сеймом у Варшаві. Адже, незважаючи на те, що угоді так і не судилося започаткувати реальну політичну унію України і Польщі, трансформувати Річ Посполиту в триєдину федерацію рівноправних політичних народів, як того бажали її творці, важко переоцінити значення даного політичного акту в історії українсько-польських стосунків, причому, не лише з огляду на його потенційні можливості, але й: 1) реального впливу на характер міжнародних відносин у регіоні; 2) еволюцію політичної культури української та польської еліт; 3) внутрішню стабільність (чи нестабільність) у Війську Запорозькому та Речі Посполитій.

Зважаючи на важливість проблеми, природно, вона здавна привертала увагу дослідників, результати наукових напрацювань яких є досить значними¹. Але об'єктивно склалося так, що Гадяцька угода І. Виговського з Польщею, так само як і Переяславська угода Б. Хмельницького з Росією, перетворилася на певний «культурний» сюжет, висвітлення якого було своєрідним «лакмусовим папірцем», що засвідчував відповідну політичну та ідеологічну платформу автора. Внаслідок цього, об'єктивно склалося так, що політична кон'юнктура (обумовлена як завданнями ідеологічного забезпечення польського національного руху другої половини

XIX — початку XX ст., згодом — утвердження польської державності міжвоєнного часу, так і російською, а згодом радянською великодержавною політикою) детермінувала вивчення проблеми насамперед у зрізі українсько-польських суперечностей, конфронтацій, воєнних конфліктів тощо. За таких умов, навіть академічні праці професійних істориків не позбавлені певної політичної заангажованості, не говорячи вже про огульну критику «зрадницької» політики українського гетьмана з боку радянської історіографії, чи не менш категоричне звеличення Гадяча як визначного «акту політичної зрілості» — в українській та польській діаспорній літературі. Варто зазначити, що до певної міри боротьба цих двох тенденцій знаходить свій розвиток і в сучасній історичній літературі, що, безперечно, свідчить про потребу подальшого її дослідження.

Торкаючись проблеми існування федералістських концепцій співіснування України та Польщі в середині-другій половині XVII ст., не можна хоч би побіжно не згадати про їх предтечі, а саме: проекти утворення на українських землях автономних адміністративних одиниць в рамках Речі Посполитої, які ще наприкінці XVI ст. були висунуті козацьким ватажком гетьманом С. Наливайком та уніатським єпископом Й. Верещинським (варто зауважити, що й вони не з'явилися на порожньому місці, а розвивали відповідні ідеї руської православної еліти, що існували в литовську добу та в часі утворення Речі Посполитої). Так, вже проект Наливайка 1596 р. засвідчив наявність у середовищі козацтва тенденцій до його станової політичної відособленості та утвердження на правовій основі автономістських засад буття Війська Запорозького як суспільно-політичного організму в рамках Речі Посполитої².

Ще більш концептуально цілістним є проект Верещинського, оприлюднений ним також 1596 р. У ньому на основі права козаків запорожців на власну державу обґрунтовано ідею та запропоновано програму створення на обширі від Лубен до Мстислава васального стосовно польського короля та Речі Посполитої Задніпровського козацького князівства³.

Дослідники відзначають, значний прорив у політичній свідомості української еліти, насамперед у програмних вимогах концепції Верещинського, але, водночас, звертають увагу на той незаперечний факт, що прорив було здійснено лише в

теоретичному плані. На практиці ж проект не лише нічого не змінив в політико-соціальному становищі козацтва, як репрезентанта політичної волі українського народу, а й не був відомий широкому козацькому загалу⁴.

За таких обставин, на момент вибуху козацького повстання під проводом Б. Хмельницького, в середовищі нової еліти, яка тільки-но починає формуватися на базі козацького середовища, з'являються лише елементи автономістичної ідеології: спочатку станової, а згодом адміністративної автономії для певного козацького регіону в межах Наддніпрянської України. Розмах визвольних змагань українського суспільства зумовлює поступову трансформацію принципів засад політичної програми, названої В. Липинським «програмою козацького автономізму». Так, блискучі перемоги козацької зброї під Жовтими Водами та Корсунем обумовлюють її трансформацію в напрямі радикалізації вимог щодо меж автономії та поширення кордонів козацького регіону по Білу Церкву та Умань⁵. Розмах боротьби протягом літа-осені 1648 р. сприяє трансформації поглядів українського керівництва не лише щодо кордонів автономного утворення, а й характеру функціонування місцевих органів самоврядування та центральної влади. Однак незмінним залишається засаднича вимога — існування козацької автономії в межах Речі Посполитої.

Принципових трансформацій зазнає політична програма українського керівництва протягом січня — лютого 1649 р., про що переконливо засвідчив хід лютневих українсько-польських переговорів у Переяславі. Під час перетрактацій Хмельницький заявив комісарам польського короля про твердий намір добитися незалежності для Української держави як спадкоємиці Київської княжої держави в етнічних межах України⁶. Таким чином, гетьманська партія відмежовується від старої Ягеллонської ідеї співіснування єдиної Речі Посполитої, до складу якої входили б українські землі, та ставить на порядок денний української політики завдання утримання й розбудови Української козацької держави⁷.

Проте було б помилкою вважати, що погляди Хмельницького відбивали настрої всього українського суспільства чи хоч би його політичної еліти вцілому. В середовищі козацької

старшини й надалі співіснували тенденції як відстоювання повної незалежності Української держави, так і перебування Війська Запорозького під зверхністю польського короля.

Переяславсько-Московський договір 1654 р. унеможливило подальші пошуки шляхів політичного розв'язання українсько-польського конфлікту (Для дослідження задекларованої нами проблеми значний інтерес становить той факт, що, як уже відзначалося вище, в ході січневих українсько-російських переговорів у Переяславі рудименти політики козацького автономізму раз-по-раз даються взнаки в поведінці частини козацької старшини⁸). Протягом 1654–1655 рр. розв'язання Гордієвого вузла польсько-українських протиріч покладається виключно на бога війни.

Проте, як засвідчив подальший розвиток подій, Переяславсько-Московська система також не могла задовольнити головних потреб тогочасної української політики — емансипації українського суспільства з-під влади польського короля та закріплення за козацтвом права «народу політичного». Крах сподівань гетьманського уряду щодо військово-політичних дивідендів від союзу з московським царем переконливо продемонстрували польсько-російські переговори у Вільно 1656 р., а також намагання офіційної Москви обмежити суверенітет Військо Запорозького як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики⁹. Як своєрідну відповідь Чигирин на Віленське перемир'я варто розцінювати участь України у воєнних акціях Раднотській коаліції в першій половині 1657 р.¹⁰, що переконливо засвідчило не лише антипольський дух зовнішньополітичного курсу Чигирин, а і його незалежність від московського впливу. Водночас поведінка гетьмана Б. Хмельницького в ході українсько-шведських та українсько-російських переговорів переконливо свідчила про тверде бажання українського керівництва зберегти союзницькі стосунки з царем, обмежившись лише їх трансформацією у рівноправний військово-політичний союз¹¹.

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва в повній мірі зберегти багатовекторність і поліваріантність української політики в цій сфері. Так само, як і Хмельницький, Виговсь-

кий одним зі своїх пріоритетів визнає раднотський курс, у контексті якого в середині серпня (ще в якості генерального писаря) підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня (вже як повноправний гетьман) укладає угоду зі шведським королем.

Всіма наявними засобами намагається Виговський продовжити курс попередника і в стосунках з московським царем. Первісно, як видно з власних заяв Виговського, він розраховував прийти до булави українського правителя не всупереч, а при допомозі царського уряду. Саме про це він говорив влітку 1657 р. послові трансільванського князя Ф. Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський цар обіцяв йому віддати Україну в його руки, щоб він нею розпоряджався¹².

Так само, традиційно виглядають спроби Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує своє посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві¹³. Досить виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського і в стосунках з Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника, у другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисараю лист, де зобов'язується виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання (Л. Капушта вже 10 червня 1657 р. під час перебування у Стамбулі запевнював султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), та водночас забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море аби не провокувати конфлікт з турками та татарами¹⁴.

Абсолютно безпідставними виглядають твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника в цій сфері. Насамперед варто зазначати, що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Так, уже наприкінці зими — початку весни 1657 р. до Чигирина прибуває спочатку посередник від австрійського цісаря — П. Парцевич, а слідом за ним — особистий представник польського короля луцький писар С. К. Беневський. У ході перего-

ворів останнього з українським правителем той, згідно реляції Беневського, обіцяє навіть надіслати польському королю військову допомогу, щоправда, за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманичем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька¹⁵

Реляції Беневського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького до польського короля, а також власні оцінки результатів переговорів з боку королівського посланця та чутки, що їх супроводжували, — все це викликає у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості швидкого залагодження «української проблеми» політичними методами¹⁶.

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирин та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом¹⁷, дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беневського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно твердження Я. Качмарчика, Гадяцька угода являла собою виконання останньої волі Б. Хмельницького¹⁸.

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відбивають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднання із співставленням політичних процесів, що протікали в цей час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки значення названих подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Насамперед, звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовхом для польського керівництва до початку пересправ з Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Розбиття Раднотської коаліції та нейтралізація планів територіального розчленування Речі Посполитої було пріоритетним завданням тогочасної польської політики.

З боку ж українського гетьмана налагодження дипломатичних контактів з Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління та успадкування гетьманської влади молодим Хмельниченком¹⁹ Богдан, як видно з інформації Беневського, пов'язував з польським двором справу міжнародного визнання правомочності елекції Юрія. Проте, реальні кроки гетьманського уряду

навесні — влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цьому слугував похід українських військ на чолі з А. Ждановичем у Польщу та його спільні з трансільванськими військами воєнні акції там²⁰.

Крім того, сама польська сторона визнавала, що поведінка Хмельницького на переговорах не переконувала у щирості його намірів примиритися з польським королем. Зокрема, згідно інформації В. Коховського, хоч гетьмана вже залишали останні життєві сили, але «...звичних для нього фортелів...» не полишав. На словах запевняв королівського посланця щодо щирості свого бажання бути до послуг польського монарха, але твердо тримався Москви та прагнув водночас заручитися й приязню татарською²¹.

Уведені на сьогодні документальні матеріали не дають підстав для того, аби хоч би гіпотетично стверджувати стосовно намірів обраного після смерті Б. Хмельницького гетьманом І. Виговського кардинально змінювати курс попередника у стосунках з варшавським двором. Зокрема, вже згаданий вище посол трансільванського князя доносив з Чигирина, що новий український правитель «...хоче залишитися царським підданим [...] хоче завоювати для царя Польщу...»²²

За таких умов повторна місія польського посла С. К. Беневського до Чигирина в серпні-жовтні 1657 р. з метою відриву України від Москви — завершується безрезультатно. Оповідючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Відоні, посол зокрема відзначав той факт, що серед козаків він «...наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них...»²³ Сучасник подій, польський літописець Й. Єрлич також зазначав, що «...дуже погано пана волинського [каштеляна. — В. Г.] приймали і поводитися з ним; з десяток тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів»²⁴. Єдиним реальним наслідком поїздки Беневського в Україну стало продовження перемир'я до Великодня (який в тому році випадав на 21 квітня).

Перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій поступив з Москви, звідки впродовж серпня — першої половини жовтня

до Чигирина один за другим прибувають декілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як прелімінарну умову для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції²⁵

Водночас варто зауважити, що «московський сигнал» був, можливо, найбільш виразним, але не єдиним. Крім тривожних новин з Північного Сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирина викликали також повідомлення, що надходили із Заходу та Півдня. Зокрема, як уже відзначалося вище, в жовтні 1657 р. Виговський, продовжуючи раднотську політику Хмельницького, підписує Корсунський договір зі Швецією²⁶ Однак провал комбінованого удару раднотських союзників по Польщі навесні-влітку 1657 р. суттєво підірвав військові потенції та політичну єдність коаліції. Помимо втрат українського корпусу А. Ждановича, Д'єрдь II Ракоці був змушений підписати принизливий для себе мир з польським королем і вийти з коаліції. Слідом за цим електор бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм перейшов з табору союзників Швеції до її противників; після смерті «некоронованого монарха» Великого князівства Литовського — гетьмана Я. Радзивілла литовські дисиденти почали стрімко втрачати політичну вагу в країні і вже не могли бути поважним союзником шведського короля Карла X Густава. За таких умов останній втрачав інтерес до України і спрямував усі свої зусилля на відновлення позицій на північному побережжі Європи.

Не менше, якщо не значно більше, занепокоєння українсько-го гетьмана викликали і «південні новини». Зокрема, кримський хан Мехмед IV Гірей, довідавшись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира «знести козаків», для чого «...зараз є час і погода [...] оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою...» Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мегмеда IV спрямувати війська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну — проти козаків²⁷ Причому, як видно з листа архієпископа газького Паїсія до московського царя Олексія Михайловича від 8/18 жовтня, аргументи Мехмеда IV Гірея бралися до уваги в Надбосфорській столиці й оточення султана

реально готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема, гаазький владика був переконаний, що країну козаків буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги²⁸.

Крім зовнішньополітичних чинників, що восени 1657 р. мали досить виразну тенденцію до швидкої зміни, причому не на користь українських інтересів, значний вплив на трансформацію зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського мали мотиви внутрішнього плану, а саме: політична криза в Україні. Насамперед, варто зауважити, що першим провісником майбутньої конфліктної осі «гетьманський уряд — січове товариство» став антигетьманський виступ на Запорозжжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Я. Худолієм. Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана та рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І, як уже відзначалося вище, під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Хмельницького) навесні 1657 р. Запорозжжя знову стає центром антигетьманських заворушень і звідти лунають погрози «...йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де...»²⁹

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед в площині соціальних протиріч: «...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі больше и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают»³⁰. А тому намагання наступника Хмельницького гетьмана І. Виговського забезпечити собі опору в суспільстві, опираючись на підтримку лише привілейованих верств, завдаючи явної шкоди іншій його частині, неминуче поглиблюють конфлікт, дозволяють йому набрати загальноукраїнських масштабів.

Проте, окрім соціальних протиріч, в процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом І. Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. В даному контексті спроби Виговського заволодіти гетьманську булаву спочатку на вузько-старшинській, «кулуарній», а

згодом хоч і на розширеній раді, але знову ж таки без участі запорожців, збудують політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в «городовій» Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики «козацького автономізму», прокрустове ложе якої гетьманський уряд облишив уже наприкінці 1648 — початку 1649 р. Зокрема, під час переговорів в Посольському приказі 23 листопада (с. с.) 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв: «При прежних де полских королах они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать [...] не годилось»³¹ Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб «...царського величества воеводы у них в городех были...», погоджувалися також на контроль з боку царського уряду за гетьманською елекцією — «...а без воли великого государя [...] самим нам гетманов не пременят...» в разі ж смерті українського регіментаря, «...обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство...»³²

Політична поступливість Коша, його готовність йти в цей час у фарватері московської політики, дозволяє січовим лідерам заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найбільш впливову в Україні політичну силу. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам³³, надсилає на Січ кошовому Якову Барабашу царську грамоту, яка була хоч і досить стримано стилізована, проте виразно засвідчила про визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин³⁴.

Гостра погребя в приборкані заколоту на Січі та південних полках Гетьманщини, прагнення забезпечити спокій на кордо-

нах з Кримом, на тлі провокаційних дій царських воєвод (більшість з яких відверто підтримували опозицію) змушують гетьман шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти уряду Виговського в стосунках з Кримом, можна охарактеризувати як стосунки нейтралітету (і то, як видно з цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. в цей час зберігав свою силу й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, для Чигирини в 1658 р. було неможливо.

Враховуючи дану специфічну ознаку тогочасного розкладу сил в регіоні, на наш погляд, саме кримська карта була одним з вирішальних мотивів, який спонукав гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних стосунків з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з Павлом Тетерею до короля прелімінарні умови щодо початку українсько-польських переговорів, Виговський вже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмеда IV Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана³⁵. І дійсно, отримавши з Варшави лист, хан негайно відправив на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи його також надіслати в Україну війська на допомогу гетьману³⁶.

Варто зазначити, що кримський чинник відіграє вирішальну роль і на етапі підписання угоди. Зокрема, коли Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципів вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися щодо доцільності та своєчасності укладення угоди,

саме тиск з боку союзника — кримського керівництва змусив гетьмана все ж піти на підписання Гадяцького трактату³⁷

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимації стосунків з польським королем в умовах кризових взаємин з царем, на наш погляд, впливала також з потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Статечне «кармазинове» козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти, тобто ті сили, які становили головну соціальну опору гетьманату Виговського, отримавши в результаті революції права повноцінного «народу політичного», давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В. В. Бутурліна в січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві в серпні 1657 р.³⁸). Москва ж при досягненні своїх політичних цілей вже з середини 1657 р. (місія І. Желябузького) ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, відштовхуючи тим самим їх опонентів — козацьку старшину та шляхту — в бік Варшави³⁹

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Московією. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, наступного року отримує продовження, і остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої, як альтернатива продовження наступу московських військ у Литві, мала чимало прибічників у Короні та ще більше в середовищі литовського політичного істеблішменту, який був готовий йти на поступки цареві в Україні, заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимація стосунків з Річчю Посполитої для українського керівництва виступала певною гарантією збереження здобутків революції.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині.

Причому, в даному випадку вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників, чи фіскальними потребами королівського двору. На цей раз потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще рядом надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин, як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, тут варто мати на увазі той факт, що король, або точніше французька партія при його дворі, в цей час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та, водночас, архіважкої справи, а саме: проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади, через посилення позицій як монарха, так і сенату, та, відповідно, звуження прерогатив сейму⁴⁰.

Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю та його прибічникам потрібно було використати нові, потужні та несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль — потужного політичного, а при певних обставинах і військового союзника короля — й відводилася Війську Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта (присутність українського війська в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р.) сприяла швидкому розв'язанню Гордієвого вузла запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV⁴¹.

Крім аспектів внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники міжнародні. Поява Війська Запорозького не в обозі суперників, а серед союзників короля, істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках з Москвою, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в стосунках із своїми союзниками, насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них та поступки з боку польського керівництва. Вельми прикметним у цьому контексті, на наш погляд, є той факт, що навесні 1658 р., в часи

налагодження стосунків з Річчю Посполитою, І. Виговський намагається реанімувати бранденбурзький напрям зовнішньополітичної діяльності свого попередника, відправивши 11 березня на адресу курфюрста Фрідріха Вільгельма лист з відповідними пропозиціями⁴². Зрозуміло, що зважаючи на геополітичні перегрупування, що відбулися в Центральній-Східній Європі впродовж другої половини 1657 р. після розпаду Раднотської коаліції та переходу Бранденбурга на бік Речі Посполитої, налагодження українсько-бранденбурзьких стосунків відбувається вже не на анти-, а пропольській платформі.

За умов, що склалися на початок весни 1658 р. у середині березня Ян Казимир скликав у Варшаві представницьку нараду за участю впливових діячів сейму, сенату та уряду. На нараді було ухвалено рішення вислати до козаків різноманітні варіанти умови, які ще потрібно було виробити⁴³. Ймовірно, саме в контексті розробки таких варіантів угоди воєвода познанський Є. Лещинський у листі до гетьмана польного Є. Любомирського від 25 березня розмірковував таким чином: «Підґрунтям нашого благополуччя є примирення з козаками. Є вже написана інструкція...» Як видно з наступних рядків листа, воєвода погоджувався на визнання правлячою елітою Речі Посполитої за козаками «...вольностей, на які вони заслуговують. Чому б не надати права виходу від панських судів та закріплення вільностей їх ресстрової організації?»⁴⁴ А перед тим, 11 лютого 1658 р. в листі з Берліна все той же Лещинський зазначав, що «...козаки шляхетства не жадають, а якщо б хто з них і прагнув шляхетства — не потрібно відмовляти...»⁴⁵

Австрійський резидент у Варшаві Ф. Лізоллі доповідаючи у Відень, також зазначав, що король і сенатори хочуть надати козакам становище «вільних станів Речі Посполитої». Щоправда, залишається незрозумілою його твердження стосовно того, що І. Виговський, «...поляк за походженням, вимагав повернення давніх стосунків, через що ускладнював собі досягнення замірів...»⁴⁶

Польський історик Л. Кубаля стверджував з цього приводу, що ряд сенаторів погоджувалися на те, аби насамперед застерегти вільності козаків-ресстровців, які хоч би і під шляхтою знаходилися, але до гродських судів належали, тобто перебули

на правах збіднілої, неосілої шляхти, яка «по війствовствах шляхетських і духовних сидить». Або ж пропонувалося прирівняти статус реєстрових козаків до того, що мали татари у Великому князівстві Литовському, які виконували лише одні обов'язки військової служби⁴⁷

На липневому сеймі 1658 р. було сформовано комітет із сенаторів і найбільш впливових земських послів (в тому числі арцибіскупа гнєзнінського А. Лещинського, воєводи познанського Я. Лещинського, маршалка великого коронного Є. Любомирського, канцлера великого коронного М. Празмовського, підканцлера коронного Б. Лещинського, віленського воєводи М.-К. Паца та ін.). На цей комітет і було покладено завдання вироблення інструкції і визначення повноважень для комісарів на переговорах з Москвою та Військом Запорозьким. Комітет мав статус таємного і результати його діяльності не оприлюднювалися на сеймі. Проте, як видно з протестації біскупів, щодо вирішення «козацької проблеми» було ухвалено рішення домогатися згоди з Військом Запорозьким, навіть незважаючи на те, що керівництво останнього ставило вимогу про відрив «русинів» греко-католицької віри з лона католицької церкви до православ'я⁴⁸.

Згідно донесення австрійського резидента барона Ф. Лізоллі від 14 липня 1658 р. королівська партія, котра гостро потребувала миру з козацтвом і давно виношувала плани його досягнення, на сеймі продемонструвала готовність об'єднання з Військом Запорозьким не на засадах підлеглості останніх, як це було раніше, а союзництва з Польською Короною на кшталт унії польсько-литовської. Так само як литвини, козаки, згідно інформації Ф. Лізоллі, повинні були отримати привілеї, мати власних урядовців, вибирати послів земських на сейм і «...становити, власне, відрубне тіло в організмі Речі Посполитої...»⁴⁹

Сеймовий комітет розглянув також чимало різних умов, надісланих гетьманським урядом І. Виговського, і лише після цього надіслав свої постанови С. К. Беневському. Причому, опираючись на інформацію Лізоллі, А. Валевський стверджував, що в цей час в Україну вступили царські війська (ймовірно йдеться про белгородського воєводу Г. Ромодановського) і Варшава була змушена йти на поступки І. Виговському⁵⁰. Щоправда, не зрозуміло в якому напрямку здійснювалися пос-

тупки. Адже, згідно повідомлення австрійського резидента, король і багато сенаторів прагнули надати козакам статус «вільних станів Речі Посполитої», а Виговський і надалі вважав, що обійдеться й без до цього і просив лише відновлення давнього статусу (?)⁵¹.

В умовах рейду белгородського воєводи Г Г Ромодановського по Лівобережжі 4 серпня (с. с.) І. Виговський відправляє до Яна Казимира лист, в якому запевнює стосовно того, що він «...як вірний підданий прагнутиме, щоб усю Русь під ноги ВКМості віддати, як і Військо Запорозьке до присяги привести...»⁵² Крім того, гетьман доповідав, що він «...готовий на коня сідати проти ворогів ВКМості, особливо Москви, проти якої виступить за першим же наказом королівським. Має за поміччу Бога до війни все готове: кулі, запали, порох, гармати, і, якщо до того дійде, хоче аби ВКМость листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде...»⁵³

Через деякий час, 28 серпня (с. с.) І. Виговський відправив королеві Марії Гонзазі, а наступного дня королю Яну Казимиру листи, в яких запевнював, що вжив усіх заходів до того, щоб Україна «...до дідичества польського монарха перейшла»⁵⁴. В той же час, у серпні, гетьман розіслав по Україні універсали, якими наказував козакам готуватися до походу, оскільки «вороги його» закликали на допомогу Ромодановського та інших царських воєвод, що стояли на прикордонні з Україною⁵⁵

Таким чином, на середину літа 1658 р. Виговський, насамперед під впливом «агітації» Ромодановського, остаточно дозрів до кардинального повороту в зовнішньополітичній діяльності. Проте в середовищі української старшини й на кінець літа — початок осені 1658 р. бракувало єдності щодо напрямів зовнішньої політики. Зокрема, вже аналізуючи перебіг липневого 1658 р. сейму у Варшаві, не можна оминати увагою одну загадкову його сторінку, а саме: виступ у палаті представників посла від Війська Запорозького генерального обозного Тимофія Носача. У ньому український старшина вимагав, аби Річ Посполита дотримувалася взятих на себе перед царем зобов'язань, визнала за ним право на польську корону, а права України

забезпечила особливим договором. Як зазначали очевидці з польського боку, Носач говорив із запалом, подеколи навіть по-грубіяцьки. Польські історики пояснюють поведінку генерального обозного на сеймі мотивами конспірації, маскуванню справжніх зовнішньополітичних намірів українського керівництва, адже у палаті під час його виступу були присутніми представники царя⁵⁶. На наш погляд, виступ Носача міг стати також і віддзеркаленням тієї гострої політичної боротьби, що точилася у цей час у Війську Запорозькому щодо напрямів зовнішньополітичної орієнтації України. Саме таке припущення дозволяє пояснити відсутність прізвища генерального обозного серед старшини, щедро обдарованої польським королем після ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., хоч він за своїм службовим становищем посідав другу, тобто наступну після гетьмана, позицію у службовій ієрархії Війська Запорозького.

Саме гостра політична боротьба в середовищі козацької еліти стала причиною того, що, коли вранці 9 вересня (н. с.) в табір до Виговського прибули уповноважені комісари польського короля, їм довелося чекати на аудієнцію аж до вечора 11 вересня. А перед тим гетьман мав зустріч з послом царя В. Кікіним. Трохи згодом, 28 вересня, по дорозі до Варшави комісари, переповідаючи перипетії пересправ, що передували укладенню угоди в Гадячі, пригадували, що по прибутті до Виговського стольника Кікіна 10 вересня і після проведеної ним агітації у Війську Запорозькому — справа підписання польсько-української угоди (незважаючи на прихильність гетьмана і винахідливість Ю. Немирича) «...була під значним сумнівом». Більше того, ситуація почала розвиватися таким чином, що вже з боку українських козаків почали лунати погрози на адресу комісарам, яким збиралися голови відсікти, а з Москвою угоду укласти, і після цього «...двома шляхами з ордою на Польшу й Литву йти...»⁵⁷

Крім протидії з боку московського посла, як видно з діаріушу польських комісарів з Гадяцької комісії, проти угоди активно виступав посередник у шведсько-українських стосунках Д. Олівеберг (Данило Грек)⁵⁸. Автор діаріушу твердить також, що й орда також не рада була тому миру. Для того, щоб схилити кримське керівництво до підтримки угоди, польським

комісарам і Виговському довелось двічі зустрічатися з Карачбеєм⁵⁹. Факт сам по собі дуже цікавий для характеристики ставлення кримської еліти до ідеї польсько-української федерації, але абсолютно нелогічний з огляду на ту позицію, яку вона займала перед тим. Очевидно, що на початок осені 1658 р. з'явилися якісь нові, невідомі нам, обставини цієї справи, або ж польські комісари зумисне згустили фарби, щоб у такий спосіб ще більш випукло зобразити власні заслуги в укладенні угоди з Військом Запорозьким.

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб'єктів міжнародної взаємодії Центральнo-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але, водночас, оперативних й ефективних кроків як з боку офіційного Чигириня, так і Варшави.

При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в часі його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри. Зокрема, ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман, водночас, намагається зберегти приязні стосунки з його супротивником — шведським королем. Більше того, Чигирин впродовж усього часу переговорного процесу з Коронаю Польською докладає значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливості московському керівництву вийти з Північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи конечність польсько-шведського примирення, як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин впродовж весни 1658 — літа 1659 р. неодноразово переконує Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву⁶⁰.

Прикметне, що й союзник гетьмана — Мехмед IV Гірєй також чинив дипломатичний тиск на Варшаву з метою примирення останньої з шведським королем і зосередженням усіх сил у боротьбі з московським царем.

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльності Чигириня в час його зближення з Варшавою заслуговує московський напрямок. Адже об'єктивно скла-

лося так, що найбільший інтерес до угоди 1658 р., крім України та Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед варто зауважити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона, ймовірно під тиском промосковськи налаштованої лівобережної старшини та козаків, наполягла на тому, аби до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-російській війні, якщо така матиме місце⁶¹. Крім того, Виговський неодноразово висловлюється за можливість приєднання до конфедерації східноєвропейських держав (а саме так у даному випадку можна трактувати союз Польщі, Литви та України) й Московського царства⁶².

Інша справа, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Москвою та Чигирином, а також серйозних суперечностей між першою та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення та, водночас, саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєспроможність союзу Війська Запорозького та Речі Посполитої. Зокрема, вже 11 грудня 1657 р. польський король у листі до нового австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, «мало не всі козаки хочуть повернутися до послушенства, якщо лише військо проти Москви вишлемо (вид. нами. — В. Г.)»⁶³. Декілька місяців по тому, у березні 1658 р., через посла Павла Тетерю Виговський передає Яну Казимиру повідомлення про свою готовність об'єднати Україну з Польщею, але висуває при цьому ряд умов. Одна з них однозначно виділяє мілітарний бік справи як важливий пріоритет. Зокрема, гетьман прямо говорить про те, щоб посполите рушення було готове до боротьби з царським військом, аби король видав один за другим універсали, «...а коли до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться...»⁶⁴

Ще більш відверто про антимосковську спрямованість політики Виговського в даний час свідчить його декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р. Зокрема, у ній гетьман повідомляв про свої тверді наміри розпочати війну з Москвою та щиро допомагати польському королеві в його конфлікті з царем⁶⁵

Ще одним, надзвичайно важливим зовнішньополітичним чинником, який потрібно було брати до уваги при укладенні угоди з Річчю Посполитою, була Швеція. Об'єктивно склалося так, що загальний успіх, чи, навпаки, крах Гадяцької системи значної мірою залежали від позиції Стокгольму. Адже Шведське королівство веде у зазначений час надзвичайно активну зовнішню політику й виявляє пильний інтерес до справ Центрально- та Східно-Європейського регіону. Варто принагідно пригадати, що свого часу саме військові успіхи царських та гетьманських військ на території Литви та Білорусі 1654–1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно планованого спільного з поляками виступу проти Москви та, натомість, розпочати інтервенцію в Північну Польщу⁶⁶. У свою ж чергу, успіхи Швеції у війні проти Польщі, обумовлюють принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської царства, наслідком якої було згортання бойових операцій на польському фронті, пошук шляхів політичного розв'язання спірних з Річчю Посполитою проблем та оголошення царем 1656 р. війни Швеції.

Восени 1658 р. для України можливість утримання Москви від інтервенції на її землі чи успішна протидія їм були можливими лише за умови успішного розиграння саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі та Швеції та, водночас, утримання останньої від мирного діалогу з Москвою можна було сподіватися на нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи конечність цього завдання, українське керівництво в згаданому вже вище листі до польського короля, переданому Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називає саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву⁶⁷

Розділ 7

Внутрішні та зовнішні аспекти реалізації українсько-польської угоди 1658 р.

Прагнучи створити сприятливі умови для реалізації нового зовнішньополітичного курсу, а саме: примирення з Річчю Посполитою та протистояння спільно з нею Москві, Виговський, як видно з листа С. К. Бенєвського до сенату від 7 червня 1658 р., ймовірно, вже в другій половині травня через Варшаву висилає свого посла для надзвичайних повноважень — грека Теодозега (Федосія) до Карла X Густава, щоб схилити того до примирення з королем польським¹.

Джерела промовляють, що влітку 1658 р. визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів для польського керівництва було першочерговим завданням поточної політики, причому, думки найбільш впливових польських політиків з цього приводу різко контрастували.

Так, арцибіскуп гнезненський А. Лещинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду з Військом Запорозьким, оскільки, на його думку, «...ця справа, а, відповідно, і наша безпека залежить від швидкості...» А. Лещинський переконував Яна Казимира в тому, що «...Москва хоче миру і трактувати з шведами, щоб повернути всі сили свої на нас [...], а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів з шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви»².

Аналогічної схеми зовнішньополітичних пріоритетів Речі Посполитої дотримувався і маршалок коронний, польний гетьман Є. Любомирський, котрий у листі до посла С. К. Бенєвсько-

го від 16 травня 1658 р. також наголошував на тому, що «...невідкладно слід укласти мир зі шведами і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, ...об'єднати, для захисту тутешнього краю (тобто України. — *В. Г.*)...»³ Гетьман був впевнений, що двір зловживає «...щасливим початком...» пересправ з козаками, «...так сильно перекоаний в справжності миру з козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають, відриваючи частину їх для відправки в Прусію»⁴. На його думку, варто було, навпаки, швидше завершити бойові операції в Прусії, всі війська повернути в Україну, а це «...немало надало б допомоги...» Виговському, щоб «...схилити нерішучих на наш бік...» «Коли ж залишимо ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, — продовжував Любомирський, — то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудливо ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору...» На думку гетьмана польного, Виговський тому радить полякам миритися зі шведами і з московитами, зберігати хоча б примарний союз з татарами, що «...не надто сподівається на свою і нашу силу...»⁵

Глибоко переконаним в необхідності якнайшвидшого замирення з шведським королем і звернення усіх сил Речі Посполитої в боротьбі за Україну був і головний промотор польсько-українського союзу С. К. Беневський, котрий неодноразово радив Яну Казимиру прислухатися до пропозицій Виговського і погодитися на його посередництво в справі налагодження мирних контактів між Варшавою та Стокгольмом⁶

Найповнішу уяву про протилежну за змістом концепцію розвитку польської зовнішньої політики в умовах повернення України під зверхність короля, можна отримати з відправленого з Берліна 2 липня 1658 р. «дискурсу певної особи», авторство якого, як переконливо доводить польський історик Л. Кубаля, належало воєводі познанському Яну Лещинському⁷, лідерові однієї з найбільш впливових партій в середовищі польського істеблшменту «групи Лещинських». Насамперед, автор документу наголошував, що примирення Речі Посполитої й Війська Запорозького вкрай необхідне як одній, так й іншій стороні, а вина за те, що цього до часу не досягнуто — лежить насамперед

на польському керівництві. Торкаючись зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору, Лещинський повністю погоджувався з вимогами Виговського щодо дотримання строгої конспірації на переговорах, щоб не довідалася про їх перебіг Москва й не уклала у відповідь мир зі шведами, «які, безперечно, хочуть погибелі польського імені»⁸. «Отож, — зазначав воєвода, — найобережніше і насамкінець зі шведами, найперше з козаками. Але трактувати так, аби переговори з одними не перешкождали трактатам з другими, бо, напевне, як тільки з ким-небудь з тих трьох примиримося, зараз же з іншими ліпше піде»⁹. Після завершення переговорів з українською стороною Лещинський радив приступити до пересправ з Москвою, аби керівництво московське «...не образилося козацькими справами і на злість не вчинило ліги зі Швецією». На переговорах з царськими представниками польські комісари повинні були дати ясно зрозуміти, що Річ Посполита й так ніколи б не погодилася на примирення з ними без обов'язкового повернення під владу короля України. У стосунках з царем Польща повинна невідмінно добиватися повного виведення московських військ як з території Литви, так і України. А для того, щоб заспокоїти українське керівництво стосовно польсько-московських переговорів, пояснити їм, що договір з Москвою «...змусить шведа до податливості...», успіхи на переговорах з Москвою неодмінно повинні були б сприяти успіхові у пересправах зі Стокгольмом¹⁰.

Як бачимо з документа, у Варшаві з належною увагою поставилися до застережень Виговського, що торкалися зовнішньополітичних аспектів українського-польського договору. Однак плани українського керівництва недостатньо враховували всю складність міжнародного становища Речі Посполитої та не містили пропозицій, які могли б істотно вплинути на розклад політичних сил на горішньому щаблі тогочасної польської політичної драбини. Саме тому, незважаючи на прохання Виговського та переконливі аргументи Беневського щодо необхідності негайного перепровадження гетьманського посланця Теодозега до Стокгольму (висловлені ним як підканцлеру А. Тшебінському, так і особисто королю)¹¹, у Варшаві визнали робити це недоцільним. У листі до Виговського Ян Казимир стверджував, що цей факт може бути використаний урядом

Карла X Густава для того, щоб скомпрометувати польського короля в очах царя московського та посварити їх, а самому в тому стані польсько-російської незгоди «вигоду віднайти». Щодо самої ідеї польсько-шведського примирення король відгуквався позитивно, але при цьому висловлював сумнів стосовно спроможності шведського монарха йти на компроміси. А без повернення хоча б частини захоплених шведами у Пруссії замків, наголошував Ян Казимир, польська сторона на мир «...в жодному разі піти не може...»¹²

Як видно з листів секретаря польської королеви П'єра де Нуайє від 18 та 25 серпня 1658 р. до Парижу, сейм, ознайомившись з пропозиціями шведської сторони щодо попередніх умов перемир'я (а саме: виплати 5 млн. талярів за виведення шведських військ з території Пруського королівства, Курляндії та Інфляндії), визнав їх неприйнятними та ухвалив рішення за будь-яку ціну добиватися примирення з царем московським¹³

За таких умов, після дебатів з проблем стосунків з Московією, сейм ухвалив рішення погодитися на обрання московського царя на польський трон (стосовно чого принципова розмова велася вже з осені 1656 р. в рамках Віленського діалогу), але за умови прийняття ним певних кондицій, що повинні бути затверджені ним попередньою присягою. Конкретизуючи дане рішення, 25 липня 1658 р. депутати сейму від імені усіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для продовження переговорів з царськими послами. Щодо України інструкція передбачала передачу її земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти усіх царських військ і залог¹⁴.

Згідно постанов сейму Ян Казимир вираджує своїх комісарів на переговори з представниками Олексія Михайловича, хоч з королівської канцелярії їм дається чітка установка не форсувати ходу переговорів, очікуючи результатів місії Беневського в Україні. Причому, варто наголосити, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких стосунків Виговського з кримським ханом, поголоски про українсько-польські контакти — все це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, для Москви ситуація ускладнювалася й тим, що калмики, об'єднавшись з кримськими татарами,

розбили значний відділ царських військ. А тому комісари з радістю доносили, що московська сторона готова уступити полякам землі аж по Смоленськ включно¹⁵. Король зі свого боку також висловлював радість з приводу приємних новин і в листі до комісарів наказав їй надалі шукати вигоди для Речі Посполитої, визначивши їй головне завдання в недопущенні російсько-шведського зближення та отримання військової допомоги від царя¹⁶.

За таких умов, у боротьбі з опозицією та протидії наступу Москви Виговському, враховуючи військові та зовнішньополітичні плани Варшави, марно було сподіватися на ефективну польську допомогу. Оскільки, незважаючи на голоси в польському керівництві стосовно необхідності якнайшвидшого замирення зі Швецією та звернення всіх сил на боротьбу з царем, у Варшаві все ще сподівалися на можливість примирення з Москвою, навіть за умови переходу України з-під зверхності царя до короля. А тому, незважаючи на заклики Виговського, що містилися, зокрема, у його листі до Яна Казимира від 30 серпня, де він повідомляв про наміри українського керівництва розпочати війну з царем та пропонував у разі зриву польсько-російських переговорів надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московським тилам у Білорусі та Литві)¹⁷, а також звернення Карла Густава, переданого через голландського посла в Берліні (на цей раз попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів виступала вимога щодо зобов'язань Варшави не допускати в число претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбургів чи Романових)¹⁸, польське керівництво й надалі вважає Швецію ворогом номер один і своє зовнішньополітичне майбутнє бачить лише у спільному виступі з Москвою проти неї.

У крайньому випадку, коли не вдасться домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливості ведення війни з Росією, але планувало робити це насамперед силами, що є у розпорядженні Виговського. Зокрема, канцлер литовський Кшиштоф Пац 10 вересня у листі до комісарів писав: «Спершу воювати в Україні через Виговського [...] у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який ЙКМості 20 тис.

війська запропонував...»¹⁹ Але знову ж таки, як можна зробити висновок з наступних рядків листа канцлера, метою воєнної акції в Литві (яка мала носити короткочасний характер) було завдання змусити Москву до поступливості на переговорах, щоб після їх завершення звернути спільні сили проти Швеції.

Невизначеність позиції польського керівництва, наявність сильної промосковської партії на Литві спричинює ситуацію, за якої комісари на переговорах з царськими послами погоджуються на елекцію царя²⁰. Отримавши 8 жовтня повідомлення від Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення пересправ з козаками не має будь-якої потреби форсувати хід розмов з царем. Більше того, на думку Яна Казимира, поспішність, по-перше, може відштовхнути від Польщі козаків і татар, «...яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів...», а по-друге, надані Москві гарантії перемир'я, дозволять останній прискорити вирішення справи замирення зі Швецією²¹.

Долаючи спротив опозиції та плекаючи безпідставні надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав'язування мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду Виговського щодо отримання дійової військової допомоги з боку Польщі. А це у свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки, що врешті-решт ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень.

Звичайно ж, аналізуючи тогочасний стан справ у зовнішньополітичному відомстві Речі Посполитої, потрібно мати на увазі як чинники міжнародні, так і внутрішньополітичні, які серйозним чином впливали на вибір зовнішньополітичного курсу. Насамперед що стосується міжнародних аспектів проблеми, то тут неабиякий вплив мало австро-шведське суперництво, яке після завершення Тридцятилітньої війни набрало неабиякої гостроти. Відень був вкрай занепокоєний зростанням військово-політичної могутності Стокгольма, особливо після його грандіозних перемог 1655–1656 рр. на теренах Речі Посполитої. Крім того, Карла X Густава зв'язували союзницькі зобов'язання з французькою монархією, яка була династичним

ворогом обох гілок Габсбургів. Старша — іспанська — гілка вела з Францією війну й австрійські Габсбурги були кривно зацікавлені в тому, щоб Швеція й надалі продовжувала боротьбу з Річчю Посполитою й не мала змоги надати допомоги своєму союзнику — Версальському дворові.

Як уже відзначалося вище, мотиви міжнародного плану тісно перелетілася з внутрішньополітичними реаліями. Насамперед, тут йдеться про боротьбу, яка точилася при дворі Яна Казимира між французькою та австрійською партіями, що відповідно опиралися на підтримку та, у свою чергу, відстоювали інтереси Версаля та Відня. Зокрема, якщо королева Марія Людовика, яка репрезентувала профранцузькі настрої у Бельведерському палаці, наполягала на замиренні з Швецією при посередництві французького двору, активно заперечувала проти елекції московського царя на польський трон (маючи на меті зведення на королівство представника французької правлячої династії — принца Людовіка де Конде), а також вказувала на небезпеку конфронтації з козаками та татарами в разі примирення з Москвою, то її опоненти в середовищі польського істеблішменту та офіційні представники австрійського цесарства, навпаки, наполягали, щоб Польща підписала мирний договір з Москвою та спільно виступила проти Швеції, що дозволило б не допустити посилення французького впливу не лише при польському дворі, а й взагалі в Європі. Крім того, Відень перебільшував загрозу Польщі з боку турків і татар²². Врешті-решт, під тиском цесарського уряду, який в роки «шведського потоку» виступив політичним союзником Варшави, а в даний час розміщував на території Польщі свої військові гарнізони, Ян Казимир був змушений погодитися на продовження переговорів з Москвою та висловити запевнення стосовно того, що без згоди цесаря та інших своїх союзників по антишведській коаліції не піде на мирні переговори зі Стокгольмом²³. Далі під тиском Відня польський король скликав для обговорення цієї проблеми міжнародний конгрес у Торуні, до участі в роботі якого, крім цесаря, було запрошено також електора бранденбурзького. На конгресі розгорілася вперта боротьба між французькою партією королеви та її опонентами, підтримуваними Віденським двором. Коли Марія Людовика виступала за при-

скорення замирення зі Швецією, навіть за умови виплати певної грошової компенсації за звільнення Пруссів, виведення з польської території австрійських військ, а також залучення на свій бік Війська Запорозького, то її супротивники намагалися не допустити польсько-шведського замирення, відкинення французького посередництва, недопущення втягування союзників Польщі в боротьбу проти Москви²⁴. На конгресі представникові австрійського цесаря Леопольда I баронові Ф. Лізоллі вдалося перетягти на свій бік литовську партію на чолі з підканцлером литовським Нарушевичем, котрий репрезентував ті сили на Литві, які прагнули більше до угоди з Московією, ніж зі Швецією. Крім того, на підтримку позиції Відня вдалося залучити також і воєводу познанського Я. Лещинського²⁵.

Неадекватність оцінки зовнішньополітичної ситуації в регіоні, відсутність єдності в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників, насамперед Австрії, заважали зосередити сили на головному на той час дипломатичному напрямі, а саме: врегулюванні взаємин зі Стокгольмом та спрямуванні сил на підтримку гадяцьких домовленостей. Це у свою чергу дозволяє Москві випередити Варшаву у справі примирення зі Швецією та сконцентруванні всіх своїх наявних сил на завоювання України.

Польське керівництво, хоч і вельми прагнуло повернути Україну, але насамперед, сподівалося використати цей факт для посилення власних позицій, не витрачаючи зусиль на допомогу Виговському. Швидше навпаки, польське командування розраховує отримати від спілки з Військом Запорозьким якщо не військові, то хоч би політичні дивіденди. Зокрема, канцлер литовський К. Пац 8 жовтня з-під Торуня писав Бростовському: «Завтра ЙКМось і все військо вчинить тріумф з приводу підписаного миру з козаками, аби шведи бачили, що вже хоч одного, але могутнього збули неприятеля»²⁶ Великий литовський гетьман П. Сапега, будуючи стратегічні плани на літо 1659 р., покладав надії на те, що основний тягар війни винесе українська армія, оскільки сили литвинів були вкрай ослаблені²⁷ Воєвода познанський Я. Лещинський у листі до королівського секретаря Ієроніма Піноцці від 9 січня 1659 р. також акцентував увагу на можливості отримання від І. Виговського

20-ти тисяч піхоти проти шведів²⁸. Навіть С. К. Беневський, який чи не найліпше з-поміж усіх польських політиків орієнтувався у тогочасній обстановці в Україні, на сеймі 1659 р. ні словом не обмовився про необхідність надання допомоги українському гетьманові, натомість, вказув на вигоди, які можна отримати від сполучення з козаками у боротьбі проти Москви та Швеції²⁹

Таким чином, шкала зовнішньополітичних пріоритетів, запропонована українським гетьманом, була відкинута польським керівництвом. Натомість, у Варшаві було ухвалено план, який найповніше враховував польські інтереси, але при цьому мало уваги приділяв задоволенню потреб української сторони, зокрема, щодо нейтралізації військово-політичних дій Москви. Українським козакам у планах польського уряду відводилася досить поважна роль, але при цьому абсолютно нехтувалися їх інтереси, насамперед щодо надання польської військової допомоги. До того ж, зовнішньополітична гра, задумана польськими політиками, була надзвичайно складною, вимагала не лише філігранної майстерності та чіткої взаємодії всіх ланок державної влади Речі Посполитої, а й значного везіння при її реалізації. Будь-який збій у її втіленні в життя неминуче обумовлював би крах усієї комбінації.

Значно енергійніше й послідовніше в боротьбі за Україну в цей час діє царський уряд. Московське керівництво вже 25 серпня (с. с.), отримавши повідомлення про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також поголоски про польсько-українські контакти, відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим процес пошуку шляхів замирення з урядом Карла X Густава. Довідавшись же про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі «зрадником Івашкою», та відправив в Україну війська під командою воєводи Г. Г. Ромодановського. Під прикриттям військ белгородського воєводи проходять «вибори» гетьмана, в результаті яких новим українським регіментарем (щоправда, наказним) проголошується Іван Безпалій³⁰. Укладення перемир'я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальєссарі, значно випередивши в цьому відношенні поляків, дозволило відправити в Україну досить значні сили,

які в середині березня 1659 р. під командою князя Олексія Микитовича Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямі Константинова-Конотопа.

Тим часом, восени 1658 р., польське командування значно активізує бойові операції на шведсько-польському фронті, на теренах Помор'я. І хоч на цей раз фортуна була на боці польських військ і їх союзників, які в битві при Ниборзі 24 листопада 1658 р. завдали поразки армії Карла X Густава, втрати поляків також були досить значними. До того ж, зазначена перемога не увінчувала кампанію — попереду чекали нові битви, зокрема поляки обложили Торунь, який піддався шведам ще 1655 р. Наприкінці 1658 р. Торунь було взято, після чого польський король відправив війська в Прусію. Але війська вимагали виплати жолду, а коштів на це у державній скарбниці не було.

За таких умов, українському гетьманові було марно сподіватися на ефективну допомогу польського війська. Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушкевича та австрійського двору наприкінці березня 1659 р. призначив нову комісію для продовження переговорів з Москвою³¹. Тому для відбиття вторгнення в Україну царських військ під командою О. М. Трубецького (за одними джерелами у розпорядженні князя було 150 тис., за іншими — 200, ще іншими — 320 тис. війська) Виговський міг опертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. вислав в Україну 80-ми тисячну орду. Варто наголосити, що хан у цей час відправив лист до польського короля, де продемонстрував добре знання внутрішньополітичної обстановки в Україні, схилиючи Яна Казимира негайно надіслати на допомогу Виговському піхоту та артилерію, оскільки чимало козаків й досі тримається Москви, і перетягти їх на свій бік можна лише за умови надання гетьману якнайшвидшої допомоги³². З таким же пропозицією до великого коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. й великий візир, запитуючи одночасно про плани Корони вести війну за Україну³³.

У розпорядженні Виговського, згідно підрахунків польського історика Л. Кубалі, було всього-на-всього 16 тис. вірних козаків³⁴. Після обоїльної присяги з ханом про братерство, яку склали сторони 24 квітня 1659 р. на Круничполі³⁵, військове становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але все

ж сил було недостатньо для гарантій безпеки в умовах вторгнення в Україну царських військ на чолі з Трубецьким та військовими виступами опозиції. Тому 9 квітня з Чигирина гетьман відправляє до коронного підканцлера А. Тщєбінського листа, в якому змальовує внутрішню нестабільність в Україні, боязнь черні щойно підписаної з королівськими комісарами угоди, а також просить, аби король віднайшов способи для прискорення завершення роботи сейму та вирушав з військами в Україну «...як раніше те обіцяв зробити»³⁶. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням обозного коронного Анджея Потоцького (всього близько 5 тис. жовнів), свіжих сил не надходило. Й у гетьманського уряду, ймовірно, не було особливих ілюзій щодо реальності отримання швидкої військової допомоги від Речі Посполитої, оскільки звідти до Чигирина просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та зав'язування там військової конфедерації³⁷.

Негативний резонанс від даної обставини значно підсилювався тим, що укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив королівської опозиції в Короні, переважної більшості литовської політичної еліти та офіційних кіл Ватикану й вищого польського духовенства, і це врешті-решт призвело до ревізії найбільш принципових положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського та нехтування українських вимог щодо вирішення конфесійних проблем. В кінцевому результаті все це позбавляло шансів на успішну реалізацію планів уряду І. Виговського. За таких умов з початком 1659 р. в той час, коли Варшава наполегливо добивається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирина також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на «братерство» з кримським ханом і ордою, гетьман відправляє Антона Ждановича до Стамбулу «...к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу»³⁸. Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму канцлер новоствореного Князівства Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського цісаря бароном Ф. Лізоллею, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леополь-

дом І України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній корисності від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин³⁹ Паралельно з контактами з представником австрійських Габсбургів українські дипломати намагається надати нового наповнення стосункам з Бранденбургом. Зокрема, український канцлер запевнював представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидату з Габсбурзької династичної лінії⁴⁰ (стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбургом і Австрійським цісарством).

Таким чином, аналіз зовнішньополітичного курсу Української держави в другій половині 50-х рр. XVII ст. дозволяє зробити висновок щодо кореляції характеру зовнішньополітичної діяльності українського керівництва та розвитку міжнародних процесів у регіоні. Переорієнтація гетьмана І. Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася не його особистими політичними симпатіями чи майновими інтересами, а цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділялися насамперед зовнішні, але значну роль відігравали й тісно пов'язані з ними внутрішні фактори. Найвагомішими серед зовнішньополітичних складових гадяцького процесу були прагнення нейтралізації політичних претензій московського керівництва, відновлення союзницьких стосунків з Кримським ханством, а також недопущення польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам. Як і в середині 1650-х рр., тобто часі укладення Переяславсько-Московського договору, так і в роки становлення українсько-польської унії, модель зовнішньополітичної діяльності Чигирини базувалась на засадах багатовекторності та поліваріантності. Безперечно, це посилювало її життєздатність, але, водночас, свідчило про те, що гетьманський уряд не вповні покладався на можливість успішної реалізації унійної концепції з Річчю Посполитою.

Розділ 8

Проблема збереження козацької займанщини на білоруських землях у стосунках з Варшавою та Москвою (вересень 1658 р. — грудень 1659 р.)

Незважаючи на пишну фразеологію Гадяцьких пактів (зокрема, щодо «вільних і рівних» «з'єднаних народів») проблему належності білоруських земель у них було вирішено не на користь Української держави (Князівства Руського). Попри намагання українського керівництва зберегти за собою пінські та бихівські землі, польський уряд їм у цьому відмовив. Таємна декларація гетьмана І. Виговського від 7 (17) вересня (яка доповнювала основний зміст угоди) серед іншого конститувала: «А щодо полку Чауського з Білої Русі з інших місць з Великого князівства Литовського і з Білої Русі козаків зараз не можна випровадити, а то перейдуть зараз же до царя московського. Проте по скінченні війни з царем, ясновельможний гетьман Запорозький повинен вивести всіх козаків з Білої Русі і Великого князівства Литовського»¹.

Варто відзначити, що документальні матеріали, які є в нашому розпорядженні, дозволяють з усією відповідальністю стверджувати, що полковнику білоруському Івану Нечаю та збройним силам, які були йому підпорядковані, в стратегічних планах українського командування середини 1658 р. відводилася досить поважна роль. В майбутній українсько-російській війні, безрадівна перспектива якої в умовах вступу на Лівобережжя військ під командою белгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського видавалася неминучою, військам білоруського полковника відводилася роль українського авангарду

на північно-східному фронті. Про це довідуємося, зокрема, з декларації гетьмана І. Виговського, надісланої в серпні 1658 р. польському королеві Яну Казимиру, в якій йдеться про наміри українського керівництва розпочати війну з московським царем, міститься прохання про надання воєнної допомоги для її ведення та висловлюється пропозиція щодо нанесення Нечаєм удару по московських тилах у Білорусі та Литві².

Більше того, факти промовляють, що білоруський полковник чи то виключно з міркувань військово-стратегічних, чи також і політичних — співчуття планам українського гетьмана — був однією з ключових фігур Гадяцького процесу. Зокрема, саме на це вказує запис у щоденнику секретаря польської королеви Марії Людовики П'єра де Нуайє від 8 жовтня 1658 р., з якого довідуємося, що цього дня в королівській ставці під Торунем отримано повідомлення від Виговського про успішне завершення переговорів з польськими комісарами в Гадячі, а також лист від «іншого начальника козаків», який запевняв у своїй готовності випровадити в поле на будь-якого неприятеля короля 20 тис. козаків³. Про те, що саме Івану Нечаю випала нагода разом з Виговським звернутися до короля з цією приємною звісткою свідчить інформація, передана 10 листопада литовським канцлером К. Пацом комісарам, які вели в цей час переговори з московськими послами щодо продовження перемир'я, досягнутого у Вільно двома роками раніше⁴.

Обіцяна Нечаєм значна мілітарна сила викликала прилив політичного ентузіазму в середовищі королівської партії. На думку її лідерів, сили козаків можна було використати не лише для досягнення реваншу в боротьбі з Москвою, а й для політичного тиску на власну опозицію в переддень проекрованої двором реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на зміцнення королівської влади та обмеження прерогатив сейму⁵. Тому вже 8 вересня, згідно інформації все того ж секретаря королеви, Марія Людовика уступила трьом предводителям козаків (на наш погляд, найбільш вірогідними кандидатурами були Іван Виговський, Юрій Немирич та Іван Нечай) право на володіння своїми маєтностями в Україні та Білорусі, які приносили 40 тис. прибутку щорічно, а наступного дня П. де Нуайє власноручно запечатав указ королеви «до того,

який пропонував 20 тис. війська (тобто І. Нечая. — В. Г.), аби вирушав в поле з військами»⁶. Таким чином, наказ Нечаю було віддано з Варшави ще до отримання повідомлення про успішне завершення українсько-польських переговорів у Гадячі. Підтвердження інформації П. де Нуайє з певними уточненнями знаходимо і в листі литовського канцлера К. Паца до Богуслава Радзивілла, відправленого 11 листопада 1658 р. з королівського обозу з-під Торуня: «Писали й до Нечая, який стоїть поблизу Полоцька чи Борисова, який відкрито виступив проти Москви, аби й надалі так продовжував...»⁷

Немає можливості достеменно встановити, чи був посвячений Іван Нечай у зміст таємних домовленостей Виговського. Білоруський дослідник Г. Саганович висловлює припущення, що вже влітку 1658 р. Нечай добре знав про принципові наміри гетьмана йти на союз із польським королем, а тому почав діяти проти Москви більш відкрито⁸. В разі наступу литовського війська проти царських воєвод перед білоруським полковником стояло завдання разом з Денисом Мурашкою блокувати переправи через Березину та Дніпро, щоб тим самим не допустити вступу в Білорусь підмоги з Москви⁹. Проте за відсутності документальних підтверджень цьому факту його можна сприймати лише гіпотетично. Із впевненістю можна стверджувати лише те, що інформацію про підписання угоди з Річчю Посполитою білоруський полковник розцінив як сигнал для переходу до рішучих дій проти російських військ. Якщо Виговський, підписавши угоду з поляками 6 (16) вересня, дає відпуск до Москви царському послові В. Кікіну, зобов'язавши останнього передати цареві Олексію Михайловичу лист «о многих своих обидах [...], чтоб великий государь [...] над нами, подданными своими, умилосердился, велел учинить справедливости...», обіцяючи «... ожидать царского величества указа от сего числа три недели и четыре дня [...], а после [...] будут царского величества с окольничим и воєводою со князем Григорием Григорьевичем Ромодановским и с изменниками своими с Черкасы [...] битись»¹⁰, то Нечай розпочав бойові дії проти неприятеля негайно.

Принаймні, вже 12 (22) жовтня¹¹ віленський воєвода князь Ю. Долгорукий інформував царя, що в Білорусі «...твоих вели-

кого государя людей во многих местах черкасы побивают»¹². Воєвода скаржився на те, що «черкаський полковник» Д. Мурашка проігнорував царський наказ «...быть на [...] великого государя службе...» у полку віленського воєводи, і 9 (19) вересня разом «...с черкасы из Менска пошли в Быхов к полковнику Нечаю...»¹³ Ще через тиждень, після 19 (29) жовтня, Долгорукий доносив у Москву, що «...присяжная де шляхта (тобто та шляхта, яка склала раніше присягу цареві. — В. Г.) всех городов и поветов учали собираться и, соединясь с черкасы, с полковники: с Нечаем и с Мурашкою, и прибрав к себе многих из сел и из деревень крестьян, хотят проходит на нас»¹⁴. Крім того, воєвода повідомляв цареві, що по дорогам від Смоленська і від Полоцька противник «...учинил крепкие сторожи, чтоб от тебя к нам в полки, и к тебе от нас гонцов не пропускать»¹⁵.

Таким чином, восени 1658 р. українсько-російський конфлікт на білоруських землях набуває нової якості, а саме: переростає у широкомасштабну кровопролитну війну. 7 листопада Долгорукий доносить у Москву, що «...Шкловский уезд, около города Шклова, села и деревни позжены и конских кормов нет от войны черкаских полковников Нечая и Мурашки с черкас»¹⁶. Внаслідок цього воєвода просив дозволу на вихід до Смоленська, оскільки «...впредь стоят с твоими ратными людьми у Шклова будет голодно, и лошадей ратным людем прокормить нечем...»¹⁷ В той самий час оршанський воєвода Полуехтов скаржився цареві, що козаки Нечая «...в могилевском и дубровенском и оршанском уездах стрельцов и солдат [...] многих побили до смерти, а иных пожгли...»¹⁸

Звертає на себе увагу той факт, що активізація діяльності українських військ у Білорусі восени 1658 р. співпала з подальшим розгортанням партизанської боротьби місцевого населення проти московського окупаційного режиму. Причому, з літа 1658 р. намітилася тенденція масового переходу «присяжної шляхти» в опозицію до Москви, а восени 1658 р. значна частина взялася за зброю, поповнивши партизанські загони та полки І. Нечая і Д. Мурашки. Причина такої метаморфози, на думку Г. Сагановича, полягала в жорстокому окупаційному режимі Москви, утисках і зловживаннях царської адміністрації, втручанні православного духовенства у справи католиків, позбав-

ленні місцевого населення права косяолу тощо¹⁹ Проти присутності царських військ у Білорусі виступають міщани Мстислава та Кричева, які, як зазначалось у царській грамоті, «...нам изменили, воевод наших и ратных людей побили...»²⁰ Крім того, в листопаді 1658 р. на допомогу Іванові Нечая до Старого Бихова полковник Самійло Виговський привів з України 2 тисячі козаків.

Занепокоєний розвитком подій у Білорусі, уряд Олексія Михайловича спочатку віддає наказ віленському воєводі Долго-рукому вступити на чолі царських військ до Шклова, а згодом проти Нечая посилається сильний експедиційний корпус воєводи князя Г. Козловського, перед яким ставиться завдання вибити з Білорусі козаків та придушити там антимосковські виступи. Рішення про відправку до Могилева проти «воров и изменников» стольника Григорія Козловського було прийнято в Москві ще у вересні 1658 р. Наскільки серйозну увагу приділяло російське керівництво каральній експедиції Козловського, можна судити вже з того, що «наказ со статьями стольнику и воеводе [...] как он посылан в Смоленск, а из Смоленска к Могилеву з государевыми ратными людьми для спасения того города и о промыслу над изменниками...» вироблявся в Приказі таємних справ під контролем самого царя²¹. Царська інструкція Козловському зобов'язувала воєводу негайно вирушити на чолі 200 рейтар із Москви, «наскоро» прибути до Смоленська, де прилучити до свого загону шляхетське ополчення Смоленська та Вітебська, а також «...козаков конных всех, да солдат с полуполковником 8 рот...» (які знаходилися у розпорядженні окольничого князя Солнцева), і на чолі цих військ іти в Могилев, попередньо узгодивши свої дії з тамошнім воєводою Змієвим з тим, щоб з різних боків одночасно «...с нашими государевыми ратными людьми известъ притить на Нечая...»²²

На шляху до Могилева воєводі наказувалося розсилати листи «...к Смоленским и Мстиславским, и повету Оршанского, Могилевского, Рославского, и к иным всяким служилым людям, чтоб они казацкого полковника Нечая и иных старшин казацких не слушали и в казаки б не писались, а которые написались, и те б от них отстали и шли в дома свои, где хто живал наперед сего. А будет казаки станут к ним приезжать и учнут выбивать,

и тех казаком за своевольство побивать, а и иных к нему, князю Григорью, присылать...»²³

Звертає на себе увагу той факт, що московське керівництво, збираючи «руські землі» під скіпстр Романових, проводило досить гнучку соціальну політику. Так, якщо на українських землях царська адміністрація в боротьбі з незалежницькими (або автономістськими) устремліннями старшини робила ставку на союз із соціальними низами суспільства (підтримка виступів Я. Барабаша, М. Пушкаря, І. Донця, І. Силка, тощо), то в білоруській політиці виразніше простежується прагнення російського керівництва заручитися підтримкою місцевої шляхти (передовсім православної, «руської»), увійти з нею в союз на ґрунті захисту останньої від «свавільства» підданих. Зокрема, й воєвода Козловський, вступивши на білоруські землі, активно закликає шляхту йти разом з ним на «разорителей», гарантуючи зі свого боку, що «царское величество таким разорителем не выдаст; ему, государю, то надобно, чтобы (вы — В. Г.) во всяком покое и богатстве жили, а не мужики ваши»²⁴. Крім того, воєвода надавав шляхті право «учинить заказ крепкой» своїм, щоб «...никакой человек пахатной и непахатной в казаки не писалися, и к Нечаю и к иным своевольникам не приставали и жили бы на своих местах за теми, кому они даны, служили бы их шляхты потому, что по государеву указу даны те села и деревни им, шляхте»²⁵.

Усвідомлюючи неминучість відновлення бойових дій з Річчю Посполитою та безперспективність продовження війни зі Швецією, уряд Олексія Михайловича вже з весни 1658 р. пішов на згортання бойових операцій на шведському фронті і розпочав пошук шляхів замирення зі стокгольмським двором. У листопаді 1658 р. у с. Валієсари поблизу Нарви А. Л. Ордин-Нащокін розпочинає переговори зі шведською стороною, які 20 грудня того самого року завершуються підписанням угоди про трьохрічне перемир'я²⁶. Замирення зі шведською стороною дозволяє Москві значно посилити військову присутність у Білорусі. Вже навесні 1658 р. віленський воєвода М. Шаховський рапортував до Москви про прибуття зі шведського фронту до Вільно 5 полків²⁷. У середині року Шаховський відрядив під команду Ю. Долгорукого на білоруські землі 6 полків, загаль-

ною чисельністю понад 4,5 тис. чоловік і майже 4-тисячне шляхетське ополчення. Проти білоруських партизан і козаків І. Нечая було направлено стрільців під команду В. Пушачнікова, солдат на чолі В. Сукіним та ін²⁸. Розпочинаючи каральні заходи в Білорусі, царські воєводи закликали місцеве населення, «...помня страх божий и государеву милость и указ...», залишити козацькі формування й «...безо всякого опасенья... итти в свои домы...», гарантуючи при цьому, що «... вина их отдана будет, что ане были в казаках...»²⁹ В противному ж разі («А которые мужики или иных чинов не учнут государеву указу слушать...») воєводи погрожували «...на них [...] ходит и села и местечки жечь и разорять...»³⁰

І дійсно, восени 1658-го — взимку 1659 р. царські війська проводять широкомасштабні каральні експедиції в Білорусі, в результаті яких «село Быково выжгли», «Мощаное выжгли», «село Городец выжгли»³¹. Захоплених у полон «изменников-казаків» і «воров-шишов» одних вішали, інших — били батогами, відрізали вуха, мордували та змушували повертатися в домівки³².

Проте, як видно з розвитку подальших подій, каральна експедиція Козловського, а також заходи інших царських воєвод у Білорусі не призвели до бажаних для Москви результатів. Згідно свідчень царської грамоти, Іван Нечай склав присягу польському королю (на основі Гадяцької угоди 1658 року), «...царьского величества ратных людей многих на проездах побивал, и в городы во Мстиславль и Кричев к мещаном прелестные места писал и в тех городех по его письму мещаня нам великому государю [...] изменили и воевод наших и ратных людей многих побили; а иных воевод он Иван отослал к польському королю»³³

Активізація партизанського руху білоруського населення проти російських військ, вступ в Білорусь, на Вітебщину, 12 хоругв королівського регулярного війська на чолі з полковником С. Кміцічем, організація шляхетських хоругв полковниками С. Лукомським, Ф. Слонським, К. Лісовським, координація спільних дій з великим гетьманом литовським П. Сапегою — все це дозволяє Нечая не лише втримати у своїх руках Старий Бихсв, Чауси, а й здобути інші стратегічно важливі пункти — Мстиславль і Рославль. Українські війська³⁴ на початок 1659 р.

контролюють також важливі шляхи сполучення, внаслідок чого до Москви масово поступають воєводські скарги, що багато доріг у Білорусі «перейнято» нечаївцями³⁵.

Для боротьби з військами білоруського полковника та місцевими партизанами («шишами») російське командування на початку 1659 р. сформувало спеціальний загін під командою воєводи й окольничого, князя І. Лобанова-Ростовського. У березні 1659 р. Лобанов-Ростовський розгорнув наступ на Мстиславль. На допомогу обложеному під місто приходив на чолі 6-ти тисяч козаків полковник І. Нечай, а також загони полковників С. Оскірка та С. Кміціча. Згідно донесень царських воєвод, прибувши під Мстиславль, Нечай «...многое разоренье и злости невинных кровопролития починил...»³⁶ Звідси ж український старшина відправив листи до Смоленська воєводи князеві П. Долгорукому та в інші місця, в яких, називаючи себе «польського короля вірним підданим», закликав царських ратників і місцеве населення переходити на бік Яна Казимира³⁷

У квітні 1659 р. під Мстиславлем відбувся генеральний бій, в результаті якого Лобанову-Ростовському вдалося полки³⁸ Нечая та Оскірка «...с поля сбити...»³⁹ Зазнавши в бою значних втрат («А побиты де на том (полі — В. Г.) Аскиркина и Нечайкова полку многие люди...»)⁴⁰, білоруський полковник був змушений відступити від міста.

У травні воєвода князь А. Баратинський здобув інший стратегічно важливий пункт Південно-Східної Білорусі — Рославль. А наприкінці червня 1659 р., в той час, коли в Сіверській Україні наближалася до завершення знаменита Конотопська епопея, російські війська під командою Лобанова-Ростовського взяли в облогу Старий Бихів. Тогочасна складна ситуація в Україні позбавляла Нечая надій на допомогу від гетьмана Виговського. Російські воєводи, ґрунтуючись на свідченнях захоплених у полон українських козаків, доносили в Москву про те, що «...Нечайко де от Выговского помощи к себе не чает...»⁴¹ Досить примарними були й перспективи близького отримання допомоги з боку польського чи литовського військ. Реально можна було покладатися лише на міцність захисних мурів Старого Бихова і вправність його захисників. І, як на Сіверщині, у Конотопі, так і в Білорусі, у Старому Бихові,

українська козацька піхота ще раз довела своє вміння утримувати укріплені форпости. Війська полковників І. Нечая та С. Виговського вміло проводили оборону міста, не лише не допускаючи до нього противника, а й регулярно здійснюючи досить дошкульні для росіян вилазки за його межі. Воєвода Лобанов-Ростовський доносив у Розрядний приказ, що «...из Быхова к нашим шанцам бывають ежедневныя вылазки многими конными и пешими людьми...» (В одній із сутичок з російськими військами був важко поранений молодший брат білоруського полковника Юрій — «А Нечайков де брат родной Ерей, — доносили царські воєводи, — на бою посечен по голове...»⁴²).

30 серпня (с. с.) 1659 р., тобто в умовах розгортання антигетьманського повстання на Лівобережжі, київський воєвода В. Б. Шереметєв писав до Івана Нечая у Старий Бихів, закликаючи його здати фортецю царським ратним людям і «...с полковники днепровскими совокупаєсь, служить [...] великому государю...»⁴³ З аналогічними пропозиціями до білоруського полковника зверталися також і лідери антигетьманського заклоту на Лівобережжі — Тимофій Цицюра, Василь Золотаренко та Оникій Силич⁴⁴.

Проте, як видно з подальшого розвитку подій, Іван Нечай не поспішав прислухатися до порад київського воєводи та промосковськи налаштованих лівобережних полковників й надалі продовжував царським ратникам «утиски чинити».

Тим часом, 17 (27) жовтня 1659 р., коли у Переяславі зібралася генеральна рада, де було затверджено елекцію Ю. Хмельницького та ухвалено нові умови українсько-російського договору, війська Нечая продовжували утримувати у своїх руках Старий Бихів. Уже на раді під тиском російської сторони новообраний гетьман і старшина пообіцяли надіслати білоруському полковнику лист з наказом, «...чтоб он город Быхов великому государю очистил...»⁴⁵ Водночас, старшина вимагала від царського представника на раді князя М. О. Трубецького гарантій того, що уряд Олексія Михайловича не буде переслідувати І. Нечая.

Для гетьманського уряду Ю. Хмельницького, як і для його попередника І. Виговського, білоруська проблема стала одним із серйозних каменів спотикання на шляху до налагодження

мирних стосунків з Москвою. У запропонованому проекті нового українсько-російського договору (так званих «Жердівських статтях») гетьманський уряд висловився за те, щоб і в Старому Бихові, так само, як і в інших містах, які перебували в руках української сторони, полковники «...якую владзу в Войске належатую мели, так и теперь абы по тех же городах неотменно зоставали и ни в чем ни от кого перешкоды жадной не поносили...»⁴⁶ Однак у ході переговорів, які проходили в оточеному російськими військами Переяславі, під тиском царського посла М. Трубецького Юрію Хмельницькому довелося піти на значні поступки. Неймовірними зусиллями українському керівництву вдалося переконати Трубецького навіть не ставити на загальній раді питання про передачу Новгород-Сіверського, Чернігова, Стародуба та Почепа під владу царських воєвод (які, як твердили царські послы, «...изстари належат к Московскому государству, а не к Малой Росіи...»), погрожуючи в противному разі, що «...в Войске де Запорожском междуособію успокоенія не чаять...»⁴⁷ А от стосовно білоруських земель, які перейшли під гетьманську зверхність, відстояти українські інтереси не пощастило. Доля козацької займанщини в Білорусі на Переяславській раді 1659 р. вирішувалася однозначно на користь російської сторони. Так, 6-а стаття договору Ю. Хмельницького з Москвою конститувала: «В городех и в местечках на Белой Росіи ныне и впредь залогам черкасским не быть... полковником и сотником и козакам в Белой Росіи — запорожским козакам не отзываетца, покаместа належить к полкам, к Нежинскому, к Черниговскому, к Киевскому, а Белоруским и Старо-Быховским и Чауским, хто будет называтца Войском Запорожским, и тех выслать в государевы черкаские города с их пожитками»⁴⁸. Хто з козаків не бажав перебиратися з Білорусі на помешкання в Україну, той повинен був повернутися до того стану, до якого належав раніше, до моменту покаяння. Договір містив також ще одну спеціальну статтю, яка зобов'язувала українське керівництво «...город Старой Быхов очистить великому государю и велеть черкас и иных чинов служилых людей из того города вывести [...] в Быхове, кроме государевых людей московского народа, быть никому не пристойно...»⁴⁹

Однак і після того як українське керівництво на чолі з Ю. Хмельницьким прийняло продиктовані М. О. Трубецьким вимоги, І. Нечай і надалі продовжував захищати старобихівську твердиню. Згідно формулювань грамоти царя Олексія Михайловича від 31 серпня 1660 р., Переяславські статті 1659 р. та царську грамоту про підданство полковник «...поставил в презренье...» й «...царского величества ратным людем [...] всякіе нестерпимые злости чинил...»⁵⁰

Наприкінці року на допомогу Івану Нечаяу з Бобруйська вирушив з козаками та шляхтою Денис Мурашко⁵¹. Але об'єднатися з військами Нечая полковник Мурашко вже не встиг. У ніч з 3 на 4 грудня 1659 р. російським військам вдалося оволодіти містом. Згідно свідчень зем'ян Сухницьких, котрі під час штурму знаходилися у Старому Бихові, противник зумів проникнути у місто через «зраду» деяких заможних бихівлян, зокрема членів міського магістрату родини Ілліничів та Ранчковських⁵², а також коменданта міста німця Шульца⁵³. Увірвавшись у фортецю, царські війська місто підпалили, а його захисників «...адных пасеклі, інших живыми набралі...»⁵⁴ Згідно інформації місцевого равина Лейби Пухавіцера (котрий пережив грудневу трагедію 1659 р., дивом урятувавшись зі Старого Бихова, а згодом опублікував у Венеції книгу, де змальовував жахливі картини вчиненого царськими військами у цьому білоруському місті погрому), після взяття Старого Бихова від рук царських радників лише одних членів єврейської общини загинуло близько 300 чоловік⁵⁵. Захоплених у полон керівників оборони — С. Виговського, Драня, Корсака, Малявку та інших було страчено через повішання. Лише завдяки заступництву гетьмана Юрія Хмельницького аналогічної участі вдалося уникнути також захопленим у полон Івану та Юрію Нечаям, котрих, натомість, під вартою відправили до Москви⁵⁶.

Таким чином, проблему козацької присутності на білоруських землях було «вирішено» остаточно. В наступні роки козацька еліта ще не один раз намагатиметься повернути втрачені позиції, але всі спроби виявилися невдалими⁵⁷

Розділ 9

«Переяславська модель — II» у випробуванні подразників внутрішніх і зовнішніх

Зрив Гадяцької угоди 1658 р. між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою та наступне за цим укладення українсько-російської угоди в Переяславі в жовтні 1659 р. зумовило ситуацію, за якої, незважаючи на доволі відчутну воєнну поразку Москви під Конотопом влітку минулого року, ініціатива в боротьбі за Україну знову перейшла до рук царського уряду.

Перегрупуванню політичних сил у регіоні сприяла ще й та обставина, що від активних дій у Східній Європі на деякий час усунулося кримське керівництво. За наказом Високої Порти наприкінці літа — початку осені 1659 р. більша частина Орди під орудою калги-султана Газі Гірея перебувала на землях придунайських князівств, правителі яких, на думку офіційного Стамбула, значно перевищили свої прерогативи, передовсім у зовнішньополітичній сфері. Усунутий від влади за наказом Порти валаський господар Стефан збирав війська на території Трансильванії, провадив вербування вояків у Самборі та Стрії¹, і це змушувало кримське керівництво пильнувати за розвитком подій саме в Придунайському регіоні (причому, під командою Газі Гірея, крім татарських орд, перебували також польські та українські підрозділи²). За таких обставин, український напрямок зовнішньополітичної діяльності ханського уряду на деякий час втрачає значення пріоритетного. На момент приходу до влади Юрія Хмельницького в Мехмеда IV Гірея не було достатньо сил для того, щоб спробувати якимось чином істотно

вплинути на ситуацію в козацькій Україні, а тому офіційних Бахчисарай зайняв у справі зміни керівництва Війська Запорозького очікувальну позицію³

Вочевидь, не останню роль при цьому відігравав і характер тієї ситуації, яка склалася в Гетьманщині після проголошення Юрія новим володарем гетьманської булави, а також відсутність чітких заяв нового уряду щодо пріоритетних напрямів його зовнішньополітичної діяльності. Адже гетьманське оточення чи то не бажало передчасно розкривати своїх карт, чи то тривалий час не могло визначитися зі своїми пріоритетами. Але, як би там не було, впродовж вересня — жовтня 1659 р. Військо Запорозьке проводить щодо Криму політику акцентованої дружельюбності. І, варто відзначити, це було б доволі дивним з огляду на антикримські акції опозиційних до поваленого гетьмана сил (наприклад, запорожців на чолі з І. Сірком), якщо припустити, що саме вони істотно впливали на політичний курс нового уряду.

Тим не менше, тільки-но гетьманська булава потрапила до рук Ю. Хмельницького, як він зразу ж відправив до Бахчисараю свого посланця — якогось сотника Уманського полку, доручивши йому переконати ханський двір в тому, що «Військо Запорозьке у вірнім підданстві (королеві польському. — *В. Г.*) хоче залишитися, з ханом [...] згідно присяги буде тримати приязнь, на кожного неприятеля [...] короля і хана [...], а особливо на москаля...»⁴ Принаймні, саме таким чином змальовував ситуацію екс-гетьман І. Виговський. Опосередкованим підтвердженням цьому слугує зміст листа Мехмеда IV Гірея до Ю. Хмельницького, в якому він схилив новообраного гетьман до «...миру з польським королем як своїм паном давнім...»⁵, водночас, обіцяючи вплинути на турецького султана, аби той надав допомогу Війську Запорозькому в боротьбі з Москвою, а також обіцяючи добиватися військової допомоги козакам і від польського керівництва⁶.

Залучення Туреччини до воєнного розв'язання конфлікту на боці Війська Запорозького дебатовалося і в ході переговорів, що їх проводив у Чигирині гетьманський уряд з послом турецького султана. Ймовірно, Мегмед IV відправив в Україну свого посла у відповідь на висловлені І. Виговським ще напе-

редодні ратифікації Гадяцької угоди на вальному сеймі 1659 р. пропозиції стосовно розвитку воєнної співпраці. Посол прибув в Україну, коли на чолі Війська Запорозького ще перебував І. Виговський, а після його зміщення — підтримав обрання Ю. Хмельницького та передав йому обіцянку султана прислати на допомогу в боротьбі з Москвою 40-тисячне військо⁷ Зрозуміло, що позиція офіційного Стамбула щодо розвитку ситуації в Україні також мала певний вплив на політичний курс Бахчисараю в українських справах.

Докорінних змін зазнає кримська політика в Україні після отримання звістки про умови українсько-російського примирення. Згідно твердження І. Виговського, після того, як кримський хан отримав від екс-гетьмана правдиву інформацію з цього приводу, зокрема про «нову козацьку ребелію» супроти польського короля та повернення Війська Запорозького в підданство до московського царя, Мехмед IV Гірей негайно віддав наказ Орді про підготовку до нового походу в Україну та закликав до участі в ньому польське командування, наголошуючи при цьому на тій обставині, що вирушати потрібно негайно: «...якщо зараз з тим неприятелем до зими не вчинимо розправи, труднощі великі [...] очікують з тим навесні...»⁸

На щастя для української сторони, польське командування не зуміло оперативно відреагувати на заклики хана і восени 1659 р. на землі Козацького Гетьманату вторглися лише незначні відділи орди та польських коронних військ. Вони, хоч і в черговий раз спустошили Поділля та Волинь⁹, але суттєво не вплинули на ситуацію загалом.

Позиції Москви в суперечці з Річчю Посполитою та Кримським ханством за домінування в регіоні на кінець 1659 — початок 1660 р. суттєво зміцнювалися ще й завдяки тому, що саме російським, а не польським дипломатам вдалося першими вийти з війни зі Швецією і тим самим забезпечити своєму військовому командуванню сприятливі умови для перегрупування сил і зосередження їх на головному, і тепер єдиному, фронті — фронті боротьби за Україну.

За такого розкладу політичних сил у регіоні на засіданнях російсько-польської комісії, призначеної на квітень 1660 р. в Борисові, позиція російської дипломатії виглядала значно силь-

нішою, і вона могла собі дозволити поставити перед польськими та литовськими комісарами далекосяжні вимоги щодо значних територіальних поступок, а саме: визнання за царем «...Малую Русь і Волинь і Поділ, а польському королю в ту Малую Русь і Волинь і Поділ, де великого государя Війська Запорозького люди, в міста і повіти не вступатися на вічні часи. А бути тій Малій Росії і Волині і Поділлю царської величності до Московської держави по річку Буг на віки»¹⁰. Під зверхність московського монарха повинні були перейти міста Кам'янець-Подільський і Брест-Литовський. Причому, як попередню вимогу, царські уповноважені ставили питання про визнання за Олексієм Михайловичем титулів самодержця Білої і Малої Росії¹¹.

З України для участі в Борисовській комісії відбула делегація від Війська Запорозького «...людей розумних, послів від себе і всього народу...» на чолі з В. Золотаренком, Ф. Коробкою та К. Матютою. Всього до складу представницької делегації входило понад 50 осіб, серед яких був і майбутній генеральний підскарбій, а на той час сотник і наказний полковник Р. Ракушка-Романовський¹².

З числа козацьких послів найвище місце в службовій ієрархії Війська Запорозького посідав ніжинський полковник В. Золотаренко. Проте, враховуючи дипломатичний досвід і реальні здібності членів посольства, думки дослідників щодо фактичного керівника посольства — суттєво різняться. Так, О. Оглоблин вважав, що ним був не хто інший як ніжинський сотник Р. Ракушка-Романовський¹³. Натомість, М. Петровський, будучи також переконаним в тому, що В. Золотаренко міг лише формально очолювати українську делегацію, стверджував, що в дійсності керівництво нею здійснював досвідчений дипломат Ф. Коробка¹⁴, котрий у списках членів делегації значився в ранзі військового товариша. Останній, як відомо, неодноразово виконував важливі дипломатичні доручення ще в роки гетьманування Б. Хмельницького¹⁵, і, вочевидь, саме він керував делегацією, відправленою до Борисова для участі в польсько-російській комісії. Адже навіть через багато років гетьман І. Мазепа, згадуючи про Борисовську комісію в листі до царя Петра I, називав саме Ф. Коробку як главу української делегації¹⁶.

Після тих непорозумінь, що мали місце в українсько-російських взаєминах після недопущення представників гетьманського уряду Б. Хмельницького за стіл переговорів, що проходили восени 1656 р. в селищі Немежі, поблизу Вільно, цього разу Олексій Михайлович наказав керівникові російської делегації боярину М. Одоєвському надавати козацьким послам усякого гонору і поваги¹⁷

Згідно наказу, даного В. Золотаренку та його товаришам від імені Війська Запорозького гетьманом і старшиною, українська делегація на переговорах у Борисові повинна була домагатися того, щоб Волинь і Поділля залишалися під владою козацького гетьмана, щоб на території Речі Посполитої була ліквідована церковна унія, щоб були звільнені з полону українські бранці, а також гарантована свобода торгівлі між Козацьким Гетьманом та Річчю Посполитою¹⁸ (Цікаво, що наступного разу вимога про встановлення режиму вільної торгівлі, за нашими спостереженнями, з'явиться лише в 1675 р., у ході переговорів гетьмана П. Дорошенка з посланцем польського короля Яна III Собеського. За тих умов польська сторона не заперечуватиме проти цього, більше того, погодиться прирівняти статус козаків у сфері торгівлі до шляхетського статусу¹⁹).

Варто відзначити, що на початок 1660 р., незважаючи на перехоплення Москвою стратегічної ініціативи в боротьбі за Україну, її перевага над супротивною стороною не була настільки очевидною, аби можна було з впевненістю прогнозувати результати цієї боротьби. Ні керівництво Речі Посполитої, ні керівництво Кримського ханства не хотіли визнавати перевагу Москви, відчуваючи в собі ще достатньо сил для того, аби переломити хід протиборства на свою користь. Немаловажну роль при цьому відіграла й та обставина, що і в середовищі української еліти на той час не було єдності в думці щодо політичної орієнтації Війська Запорозького. Грубий диктат боярина князя М. О. Трубецького восени 1659 р. змусив гетьмана Ю. Хмельницького та його оточення піти на значні поступки російській стороні коштом втрати значного спектру владних прерогатив, але, як і можна було прогнозувати, не сприяв стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні та зростанню в козацькому середовищі промосковських настроїв. Навпаки, згідно твердження Самійла Величка, Ю. Хмельниць-

кий за виявлену в Переяславі поступливість у питанні «...премененія в неких клавзулах пактов отеческих (тобто Березневих статей 1654 р. — В. Г.) Переяславськими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах [...] всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый...»²⁰

Наприкінці року оточення гетьмана спробувало виправити становище, відправивши до Москви представницьке посольство на чолі з полковниками Андрієм Одинцем і Петром Дорошенком (крім названих старшин до складу делегації входили також київський полковник Василь Дворецький та миргородський — Павло Апостол, наказний корсунський — Олекса Тецкевич та наказний уманський — Максим Булига (Курцевич), близько сорока сотників, два писаря та більш ніж півтори сотні козаків²¹). Посольство мало поставити перед урядом Олексія Михайловича вимогу про денонсацію цілого ряду положень угоди 1659 р., які обмежували владні прерогативи гетьмана та козацької старшини. Зокрема, посли повинні були вимагати царського указу про виведення воевод із залогами ратних людей з усіх українських міст, за винятком Києва і Переяслава; поновлення попередніх прерогатив гетьманської влади, в тому числі й права на ведення зовнішньополітичної діяльності; застереження обов'язкової участі української делегації на переговорах російських дипломатів з польськими комісарами; скасування положень про підпорядкування Київської митрополії московському патріархові; ліквідації судового імунітету, наданого «...проти давнього звичаю військового...» тим козацьким старшинам, котрі засвідчили свою відданість цареві; натомість, проголошення амністії Данилі Виговському, Івану Нечаю, Григорію Лесницькому, Григорію Гуляницькому, Самійлу Богдановичу (Зарудному), Федору Лободі, Антону Ждановичу та іншим старшинам, які активно співпрацювали з гетьманом Іваном Виговським, тощо²².

Проте Московські переговори 1660 р. для української сторони завершилися, по суті, провально: на більшість порушених гетьманським урядом апеляцій щодо перегляду зафіксованих у Переяславському договорі 1659 р. норм було отримано негативні резолюції царя: «...бути так, як написано...»²³

Непоступливість уряду Олексія Михайловича, що, ймовірно, впливала з переоцінки міцності власних позицій в Україні,

провокувала загострення політичної боротьби серед козацької еліти. Адже, незважаючи на досить щедрі винагороди прибічникам царя²⁴, промосковські настрої не стали домінуючими в козацькому середовищі. Недаремно ж, ще восени 1659 р., тільки-но князь М. О. Трубецькой по завершенні переговорів у Переяславі збирався повертатися до Москви, місцевий полковник, один з організаторів і активний учасник повстання проти І. Виговського, Тиміш Цицюра звернувся до ближнього боярина царя з проханням, щоб він розпорядився прислати до Переяслава, Чернігова та Ніжина додаткові контингенти ратних людей, оскільки тієї їх кількості, яка щойно була визначена умовами угоди 1659 р., на його думку, було явно замало для того, щоб гарантувати в краї спокій²⁵. Трохи згодом, у грудні 1659 р., в листі до думного дяка Алмаза Іванова Т. Цицюра скаржився на те, що має багато ворогів серед козацької старшини з найближчого оточення Ю. Хмельницького і причиною цього є ніщо інше, як його вірна служба московському монархові²⁶.

З інших відомостей стає зрозумілим, що антимоковську партію при гетьманському дворі очолюють близькі співпрацівники экс-гетьмана І. Виговського — колишній генеральний суддя Григорій Лесницький та колишній полковник ніжинський Григорій Гуляницький. В той час, як на чолі промосковськи налаштованої старшини виступає соратник Б. Хмельницького — генеральний осавул Іван Ковалевський, котрий перед тим, ще за життя Богдана на початку літа 1657 р., згідно донесення царських послів, виступав «развратно и шюмно» проти Москви²⁷, а вже в гетьманство Виговського змінив свою політичну орієнтацію кардинальним чином, пов'язавши свою долю з Москвою²⁸.

Керівництво Речі Посполитої, довідавшись про гостре невдоволення козацької старшини умовами Переяславського договору з царем 1659 р. і відправку до Москви посольства на чолі з А. Одинцем і П. Дорошенком, вдається ще до одної спроби повернути Військо Запорозьке до підданства королю політичними засобами. З цією метою в Україну відправляють волинського каштеляна С. К. Бєневського, аби він спробував повторити свій успіх дворічної давності.

Не наважуючись їхати до Чигирини поки що особисто, С. К. Бєневський відправив спочатку на зустріч з Ю. Хмель-

ницьким свого посильного Селецького. Реляція Селецького стосовно перебігу і результатів подорожі в Україну (до Чигиринна прибув 2 січня 1660 р.) містить чимало цікавого матеріалу стосовно суспільно-політичних настроїв у Війську Запорозькому та прагнення козацьких еліт, а тому заслуговує на те, аби зупинитися на її розгляді детальніше. Зокрема, посильний інформував волинського каштеляна про те, що полковники уманський М. Ханенко і миргородський Г. Лесницький²⁹, а також інша козацька старшина, яку він зустрів поблизу Бару, радо зустріли звістку про готовність польського короля укласти мир з Військом Запорозьким і супроводжували гінця до Чигиринна, аби там скликати козацьку раду й розглянути надіслані С. К. Бельським пропозиції³⁰.

По прибутті Селецького до гетьманської резиденції там відбулася старшинська рада, учасники якої, ніби-то, одностайно висловилися за переговори з королем і повернення Війська Запорозького під його зверхність. Лише один І. Ковалевський вперто тримався промосковської орієнтації. Але саме останній, як вдалося з'ясувати польському посланцеві згодом на основі власних спостережень і заяв Ю. Хмельницького, на кінець 1659 — початок 1660 р. мав найбільший вплив на вирішення політичних справ у козацькій Україні. Так, під час таємної зустрічі Селецького з гетьманом той з розпачем говорив: «... бачиш, що я нічим не керую, а той зрайдця Ковалевський, він пише, він публікує, він дейнеків бунтує, до царя посилає...»³¹

Випадково Селецькому вдалося почути фрагмент конфіденційної розмови гетьмана з усевладним генеральним осавулом, з якої стають очевидними мотиви його негативного ставлення до ідеї примирення з польським королем. По-перше, І. Ковалевський нагадував Ю. Хмельницькому про те, що він і старшина принесли цареві клятву вірності, а по-друге, «...ляхи не мають жодної сили: якби пішли б у їх землі, то ніде і собака на нас не загавкала б, бо війська немає...»³²

Зважаючи на те, що ще в день приїзду польського посланця до Чигиринна «дейнеківське гультяйство» обступило обійстя, в якому перебував Селецький, і вимагало його страти³³, а в оточенні гетьмана провідну роль відігравав вороже налаштований до ідеї порозуміння з королем І. Ковалевський, очевидно,

що пропольськи налаштований сегмент козацької еліти не мав змоги реалізувати своїх планів стосовно повернення до складу Речі Посполитої (якщо інформація Селецького відповідала дійсності і вони насправді існували).

Гнітюче враження справило в Чигирині повернення тіла полковника Данила Виговського, начеб-то, жорстоко замордованого росіянами по дорозі до Москви. Зважаючи на те, що небіжчик не лише доводився рідним братом нещодавно поваленого гетьмана, а й був одружений на рідній сестрі наразі діючого регіментаря, за спостереженням Селецького, «..вигляд того Данилового тіла [...] велику розруху вчинив між козаками...»³⁴

На зворотному шляху з Чигирини посланця С. К. Бснєвського знову радо вітали в Умані. На влаштованому в його честь Г Лесницьким банкеті старшина не лише виголошувала тости за здоров'я короля та встановлення міцного миру з Річчю Посполитою. Через Селецького правобережна старшина засвідчувала перед волинським каштеляном свою зичливість королю та обіцяла в разі польського наступу негайно визнати себе його підданими. В адресованому ж С. К. Бснєвському листі уманського полковника М. Ханенка повідомлялось про незгоду, що панує як серед самих козаків, так і між козаками та москалями. Зокрема, полковник вказував на «велику немилість, неприязнь і ворожнечу», яка встановилася між козаками «задніпровськими» та «цьогобічними». Крім того, серед самих задніпровців, за інформацією М. Ханенка, також шириться невдоволення Переяславською радою 1659 р., багато з них нарікає на Т. Цицюру за те, що він їх «...не туди завів...»³⁵

Аналізуючи розклад сил, що склався на початок 1660 р. у Війську Запорозькому, полковник стверджував, що наразі Москви тримається саме лише «гультьйство дейнецьке», більшість же козаків, в тому числі і він сам, бажають бути під владою свого «природного пана» — польського короля, а ще є чимало козаків, які прагнуть татарської приязні, яку хочуть досягти через мультянського та волоського господарів. За підрахунками М. Ханенка, царських вояків на Правобережжі на той час було не більше трьох тисяч, причому «...голих, босих, роздягнутих, голодних...», вони «...на міста гвалтом напірають, але їх козаки гвалтом пускати не хочуть...»³⁶

Отримавши від свого посланця такі доволі суперечливі, але загалом обнадійливі для польської сторони новини, С. К. Беневський особисто так і не наважився їхати в козацьку Україну, а звернувся до гетьмана та старшини Війська Запорозького з листом (варто відзначити, що обережність волинського каштеляна була вельми доречною, оскільки київський воєвода В. Б. Шереметев отримав з Москви наказ спільно з Ю. Хмельницьким якимось чином заманити польського дипломата до себе, заарештувати та переправити до Росії³⁷). В листі С. К. Беневський палко переконував їх у неминучій потребі розриву Війська Запорозького з царем, акцентуючи при цьому увагу на деспотизмі московської монархії та ілюструючи свою думку свіжим прикладом жорстокої розправи москалів з полковником Д. Виговським. Звертаючись особисто до І. Ковалевського, каштелян нагадував йому, що саме він, а не хто інший, схилив гетьмана Б. Хмельницького до миру з Коронаю (очевидно, під час першого візиту С. К. Беневського в гетьманську Україну навесні 1657 р.). Розвіюючи сумніви козаків щодо воєнної спроможності Речі Посполитої, польський дипломат наголошував на тому, що Польща, яка навіть в оточенні ворогів успішно себе захищала в минулі роки, нині, коли (як стверджував С. К. Беневський) зі шведами підписала мир і шведське військо до польського короля на службу поступило, коли вся шляхта солідарна, коли кримський хан королеві на допомогу Орду присилає, — могутня, як ніколи раніше. А тому пропозиції стосовно укладення миру, з якими Ян Казимир звернувся до Війська Запорозького, волинський каштелян просив трактувати не як свідчення слабкості короля та Речі Посполитої, а, навпаки, їхньої сили і наявності доброї волі³⁸.

Проте, незважаючи на пишність фразеології звернення С. К. Беневського, щедро здобреного, серед іншого, і свідомими інсинуаціями (саме так, наприклад, можна трактувати його задоволення стосовно того, що шведське військо поступило на службу до Яна Казимира), результативність акції волинського каштеляна виявилася мізерною. У доволі розлогому листі у відповідь, датованому 5 лютого 1660 р., Юрій Хмельницький аргументовано і в досить категоричній формі спростовував звинувачення польської сторони в тому, що провина за порушення миру між

Річчю Посполитою і Військом Запорозьким лежить винятково на керівництві останнього. Зокрема, гетьман наголошував на тому, що відсутність реальної військової допомоги Речі Посполитої в умовах масованого наступу царських військ на Чернігів, Ніжин і Переяслав і змусила козаків розірвати з королем. Торкаючись політичних аспектів зриву Гадяцької угоди 1658 р., Ю. Хмельницький стверджував, що при її ратифікації на вальному сеймі у Варшаві навесні 1659 р. були присутніми не уповноважені представники всього Війська Запорозького, а лише тогочасного гетьмана І. Виговського, котрі й домагалися для нього «...князівство, воєводство і гетьманство до смерті, а Війську Запорозькому вільності якісь мальовані...»³⁹ Саме у відсутності гарантій збереження козацьких вільностей («Не знаємо теж, які ласки і від його королівської милості отримали?»⁴⁰) гетьман вбачав причину краху гадяцьких домовленостей. Адже король задовольнив своєю ласкою «...тих, котрі сторону Івана Виговського тримали...», а не всього Війська Запорозького. Як можна зробити висновок з контексту листа, особливо вразливим місцем угоди було ігнорування нею інтересів козаків Лівобережної України (тобто, в переважній своїй більшості козаків-неофітів, або тих з них, що осіли там в роки революції в магнатських латифундіях чи шляхетських маєтностях), а «...ми без тієї сторони Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона — без нас»⁴¹ Крім того, Ю. Хмельницький звертав увагу і на той факт, що його попередник, сідаючи на гетьманство, «...задніпровським козакам немилість свою виявив і тим самим схилив їх до царської величності...»⁴²

З контексту листа випливало, що і політичний дрейф Івана Ковалевсько з табору симпатиків польського короля до московського берега також був зумовлений образою на Івана Виговського, котрий, «...взявши п. Ковалевського на Чигиринській горі, задумував і шукав способу відняти здоров'я. А кожний чоловік здоров'я, як дорогий клейнод, береже — як може...»⁴³

Звертав Ю. Хмельницький увагу свого адресата і на відсутність знаків королівської милості до Тимофія Носача, котрий на сеймі від імені всього Війська Запорозького прохання вносив, до себе — «...мені бідного Суботова не хотіли уступити, який кривавою шаблею в Польщі великий знак про себе залишив...»,

натомість — задоволення прохань «...п. Немирича, п. Федора, Костянтина (тобто родичів попереднього гетьмана. — В. Г.), Груші і п. Григорія Лесницького [...] і інших немало з підписків і челяді...» І. Виговського⁴⁴.

Завершувався лист пропозицією польській стороні провадити переговори з царем, а не з ними, «...оскільки ми цілком його царській милості [...] є зичливими і вірними підданими. На чому його царська милість пан наш з вами милостивим панством домовляться, тим задовольнимися...»⁴⁵

Але польське керівництво у своєму прагненні повернути Україну не обмежувалося лише спробами нав'язання контактів з гетьманським урядом чи підготовкою до переговорів з Москвою, призначених на весну 1660 р. в Борисові. Ще на початку зими Ян Казимир віддав наказ великому коронному гетьману Станіславу Потоцькому «Ревері» вирушати зі своїми дивізіями в Подністров'я. На негайній виправі проти козаків, як уже відзначалося вище, наполягало й кримське керівництво. До того ж, згідно свідчень Селецького, до неї спонукала офіційну Варшаву й пропольськи налаштована правобережна старшина (за браком документальних свідчень, щоправда, важко сказати, в якій мірі заяви М. Ханенка, Г. Лесницького та інших уманських старшин впливали на королівське рішення).

Проте початок і перебіг походу не могли вселяти особливого оптимізму його організаторам і прибічникам такої ідеї. Передовсім, польський командувач гетьман С. Потоцький тривалий час відтягував початок виступу. Про причини такої поведінки гетьмана довідуємося з його листа від 14 квітня 1660 р. до польських комісарів, призначених на Борисовську комісію, де він говорить про надзвичайно «сувору і вельми сніжну зиму», яка перешкождала розвитку наступу. До того ж, місцеві селяни, зачувши про наближення польських військ, встигли заховати весь хліб, а самі разом з козаками закрились у фортецях. Тим часом, козаки попалили в полях сіно і солому, розраховуючи під захистом фортечних мурів пересидіти до весни, а нападників виморити голодом і холодом. А тому й то, С. Потоцький, провідавши від захоплених у полон «язиків» про плани супротивника, всіляко намагався уникнути зимової виправи і лише

під значним тиском королівського двору віддав війську наказ розпочинати кампанію⁴⁶.

Наприкінці січня коронний гетьман разом зі своїм небожем коронним обозним А. Потоцьким, коронним писарем А. Сапегою, київським воєводою І. Виговським та волинським каштеляном С. К. Беневським, вирушив в Україну. На допомогу коронному війську з Криму вийшло лише декілька тисяч татар на чолі з Кайбей мурзою⁴⁷ (незначна кількість татарських вояків, очевидно, також була обумовлена складними кліматичними умовами, що заважали успішному маневруванню татарської кінноти).

Відсутність своєчасної грошової платні жовнірам (зимової кварти) підштовхнула С. Потоцького до задуму здобути на прожиток Могилев, де закрились місцевий полковник Остап Гоголь, миргородський — Кирило Андріїв та «вірменський» — Іван Федорів. Всупереч запевнень щодо готовності правобережного козацтва в разі вступу польського війська в Україну визнати владу короля, переказаних Михайлом Ханенком та уманськими старшинами польській стороні раніше, захисники Могилева вчинили нападникам, яких зібралось під містом близько 18 тисяч (не рахуючи татар Кайбей мурзи), відчайдушний опір⁴⁸. Зазнавши під Могилевом значних втрат, С. Потоцький спробував оволодіти Брацлавом, Ладижином та Уманню. Паралельно з воєнними акціями коронних військ экс-гетьман І. Виговський розгорнув широку пропагандистську кампанію, закликаючи «полковників, начальних людей і чернь» визнати владу свого «природного пана» — польського короля Яна Казимира⁴⁹.

Проте, ні воєнні, ні політичні акції успіху польській стороні цього разу так і не принесли. Після безуспішних спроб оволодіти подільськими містами, під враженням звістки про наближення підмоги неприятелю — козацьких військ на чолі з наказним гетьманом М. Ханенком і російських військ під командою воєводи князя Г. Козловського, С. Потоцький завернув війська до Шаргороду. Але, з'ясувавши, що й там немає необхідного для прожиття жовнірів продовольства, коронний гетьман після наради з сенаторами, які брали участь у виправі, віддав наказ про розквартирування своїх дивізій на зимові лежі на Поділлі та Покутті, а вояків І. Виговського — в міжріччі Горині та Случі. Кайбей мурза з ордою через волоські землі повернув до Криму⁵⁰.

Перебуваючи на зимових лежах, С. Потоцький та І. Виговський звернулися з листами до кримського хана, інформуючи Мехмеда IV Гірея про підготовку Яна Казимира до війни з Московією та закликаючи Орду взяти в ній участь⁵¹.

Але, незважаючи на задекларовану коронним гетьманом і київським воєводою рішучість намірів офіційної Варшави, було очевидним, що широкомасштабна кампанія Речі Посполитої, спрямована проти Москви, навряд чи можлива без урегулювання взаємин зі Стокгольмом. Безуспішність спроб польського істеблшменту віднайти сприйнятливую модель досягнення компромісу зі Швецією, змушували уряд Яна Казимира проводити вельми обережну політику в стосунках з московським царем, аби не спровокувати їх передчасне загострення. Така лінія поведінки польського керівництва всерйоз непокоїла офіційні кола в Бахчисараї, які дражливо ставилися до будь-яких дипломатичних контактів поляків з Московією. А тому чи не найголовнішим завданням кримської зовнішньої політики першої половини 1660 р. стає справа недопущення польсько-російського примирення, з приводу чого була призначена комісія в Борисові. Так, чітко виражену антимосковську діяльність при дворі Яна Казимира проводив резидент Мехмеда IV Гірея Сулейман-ага. Паралельно з проведенням антимосковської лінії, кримська дипломатія докладає зусиль й до того, аби досягнути примирення Речі Посполитої зі Швецією, що, знову ж таки, відкривало можливості для активізації боротьби Варшави з Російською державою. Зокрема, з метою пошуку шляхів польсько-шведського примирення в першій половині року з Криму вирушили повноважні посольства до Швеції та Данії⁵². Але позитивні тенденції в польсько-шведських взаєминах намітилися лише на кінець зими — початок весни 1660 р. Ймовірно, саме під впливом інформації стосовно цих обнадійливих зрушень у березні 1660 р. Ян Казимир у листі до Мехмеда IV Гірея запевнював його і всю кримську еліту в тому, що Річ Посполита розпочне війну проти Московської держави і Війська Запорозького зразу ж після підписання мирної угоди зі шведським королем⁵³.

Звертає на себе увагу той факт, що войовничі заяви на адресу Москви та Війська Запорозького в цей час лунають не лише з уст короля. Розпочаті в січні 1660 р. в Оливі польсько-шведські переговори за участю представників Австрії, Бранденбургу,

Данії, Голландії, Курляндії, Франції та Нойбурга на початку травня завершилися укладенням такого довгоочікуваного перемир'я, і після цього в усій Короні Польській запанувала думка, що звістка з Оливи є нічим іншим, як сигналом до початку війни з московським царем⁵⁴. Так, Кшиштоф Пац у листі до писаря польного литовського Анджея Котовича з впевненістю констатував: «Думаю нам в самий час вирішувати справи з Москвою, коли лише з одним неприятелем справу маємо»⁵⁵

Цілком природно, що повідомлення з Оливи викликали вельми жваву позитивну реакцію і в Криму. Ще навесні 1660 р. слуга І. Виговського С. Богушевич, котрий з наказу екс-гетьмана відвідав Кримський півострів, доповідав своєму господареві, що татари всі, як один, прагнуть якнайшвидше розпочати війну з Москвою⁵⁶. Після ж отримання інформації про підписання польсько-шведського перемир'я, Мехмед IV Гірей у червні 1660 р. запевнив Яна Казимира у своїй готовності надіслати допомогу для продовження війни з Москвою та з «...козаками, що збунтувалися...», і пропонував королю виступити в похід негайно⁵⁷.

Через С. Богушевича кримське керівництво звернулося з проханням і до кийівського воєводи І. Виговського, аби той схилив офіційну Варшаву до початку воєнної кампанії в Україні, оскільки орди вже стоять у зборі під Белгородом (Аккерманом), причому «...голі і голодні [...] зима даремне пройшла, минула весна також і вже половина літа кінчиться, а поки їх милість [...] підуть в Україну, то наступить зима і розпочнеться дощова пора...»⁵⁸

Тим часом, 24 травня 1660 р. у Варшаві за участю короля відбулася представницька воєнна нарада, на якій було розроблено стратегічний план ведення війни як на теренах Великого князівства Литовського, куди спрямовувалися війська литовського гетьмана Павла Сапєги та руського воєводи Стефана Чарнецького, так і в Україні, де мав діяти коронний гетьман Станіслав Потоцький «Ревера» спільно з кримськими ордами. Польного гетьмана коронного Єжи Любомирського з частиною військ планувалося залишити в резерві⁵⁹

Таким чином, велика війна з Московською державою і Військом Запорозьким з фатальною неминучістю виходила на пріоритетне місце політики Речі Посполитої. Причому, варто

відзначити, що цього разу гостра зацікавленість уряду Яна Казимира в початку бойових операцій на Сході обумовлювалася не лише стратегічними міркуваннями — прагненням досягти воєнного реваншу в протиборстві зі своїми супротивниками. До війни підштовхували і цілий ряд інших важливих внутрішньо- і зовнішньополітичних факторів. Передовсім, польські дослідники відзначають той факт, що війна з Москвою була вкрай необхідна королівському двору для того, щоб відволікти увагу власного війська від внутрішніх чвар, спричинених відсутністю в королівській скарбниці коштів, необхідних для виплати жолду. У цьому контексті політичні діячі з оточення Яна Казимира були переконані в тому, що загроза зав'язання в коронному війську конфедерацій таїть у собі значно більшу небезпеку, ніж воєнна потуга супротивника⁶⁰.

Крім того, досить потужним стимулом до активізації війни з Москвою і Військом Запорозьким виступали позиції офіційних Бахчисараю та Стамбулу. Як зазначав з цього приводу коронний гетьман С. Потоцький у вже згаданому вище листі до комісарів у Борисов, кримський хан «...обіцяє прийти на допомогу з усіма силами і з турецькою допомогою...», але, як тільки Варшава укладе мир з Москвою, «...всі фурії — і турецька, і татарська — невідмінно на нас накинуться...» З чого гетьман робив цілком логічний висновок: «Я бажав би цього миру [з Москвою], але якщо за ним турецька війна повинна виникнути, тоді необхідно добре обміркувати...»⁶¹

Як можна зробити висновок з листа І. Виговського до великого коронного канцлера Миколая Пражмовського (квітень 1660 р.), відхід взимку того року польського війська на чолі з С. Потоцьким з Побужжя викликав подив кримського керівництва і пробудив у Бахчисараї сумніви щодо щирості польської приязні. Аби розвідати справжні наміри офіційної Варшави в переддень з'їзду польських і російських дипломатів у Борисові, нураддин-султан навіть прислав до київського воєводи та екс-гетьмана Війська Запорозького І. Виговського спеціального свого посланця Магмет агу⁶².

Варто зазначити, що в цей час київський воєвода виступає в ролі прибічника ідеї збройного розв'язання конфлікту з Москвою та перетягнення в такий спосіб Війська Запорозького на бік поль-

ського короля. Так, у квітні 1660 р. І. Виговський звернувся до Яна Казимира з листом, в якому переконував його в тому, що значна частина старшини є дуже невдоволеною характером стосунків з царем та його адміністрацією. Наведені екс-гетьманом аргументи, мабуть, переконали короля. Принаймні, вже після ознайомлення з думкою київського воєводи Ян Казимир 20 травня 1660 р. вислав на Січ військовому писарю Коша Війська Запорозького Низового К. Лук'яновичу диплом на пожалуване йому містечко в Київському воєводстві, схиляючи тим самим його та іншу січову старшину до переходу на свій бік⁶³.

За таких умов, коли ідея війни, як засобу розв'язання конфлікту, стає домінуючою в громадській opinio Корони Польської, а міжнародні умови вперше від середини 1650-х рр. дозволяють зосередити всі мілітарні зусилля республіки для боротьби лише на одному, Східному, фронті, 2 липня 1660 р. коронний канцлер М. Пражмовський надсилає польським комісарам до Борисова інструкцію, у відповідності з якою вони повинні були негайно зрвати переговори з російською стороною, якщо та й надалі наполягатиме на визнанні за царем України та Білорусі⁶⁴.

У липні 1660 р. в Україну вступає 40-тисячна татарська Орда⁶⁵. А перед тим, ще 28 червня 1660 р. (тобто до того, як у Варшаві ухвалили остаточне рішення про зрив переговорів з Москвою) польсько-литовські війська під команду С. Чарнецького та П. Сапєги завдали нищівної поразки царським військам на чолі з воєводою князем І. Хованським під Ляховичами. Ляховицька перемога започаткувала собою стратегічний перелом у веденні війни на теренах Білорусі, дозволивши литовському командуванню перехопити стратегічну ініціативу до своїх рук⁶⁶. Для того, щоб взяти реванш за поразку, отриману від польсько-литовських військ на білоруських землях, російське командування ухвалює рішення про широкомасштабний наступ в Україні. Український театр бойових дій знову стає пріоритетним у російсько-польських змаганнях, а відтак перед козацькою елітою в черговий раз надзвичайно гостро постає питання зовнішньополітичної орієнтації — на боці Москви чи Варшави прагнути досягти задоволення своїх політичних і соціальних потреб.

Розділ 10

Чуднівський вибір Ю. Хмельницького 1660 р.: передумови політичні та військово-стратегічні

На середину 1660 р. войовничі настрої запанували не лише над Віслою. Не менш агресивними і рішучими були наміри й офіційної Москви. Ще в середині 1659 р., після нищівного погрому під Конотопом, уряд Олексія Михайловича вдруге оголосив мобілізацію — «даточний набір»¹ (вперше царський указ з цього приводу, як пам'ятаємо, було видано 13 листопада (с. с.) 1658 р., після отримання в Москві повідомлення про укладення гетьманом І. Виговським Гадяцької угоди з польським королем). І тепер московське керівництво прагнуло отримати реванш за минулорічне фіаско, а також щойно понесену навесні 1660 р. поразку від польсько-литовських військ на білоруських землях, під Ляховичами². Літня кампанія 1660 р., згідно стратегічного задуму російського командування, мала повторити успіх західного походу 1655 р., проведеного спільно з гетьманом Б. Хмельницьким воєводою В. В. Бутурліним, коли царські і гетьманські війська доходили до Замостя і Любліна. Цього разу на чолі царських військ було поставлено досвідченого военначальника — ближнього боярина царя, київського воєводу Василя Борисовича Шереметєва, названого особисто Олексієм Михайловичем «...добронадежним архистратигом [...] Царя царем небесным, земного его воинства...»³

В середині липня В. Б. Шереметєв для обговорення стратегічних планів та тактичних прийомів ведення майбутньої кампанії скликав поблизу Василькова военну раду, куди запро-

сив також гетьмана Ю. Хмельницького та вищих козацьких старшин. Ухвалений на раді план дій передбачав поділ козацького війська на дві великі частини. Одна з них, на чолі з наказним гетьманом переяславським полковником Тимошем Цицюрою, спільно з військами В. Б. Шереметева виступала проти поляків у західному напрямі, а друга, під командою гетьмана Ю. Хмельницького, повинна була захищати південний фланг і тил головних сил від нападу кримських орд, а також зашкоджати об'єднанню татар з коронною армією. Згідно повідомлення Ю. Хмельницького цареві, разом з Т. Цицюрою в похід виступило 11 лівобережних полків; під командою київського воєводи перебувало близько 60 тисяч ратників⁴. Ніжинський і Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом ніжинським полковником Василем Золотаренком вирушили на північ, і на білоруських землях вони мали об'єднатися з російськими військами на чолі з воєводою князем Ю. О. Долгоруковим. В тому випадку, коли до воєводи «...на сход пройти не можна...», В. Золотаренко мусив би йти «...на литовські міста — на Гомоль, на Річицю, а Березину переходити їм під Бобруйськом...»⁵ Ще два козацькі полки — Канівський і Черкаський відправлялися на Запорожжя, аби спільно з кошовим отаманом, у розпорядженні якого перебувало близько 10-ти тисяч запорожців та 5-ти тисяч «охотників» І. Сірка, за відповідним гетьманським наказом «...промисел чинити над татарами»⁶.

Як бачимо, стратегічний задум російсько-українського командування, ухвалений влітку 1660 р., був покликаний уберегти ситуацію від будь-яких несподіванок: як з південного напрямку — від можливого вторгнення союзних Речі Посполитій татарських орд, так і з північного — від литовського війська та дивізії коронного війська руського воєводи С. Чарнецького. Водночас, надмірне дроблення Війська Запорозького послаблювало головне угруповання на чолі з В. Б. Шереметевим та Т. Цицюрою, а також не гарантувало успіх армії Ю. Хмельницького на випадок зіткнення зі значними силами кримського хана. Не даремно ж, український гетьман порушував перед царем клопотання з приводу присилки в Україну «...замість Шереметева іншого боярина з раттю, оскільки Василь Борисо-

вич Шереметєв пішов проти ляхів, а тут потрібно, щоб було з нами кому проти кримського хана стояти...»⁷

Крім того, дослідники звертають увагу на обраний командуванням принцип поділу Війська Запорозького, який, вочевидь, став свідченням певних негативних політичних процесів, що мали на той час місце в козацькому середовищі та взаєминах з російською стороною⁸. Адже розподіл полків за регіональною ознакою, по-перше, міг відбивати факт політичного протистояння між правобережними і лівобережними старшинами, а, по-друге, вказував на недовіру московського командування по відношенню до правобережного козацтва.

Варто також звернути увагу і на той факт, що призначення головнокомандуючим царськими військами боярина В. Б. Шереметєва також не сприяло зміцненню довіри між українським і російським командуванням. Останній був добре відомий козакам ще з часів збройного українсько-російського протистояння на білоруських землях, коли за наказом боярина, на той час воеводи борисовського, царські ратники «...з арматою на місця і села, де козаки своє помешкання мали [...] наїжджали, козаків хапали і деяких в ув'язненні тримали, а інших невідомо куди дівали...»⁹ Прибувши в Україну, В. Б. Шереметєв також дуже швидко встиг відзначитися доволі різкими й образливими публічними репліками на адресу козацького регіментаря¹⁰.

Але, на наш погляд, очевидним є те, що охолодження українсько-російських взаємин не фокусувалося лише на особі одного В. Б. Шереметєва. Керівництво Війська Запорозького було ображене на уряд Олексія Михайловича за його непоступливість у справі пом'якшення умов Переяславських статей 1659 р. Крім того, оточення царя не вважало за доцільне демонструвати хоч би позірну приязнь і повагу до молодого козацького зверхника. З кінця 1659 р. Юрій декілька разів письмово звертається до дяків Посольського приказу та особисто Олексія Михайловича з проханням про звільнення колишнього білоруського полковника Івана Нечая, його брата Юрія, а також деяких інших козацьких старшин, взятих за різних обставин у полон і утримуваних в ув'язненні на території Російської держави, обіцяючи при цьому взяти їх «...на сумнене и шлюбуем, же до конца житія своего посполу зо мною

неотмінними будут zostавати подданими вашему царскому пресвітлому величеству...»¹¹ Але кожного разу офіційна Москва зберігає олімпійський спокій і не реагує на клопотання зверхника над Військом Запорозьким.

Вирушаючи в похід проти татар і поляків, Ю. Хмельницький 15 липня (с. с.) 1660 р. відправляє до Москви чергове прохання з цього приводу. Причому, на відміну від попередніх, цього разу звернення гетьмана було сформульоване в досить рішучих зворотах: «...так многожды о Иване Нечае [...] до вашего царского пресветлого величества писал, а никогда не могу счастливым быти, чтоб получить желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего пресветлого величества не доходило, или также верными и желательными услугами моими на особную милость [...] заслужити не могу...»¹² Відповідь Олексія Михайловича цього разу також була досить відвертою і різкою. В грамоті від 31 серпня (с. с.) 1660 р. московський монарх, перерахувавши всі вчинені І. Нечаєм «провини і злочини», в тому числі й «найголовнішу» з них — «...нам, великому государю [...], изменил и полскому Яну Казимеру королю присянул...», відмовлявся випустити на волю козацького полковника і гетьманського свояка до тих пір, поки не завершиться війна з Річчю Посполитою, оскільки той «...по присязі своїй [...] польському королю [...] почне бажати всякого добра, а нам, великому государю, і вам, всьому Війську Запорозькому, шукати почне всякого зла»¹³.

Причому, в даному випадку звертає на себе увагу той факт, що ображеним Москвою в цей час міг себе вважати не один лише Ю. Хмельницький. З невідомих нам причин, уряд Олексія Михайловича не подбав навіть про те, щоб якимось чином заохотити до вірної служби й одного з найбільш впливових на той час лідерів промосковськи налаштованого сегменту козацької еліти — переяславського полковника Т. Цицюру, котрому у виправі 1660 р. випала роль очолити лівобережні полки. Напередодні виступу в похід, покликаючись на свою вірну службу цареві та виняткові особисті заслуги в поверненні України під його зверхність восени 1659 р., Т. Цицюра клопотався перед Москвою про передачу йому у власність маєтностей, якими володів перед тим на білоруських землях І. Нечай. Однак,

уряд Олексія Михайовича повністю проігнорував ці прохання старшини, навіть не переобтяживши себе поясненнями причин відмови¹⁴. А такою причиною відмови, вочевидь, були не стільки недовіра чи сумніви стосовно лояльності конкретного старшини, стільки тверде переконання в небажаності козацького проникнення на білоруські землі взагалі. Але, як би там не було, образливі для наказного гетьмана дії московського керівництва були вельми несвоєчасними.

Не подбавши належною мірою про поліпшення політичного клімату в козацькій Україні, Москва неприпустимо довго затягувала в часі і початок воєнної виправи на захід, зірвавши тим самим реалізацію стратегічного плану, ухваленого під Васильковом. Так, у похід В. Б. Шереметєв виступив лише на початку вересня 1660 р. Тим часом, як ще в червні калга з частиною орд вирушив до Белгороду на об'єднання з нураддин-султаном, аби після того спільно йти «на черкаські городи». Зверхник перекопської орди Карач-бей вирушив у похід на Запорожжя, а кримський хан на чолі решти орд, черкесів та присланих Портою яничар — збирався на війну з донськими козаками¹⁵. Вже 31 серпня 1660 р. під Чорним Островом орди нураддин-султана об'єдналися з коронними військами гетьмана С. Потоцького, і після цього — разом вирушили в напрямку Старокостянтінова¹⁶. Таким чином, васильківський план В. Б. Шереметєва було зірвано вже на самому початку кампанії, а тому й здійснений розподіл козацького війська на дві великі частини втрачав будь-який сенс.

Але прорахунки командування цим не обмежувалися. Вкрай незадовільно діяла розвідка київського воєводи царя. До останньої миті В. Б. Шереметєву не було відомо ні про кількість польського та татарського війська, ні про те, що польний гетьман, маршалок коронний Єжи Любомирський встиг повернутися з Прусії і бере участь у кампанії¹⁷. А варто наголосити на тому, що інформація з цього приводу, точніше — її відсутність, була вкрай важливою, оскільки, як слушно зауважують дослідники, за умови важкої хвороби вже доволі немолодого великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького «Ревери», саме польний гетьман фактично керував діями польської армії¹⁸. Після ж вступу військ В. Б. Шереметєва і Т. Цицюри до Східної

Волині, 14 вересня 1660 р. польському командуванню вдалося своїми військами спільно з татарськими ордами надійно перекрити подальший шлях просування на захід, змусивши противника зупинитися на підступах до Любара. Причому, місце вимушеної зупинки військ В. Б. Шереметева і Т. Цицюри, за оцінками польного гетьмана С. Любомирського, було «...дуже погане, болотисте і лісисте...»¹⁹

Під Любаром у розпорядженні київського воєводи, за одними підрахунками, перебувало близько 15–19 тис. російських ратників і 20 тис. українських козаків²⁰, за іншими — більше 30 тис. росіян і 20 тис. козаків-задніпровців²¹. Супротивна сторона нараховувала близько 50 тис. польських вояків (разом зі збройними слугами) та близько 40 тис. татар²², за іншими версіями — 25 тис. польських жовнірів і шляхти, разом з челядьдо, та 40 тис. ординців²³, або ж — 29 тис. поляків і 15 тис. татар²⁴.

Крім того, за порадою Т. Цицюри, В. Б. Шереметев залишив у Києві залогу на чолі з воєводою князем Г. Козловським, «...щоб між правобережними козаками не було зради...» (заява лівобережного старшини, як на наш погляд, досить промовиста для характеристики ставлення різних сегментів козацької еліти одна до другої), а також — на Лівобережжі значні сили під командою белгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського, на якого було покладено завдання пильнувати південні рубежі від можливого нападу татар²⁵

В ході локальних боїв 15–16 вересня деяка перевага була на боці коронних військ і татарських орд. Згідно відомостей польської сторони, достовірність яких, на жаль, немає можливості перевірити за іншими джерелами, коронні війська втратили близько 60 чоловік убитими і 100 чоловік пораненими, в той час, як втрати супротивника сягали майже півтори тисячі чоловік²⁶. Причому, вочевидь, під впливом негативного враження від отриманих цих втрат (доволі значних, як для такого млявого початку кампанії), в таборі В. Б. Шереметева і Т. Цицюри намітилися негативні політичні тенденції. До поляків доходили чутки про непорозуміння у стані супротивника; проте, що київський воєвода, ніби-то, не вповні довіряючи козакам, навіть наказав російським воякам про всяк випадок підготувати шанці і з того боку, який прилягав до козацьких полків.

Реагуючи на цю, доволі обнадійливу з точки зору польських інтересів, інформацію, до козаків із закликом переходити на сторону польського короля і прийняти його турботу і покровительство звернувся український магнат, генерал артилерії, брат покійного першого і останнього канцлера Князівства Руського Стефан Немирич²⁷

У наступні дні напруження в російсько-українському таборі під Любаром не спадало, і 25 вересня лівобережні козаки вже відкрито погрожували В. Б. Шереметєву відступом. Надані київським воєводою обіцянки значної грошової винагороди козакам по щасливому завершенню кампанії дещо заспокоїла їх, але, як зазначає з цього приводу російський історик С. М. Соловйов, такий стан тривав недовго²⁸.

Очевидно, саме дана обставина і спонукала В. Б. Шереметєва віддати наказ про відхід ввірених його керівництву військ з-під Любара на північний схід. Але російським і українським військам вдалося подолати лише трохи більше двадцяти кілометрів, як поблизу Чуднова вони знову були заблоковані поляками і Ордою. Обране російським командуванням місце для розташування табору в умовах організації оборони виглядало досить непогано, оскільки було захищене пагорбами і болотами, дозволяло успішно відбивати приступи ворога, сподіваючись на допомогу 20-ти тисячного війська Ю. Хмельницького та ратників російських воєвод Г Козловського, Ю. Баратинського та Г Ромодановського.

Тим часом, Ю. Хмельницький, довідавшись про перебіг кампанії, наприкінці вересня звернувся із закликом про допомогу до белгородського воєводи Г Ромодановського, продовжуючи повільно просуватися в напрямі Чуднова. Князь Г Ромодановський не наважився без відповідного указу з Москви виступати в похід²⁹. Так само не прагнуло форсувати розвиток подій і гетьманське оточення. Але вже одна звістка про те, що Ю. Хмельницький на чолі правобережних козацьких полків наблизився до Бердичева спричинила в обозі коронного війська такий переполюх, що, за словами очевидця тих подій, «...кожний почав свої найліпші речі пакувати...», і, якби протягом кількох наступних днів український гетьман продовжив похід, польські жовніри неминуче розпочали б втечу до Львова³⁰.

Проте Ю. Хмельницький до Чуднова не став наближатися, ставши табором за 20 км на схід від нього, поблизу с. Слободищ. Не надто активні дії українського гетьмана дозволили польському командуванню розробити, хоч і не надто хитрий, але, мабуть, єдино можливий за тих умов план: нейтралізації супротивниками окремими частинами, без допущення його об'єднання. В той час, як С. Потоцький з головними силами пильнував за табором В. Б. Шереметева і Т. Цицюри, а київський воєвода І. Виговський на чолі 2-тисячної дивізії провадив спостереження за маневруванням Ю. Хмельницького, польний гетьман Є. Любомирський перед світанком 7 жовтня на чолі 9-ти тисяч вибраної кінноти, 1200 піхотинців, 500 драгун і 20-ти тисяч татар під командою нурадин-султана — здійснив блискавичний перехід під Слободища, де зходу атакував козацький табір. В розпорядженні польного гетьмана перебувало також 10 гармат.

Вельми динамічна і кровопролитна битва, що розгорілася 7 жовтня під Слободищами, традиційно трактувалася в історіографії як переможна для польської зброї. Сучасні українські дослідники ставлять під сумнів категоричність таких оцінок, звертаючи увагу, по-перше, на досить значні втрати польської сторони (лише серед коронного війська втрати сягали близько тисячі чоловік вбитими та пораненими), а, по-друге, на невизначеність перспектив продовження боротьби, оскільки в Є. Любомирського не було достатніх сил для облоги козацького табору Ю. Хмельницького³¹. Але, якщо навіть битва і не принесла виразної переваги полякам та їх союзникам, то втрати української сторони (Й. Єрлич стверджував, що Хмельницький втратив в бою близько 4 тисяч козаків³²), вочевидь, остаточно знеохотили правобережну старшину та козаків до продовження походу. Адже, крім значних людських втрат, марш Є. Любомирського засвідчив вельми скрутне становище В. Б. Шереметева, який не зумів завадити польським гетьманам зняти з поля бою значні військові сили і спрямувати їх під Слободище. Крім того, Ю. Хмельницькому не вдалося встановити зв'язку з обложеними під Чудновом, і він не володів достовірною інформацією про реальний стан справ у російсько-українському таборі. Тим часом, польська сторона розпочала акцентовану пропагандистську кампанію, закликаючи правобережних коза-

ків повернутися в підданство свого «природного пана». Значну активність у цій справі виявляв екс-гетьман І. Виговський. Дивна, як на наш погляд, метаморфоза відбулася в поглядах генерального обозного Тимофія Носача. Ще пів-року тому Ю. Хмельницький називав цього заслуженого козацького старшину в числі найбільш ображених королем і Річчю Посполитою під час ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., а тепер Т. Носач чи не найбільш активно з оточення гетьмана закликав козаків до порозуміння з поляками, переконуючи товариство в тому, що після поразок московських військ під Конотопом і Полонкою (?) в царя не залишилося боєздатної армії, аби протистояти Польщі та Кримському ханству. До того ж, як стверджував генеральний обозний, литовський гетьман Павло Сапега та воєвода руський Стефан Чарнецький вибили москалів з Литви, а турки та татари «замкнули» Дон. Згідно прогнозів Т. Носача, В. Б. Шереметєв не зможе дати ради полякам, а коли ті його остаточно розіб'ють, тоді настане черга козаків, котрих татари заберуть в ясир до Криму³³.

Збереглися відомості, що за таких, досить непевних, умов малодосвідчений український гетьман розгубився і самоусунувся від виконання своїх обов'язків, навіть дав обітницю після благополучного завершення кампанії прийняти постріг. Тим часом, гетьманське оточення спробувало повторити дипломатичний успіх покійного канцлера коронного Є. Оссолінського, досягнутий ним під Зборовом влітку 1649 р., — укласти сепаратну домовленість з татарами. Старшому над Ордою нурадин-султану було обіцяно значний викуп від царя і такий же від Війська Запорозького за умови, що татари, якщо не виступлять разом з ними проти поляків, то, принаймні, відступлять від останніх і негайно повернуться на півострів. Але кримська еліта відмовилася від запропонованого козаками варіанту. Нурадин-султан повідомив про ініціативу уряду Ю. Хмельницького коронному гетьману С. Потоцькому, а українській старшині порадив домовлятися про мир з поляками, обіцяючи виступити на мирних переговорах посередником³⁴.

Невдача в справі налагодженні сепаратних контактів з татарським керівництвом зміцнила позиції пропольськи налаштованої партії в старшинському оточенні Ю. Хмельницького.

Заклики Т. Носача до порозуміння з польською владою знаходять підтримку в Г. Лесницького, М. Ханенка, Г. Гуляницького та інших впливових козацьких лідерів. Гетьман певний час вагався з цього приводу і навіть був готовий покласти булаву — за умови, що новим гетьманом не буде обрано київського воєводу І. Виговського³⁵. Врешті-решт, запанувало компромісне рішення: чекати на об'єднання з боярином В. Б. Шереметевим, але в таборі під Слободищами, а не пробиваючись з боями до Чуднова. Тим часом, вчинена 14 жовтня спроба київського воєводи спільно з військами наказного гетьмана Т. Цицори проврати кільце облоги, принісши численні людські жертви, завершилася провально. І вже наступного дня, під враженням інформації з цього приводу, Юрій Хмельницький вислав до польських гетьманів полковника Петра Дорошенка з повідомленням про готовність Війська Запорозького розпочати мирні переговори.

Найповнішим інформативним джерелом при реконструкції перебігу польсько-українських переговорів осені 1660 р. виступає анонімна латиномовна праця «*Bellum Polono-Moschicum ad Czudnow...*»³⁶ Згідно результатів джерелознавчих досліджень краківського історика Віктора Чермака, твір було підготовлено близько 1665–1666 рр. одним з безпосередніх учасників тих подій, ймовірно, прибічником і особою, близькою до польного гетьмана Єжи Любомирського³⁷ А зважаючи на ту обставину, що в праці особливо докладно описано саме ті події, безпосереднім учасником яких був особисто майбутній лідер шляхетської опозиції, Антоній Гнілко дійшов висновку, що анонімним автором був не хто інший, як сам польний гетьман і коронний маршалок, котрий виношував плани її опублікувати (вочевидь, як апологію своєї діяльності), але смерть завадила реалізувати задумане³⁸

Наведені В. Чермаком і А. Гнілком аргументи вважаємо достатньо переконливими для того, аби сприймати названу працю в якості цілком певного історичного джерела, щоправда, такого, що відбиває бачення змісту подій польським командуванням.

Згідно інформації анонімного твору, прибувши до польського табору, козацький посол П. Дорошенко запевнив номінального зверхника над коронними військами гетьмана С. Потоцького в тому, що Військо Запорозьке не є ворогом Речі Посполитої, а лише прагне відірвати від Москви Т. Цицору та

здніпровських козаків. Як попередню умову мирного діалогу гетьманський уряд висував вимогу про пущення в забуття всіх давніх образ і кривд. Польське командування, маючи від короля санкцію на проведення з українським гетьманом переговорів, скерованих на повернення політичними засобами Війська Запорозького під владу польського монарха, з охотою відгукнулося на пропозицію української сторони, призначивши комісарами на переговори з козаками брацлавського воєводу князя Михайла Чарторийського, коронного хорунжого, майбутнього польського короля Яна Собеського, галицького каштеляна Олександра Цетнера, сандомирського стольника Яна Шумовського та львівського хорунжого Анджея Сокольніцького. З українського боку переговори проводили генеральний обозний Тиміш Носач, брацлавський полковник Михайло Зеленський, подільський — Остап Гоголь, білоцерківський — Іван Кравченко, паволоцький — Іван Богун та уманський — Михайло Ханенко, а також Герасим Каплінський та Попара³⁹.

В українській та польській історіографіях висловлювалися різні, нерідко протилежні, думки щодо мотивів, які штовхали польське командування до початку переговорів з Війском Запорозьким. Польський історик А. Гнілко, розцінюючи результати Слободищенської битви Є. Любомирського з військами Ю. Хмельницького як незаперечний тріумф першого, головні причини «доброї волі» коронних гетьманів вбачав у мотивах стратегічних і політичних⁴⁰. Натомість, український дослідник В. Гарасимчук визначальними мотивами вважав тактичні інтереси польського командування, його страх перед непереможе-ним ще В. Б. Шереметєвим, допомога якому з боку Ю. Хмельницького могла кардинальним чином змінити співвідношення сил на полі бою⁴¹. На наш погляд, слушність висновків В. Гарасимчука підтверджує й анонімний автор оповіді про кампанію 1660 р., котрий серед іншого зауважує й таке: призначені на комісію з козаками польські представники змушені були постійно пам'ятати про небезпеку об'єднання Ю. Хмельницького з В. Б. Шереметєвим, а тому послів від Війська Запорозького зустріли і розмовляли з ними як з «...людьми близькими, а в недалекому минулому — товаришами по борні, народженими в межах одного й того ж королівства...», засвідчували «милість

королівську» та щире бажання Яна Казимира досягти з козаками тривкого і справедливого миру. Крім того, польські комісари запевнили козацьку старшину Правобережжя в тому, що не може бути й мови про порушення їх давніх прав і вольностей, наданих Війську Запорозькому польськими королями та Річчю Посполитою⁴².

Делегація від Війська Запорозького сприйняла сказане комісарами «...дуже спокійно і з повагою...» Однак, коли справа дійшла до узгоджень позицій сторін стосовно змісту угоди про примирення, церемоніальні чемності поступилися місцем гострим і напруженим дебатам сторін. Зокрема, козацькі послы наполягали на тому, щоб при підтвердженні старих привілеїв Війська Запорозького була збережена чинність Гадяцької угоди, яка «...давала їм більше свобод, ніж дозволяли старі права (виділено нами. — В. Г.)...», наполягала, «...аби і вона також у цілості і в кожній деталі залишалася непорушною (виділено нами. — В. Г.), оскільки була затверджена присягою короля і Речі Посполитої»⁴³.

Отже, з наведених вище фрагментів козацьких вимог випливає, що правобережна старшина належним чином оцінила далекоюжні політичні і соціальні перспективи, які відкривала перед козацькою елітою Гадяцька угода, і саме положення угоди 1658 р. уряд Ю. Хмельницького волів би покласти в основу домовленостей, які сторони збиралися досягти восени 1660 р. під Чудновом.

Хоч у праці анонімного автора не наводяться конкретні заперечення польських комісарів проти висунутих Військом Запорозьким вимог, але вказується на те, що після «...довгих дебатів по тому питанню (самоочевидне, що дебати були безрезультативними. — В. Г.) [...] донесено про те гетьманам польським...»⁴⁴ С. Потоцький та Є. Любомирський також не наважилися на свій розсуд вирішувати питання такої надзвичайної політичної ваги і для його обговорення негайно скликали военну раду. До участі в раді було запрошено сенаторів та урядників королівства, котрі на той час перебували у війську, а також військові чини. Згідно інформації досліджуваного джерела, домінуючим мотивом ораторів, які брали слово на цьому зібранні, були «...обурення і гнів із-за того, що ті [козаки],

хоч і переможені в битві, а з таким зухвальством і легковажністю стоять у своїй впертості і сміють наполягати на розгляді умов, які, з огляду на результати війни, повинні з покірною прийняти»⁴⁵ Переважна більшість запрошеної на раду шляхти була переконана, що міцний спокій в Україні можна і потрібно побудувати не на поступках козакам, «...а на крові і знищенні бунтівників...»⁴⁶

Більшою розважливістю відзначалася позиція коронних гетьманів, котрі доводили присутнім незаперечну стратегічну необхідність якнайшвидшого примирення з Ю. Хмельницьким, аби завдяки цьому остаточно здолати опір військ В. Б. Шереметева та задніпровців, а також його політичну доцільність, адже «...ліпше і похвальніше є заспокоєння громадянських війн, аніж їх тамування розливанням крові [...] частими і свіжими прикладами чого є козацькі бунти...»⁴⁷

Врешті-решт, в умовах наявності принципових розбіжностей позицій учасників ради, її ухвали носили компромісний характер. Так, було вирішено продовжити мирні переговори з Військом Запорозьким, але при цьому нізащо не погоджуватися на реституцію постанов Гадяцької комісії 1658 р. На переговорах польські комісари мали твердо стояти на тому, що на момент ухвалення положень Гадяцької угоди зовсім іншими були умови, ніж тепер — «...іншим був стан речей і їх сил, коли ту угоду укладали...»⁴⁸ Крім того, рекомендувалося наголосити і на тій обставині, що угоду 1658 р., яку визнали король і стани Речі Посполитої, було поламано «...не через їх послух і святий спокій, а кривдою Речі Посполитій [...], а те, що меч розірвав, те мирними пересправами не залагодиш...»⁴⁹

Згідно відомостей польського автора, під тиском аргументів комісарів, зокрема нагадування про те, що саме козаки зірвали виконання Гадяцької угоди, українська делегація погодилася на те, щоб Військо Запорозьке «...зоставалося при давніх свободах, і від Гадяцького пакту відступили...»⁵⁰ Зразу ж після цього до польського табору для скріплення угоди прибув Ю. Хмельницький у супроводі почту полковників і старшин. Натомість, до Слободищенського табору як заручники відбули князь Костянтин Вишньовецький (рідний брат белзького воєводи Дмитра

Вишньовецького) та сандомирський стольник, відомий дипломат Ян Шумовський.

В таборі коронного війська український гетьман у присутності обох коронних гетьманів скріпив присягою Гадяцькі пакти, з яких було вилучено статтю про утворення Князівства Руського, оскільки, як стверджувалося в документі, «...те Війську Запорозькому непотрібне та для тривалості встановленого миру мало корисне...», а також — власне саму Чуднівську угоду 1660 р.⁵¹ У відповідності з умовами цієї угоди, козацький зверхник брав на себе зобов'язання негайно відступити від царя, припинити будь-які контакти з В. Б. Шереметєвим та іншими начальниками російських військ в Україні, ніколи не вступати з ними в переговори та не товаришувати. Підлягали анулюванню й будь-які інші домовленості Війська Запорозького стосовно протекції кого-небудь з іноземних володарів, з якими надалі козаки не мали права встановлювати стосунки в майбутньому (вочевидь, польська сторона, вносячи це положення, прагнула запобігти випадкам, що мали місце після укладення Гадяцької угоди, коли гетьманський уряд І. Виговського шукав покровительства стамбульського та віденського дворів).

Для того, щоб якнайшвидше відібрати міста і фортеці, зайняті московськими залогами, козацький гетьман на чолі військ повинен був негайно повернутися на Наддніпрянську Україну, залишивши при С. Потоцькому декілька полків, щоб ті разом з польською армією і кримськими ордами взяли участь у довершенні розгрому В. Б. Шереметева. В тому ж випадку, коли б справа капітуляції московських військ затягувалася б на тривалий час, Ю. Хмельницький мав би мобілізувати на допомогу Речі Посполитій все Військо Запорозьке.

Щодо подальшої долі наказного гетьмана Т. Цицюри угода передбачала вибачення всіх його провин (зважаючи «...на прохання та наполягання гетьмана запорозького...»), але лише за тієї умови, що він разом з козаками негайно залишить табір В. Б. Шереметева і поверне проти нього зброю. В такому випадку наказному гетьману та всім його козакам гарантувалися збереження всіх вільностей, якими користуватиметься і решта Війська Запорозького.

Козаки Ніжинського та Чернігівського (у джерелах українського походження — Прилуцького) полків, які на час укладення угоди спільно з московськими ратниками проводили бойові операції на білоруських землях, за першим же універсалом гетьмана (що мав би бути відправлений негайно) повинні також відступити від Москви, визнати зверхність польського короля та поступити під команду віленського воєводи, великого гетьмана литовського Павла Сапєги та руського воєводи Стефана Чарнецького. Якби сіверські козаки відмовилися виконувати волю українського гетьмана, останній повинен був би виступити проти них спільно з поляками та литовцями як супроти неприятелів.

Угода передбачала й впровадження такої, доволі цікавої з правового боку колізії, як принесення гетьманом присяги королеві і Речі Посполитій від імені всього Війська Запорозького, в тому числі козаків і старшин Ніжинського та Чернігівського полків. Останні ж після повернення в Україну були змушені підтвердити гетьманську присягу. Стосовно Запорозької Січі чи якогось іншого місця козацької України, де б виникли заколоти проти короля і Речі Посполитої, угода передбачала участь гетьмана і Війська Запорозького в їх придушенні. Козаки мали воювати проти бунтівників як проти своїх ворогів, аж поки там не буде потамовано бунтівні настрої.

Окремий пункт угоди містив заборону козакам здійснювати напади на прикордонні поселення і «цілу державу» кримського хана, з яким мали вони «...жити в мирі та в спокої бути...»

З українського боку під угодою стояли підписи полковників Петра Дорошенка, Григорія Лесницького, Михайла Ханенка, Івана Кравченка, Михайла Махаринського, а також цілого ряду сотників: Лавріна Капусти, Федора Хрептика, Григорія (?) та інших. Козаки тих полків, які були відсутні в поході і не склали присягу королеві під Чудновом, повинні були зробити це в присутності королівського комісара чернігівського воєводи Станіслава Казимира Беневського. Присяга коронних гетьманів мала отримати підтвердження короля і бути скріплена сеймовою конституцією.

Цікаво, що не задовольняючись присягою гетьмана і Війська Запорозького, польська сторона цього разу наполягала на тому, щоб і «...все посполство в цілій Україні...» перед присланим від польських гетьманів комісаром на «...вірність щиру і піддан-

ство ЙКМості і Речі Посполитій по містах усіх присягнули [...], аби той [договір] щасливішим був і величнішими ті зобов'язання піддатися королю і Речі Посполитій...» Подібного роду заява вперше звучала в ході діалогу офіційної польської влади з українським козацтвом. Вочевидь, як прецедент було використано форму укладення договорів Війська Запорозького з московським монархом, коли до присяги приводилися представники не лише козацького стану, а й міщан та шляхти.

Чуднівську угоду (в історичній літературі побутує й паралельна її назва — Слободищенський трактат; проте, зважаючи на ту обставину, що переговори щодо змісту, а також її підписання проходили в польському таборі під Чудновом, вважаємо за доцільне вживати запропоновану вище назву) сторони скріпили присягою 18 (за іншими відомостями — 19) жовтня 1660 р.⁵² А вже наступного дня польське командування отримало повідомлення про те, що з Києва на допомогу В. Б. Шереметєву на чолі декількох тисяч ратників вирушив воєвода князь Ю. І. Баратинський. Під впливом цієї інформації коронні гетьмани терміново скликали військову раду, куди було запрошено і Ю. Хмельницького та козацьких полковників. Шукаючи шляхи вирішення найпекучішої на той момент проблеми — примушення київського воєводи до капітуляції, польське командування поставило перед українським гетьманом вимогу за будь-яку ціну відірвати від царського ближнього боярина 20-тисячне (в описі військової ради його названо 30-тисячним) козацьке військо на чолі з Т. Цицюрою, оскільки, згідно з визначенням польської сторони, «...то була головна сила Москви...»⁵³ Причому, вельми прикметним є той факт, що цю саму «головну силу» було названо не як інакше як «дейнеки чи козаки задніпровські»⁵⁴. Визначення, як на наш погляд, досить промовисте для характеристики ставлення польської еліти до козаків-неофітів з лівобережної частини України.

Реалізуючи ухвали військової ради, Ю. Хмельницький зразу ж після її завершення підготував і таємно вислав до Т. Цицюри універсал з повідомленням про укладення ним мирної угоди з польською стороною. Гетьман ставив до відома наказного, старшину та козаків, що угодою передбачено збереження всіх прав і вільностей, якими володіло Військо Запорозьке, причому, в рівній

мірі — як для правобережних, так і лівобережних козаків. А тому, гетьман радив старшині і всім задніпровським козакам ліпше перейти на бік польського короля, котрий висловив готовність пустити в небуття всі попередні кривди та ласкаво прийняти їх під своє покровительство, ніж задаремне загинути в обложеному таборі. В тому випадку, коли козаки залишать обоз В. Б. Шереметева і виступлять зі зброєю в руках проти нього, Ю. Хмельницький обіцяв їм повні гарантії життя і вільностей. В противному ж разі — як вороги будуть суворо покарані своїм життям, дружинами, дітьми та маєтностями⁵⁵.

Крім універсалу до Т. Цицюри та задніпровських козаків, Ю. Хмельницький відправив також лист, адресований київському воєводі В. Б. Шереметєву. В ньому гетьман повідомляв про перехід усього Війська Запорозького під зверхність «свого природного пана» — короля польського, а тому радив ближньому боярину «...не противитись волі Божій...» і шукати милосердя на переговорах з польськими гетьманами⁵⁶.

Як і варто було очікувати, ближній боярин царя не прислухався до порад молодого українського гетьмана і не став шукати милосердя за столом переговорів з поляками. Натомість, згідно свідчення Й. Єрлича, наказав стратити всіх чуднівських міщан, які на той час перебували в таборі російських військ, не роблячи винятку ні для жінок, ні для дітей⁵⁷.

Значно більших успіхів досяг Юрій Хмельницький на таємних переговорах з наказним гетьманом лівобережних полків. В той час, як по полудню 21 жовтня польська піхота розпочала наступ на табір В. Б. Шереметева, Тимофій Цицюра на чолі 8-ми тисяч козаків вирушив у напрямі намету Ю. Хмельницького. Причому, про отримання від українського гетьмана універсалу та свої наміри перейти на бік польського короля наказний гетьман і переяславський полковник довірився лише своєму найближчому оточенню, а тому рядові козаки до останньої миті навіть і не здогадувалися про мету здійснюваного ними рейду. На полі бою війська наказного лівобережного гетьмана були атаковані кримською ордою. І на той час, як на виручку задніпровським козакам підоспіла польська кіннота, декілька сотень задніпровців загинуло, а ще близько тисячі — потрапило до татарського полону. Ще одна їх частина, ставши

свідками трагічних наслідків татарської атаки, спішно повернулася до табору, де увесь цей час залишалися козаки під командою київського полковника Василя Дворецького, котрому Т. Цицюра, знаючи його близькі стосунки з царською адміністрацією, так і не наважився відкрити свої наміри. Таким чином, до польського обозу наказний гетьман прибув лише на чолі 4 тисяч козаків і старшин⁵⁸.

Причому, історичні джерела вказують, що на цьому митарства задніпровців не закінчилися. Коли передовий загін Т. Цицюри (всього близько 2 тис. чоловік) врешті-решт пробився до обозу польського війська, шляхта з українських земель накинулася на козаків, розшукуючи серед задніпровських «дейнек» своїх підданих⁵⁹. Не набагато ліпша доля чекала і наказного гетьмана лівобережців. Згідно інформації очевидця тих подій шотландського офіцера на службі в Яна Казимира Патрика Гордона (невдовзі шотландський волонтер перейде на службу до московського царя, братиме участь у Чигиринських кампаніях другої половини 1670-х рр., дослужиться до чину генерала і, що найбільш для нас важливо, залишить вельми змістовні і цікаві щоденники, які містять серед іншого важливу інформацію про тогочасне політичне і побутове життя в Україні), козацького старшину було заарештовано, ніби-то, за те, що він вивів війська в поле раніше, ніж польські гетьмани встигли вишикувати коронні війська в бойовий порядок, а тому й не змогли перешкодити татарському нападу на задніпровців⁶⁰.

Вже перебуваючи під вартою, вочевидь з ініціативи польського командування, Т. Цицюра звернувся з універсалом до козаків, котрі залишалися в таборі воеводи В. Б. Шереметєва, іменуючи себе «переляславським полковником Війська Його Королівської Милості Запорозького». Універсалом колишній наказний гетьман повідомляв полковникам Дмитру Світусі, Богдану Калініченку, Василю Дворецькому, а також «...усім сотникам и черні, найдучойсі в таборі, и всім посполитим людем и кому толко сие писане показано будет...» про укладення гетьманом Ю. Хмельницьким миру з королем і Річчю Посполитою на основі Гадяцьких пактів та закликаючи їх «...просто йти від Москви, не повонтриваючи ні в чом...»⁶¹ Покликаючись на запевнення коронних гетьманів, полковник давав задніпро-

вцям гарантії недоторканості їх життя та збереження прав і вільностей. Стосовно ж трагічної долі тієї частини своїх козаків, які 21 жовтня потрапили до татарського полону, Т. Цицюра запевняв адресатів, що всі вони, ніби-то, вже отримали звільнення з неволі, а більше таких прикрих інцидентів не буде⁶².

Як можна встановити з тексту повторного звернення переяславського полковника до лівобережних козаків, що й надалі перебували в таборі В. Б. Шереметева, їх відповідь на універсал свого недавнього зверхника була швидкою й однозначно негативною. Лівобережна старшина, яка залишалася вірною цареві, не лише не пристала на вмовляння Т. Цицюри, а й докоряла йому ламанням присяги, принесеної раніше московському монарху, легковаженням ним життям тих своїх козаків, котрі в ході вчиненої ним авантюри зазнали раптового нападу татар⁶³.

Незважаючи на запевнення Т. Цицюри (які, як впливає з його слів, ґрунтувалися на твердих гарантіях, даних польськими гетьманами), поведінка татарських орд наприкінці жовтня 1660 р. не була такою вже однозначною і передбачуваною, як це намагався зобразити переяславський полковник. Кримська еліта, принаймні та її частина, яка в цей час перебувала під Чудновом і відігравала провідні ролі в керівництві ордами, чинила шалений тиск на польське командування, вимагаючи розправи над Ю. Хмельницьким та його старшиною. Зокрема, татари намагалися в будь-який спосіб заволодіти в неволю українського гетьмана та козацьких полковників, аргументуючи перед коронними гетьманами доцільність таких дій тим, що Юрась є сином бунтівника Богдана, котрий завдав стільки горя і страждань Речі Посполитій, а полковники йому в тому допомагали. І, якщо король і стани республіки прагнуть досягти в Україні тривалого миру і спокою, необхідно їх усіх знищити. В протилежному ж разі — війна неминуче вибухне знов. Згідно свідчень анонімого польського автора, С. Потоцький і Є. Любомирський під час розмов з нурадин-султаном, хоч і визнавали слушність його думок, все ж, ніби-то, акцентували увагу на етичному боці справи, наголошуючи на тому, що обітницю, навіть дану неприятелеві, слід свято дотримувати⁶⁴. Зрозуміло, що не лише етичні норми заважали польському командуванню пристати на пропозиції своїх союзників. Як уже відзначалося

вище при аналізі обставин укладення Чуднівської угоди та характеристики її положень, багато важив для польської сторони і факт військової співпраці з гетьманом Ю. Хмельницьким.

Але, як би там не було, аргументи командування польських військ не вельми переконали татарське керівництво. Свідченням чому став прикрий інцидент, що виник в той час, коли Ю. Хмельницький разом із старшиною повертався після підписання угоди з польського табору. Помітивши в полі гетьманський бунчук, ординці почали оточувати нечисленний гетьманський почет. Після чого Ю. Хмельницький, усвідомлюючи реальну небезпеку таких дій союзників поляків, був змушений спішно повертатися до обозу С. Потоцького. Лише під захистом козаків український гетьман невдовзі благополучно добрався до свого табору. Після чого негайно віддав підпорядкованим на той час йому військам наказ про відхід в Наддніпрянську Україну, навіть не залишивши в розпорядженні С. Потоцького та Л. Любомирського обумовлений Чуднівською угодою військовий контингент у складі двох козацьких полків. Самовільні, але, як засвідчили попередні події, цілком виправдані з огляду на настрої кримського керівництва, дії гетьманського уряду призвели до того, що польське командування було змушене висилати проти воєводи Ю. Баратинського частину коронного війська під командою коронного хорунжого Я. Собеського⁶⁵, послаблюючи тим самим свої сили під Чудновом.

Вже після відходу козацьких полків Ю. Хмельницького з-під Чуднова, 27 жовтня 1660 р. розпочалися польсько-кримсько-російські переговори про умови капітуляції армії В. Б. Шереметева⁶⁶. З вістей, що надходили до Речі Посполитої з південно-східних окраїн Волині, впливало, що початок переговорів поляків з російським воєводою всіляко гальмувало кримське керівництво. В пам'яті татарської еліти, вочевидь, були ще надто свіжими спогади про ту тривогу, яку викликали в Криму повідомлення про початок польсько-московської комісії в Борисові навесні цього року, а тому й можливість налагодження переговорного процесу сторін під Чудновом породжувала занепокоєння стосовно їх сепаратного примирення і звернення зброї проти татарських орд. Польське командування, добре вивчивши звички і поведінкові стереотипи кримської

знаті, переконувало останню не чинити опору переговорам з В. Б. Шереметєвим, наводячи серед іншого й такий переконливий аргумент на користь їх початку, як можливість заповучити в ясир кільканадцять тисяч лівобережних козаків, котрі, згідно з укладеною з гетьманом Ю. Хмельницьким угодою, повинні були залишити табір московитів, але й досі цього не зробили, звільняючи тим самим польську сторону від наданих на їх адресу гарантій цілості життя і збереження волі⁶⁷.

І дійсно, як засвідчує джерело з польського табору, врешті-решт переконавши татар не противитись початку переговорів з В. Б. Шереметєвим, поляки в переданому на розгляд російської сторони переліку кондицій першим же пунктом висунули вимогу: «...козаків, котрі знаходяться при Шеремету, як зрадників ЙКМості і Речі Посполитої, видати на волю гетьмана і султана...»⁶⁸

Вельми прикметним, на наш погляд, є й той факт, що задніпровські козаки розглядалися не лише одними поляками в якості зручної розмінної монети на переговорах з Кримом і Москвою. Російське командування також уповноважило своїх представників на комісії погодитися на видачу татарам у ясир лівобережних козаків, котрі разом з Т. Цицюрою вийшли з табору, але згодом, рятуючись від нападу ординців, повернули назад, тракуючи їх як зрадників. Крім того, російське командування було готове заплатити належний грошовий викуп татарам. Водночас, київський воєвода тривалий час відмовлявся задекларувати від імені уряду відмову Москви від претензій на Україну, пояснюючи свою позицію тим, що подібного роду заяви є винятковою прерогативою царя. Так само заперечував Шереметєв і стосовно виплати польській стороні викупу в розмірі 4 млн. золотом, на чому наполягали коронні гетьмані, посилаючись на те, що таких величезних сум грошей просто-напросто не має в російському таборі⁶⁹.

Загалом же, переговори видалися тривалими і важкими. Згаданий вище анонімний інформатор з польського табору доносив з-під Чуднова до Варшави, що в умовах воєнної бездіяльності військова челядь втрачає дисципліну і вже розпочала грабунки коней в місцевій окрузі⁷⁰.

Врешті-решт, 1 листопада 1660 р. польсько-кримсько-російську домовленість про капітуляцію військ В. Б. Шереметєва

було остаточно узгоджено і підписано. Документ передбачав складення царськими військами корогв, зброї та обладунків. При зброї дозволялося залишитися лише офіцерам і 100 солдатам. В. Б. Шереметев від імені уряду відмовлявся від усіх претензій на Україну та зверхність царя над Військом Запорозьким. Царські військові залоги мали вийти з Києва, Переяслава, Ніжина та Чернігова, залишивши при цьому у фортецях усю наявну артилерію, порох та воєнні припаси. У відповідь на це польська сторона гарантувала всім російським військам, що перебували на території України, в тому числі й армії В. Б. Шереметева, вільний вихід до Путивля чи якого-небудь іншого прикордонного міста Московської держави. Кримське ханство, згідно досягнутих домовленостей, повинно було отримати від Москви 600 тисяч талярів викупу. Запорукою виконання урядом Олексія Михайловича взятих військовим командування зобов'язань мали стати 20 сановних заручників, які залишалися в татар. Крім того, в якості заручників польських гетьманів і нурадин-султана залишався головнокомандуючий російською армією ближній боярин царя князь В. Б. Шереметев, а також ще 8 бояр і 300 офіцерів і солдат. На волю вони мали вийти зразу ж після того, як усі царські війська залишать територію України. Стосовно ж подальшої долі лівобережних козаків, які й надалі залишалися в російському таборі, угода передбачала такий варіант: усі вони повинні були першими скласти зброю і вийти з табору росіян, віддавшись на волю коронних гетьманів⁷¹

Реалізація досягнутих домовленостей розпочалася 3 листопада, коли козацькі полки, першими склали зброю і корогви до ніг С. Потоцького та Є. Любомирського, вийшли з укріпленого табору. Але сталося так, що одночасно з початком реалізації трьохсторонніх домовленостей розпочалося і їх порушення. Кримська Орда, незважаючи на письмові зобов'язання сторін, тут же накинулася на обеззброєних козаків, втішаючись з можливості легко здобути багатий ясир. Коли ж козаки спробували знайти прихисток у таборі свого вчорашнього союзника, царські ратники, які все ще залишалися при зброї, зробити їм це не дозволили. Не отримали задніпровці цього разу захисту і від поляків⁷². І тут залишається лише здогадуватися про те, чи існували якісь таємні домовленості коронних

гетьманів з нурадин-султаном стосовно такого майбутнього задніпровських «дейнеків» (адже, як відзначалося вище, така перспектива отримання татарами легкого ясиру пропонувалася поляками під час консультацій з татарською знаттю напередодні початку трьохсторонніх переговорів), чи за нових умов значення козацького фактору вже втратило своє попереднє значення і польське командування, просто-напросто, не бажало псувати стосунків зі своїм союзником із-за такої «дрібниці».

Але якими б не були мотиви цього інциденту, його наслідки виявилися по-справжньому трагічними. Згідно повідомлення очевидця тих подій, згадуваного уже вище П. Гордона, в результаті татарського нападу приблизно 8–9 тисяч козаків, тобто майже всі, хто залишався в таборі київського воєводи, потрапили до татарського полону⁷³ Причому, здобутий Ордою під Чудновом у такий доволі легкий спосіб ясир, в умовах ранньої і надзвичайно суворої зими 1660–1661 рр., внаслідок голоду і хвороб, так і не дійшов до невідьницьких ринків Кримського півострова — переважну більшість козаків спіткала смерть дорогою, в Дикому полі⁷⁴.

Слідом за козаками вже наступного дня, 4 листопада, знамена і зброю склали царські ратники. За інформацією польського джерела, коронні гетьмани, ставши перед тим свідками жакливого погрому, вчиненого татарами над лівобережними козаками, приставили до обеззброєних російських вояків свою охорону і зажадали від нурадин-султана, щоб він відвів Орду якнайдалі від табору В. Б. Шереметєва. Але вжитих польським командуванням заходів, як засвідчив наступний розвиток подій, виявилось замало, аби гарантувати дотримання умов угоди. В той час, коли царські ратники без зброї виходили з табору, нурадин-султан поінформував С. Потоцького, що він невзможі стримати Орду від нападу на них. А внаслідок чергового татарського набігу чимала кількість російських солдат і офіцерів приєдналася до своїх учорашніх союзників, відданих напередодні на поталу Орді, — лівобережних козаків, і разом попрямувала в напрямі Криму, розділивши з ними трагічну участь важкого зимового переходу через Дике поле⁷⁵.

Розділ 11

Зовнішньополітичні комбінації зими 1660/61 рр. та їх проєкції на суспільно-політичне життя в Україні

Переконлива воєнна перемога, здобута польськими військами спільно з їх кримськими союзниками під Чудновом восени 1660 р., справила велике враження не лише на політиків і обивателів воюючих країн і їх близьких сусідів, також втягнутих так чи інакше у вир цього протистояння, але й мала гучний резонанс у всій Європі. Зокрема, Ватикан, незважаючи на ту обставину, що союзниками поляків у кампанії виступали мусульмани, сприйняв поразку російських військ під Чудновом як «милість Божу до всього світу християнського». Папа римський Олександр VII особисто відслужив з цього приводу урочистий молебень у храмі Святого Станіслава та надіслав Яну Казимиру апостольське благословення і вітання «...зі славною перемогою над московитами...», названими в листі «...ворогами святої церкви...»¹

Але, зрозуміло, значення чуднівського тріумфу Речі Посполитої полягало не стільки в його суспільному резонансі (навіть якщо він і мав загальноєвропейський масштаб), скільки в реальних політичних наслідках. Результати Чуднівської кампанії спричинили суттєві зміни в конфігурації регіональної безпеки Центрально-Східної Європи. Чи не вперше за останні шість років, тобто, по суті, за весь час російсько-польської війни середини XVII ст., польське командування зуміло досягти такої вражаючої перемоги і тим самим перехопити від Москви стратегічну ініціативу ведення війни до своїх рук, адже заслуга

польських військ у досягненні Конотопської перемоги була досить символічна, а військова присутність в Україні — недостатня, аби розвинути успіх. Тепер же, після розгрому армії російського воєводи В. Б. Шереметева, військова присутність Москви в Україні виглядала більш, ніж скромно, а, натомість, позиції Варшави — міцними, як ніколи. Все вказувало на те, що привідне колесо регіональних процесів, згідно з логікою розвитку подій, знаходиться в руках керівництва Речі Посполитої і саме офіційна Варшава найближчим часом буде визначати напрями регіонального розвитку.

І, як можна зробити висновок зі змісту тогочасної кореспонденції впливових політиків і державних мужів Речі Посполитої, саме так оцінювала характер поточного моменту і польська правляча еліта, відшукуючи можливості для отримання максимальних дивідендів від такого, до певної міри несподіваного, подарунка долі. Зокрема, з листа коронного канцлера М. Потоцького до воєводи руського С. Чарнецького від 6 січня 1661 р., довідуємося про гостру зацікавленість урядових кіл республіки українськими справами, а також те, що чуднівська перемога розглядається польським істеблішментом як стартовий майданчик для розвитку успіху на Сході². Щоправда, найбільш далекоглядні політики усвідомлювали той факт, що чуднівська перемога створювала сприятливі передумови для відвоювання в Москві втрачених земель, але сама собою ще не гарантувала його.

Зразу ж після капітуляції армії В. Б. Шереметева, 7 листопада 1660 р. польний гетьман коронний Є. Любомирський з більшою частиною коронних військ, що брали участь у Чуднівській кампанії, рушив у південно-східному напрямі у глиб України. Тим часом, 17 листопада в Кракові відбулася нарада (консиліум) сенаторів, де обговорювалися пункти угоди коронних гетьманів з Військом Запорозьким, надіслані з південно-східної Волині. Після обговорення проблеми сенатори ухвалили рішення розіслати текст угоди, укладеної під Чудновом, для ознайомлення з його змістом шляхетського загалу Речі Посполитої³. Крім того, зважаючи на перспективу продовження війни з Московією, учасники консиліуму постановили: «Оскільки далі не можна продовжувати тих праць зимових [...], по знесенні князя Барятинського, розмістити військо на лежї (в Україні. — В. Г.)»⁴.

Ймовірно, що вже після отримання цих резолюцій, командуючий коронних військ польний гетьман Є. Любомирський (великий коронний гетьман С. Потоцький із самого початку осінньої кампанії 1660 р. важко хворів, а тому зразу ж після підписання акту капітуляції київського воєводи В. Б. Шереметева відбув в Польщу, передавши командування Є. Любомирському) провів військову нараду в Коростишеві, запросивши туди й українського гетьмана і старшину. За результатами обміну думок, польний гетьман віддав наказ про розквартирування ввірених йому військ по всій Правобережній Україні, зробивши при цьому виняток лише для декількох міст⁵. Як слушно зауважує з цього приводу З. Вуйцик, окупація Правобережжя стала dokonаним фактом⁶.

Прагнучи розвинути успіх у протиборстві з Москвою, оточення Яна Казимира дедалі гучніше почало обговорювати плани укладення союзної угоди з вчорашнім запеклим ворогом польського короля і республіки — Швецією⁷. Але, водночас, у Варшаві добре розуміли, що однією з найважливіших передумов розвитку досягнутого в Україні успіху є закріплення військових здобутків суттєвими політичними акціями. Один з головних чуднівських тріумфаторів польний гетьман Є. Любомирський, переймаючись вирішенням даної проблеми, запропонував королю і великому коронному канцлеру план заспокоєння (пацифікації) України. Як можна зробити висновок з листа М. Пражмовського до Є. Любомирського від 8 січня 1661 р., план передбачав, що після виходу з Правобережжя головних сил коронних військ на чолі з польним гетьманом і маршалком коронним, у справі нагляду за тамтешніми справами останнього заступлять відомий фахівець з українських справ чернігівський воєвода С. К. Беневський та королівський секретар, колишній полковий писар, згодом — переяславський полковник П. Тетеря⁸. Очевидно, що вже саме вони мали реалізовувати наступні кроки на шляху закріплення України під владою польського монарха — ознайомлення козацького загалу з умовами Чуднівської угоди та її ратифікацію. Успішне виконання поставлених завдань, на думку офіційної Варшави, мало стабілізувати ситуацію у Війську Запорозькому та українському суспільстві в цілому⁹. Досить швидко випала й нагода для того, щоб спро-

бувати реалізувати задумане: вже вранці 8 листопада в ставку польського командування надійшов адресований С. К. Беневському лист від гетьмана Ю. Хмельницького з повідомленням про термінове скликання в Корсуні генеральної ради, до участі в роботі якої запрошувалася і довірена особа польського короля¹⁰

В ході наради воєводи чернігівського з польним гетьманом і коронним маршалком було укладено пункти, у відповідності з нормами яких потрібно було провадити переговори з українськими гетьманом і старшиною. Варто наголосити на тому, що умови для реалізації цих пунктів, як і для успішного dokonання всієї справи утримання України під зверхністю польського монарха, в цей час суттєво ускладнювалися для польської сторони із-за того, що Ю. Хмельницький рішуче висловлювався за зречення гетьманства. Як стало відомо польському командуванню з конфіденційних джерел, до цього кроку молодого гетьмана підштовхував «хтось» — більш досвідчений політик, котрий сам прагнув оволодіти булавою. Непогано орієнтуючись в хитросплетіннях політичної боротьби в середовищі козацької еліти, С. К. Беневський і Є. Любомирський, як видно з їх кореспонденції до Варшави, здогадувалися, до чіїх рук може потрапити булава, а з нею і влада над Військом Запорозьким, і вельми хвилювалися з цього приводу — аби «...з цієї okazji знову не втрапила Річ Посполита в рецидиви (вочевидь — нової козацької війни. — В. Г.)...»¹¹ Побоювання цього були настільки серйозними, що коронний маршалок і чернігівський воєвода ухвалили і скріпили обопільною клятвою рішення про те, що будуть всілякими способами добиватися того, аби, по-перше, втримати політично невиразного Ю. Хмельницького при владі, а, по-друге, звести на уряд генерального писаря довірену особу Яна Казимира, його особистого секретаря Павла Тетерю¹².

Щойно прибувши до Корсуня і скликавши до себе на раду полковників (за відсутності на ній гетьмана), С. К. Беневський мав змогу пересвідчитися в тому, що більша частина вищої старшини схвалювала наміри Ю. Хмельницького скласти з себе гетьманські повноваження. Під час розмови з королівським емісаром полковники заявили: «Нехай Хмельницький кладе булаву, а ми вже маємо готового (гетьмана. — В. Г.) і пошлемо за ним і зараз же оберемо...»¹³ З того, що старшина говорила

про кандидатуру наступника Ю. Хмельницького, як про особу, зведення якої на вершину влади Війська Запорозького ніби-то мав бути приємним королю і Речі Посполитій, а, крім того, яка «вже готова» бути гетьманом, можна зробити висновок, що мова тут йшла не про кого іншого, як про київського воеводу, сенатора Речі Посполитої та екс-гетьмана Війська Запорозького Івана Виговського (хоча ніде жодного разу, очевидно з міркувань конспірації, його прізвище не називається!).

Ситуація виглядає доволі парадоксальною, якщо брати до уваги заслуги Виговського у справі повернення України під зверхність Яна Казимира наприкінці 1650-х рр. Але, коли при аналізі даного казусу відштовхуватися від військово-політичних реалій початку 1660-х рр., не досить важко помітити в діяльності досвідчених польських політиків і внутрішню логіку, і тверезий політичний розрахунок. На наш погляд, ключ до розуміння суті проблеми варто шукати в площині політичних прагнень короля і станів Речі Посполитої (зрозуміло, передовсім шляхетського загалу, адже саме Є. Любомирський в недалекому майбутньому стане офіційним лідером антикоролівської опозиції) не допустити реанімації Гадяцьких пактів в тій їх частині, яка застерігала політичну автономію українських воеводств, об'єднаних у Князівство Руське, з домінуванням тут покозаченої шляхти. Військово-політична потуга Війська Запорозького наприкінці 1660 р. суттєво поступалася тій, що мала місце на початку осені 1658 р. — в часи укладення Гадяцької угоди, значно слабкішими були і позиції Москви, натомість — сильнішою виглядала мілітарна спроможність Речі Посполитої. А тому то й польське керівництво було не зацікавлене в поверненні до влади колишнього українського гетьмана, який мислив категоріями політичної відрубності козацької України та зарекомендував себе доволі сильним політиком. За таких умов «відома особа» (*Quendam*), як називають таємничого претендента в напівофіційному тогочасному польському епістолярії, стає *persona non grata* на політичному Олімпі Війська Запорозького, а польські політики воліють, аби гетьманська булава й надалі залишалася в Ю. Хмельницького, адже, як наголошував з цього приводу чернігівський воевода, «...наразі [...] такого власне як він на той уряд треба...»¹⁴

Прагнучи будь-що не допустити повернення до влади доволі сильної в політичному плані фігури І. Виговського, С. К. Беневський, перебуваючи в Корсуні, доклав максимум зусиль до того, аби зарадити цьому. Зокрема, чернігівський воєвода страхав козацьку старшину тим, що Є. Любомирський й досі не розпустив коронні війська на зимові лежі, очікуючи на результати Корсунської ради. У розмовах з Ю. Хмельницьким наголошував на тому, що його непродумане зречення відкриє шлях до влади не кому іншому, як його особистому запеклому ворогові. Крім того, страхав гетьмана й тим, що козацька старшина вже сьогодні намагається звалити на нього всю вину за розрив з Річчю Посполитою восени 1659 р., приписуючи його «заслугам» те, що ніби-то саме із-за нього «...збунтувалися і Сірко, і Апостол, і Тетеря, і ще перед тим Пушкар, і що [...] відіслав Брюховецького з частиною скарбу до царя, і Самченко [...] рідний дядько за його намовою підняв бунт у Переяславі...»¹⁵ Змалювавши в такий спосіб підступність супротивників гетьмана, С. К. Беневський переконував Ю. Хмельницького в тому, що на вельми тонкій нитці зависла нині його доля і що єдиний його порятунок «...триматися за поли його королівської милості...»¹⁶

Чудові ораторські здібності чернігівського воєводи, в поєднанні з демагогічними залякуваннями психологічно нестійкого гетьмана, дозволили С. К. Беневському переконати останнього відмовитися від свого задуму й утвердитися в думці щодо необхідності збереження за собою гетьманського звання. Наступні заходи польського комісара були спрямовані на те, щоб переконати гетьмана в необхідності усунути від влади генерального писаря Семена Голуховського, котрий «...цілком належить царю і від царя поставлений...», і вибрати собі в помічники Павла Тетерю. Схиляючи Хмельницького до цієї думки, воєвода переконував його в тому, що в такий спосіб він не лише матиме доброго порадника і помічника в часи недуги (відмовляючись від булави, Юрій серед інших причин, які змушують його до цього, називав і часті свої хвороби), а й завоює повну довіру короля і Речі Посполитої¹⁷

Переконливою ілюстрацією того факту, що неприязнь польських політиків до генерального писаря мала під собою цілком

реальний ґрунт служить таємний лист С. Голуховського до київського воєводи стольника І. І. Чаадаєва, відправлений з Білої Церкви 24 жовтня (с. с.), де містилася інформація про перебіг подій під Чудновом, оцінки військової спроможності поляків і татар, а також застереження про можливість несподіваного нападу противника на російські гарнізони в Україні¹⁸. А от щодо пропонуваної С. К. Беневським за узгодженням з Є. Любомирським кандидатури П. Тетері, як претендента на уряд генерального писаря, то тут досить цікавим виглядає той факт, що особистий секретар Яна Казимира, давши згоду супроводжувати чернігівського воєводу до Корсуня, до останньої миті і не здогадувався про плани його повернення до службової ієрархії Війська Запорозького. Принаймні, саме такий висновок можна зробити з аналізу реляції польського комісара про перебіг його місії: «...пан Тетеря ніяк не очікував того, і всім здавалось неімовірним; але я, так давно того щиро бажаючи, з цим наміром і взяв з собою Тетерю, щоб посадити його на це місце»¹⁹.

Підготувавши в такий спосіб належним чином гетьмана і полковників, 20 листопада на гетьманському дворі в Корсуні С. К. Беневський провів старшинську раду, на якій від імені короля вручив гетьманську булаву Ю. Хмельницькому. Довідавшись про те, що за межами гетьманського двору «...чернь бунтує, будучи невдоволеною з того, що рада, супроти давнього звичаю, проходить в оселі, а тому вони підозрюють зраду стосовно себе і всього війська...», чернігівський воєвода, незважаючи на активні заперечення гетьмана (принаймні, так зображував ті події королівський емісар), наступного дня, 21 листопада, провів через загальновійськову, «чорну» раду вигідні з точки зору польських інтересів рішення, в тому числі і про відібрання військової печатки в С. Голуховського та передачі її П. Тетері²⁰.

Польський дослідник З. Вуйцик стверджує, що тогочасні правлячі кола Речі Посполитої найбільше влаштувала б на уряді гетьмана Війська Запорозького кандидатура П. Тетері, але висунення на передній план колишнього козацького полковника, а наразі особистого секретаря короля — видавалося поки що передчасним. А тому найбільш оптимальним варіантом стало протегування Ю. Хмельницькому, котрий, по-перше, вже своєю

належністю до роду Хмельницьких вносив певний стабілізуючий заряд у козацьке середовище, а, по-друге, не будучи в достатній мірі самостійною політичною фігурою, Юрій дозволяв проводити вигідний офіційній Варшаві політичний курс за його спиною, через довірених осіб короля в гетьманському уряді, насамперед, через того ж таки П. Тетерю, котрий обійняв важливий пост генерального писаря²¹.

Звичайно ж, в міркуваннях поважного польського історика є значна доля правди. Єдине, що викликає сумнів, так це те, що офіційна Варшава вже восени 1660 р. виношувала плани стосовно зведення П. Тетері на гетьманський уряд. Вочевидь, що тогочасний розклад політичних сил у Війську Запорозькому не дозволяв королівському секретареві реально претендувати на булаву і це добре розуміли у Варшаві. Принаймні, в згаданих уже вище резолюціях консиліуму сенаторів від 17 листопада 1660 р. питання кадрового забезпечення реалізації курсу пацифікації України пропонувалося вирішити наступним чином: «...Хмельницького *omni studio* залишити при булаві...»; якщо ж цього зробити не вдасться і доведеться змінювати, «...то на одного з двох кандидатів, яких маршалок назвав: чи Носача, чи Гуляницького [...] Самого ж Хмельницького король бажас бачити при дворі, аби міг сам особисто пересвідчитись в ласці ЙКМості»²².

Але, якщо можна дискутувати з приводу питання: хто був для офіційної Варшави найбажанішим кандидатом на обіймання гетьманського сану у Війську Запорозькому, то стосовно найбільш небажаного за тих умов претендента — розбіжностей бути не може. Поза всяким сумнівом, зусилля польських політиків спрямовувалися на те, аби не допустити повернення до влади Івана Виговського та реанімування ідеї створення Великого князівства Руського. За таких обставин прихід до влади в Україні будь-якого старшини з пропольськи налаштованого сегменту козацького середовища, як альтернативи поверненню Виговського, вітався б у Варшаві²³. А тому повідомлення С. К. Беневського про перебіг та результати Корсунської ради 1660 р. не могли не викликати ентузіазму в оточенні Яна Казимира, адже, як і прагнули того польські політики, Ю. Хмельницький залишив за собою гетьманську булаву, П. Те-

теря посів посаду генерального писаря, відсторонивши тим самим від впливу на державне життя в козацькій Україні промосковськи налаштованого С. Голуховського, а, крім того, уряд генерального обозного зберігся за ще однією *persona grata* при польському дворі — Т. Носачем. Досить міцними залишалися і позиції Г Гуляницького, котрого впродовж наступного року неодноразово бачимо як наказного гетьмана.

Вельми прикметне, що зразу ж по завершенню генеральної ради в Корсуні, в ніч з 21 на 22 листопада, відбулася конфіденційна (*Solus cum Solo*) нарада С. К. Беневського та П. Тетері, присвячена обговоренню перспектив розвитку політичної ситуації в козацькій Україні, в тому числі й визначення можливих шляхів знесення Гадяцьких пактів²⁴.

По завершенню ради (чи, як зазначає С. К. Беневський, «...з тієї ж ради...») було вислано універсали до всіх задніпровських полків з наказом вважати Я. Сомка зрадником і не виконувати його наказів. Одночасно було відправлено універсал із закликом вирізати московську залогоу і в Переяславі. Приблизно аналогічними були і заклики до козаків і мешканців Ніжинщини та Чернігівщини. Водночас, не обмежуючись одними лише паперовими акціями, учасники наради ухвалили рішення спрямувати до Переяслава частину Чернігівського і Канівського полків (козаки яких під Чудновом перейшли на бік Ю. Хмельницького), а також — Прилуцький, Полтавський та Миргородський полки. Через чернігівського воєводу козацька старшина звернулася з проханням до головнокомандуючого коронними військами в Україні польного гетьмана Є. Любомирського, аби він відправив на приступ міста також тисяч 20 кавалерії та кримську орду²⁵.

Тим не менше, незважаючи на цілком придатний для офіційної Варшави розклад політичних сил на горішніх щаблях козацької ієрархії, в цілому ситуація в Україні на кінець осені — початок зими 1660 р. незмінно погіршувалася. Коли звістка про укладення Юрієм Хмельницьким угоди з польським королем донеслася до Лівобережжя, місцева старшина, маючи у себе в тилу російські залогоу, повела справу таким чином, щоб залишити тамтешню людність у вірності цареві. Царські восводи двох найбільших форпостів Сіверщини — Чернігова та Ніжина

зразу ж привели населення до присяги на вірність Олексію Михайловичу. Щоправда, якщо в Чернігові ця процедура відбулася без будь-яких ексцесів²⁶, то в Ніжині виникли певні ускладнення. В описі справ «Тайного Приказа» міститься відписка ніжинського воєводи князя С. Шаховського, де, зокрема, говориться: «...про наказного полковника про Романа Ракушку с войтами, и з бурмистры і со всею старшиною: бес полковникова-де відома великому государю креста целовать не хотят»²⁷ М. Филімонович у листі до царя від 29 жовтня 1660 р. з Ніжина, виправдовуючи Р. Ракушку-Романовського за цей вчинок, писав: «Здішні полковник наказный Романовскіи видится же держится и міщан всіх збирал и со всіго уезду Ніжинского всі берутся кріпко при его царском величестві [...] И хотіли есмо, чтоб крест целовали, але впрод послали к полковнику Василью Золотаренку, спрашиваючися с ним, что он думает»²⁸ Й, оскільки В. Золотаренко «думав» й надалі залишатися під владою московського царя, конфлікт було залагоджено і ніжинців приведено до присяги Олексію Михайловичу.

В бажаному для московських інтересів напрямі повів справу і наказний гетьман Лівобережної України, наказний полковник ніжинський (безперечно, тут маємо справу з унікальним випадком в історії Гетьманщини, коли обов'язки наказного гетьмана виконує козацький старшина такого невисокого рангу) Я. Сомко, котрий уже на початку листопада закликав белгородського воєводу князя Г. Ромодановського, аби той «...з ратними людьми в черкаські міста йшов велелюдно для того, щоб в черкаських містах великими ратними людьми хитання залякати...»²⁹

А тим часом, коли в Москві стало відомо про укладення Ю. Хмельницьким угоди з коронними гетьманами, але ще не донеслася страшна звістка про чуднівську катастрофу В. Б. Шереметєва, 8 листопада (с. с.) Кремль вислав в Україну спеціального гінця капітана Феокліста Сухотіна з царською грамотою до гетьмана та цілого Війська Запорозького, а також декілька приватних листів до козацької старшини. Інструкція зобов'язувала гінця якнайшвидше їхати до українського гетьмана на Правобережжя через Путивль, Ніжин і Переяслав, але, водночас, не забувати і про збір розвідувальних даних про суспільно-політичні настрої в Україні та ставлення населення до політич-

ного вибору Ю. Хмельницького як козацької старшини, так і черні з обох боків Дніпра. По прибутті в ставку українського гетьмана Сухотін мав засвідчити приязнь царя по відношенню до нього та всього Війська Запорозького, детально змалювати картину російсько-українських взаємин з часів гетьмана Б. Хмельницького, наголосити при цьому на вірності останнього складеній перед представниками Олексія Михайловича клятві та, натомість, нагадати про зрадливість І. Виговського та недостойність дій козаків під Чудновом. Після цього гонець мав закликати гетьмана, старшину і козаків до перегляду своїх необдуманих рішень, оскільки лише під зверхністю православного монарха вони можуть сподіватися на звільнення їх «з-під ярма латинського». Якщо ж гетьман і старшина опам'ятаються і повернуться «під високу руку» царя, усіх їх чекає царська ласка і вибачення провин, якщо ж ні — сувора кара. Для підсилення емоційного впливу закликів царя, Сухотін віз в Україну православний хрест, що був свідком переяславської присяги гетьмана і всього Війська Запорозького³⁰.

Реляції Ф. Сухотіна про свої спостереження під час подорожі Україною переконують у крайній неоднорідності і суперечливості тогочасних суспільних настроїв, відсутності єдності в оцінках дій гетьмана та його оточення. Зокрема, в Ніжинському полку переважна більшість населення висловлювала побоювання щодо можливого наступу поляків і їх союзників — татар. Очевидно, що саме під впливом таких настроїв наказний полковник Р. Ракушка-Романовський за дорученням В. Золотаренка відправив до Сум листа князеві Г. Г. Ромодановському із закликом негайно прибути з військами до Ніжина для безпеки від ворожого нападу³¹.

Від уважного ока царського посланця не заховалося й те, що лубенський полковник Степан Шамлицький «...і старшина, і козаки, і чернь хитаються, а говорять, хто буде в силі, того де і ми, черкаси...» А тому Ф. Сухотін, узагальнюючи власні спостереження, у посланні до Москви наголошував на тому, що в тому випадку, коли Олексій Михайлович не відправить в Україну додаткові військові контингенти, то «...з козаками буде недобре...»³²

Ще більш песимістично щодо перспектив розвитку подій в Україні були налаштовані царські воєводи із задніпрянських міст. Так, ще на початку листопада 1660 р. белгородський воєвода князь Г. Г. Ромодановський доповідав царю, що від переяславського воєводи князя Ф. Волконського йому стало відомо про те, що Я. Сомко зі своїми козаками планував напасти на московські війська, які перебували в Переяславі³³. Трохи згодом, Ромодановський повторно писав у Москву до Олексія Михайловича щодо непевності становища царських ратників на Лівобережжі, оскільки «...шатость в нем (Сомковы. — В. Г.) учинилась болшая и ссылка з заднепровскими черкасы безпрестанная...»³⁴ (Щоправда, Ф. Сухотін переконував царя в тому, що переяславський полковник і наказний гетьман «...тобі, великий государю, служить невідступно, пам'ятаючи твоє великий государю хресне цілування...»³⁵).

Ще більш непевно стали себе почувати царські воєводи в Україні тоді, коли на початку зими Ю. Хмельницький переправив на лівий берег Дніпра 5 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом П. Дорошенком. На кінець грудня 1660 — січень 1661 р. правобережним козакам вдалося укріпитися в Зінькові, домогтися успіху в битвах з підрозділами воєводи стольника П. Скуратова, а невдовзі захопити Ромни і підійти аж до Гадяча³⁶. Водночас польські та татарські війська вторглися в межі Прилуцького полку і так його спустошили, що, як доносили очевидці, «...мало вже чого цілого залишилося»³⁷. Полтавський полковник Федір Жученко, котрий підтримав зроблений Ю. Хмельницьким під Слободищами політичний вибір, взимку 1661 р. здійснив похід на Лівобережжя і доходив аж під Колонтаїв, Охтирку, Котельву та Камінне³⁸. Не обмежуючись суто мілітарними акціями, Ю. Хмельницький звернувся з універсалами до мешканців лівобережних міст і містечок, закликаючи їх до повернення під владу свого «природного пана» — польського короля³⁹. Слідом за гетьманом активну пропагандистську кампанію розгорнули і впливові старшини з його оточення: генеральний суддя Г. Лесницький надіслав свої листи до козаків і міщан Прилук, Лохвиці та Ромнів⁴⁰; наказний гетьман П. Дорошенко — жителів Гадяча, Камінного та Веприка⁴¹; а полковник Ф. Жученко — населення Слобожанщини⁴².

Похід П. Дорошенка та агітаційні заходи, що його супроводжували, як можна зробити висновок з листа Я. Сомка до Г. Г. Ромодановського, спричинили значне бродіння суспільних настроїв на Лівобережжі (наказний гетьман був переконаний, що позбутися його можна лише надіславши «великі ратні люди») ⁴³ Тогочасний охтирський полковник також інформував царську адміністрацію про те, що «...боровенські, недригайлівські, ольшанські та інших міст козаки, а також охтирські козаки, покинувши своїх жінок і дітей, таємно пішли за Дніпро у військо Юрія Хмельницького» ⁴⁴.

Але розвинути досягнутий на початку зими успіх гетьманському уряду Ю. Хмельницького не вдалося. І головна причина цього крилися не стільки у військовій потузі промосковськи налаштованого лівобережного козацтва та силі російський гарнізонів, скільки в нестабільності ситуації на Правобережжі.

Гострі конфліктні ситуації, що раз-по-раз виникали між жовнірами коронного війська, які тривалий час не отримували платні (кварти), та місцевими козаками, міщанами та посполитими, в двори і помешкання котрих їх ставили на постій, дестабілізували ситуацію в краї. Позбавлені належних засобів для існування, жовніри нерідко вдавалися до насильницьких ревізій продовольства та фуражу, чинили грабунки та розбій. Ще більше загострилася ситуація з настанням ранньої і вельми суворої зими 1660/61 рр., що прийшла на зміну неурожайному літу та осені ⁴⁵.

Для того, аби стабілізувати ситуацію в краї, невдовзі по завершенню Корсунської ради, 8 грудня (с. с.) 1660 р., керівництво правобережної частини Війська Запорозького відрядило до Варшави посольство на чолі з колишнім генеральним писарем С. Голуховським. Інструкція зобов'язувала послів найперше добиватися від короля гарантій того, що вже на наступному вальному сеймі буде не лише підтверджена правомочність дії Гадяцьких пактів 1658 р., а й Військо Запорозьке отримає, згідно його прохання, і «значно більше», як те обіцяв козакам монарх раніше. Для узгодження змісту цих нових привілеїв і прав Війська Запорозького гетьман прохав Яна Казимира завчасно вислати в Україну свого повноважного представника, бажано б чернігівського воєводу С. К. Бенєвського, з котрим козаки вже

неодноразово мали справу, починаючи від Гадяцької комісії. Саме з останнім старшина обговорила б свої пропозиції стосовно висування «...деяких нових пунктів, необхідних для Війська Його Королівської Милості Запорозького, в заміну тих, котрих Військо Запорозьке з комісії Гадяцької не отримує...»⁴⁶

Окремо наголошувалося на необхідності повернення православної церкви відібраних у неї уніатами культових споруд і майна, причому як на землях Корони Польської, так і — Великого князівства Литовського. Посли від Війська Запорозького мали також поставити перед польським керівництвом вимогу про те, щоб жовніри, котрі несли службу на Правобережжі, «...не були тягарем для української людності...», яка «...до всякої вольності звикла...» Особливо наголошувалося на несвоечасності будь-яких насильств коронних військ на Правобережжі в той час, коли «...за Дніпром ще бунти тривають, а московські факції не припиняються...»⁴⁷

Не обмежуючись викладом лише тих проблем, що стосувалися власне українських справ та взаємин Війська Запорозького з королем і республікою, гетьманський уряд порушував також питання стосовно взяття під королівську протекцію щойно скинутого з господарства волоського воєводу Костянтина Щербана, а, по можливості, й покарання його кривдника Стефана Георгіцу, котрий образив козаків тим, що розорив чимало містечок і сіл в Україні, намагався захопити в полон вдову по смерті старшого брата нинішнього українського гетьмана Тимоша Хмельницького Розанду Лупул⁴⁸.

Суспільно-політична ситуація в Україні, що на початок зими 1660–1661 рр. стрімко змінювалася — причому не в кращому для уряду Ю. Хмельницького напрямі — змусила гетьмана слідом за відправкою до Варшави посольства С. Голуховського наприкінці грудня відрядити до Яна Казимира медведівського сотника Степана Опару (в майбутньому ще одного шукача гетьманства). Як видно з інструкції, наданій посланцеві від імені гетьмана, головною метою його візиту до королівського двору стало завдання спонукати Яна Казимира до активних дій, спрямованих на стабілізацію ситуації на Правобережжі. В контексті реалізації цього надзавдання тогочасної політики офіційних Варшави та Чигирин першочерговими, згідно концеп-

туального бачення гетьманського осередку, видавалися такі питання: 1) врегулювання проблеми розквартирування коронного війська на правобережних землях, зокрема накладення заборони на жовнірський постій у козацьких господарствах, та налагодження в його лавах суворої військової дисципліни; 2) впровадження мораторію на витіснення козаків з шляхетських маєтностей; 3) здійснення королівським двором тиску на офіційний Бахчисарай з метою припинення насильств Орди на Правобережжі; 4) спрямування коронного війська і татарських орд на Лівобережжя для підтримки воєнних акцій наказного гетьмана П. Дорошенка⁴⁹

Через С. Опару гетьман застерігав польське керівництво в тому, що без вирішення поставлених ним проблем — годі сподіватись на поновлення контролю за Задніпров'ям. Адже з мілітарного боку відсутність дієвої і своєчасної допомоги Війську Запорозькому від розквартированих на Правобережжі коронних військ і татарських орд істотно зменшує шанси на успіх наказного гетьмана П. Дорошенка, враховуючи ту обставину, що до супротивної сторони «...майже щоденно прибуває свіжа підмога...», переважно від московських воєвод. З політичного ж боку, поведінка польських жовнірів і татар в правобережних містах дестабілізує ситуацію в краї в цілому і заважає гетьманському уряду зосередити всі наявні в нього сили на боротьбі з супротивником, оскільки «...важко йти на війну, не знаючи на кого дружин і дітей залишаєш»⁵⁰.

Вочевидь, гетьман не вельми оптимістично розцінював перспективи задоволення офіційною Варшавою його вимог. Інакше важко пояснити той факт, що майже одночасно з відправкою С. Голуховського до польської столиці, Ю. Хмельницький здійснив спробу зав'язати таємні стосунки з представниками царя в Україні. Так, 25 листопада 1660 р. гетьман таємно відрядив до Києва посланця з листом до тамтешніх воєвод князя Ю. М. Баратинського та стольника І. І. Чаадаєва. Тексту самого листа не збереглося, але його зміст можна реконструювати з листа-відповіді царських воєвод до гетьмана від 9 грудня (с. с.) 1660 р., в якому, згідно з тогочасною московською діловодською традицією, цитувалася значна частина первісного послання. У відповідності з трактуванням Ю. М. Баратинського та І. І. Ча-

адаєва, Ю. Хмельницький у своєму зверненні переконував представників царської адміністрації в Україні в тому, що Чуднівська угода з польським королем була результатом не його власного вільного вибору, а — наслідком «...примусу і ситуації безвиході...» Гетьман висловлював своє щире жалкування з цього приводу і запевняв у тому, що воліє невідмінно позбутися королівської зверхності. Подібним же чином мислить і старшина з його оточення. Зважаючи на це, він, ніби-то, готовий повернутися до підданства московському монарху, але хотів би перед тим отримати гарантії амністії та вибачення його вини з боку Олексія Михайловича. У листі Юрій також скаржився на те, що генеральним писарем супроти його волі став П. Тетеря, котрого гетьман не поважає і перед котрим захищає усіх тих старшин, які «цареві вірні». Згідно тверджень царських воєвод, Ю. Хмельницький рекомендував їм спонукати керівництво держави, аби те вислало якомога більше військ на Задніпров'я, звідки можна було б швидко переправити військову допомогу на правий берег Дніпра, коли там, на окупованій поляками території, знову підніметься вогонь повстання⁵¹.

Згідно інформації, яка просочилася до Варшави, воєводи Ю. М. Баратинський та І. І. Чаадаєв надіслали з Києва посланця для переговорів з Ю. Хмельницьким. Крім гетьмана, на таємних пересправах були також присутні промосковськи налаштовані старшини з його оточення (З. Вуйчик твердив, що на той час найбільш послідовними прибічниками політичної орієнтації на Москву виступали колишній генеральний писар Семен Голуховський та полковник Іван (?) Гоголь⁵²). Під час зустрічі, ніби-то, старшини висловлювалися за повернення під владу царя, виступали за реституцію переяславських статей (щоправда, незрозуміло в якому варіанті: з року 1654 чи 1659?)⁵³.

Однак, як уже згадувалося вище, із-за поганої конспірації про конфіденційні контакти Ю. Хмельницького з представниками царської адміністрації стало відомо у польській столиці. Керівник уряду Речі Посполитої канцлер великий коронний М. Пращмовський доклав зусиль до того, аби розладнати їх. Щоправда, варто відзначити, що М. Пращмовський, будучи досить досвідченим і далекоглядним політиком, зі значною долею недовіри сприймав звістки з України, остерігаючись

провокації з боку Москви, керівництво якої в такий спосіб могло добиватись дискредитації українського гетьмана перед королем та розладнання їх стосунків. Одним з головних аргументів на користь цієї версії для канцлера слугував той факт, що «...про той лист нічого не пише Тетеря, а мимо його відома те пройти не могло...»⁵⁴ Водночас, М. Пражмовський, й очевидно не один він з числа тогочасних польських можновладців, був переконаний в тому, що за таких непевних умов «...за Хмельницьким потрібно мати дуже пильне око...»⁵⁵

В необхідності мати за українським гетьманом «пильне око» Варшаву переконували не лише чутки про українсько-російські таємні контакти. Наприкінці осені — початку зими 1660/61 рр. досить виразно почала окреслюватися й тенденція на політичне зближення Чигирини з Бахчисараєм, яке для інтересів польської політики також могло мати вельми небажані наслідки.

З боку кримського керівництва перші ознаки намірів змінити характер стосунків з Військом Запорозьким простежуються вже наприкінці жовтня 1660 р. під завісу Чуднівської кампанії. Саме тоді до польського короля, котрий разом з двором перебував у Самборі, повернувся з Криму посланець, який і повідомив про наміри офіційного Бахчисараю після того, як буде ліквідовано московську присутність в Україні, взяти її безпосередньо під своє покровительство і зверхність. Головним речником такої політики, як доніс королеві посланець, виступав перекопський правитель Карач-бей, який досить вороже ставився до Речі Посполитої. На жаль, документ не містить інформації стосовно причини такого ставлення Карач-бея до свого військово-політичного союзника, а тому можна лише припустити, що перекопська знать, найтісніше з-поміж інших татарських орд пов'язана з козаками, добре пам'ятала приязнь Б. Хмельницького з тодішнім їх зверхником Туган-беєм і плекала ностальгію за тими часами, багатими на достаток і щедрі воєнні трофеї. Як би там не було, але Карач-бей наполегливо схиляв Мехмеда IV Гірея до того, аби він взяв козаків під свою протекцію. Причому, найбільше Яна Казимира мала стривожити та деталь, що, згідно інформації, якою оперував посланець, вірний союзник польського короля, котрий дотримався взятих на себе зобов'язань навіть у часи шведського «Потопу», цього разу не досить

активно й заперечував перекопському мурзі, швидше навпаки — схвалював такий дрейф у зовнішній політиці ханства⁵⁶.

Вочевидь, подвиги кримського керівництва та, передовсім, перекопської знаті в питанні зовнішньополітичної орієнтації були спровоковані до певної міри і діями частини козацької еліти. Адже, не даремно ж, ще взимку 1660 р. уманський полковник М. Ханенко в листі до волинського каштеляна С. К. Беневського, вказуючи на політичне замішання поміж козаків, говорив і про те, що «...чимало козаків бажає приязні татарської...»⁵⁷

Результат Чуднівської кампанії та витіснення з Правобережжя російських військ, а також істотне послаблення позицій Москви і на Задніпров'ї об'єктивно створювали досить сприятливі умови для спроби реалізації задуманого на Перекопі та схваленого в Бахчисараї рішення. Щоправда, війна з Московією була незавершена і кримське керівництво поки що не наважувалося чинити різкі кроки в цьому напрямі, аби тим самим не спровокувати польсько-кримський розрив та не підштовхнути Варшаву до зближення з Московією. За таких умов, ханський уряд вдався до розіграшу складної політичної гри, сценарій якої було вже апробовано в першій половині 1648 р. У відповідності з її правилами, Карач-бей повинен був самостійно налагоджувати контакти з урядом гетьмана Ю. Хмельницького, готуючи ґрунт для козацько-татарського зближення. В разі невдачі задуманого чи витоку інформації, політичні дії перекопського мурзи завжди можна було видати за його приватну ініціативу, яка ні в якій мірі не дискредитує ідею польсько-кримського союзу⁵⁸.

Дослідники відзначають, що Карач-бей досить енергійно взявся за виконання покладеної на нього місії, яка, до того ж, вповні відповідала його поглядам й інтересам. Ймовірно, вже на початку 1661 р. він вислав до українського гетьмана листи, де, як доносив у Варшаву польський лазутчик з Криму, радив Ю. Хмельницькому ані полякам, ані Москві, а лише кримському ханові покоритися і його «...обома руками триматися...»⁵⁹

Таким чином, українсько-кримське зближення набирало нової динаміки й набувало дедалі виразніших контурів. Вже 14 (24) січня 1661 р. Ю. Хмельницький у листі до Яна Казимира повідомляв про те, що Військо Запорозьке встановило з

Мехмедом IV Гіреєм «вічну приязнь», «...яку нікому не вдасться розірвати...»⁶⁰ На нашу думку, не останню роль у форсуванні українським керівництвом процесу укладення «вічної приязні» відіграло прагнення Чигирин встановити безпосередні контакти з ханською адміністрацією і в такий спосіб припинити утиски ордою українського населення, про які йшлося в інструкції С. Опарі, але, очевидно, чого не поспішав забезпечити польський уряд.

Варто наголосити на тому, що зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу з боку керівництва Війська Запорозького до налагодження стосунків з Оттоманською Портою. А саме така конфігурація прикладання зовнішньополітичних зусиль офіційного Чигирин, як свідчив досвід кінця 1640–1650 рр., була найбільш типовою у моменти українсько-кримського зближення. На факти ж налагодження українсько-турецьких контактів вказував добре поінформований у міжнародних справах новий представник Ватикану в Речі Посполитій папський нунцій А. Пігнателлі, котрий у депеші до Риму, відправленій 4 січня 1661 р. з Кракова, повідомляв римську курію про те, що Ю. Хмельницький невдовзі по завершенню Чуднівської кампанії зав'язав стосунки зі Стамбулом. Причому, висока духовна особа робила висновок, що контакти ті провадяться «...очевидно на шкоду Польщі...»⁶¹

Поза всяким сумнівом, передана до Риму нунцієм інформація походила з цілком надійних джерел при дворі Яна Казимира, де з кінця 1660 р. були дуже занепокоєні можливістю збройного зіткнення зі Східною імперією. З опосередкованих свідчень дослідники доходять висновку, що до рук польського керівництва, очевидно, потрапив якийсь лист, що проливав світло на характер українсько-турецьких контактів. Німецький резидент при дворі польського короля наприкінці 1660 р. доносив главі свого уряду про те, що в оточенні Яна Казимира навіть всерйоз дебатуються плани замирення з Москвою, аби в такий спосіб отримати можливість в разі небезпеки з боку Порти оперативно і без побоювань перекинути свої війська з українського та білоруського театрів бойових дій на Південний Схід, для нейтралізації турецької загрози⁶².

Отже, зима 1660/61 рр. замість спокійного спочивання на лаврах після здобутої переконливої перемоги під Чудновом принесла польському керівництву цілий комплекс вкрай складних зовнішньополітичних проблем, від успішного чи неуспішного вирішення яких і залежали політичні наслідки воєнного успіху. Причому, звертає на себе увагу той факт, що всі вони в більшій чи меншій мірі фокусувалися на українській проблемі, були тісно переплетені одна з одною, а тому і їх розв'язання було можливе лише у варіанті комплексного підходу. Прорахунок в одній з проблем неминуче ускладнював вирішення іншої, і, відповідно, — навпаки. Вельми показовим для характеристики сприйняття військово-політичних реалій початку 1661 р. з боку польського істеблішменту є висновок луцького біскупа з цього приводу, озвучений в листі до коронного канцлера: «...в Україні нічого доброго нам сподіватися навесні не варто...»⁶³

Ще одним підтвердженням не вельми привабливих перспектив розвитку військово-політичних процесів на сході для польського керівництва стало отримання наприкінці січня 1661 р. від київського воєводи князя Ю. М. Баратинського листа з повідомленням про те, що наказ боярина В. Б. Шереметева про залишення російськими військами Києва і виведення їх за межі України, надісланий з-під Чуднова після підписання ним акту капітуляції, він отримав, але без відповідного царського указу зробити цього не може⁶⁴. Час і сили для мілітарного тиску на київську залозу було безповоротно втрачено і стало абсолютно очевидно, що реалізація Чуднівської угоди з В. Б. Шереметевим є неможливою. Для цього необхідним ставало застосування нових переконливих аргументів.

Проте, як не дивно, аналіз тогочасного епістолярію впливових польських політиків засвідчує, що перспектива посилення позицій Кримського ханства в Україні і укладення нового союзу Війська Запорозького з ханом хвилювала офіційну Варшаву значно більше, ніж можливе посилення позицій царя та черговий дрейф козацької старшини в напрямку Москви. Як зазначав луцький біскуп у згаданому вже вище листі до канцлера коронного, «...глибоко переконаний, що для вітчизни більш шкідливою є ліга татар з козаками, ніж тих же з Москвою...», оскільки, «...маючи війну козацько-татарську, завше її в себе в

домі проводити мусимо...» Крім того, респондент закликав М. Пражмовського не забувати й про те, що «...потуга тих двох неприятелів незрівнянно більша буде, ніж московська. Насамперед, стосовно татар варто зважати, що не матимуть браку вояків. Ніколи одними силами татарами не воюють, але одних відпускають, інших приводять...» Ще однією, надзвичайно серйозною небезпекою такого розкладу сил є те, що союз козаків з татарами, спрямований проти Речі Посполитої, може відкрити браму республіки для експансії Турецької імперії, звідки «...сила східна може ввалитись...» Отож, остаточний висновок луцького біскупа зводився до того, що «...в інтересах Речі Посполитої генерально мати друзями татар...»⁶⁵

Певний інтерес для нас становить і те, що респондент звертав увагу канцлера і на «факції» українського екс-гетьмана І. Виговського, котрий не припиняє спроб посягти між козаками чвари, зноситься з турками і татарами⁶⁶. Крім того, прохав М. Пражмовського постійно зважати на небезпеку виходу неоплаченого за минулий рік коронного війська «на волость», що може спровокувати «бунти козацькі», а ті — «...знести людей там наших...»⁶⁷

Для того, щоб вберегти Річ Посполиту від неприємностей, біскуп радив на найближчому сеймі запровадити спеціальний податок, кошти з якого можна було б спрямувати на виплату коронним військам заборгованого жолду, і тим самим втримати його від несанкціонованих і неконтрольованих виступів. Якщо ж зібраних грошей не вистачає, автор рекомендував виплатити все те, що нині є в скарбниці, аби тільки вберегти спокій республіки⁶⁸.

Стосовно передумов збереження приятних взаємин з Кримом, луцький біскуп вважав, що то не важко буде зробити, якщо «...війну з Москвою матимемо [...] то є клейстер, який нас з ними утримує...» В тому ж випадку, коли «...сьогодні з Москвою поєднаємося, вони (татари. — В. Г.) завтра з козаками знову побрататься.»⁶⁹

Зважаючи на ту обставину, що в середовищі польської еліти дедалі більше поширювалися чутки стосовно готовності московського царя замиритися з королем, автор листа радив главі польського уряду провадити переговори з Москвою якомога

швидше і, в той же час, якомога таємніше. А тим часом, якнайдовше затримати у Варшаві кримського посла, щоб виграти час і належним чином підготуватися мілітарно, щоб разом з Москвою «...об'єднатися проти козаків і їх помічників...» Крім того, необхідно було сіяти недовіру між козаками і татарами, сварити їх, «...щоб так швидко до ліги не дійшло, поки ми між собою (тобто Варшава і Москва. — В. Г.) чого ґрунтового не постановили». До тих пір, поки між Річчю Посполитою і Росією не підписано мирну угоду, на думку біскупа, не можна нехтувати допомогою татар, особливо в якості союзників при приборканні Задніпров'я, «...звідки, зазвичай, гідра ребелії свавільних людей виходить». А коли татари триматимуть в страху лівобережних козаків, «...з цієї сторони Дніпра, за допомогою Бога, самі справимось»⁷⁰.

Варто наголосити на тому, що міркування луцького біскупа, викладені в листі до коронного канцлера, хоч і несли на собі карб його індивідуального сприйняття ситуації, але загалом досить повно й адекватно відбивали погляди значної частини польської еліти на розвиток політичних процесів в Україні та навколо неї. На початок 1661 р. в керівних колах Речі Посполитої утвердилася думка щодо першочерговості таких завдань: 1) розладнання українсько-кримського союзу; 2) недопущення втручання Оттоманської Порти в конфлікт навколо України; 3) стабілізація ситуації на Правобережжі, як через втримання дисципліни в розквартированому там коронному війську, так і законодавчого визначення політико-соціального статусу Війська Запорозького, а також через залучення на свій бік впливової козацької старшини.

Для того, щоб розладнати процес українсько-кримського зближення, а також перешкодити налагодженню стосунків керівництва Війська Запорозького з Портою, польські політики вдалися до давно вже випробуваної тактики дискредитації козацької старшини в очах офіційних осіб Криму та Туреччини. З цією метою уряд Яна Казимира вислав до Стамбула посла, аби той від імені короля ніби-то передав султанові подяку за татарську допомогу в кампанії 1660 р., а насправді спробував перервати небезпечні для польських інтересів українсько-турецькі контакти. Хоч не збереглося достовірних документів, які

б проливали світло на цей дипломатичний хід Варшави, дослідники, враховуючи цілий ряд опосередкованих свідчень, схильні вважати, що місія увінчалася успіхом⁷¹. Адже саме по її завершенні Бахчисарай офіційно відмежувався від діяльності Карач-бея в Україні, і в січні 1661 р. до Польщі прибув ханський посол Дедеш-ага, котрий передав доволі приязні послання Мехмеда IV Гірея та його візира відповідно — королю Яну Казимиру та коронному канцлеру М. Празмовському. Кримське керівництво запевняло своїх союзників у твердому бажанні зберегти й надалі союзницькі стосунки як у військовій, так і політичній сферах. Великий візир окремо наголошував на тому, що поголоски «...начеб-то ми з козаками або з ким-небудь іншим про що домовилися...» є нічим іншим, як свідомими інсинуаціями ворогів, «...яких лякає наша приязнь...» Як запоруку вірності татар взятим на себе зобов'язанням, згідно повідомлення візира, хан вислав на допомогу полякам 60-тис. орду під командою солтана Мехмет Гірея та Субхан Гази аги⁷².

Прагнучи розвинути успіх у справі розладнання українсько-татарської приязні, під час спільної аудієнції послів Війська Запорозького та Кримського ханства в короля в другій половині січня 1661 р. М. Празмовський спеціально оприлюднив кореспонденцію, яка проливала світло на конфіденційні контакти українського гетьмана з російськими воєводами, недвозначно вказувала на готовність козацької старшини знову повернутись під владу царя. Як і розраховував польський канцлер, розсекречена ним інформація справила надзвичайно сильне враження на татарського посла. Він попросив зняти копії з перехоплених поляками листів для того, щоб ознайомити з їх змістом Мехмеда IV Гірея, а від себе з роздратуванням говорив, що «...козакам ні в чому вірити не можна, що потрібно постинати всіх старшин, жодного немилуючи»⁷³.

Аби ще більше розсварити керівництва Війська Запорозького та Кримського ханства, 24 січня М. Празмовський відрядив до Бахчисараю надвірного хорунжого Владислава Шмелінга, котрий, згідно даного йому посольського наказу, повинен був повідомити Мехмед IV Гірея про плани Яна Казимира відновити бойові дії проти Москви, щоб тим самим заохотити кримську еліту до збереження непорушним польсько-кримський

військово-політичний альянс⁷⁴. Крім того, в розмовах з татарськими вельможами, передовсім з прихильним до Польщі Сефер Гази агою, В. Шмелінг мав наполегливо розкривати «віроломство» козаків, переконуючи співрозмовників в тому, що лише Річ Посполита може належним чином утримувати Україну під своїм контролем. А тому кримське керівництво, в ім'я спільного блага як Польщі, так і Криму, повинно відмовитися від будь-якої прихильності до козаків і в жодному разі не має брати їх під свою протекцію, якби вони того не добивалися⁷⁵.

Цікаво, що в той самий час, керований М. Пражмовським уряд, наприкінці 1660 — початку 1661 р. докладає чимало зусиль до того, аби налагодити тісні стосунки з вищою козацькою старшиною та стабілізувати ситуацію на Правобережжі. З цією метою з кінця 1660 р. в придворних колах активно мусується ідея скликання представницької конференції в Ярославі, участь в якій мали б взяти король, королева, канцлер, сенатори та інші впливові особи Речі Посполитої, а також представники запорозької (української) старшини на чолі з гетьманом. Мету зібрання, призначеного на 26 лютого 1661 р., М. Пражмовський визначив таким чином: «...найпершою матерією буде (питання. — В. Г.) як українські справи стабілізувати...»⁷⁶

В контексті вирішення цього надзавдання тогочасної польської політики обов'язковою передумовою проведення конференції визначалася присутність на ній гетьмана Ю. Хмельницького⁷⁷. Але, як засвідчив подальший розвиток подій, вже цю, попередню умову, успішного проведення наради — виконати було дуже складно. Під різними приводами український гетьман від поїздки до Ярослава відмовлявся (хто знає, може охоту до таких візитів у Ю. Хмельницького відбили переговори з М. Трубецьким у Переяславі восени 1659 р.?), воліючи за ліпше підтримувати контакти з офіційною Варшавою через своїх послів. Звертає на себе увагу і той факт, що послів від гетьмана і Війська Запорозького при королівському дворі в цей час (незважаючи на інформацію щодо таємних зносин уряду Ю. Хмельницького з Москвою, Бахчисараєм та Стамбулом, а, можливо, — саме тому) приймали показово шанобливо і привітно. І хоч королівська скарбниця була порожньою, Миколаю Пражмовському вдавалося знаходити певні кошти для того, щоб задобрити

козацьких старшин. Згідно повідомлення Анджея Морштина польному гетьману Єжи Любомирському від 17 лютого 1661 р., «...не знає пан, яка то була морока з відправкою козацьких посланців, коли пан підскарбій по сто злотих збирав на їх відправу, і таки був би не зібрав з нас, коли б бурмистер ченстоховський вісімсот злотих [...] не видав...»⁷⁸

В поті чола працювала в цей час і королівська канцелярія, виписуючи майнові привілеї козацьким старшинам. Так, гетьману було надано підтвердження на володіння селами Новосілками, Суботовим, Борковим, Недзвідзовкою, Комишнею, містечком Гадяч, з належними до нього селами і фільварками, пожалувано правом збору мита з іноземних купців в українських воєводствах впродовж року. Маєтностями було обдаровано також полковників Павла Яненка-Хмельницького, Григорія Гуляницького та Петра Дорошенка, генерального писаря Павла Тетерю, медведівського сотника Степана Опару, Яна Креховецького. Підтверджено королівськими універсалами і володільницькі права промосковськи налаштованого колишнього писаря Семена Голуховського⁷⁹ Загалом же, за підрахунками З. Вуйцика, лише в березні 1661 р. в Україні було вислано 12 королівських універсалів до воєвод і шляхти, аби ті не виганяли козаків з добер земських, і дозволяли тим проживати на них аж до часу остаточного вирішення справи на майбутньому вальному сеймі, призначеному на травень поточного року⁸⁰.

Як уже відзначалося вище, показова ліберальність впровадженого М. Пражмовським курсу в українських справах, очевидно, значною мірою обумовлювалася непевністю міжнародної обстановки та загрозливими сигналами щодо пошуку керівництвом Війська Запорозького можливих шляхів виходу з-під зверхності польського монарха. Крім того, звичайно ж, варто брати до уваги і досить важливі внутрішні процеси всередині Речі Посполитої, що на початок 1661 р. набирали особливої гостроти. Передовсім, тут мається на увазі політика королівської партії, спрямована на реформування форми королівської елекції через впровадження *vivente rege*, а, за великим рахунком, перерозподілу владних повноважень між монархом і сеймом. Проведення реформи планувалося розпочати на вальному сеймі 1661 р. і королівський двір гарячково вишував потенційних

союзників у боротьбі зі шляхетською опозицією. І хоч коронний рефендар А. Морштин у березні 1661 р. й запевнював маршалка великого коронного Є. Любомирського в тому, що то є свідома інсинуація ворогів королівського двору ніби-то королева вела переговори з козацькою старшиною, домовляючись з нею про підтримку справи елекції у формі *vivente rege*⁸¹, проте весь розвиток тогочасних політичних процесів у Речі Посполитій недвозначно вказував на те, що саме так воно й було насправді. Принаймні, той же А. Морштин у згаданому листі вказував на те, що козаки, ніби-то підтримують королівські плани і вони, вочевидь, «...будуть належати до елекції, якщо Гадяцької комісії не зіпсуємо...»⁸²

Отже, для королівського двору втримання Війська Запорозького під зверхністю Яна Казимира було вкрай важливе не лише в сенсі мілітарному, а й — політичному. А тому й розігрування козацької карти розпочалося вже з початку року, в умовах переделекційної боротьби. Згодом, як побачимо далі, нею активно оперувала королівська партія в часи роботи сейму.

Але наскільки реальними були плани залучення козацтва на свій бік, враховуючи суспільно-політичну нестабільність у Війську Запорозькому, політичний дрейф частини вищої козацької старшини в напрямі Москви чи Бахчисараю, зростання антипольських настроїв в умовах розквартирування коронних військ на Правобережжі та спроб реституції тут володільницьких прав польської шляхти?

Для того, щоб відволікти увагу старшини від справ на Правобережжі та ускладнити контакти гетьманського уряду з кримським керівництвом, 22 січня 1661 р. на воєнній раді в Смілі за участю князя Дмитра Вишньовецького, котрий заступав гетьмана польного Єжи Любомирського під час його відсутності в Україні, писаря польного Яна Фрідріха Сапєги та гетьмана Юрія Хмельницького, було ухвалено рішення розпочати бойові операції на Задніпрів'ї силами 5 козацьких полків, на чолі з наказним гетьманом корсунським полковником Григорієм Гуляницьким, та відділами татар з метою витіснення звідти московських залог та навернення тамтешніх козаків під владу польського короля. На Сіверщині наступ організував воєвода руський Стефан Чарнецький.

Тим часом, на початок весни 1661 р. істотно загальмувався процес українсько-кримського зближення. На півострові й надалі тривало суперництво прибічників двох, діаметрально протилежних за змістом, програм розвитку зовнішньополітичної діяльності ханату. Речники однієї з них, найбільш послідовним з-поміж яких був Сефер Гази ага, виступали за безумовне збереження попереднього політичного курсу тісної співпраці з Варшавою у політичній та військовій сферах. Апологетам другої ж, а їх безперечним лідером виступав перекопський мурза Карач-бей, — «...більше приязнь козацька була до впадоби, аніж [...] польська»⁸³. За таких, доволі невизначених, перспектив розвитку ідейної боротьби в середовищі кримської еліти, вельми суперечливо виглядала й реальна політика офіційного Бахчисараю в українських справах. Так, з одного боку, Мехмед IV Гірей 8 березня (с. с.) вислав до українського гетьмана листа, в якому запевнював його у приязні⁸⁴, що, за великим рахунком, входило в протиріччя з умовами кримсько-польського союзу. З іншого ж боку, ханська адміністрація нічого не робила для того, щоб заборонити татарським чамбулам безперервно сіпати українське прикордоння, винищувати край і місцеву людність, стосовно чого український гетьман неодноразово скаржився польському королю⁸⁵.

Не було єдності в питанні щодо характеру стосунків з Кримом і в середовищі козацької еліти. Одну її частину вабила перспектива налагодження приязні з московським царем, іншу — розбудови політичних взаємин з польським королем і Річчю Посполитою, а ще іншу, яку згідно твердження З. Вуйцика, очолював уманський полковник М. Ханенко, турбувала перспектива відновлення впливу Війська Запорозького на політику придунайських князівств. Саме стараннями останніх наприкінці січня 1661 р. владу у Валахії було повернуто скинутому раніше з господарства за наказом Порти Костянтину Щербану, котрий, як пам'ятаємо, ще за життя Б. Хмельницького демонстрував приязне ставлення до Війська Запорозького. Після української інтервенції у валаські справи К. Щербану вдалося протриматися при владі лише впродовж кількадесяти днів, і, зрозуміло, ніяких політичних дивідендів Війську Запорозькому це не принесло, проте серйозно загострило його стосунки з

Кримом і Туреччиною. У відповідь на втручання козаків у придунайські справи кримський хан 8 березня (с. с.) звернувся з листом до Юрія Хмельницького, вимагаючи від нього негайно видати Костянтина, оскільки попередні дії Війська Запорозького ставлять під сумнів збереження приязні між ним і Кримським ханством⁸⁶.

В контексті з'ясування питання рефлексії Бахчисараю на козацьку інтервенцію у Валахії вельми показовим, на нашу думку, є документ, підготовлений восени 1660 р. дяками Посольського приказу для передачі його гетьману Ю. Хмельницькому. В ньому, зокрема, наголошувалося на крайній небажаності втручання української сторони в справу васальнозалежних від турецького султана придунайських князівств: «...людей в помочь молдавскому владетелю [...] нікуды ныне не посылать, чтоб нам [...] с турским салтаном ссоры не учинить»⁸⁷

Крім валаської авантюри Михайла Ханенка, істотно ускладнила українсько-кримський діалог і воєнна акція Івана Сірка, котрий на чолі козаків-охотників напав на татарські пасовиська і вивів з собою 16 тис. ханських бахманів, що, згідно повідомлення коронного канцлера М. Пражмовського коронному маршалку Є. Любомирському від 21 березня 1661 р., «...так розгнівало татарську орду супроти козаків, що заледве їх вдалося угамувати...»⁸⁸

Польний писар Сапега через королівського покойового, а в майбутньому українського гетьмана Івана Мазепу надіслав до Варшави радісне повідомлення про те, що «...татари, які прийшли в Україну власне для того, щоб з козаками знову об'єднатися на нас...», були дуже обурені нападом козаків І. Сірка на татарські пасовиська і це вороже налаштувало хана супроти Війська Запорозького. Респондент був настільки збуджений цією несподіваною новиною, що почав вбачати в подіях волю Бога, котрий в такий спосіб покарав підступних козаків за їх намір «...нам таємно зрадити...»⁸⁹

І хоч цього разу до серйозних воєнних контракцій з боку Орди справа не дійшла, а хан обмежився висилкою Ширим-бея з частиною татар до Дніпра, витівки М. Ханенка та І. Сірка стали серйозним ударом по планам проукраїнського сегменту кримської еліти та справи українсько-кримського зближення загалом.

Як останній цвях у домовину українсько-кримського союзу 1661 р., мабуть, варто розглядати дипломатичну місію польського посланця Венявського до Туреччини. По дорозі до Стамбулу посланець відвідав Бахчисарай, де передав Мехмеду IV Гірею оригінали листів Ю. Хмельницького до Яна Казимира, в яких він просив дозволу вибити татар з України. Перебуваючи в Бахчисарай, за наказом польського керівництва, Венявський мав поставити перед ханом питання про відсторонення від влади на Перекопі головного адепта політики кримсько-українського зближення тамтешнього мурзи Карач-бея⁹⁰.

Після дипломатичного демаршу Венявського, наступний польський посол до Криму коронний підконюший Владислав Шмелінг, котрий прибув на півострів 13 квітня 1661 р., із неприхованим задоволенням доповідав у Варшаву про спричинену значною мірою дипломатичною активністю польського уряду велику неприязнь між татарами і козаками, а також передав М. Празмовському запевнення великого візира Сефер Гази аги стосовно того, що не може бути й мови про ханську протекцію над Україною, тим більше тепер, коли татари остаточно розпізнали віроломство козаків⁹¹.

Ще одним, вельми важливим фактором гальмування змагань кримського керівництва за поширення свого впливу на Україну, було те, що в цей час надзвичайно загострилися стосунки ханату з Молдавією, а за умови можливого збройного зіткнення з цим Придунайським князівством Бахчисарай не бажав псувати чи хоч би ускладнювати стосунки з Варшавою⁹².

Крім того, як уже неодноразово відзначалося вище, далеко не вся козацька старшина прагнула ханської протекції. Переконливим свідченням чого стали перебіг та результати спільної виправи козаків Ю. Хмельницького та Орди на Задніпров'я. Під час походу правобережна козацька старшина неодноразово конфліктувала з союзниками, насамперед, забороняючи татарам грабувати лівобережні міста і села, брати ясир тощо. Врешті-решт, конфлікт розрісся до таких масштабів, що Орда залишила Задніпров'я і повернула в Крим⁹³.

Не набагато успішніше розвивався й наступ польських військ на Сіверщині, куди воєвода руський С. Чарнецький вступив в останній декаді грудня 1660 р., після успішного

завершення операцій проти князя Долгорукого і полковника В. Золотаренка на білоруських землях. Форсувавши Дніпро в районі Любеча, коронні війська не зустріли серйозного опору, швидко просувалися в напрямі Чернігова і на середину січня 1661 р. підступили під місто. В той самий час окремі підрозділи С. Чарнецького доходили аж до Ніжина, спустошуючи на своєму шляху навколишні села і містечка⁹⁴.

Біля Чернігова воєвода руський планував пробути близько двох тижнів, сподіваючись за цей час схилити полковників Василя Золотаренка та Оникія Силича до переходу на бік польського короля (з цією метою він направив козацьким старшинам листи з відповідними пропозиціями⁹⁵). Принаймні, С. Чарнецький розраховував дочекатися підходу полків Ю. Хмельницького, при підтримці яких можна було вдатися до штурму міста⁹⁶.

Але Ю. Хмельницький до Чернігова не пішов, ймовірно, використовуючи лише як привід запрошення Яна Казимира прибути на раду до Ярослава⁹⁷, адже на зустріч з королем український гетьман також не поїхав. Посли від Війська Запорозького, котрі прибули на початку лютого на конвокацію до Ченстохова, під час аудієнції у Яна Казимира, реагуючи на його чергове нагадування з приводу того, що було б вельми бажаним прибуття гетьмана і старшини на конференцію до Ярослава, відповіли, що українська сторона зробити це не може із-за нестабільності ситуації в краї, яка загрожує перерости в бунти і відібрання булави в їх теперішнього регіментаря. Крім того, вишукувалися й інші причини, які, ніби-то, перешкоджали приїзду Юрія та козацької старшини на раду до короля⁹⁸.

Тим часом, С. Чарнецький, не дочекавшись прибуття на Сіверщину Ю. Хмельницького та, натомість, отримавши в підмогу коронні війська та відділи татар, з невідомих дослідникам причин невдовзі відійшов у Литву, виношуючи плани повернутися в Україну навесні⁹⁹. Замість себе воєвода руський залишив на чолі військ поручника гусарії Владислава Вільчковського, котрий не зумів втримати належну дисципліну у війську і налагодити ефективну взаємодію з наказним гетьманом Г Гуляницьким. Останній доволі часто скаржився Ю. Хмельницькому на те, що коронне військо нехтує його авторитетом, чинить насильство над місцевим людом, «...робить усе, що лише

можна вигадати ворожого...»¹⁰⁰ До Г Гуляницького доходили повідомлення про наміри поляків повернутися на Правобережжя, що, на думку авторитетного козацького старшини, мало остаточно зіпсувати справу¹⁰¹.

За таких умов, на початку лютого 1661 р. Ю. Хмельницький відкликає свої війська з Лівобережної України на правий берег Дніпра¹⁰².

Чергова ж спроба воєнного оволодіння Задніпров'я робиться навесні 1661 р., коли на Чернігівщину та Ніжинщину вступають коронні війська С. Чарнецького та 4 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом, колишнім полковником ніжинським, а нині — корсунським Г Гуляницьким. Але і цього разу воєнне щастя було на боці супротивної сторони. Наказному гетьману Лівобережної України Я. Сомку разом з російськими військами вдалося не лише відбити наступ, але і добитися більшого — переслідуючи відступаючого противника, вчинити вилазку за Дніпро, під Трахтемирів і Стайки¹⁰³ У квітні 1661 р. посланці Я. Сомка інформували в Москві уряд Олексія Михайловича про те, що «...ляхів на цьому боці Дніпра ніде немає, і шляхи до Києва і до Ніжина і до інших місць очищених і проїзд вільний»¹⁰⁴. В цей час присягу на вірність цареві склали козаки Лубенського, Прилуцького та Миргородського полків. Листа з повинною прислав і полтавський полковник Ф. Жученко, котрий перейшов на бік польського короля восени минулого року під Чудновом і протягом зими — початку весни 1661 р. брав активну участь у воєнних акціях правобережних козаків на Задніпров'ї¹⁰⁵

Загалом же, на середину весни 1661 р. уряд Ю. Хмельницького, підбиваючи підсумки піврічного перебування під владою польського короля, вочевидь, змушений був констатувати провали як у сфері політичній, в тому числі зовнішньополітичній, так і воєнній. Провально завершилися спроби відновлення контролю за лівобережною частиною Війська Запорозького політичними методами, через зав'язування стосунків з царською адміністрацією; вельми мало шансів зберігалось і в справі реанімації українсько-кримського військово-політичного альянсу в тій формі, в якій він існував з кінця 1640-х рр.; невдача сніткала й воєнні акції гетьманських військ на Задніпров'ї; а,

крім того, невпинно дестабілізувалася ситуація на Правобережжі, населення якого несло на собі тягар утримання коронних військ Речі Посполитої та зазнавало від них численних кривд — жовніри «...мучать людей, грабують і скарб, і різну худобу і відсилають до Польщі...»¹⁰⁶ Всі ці, перераховані вище обставини, значно актуалізують проблему політико-правового означення Війська Запорозького в структурі Речі Посполитої, вирішенням якої і повинен був зайнятися призначений на травень вальний сейм у Варшаві. Сейм 1661 р. мав ратифікувати Чуднівську угоду 1660 р., остаточно вирішити питання реституції умов Гадяцьких пактів 1658 р. чи політичного відшкодування за знесення деяких з них, на чому наполягало керівництво Війська Запорозького на переговорах з коронними гетьманами восени минулого року. Успішне проходження зазначених питань через посольську ізбу й сенат могло забезпечити сприятливі умови для стабілізації ситуації на Правобережжі та створювало б непогані стартові можливості для продовження боротьби за Лівобережжя.

Розділ 12

Спроба імплантації Козацького Гетьманату в соціо-політичну структуру Речі Посполитої в контексті сеймової боротьби 1661 р.

Призначений польським королем Яном Казимиром на травень 1661 р. вальний сейм, згідно задуму королівської партії в середовищі польського істеблшменту, був призваний вирішити цілий ряд наболілих, вкрай важливих, але, водночас, і вельми важких для проходження через посольську ізбу Речі Посполитої політичних справ, що торкалися принципових засад організації влади в республіці. Зокрема, на пріоритетне місце порядку денного польської публічної політики вийшло питання зміни порядку сеймикування та впровадження нової форми королівської елекції, через введення норми *vivende rege*, тобто обрання наступника польського монарха ще за життя діючого правителя. Впровадження *vivende rege* було вкрай важливим завданням для королівської партії, яка з другої половини правління Яна Казимира стояла на відверто профранцузьких позиціях, з декількох причин. По-перше, конституювання такої форми елекції сприяло б суттєвому зміцненню королівської влади за рахунок прерогатив сейму, чого добивався вже не один польський правитель¹, а по-друге, дозволило б гарантувати послідовність зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема збереження її профранцузького спрямування, адже найбільш вірогідним претендентом на звання наступника Яна Казимира виступав французький принц Людовік де Конде, інтереси якого лоббіювала польська королева Марія Людвіга Гонзага, французька за походженням².

Не менш важливим для забезпечення спокою всередині держави та створення сприятливих умов для активізації її зовнішньополітичної діяльності видавався і комплекс проблем, пов'язаних з вирішенням «козацької проблеми». Саме в контексті цього завдання на сейм виносилися питання ратифікації Чуднівської угоди 1660 р. та підтвердження чинності Гадяцької угоди 1658 р., а особливо питання остаточного розв'язання проблеми існування чи неіснування Великого князівства Руського (або, як було записано в сеймових постановах 1659 р., Князівства Руського³).

Як перший, так і другий блоки питань, зачіпали основи політичного устрою Речі Посполитої, а тому королівська партія, цілком очевидно, не могла не усвідомлювати того факту, що запропоновані реформи зустрінуть шалений спротив шляхетської опозиції. Адже шляхетський загал Речі Посполитої, згідно результатів новітніх історико-політологічних досліджень, цілком ототожнював себе з існуючим у державі політичним устроєм, а тому й сама республіка являла стосовно цього приклад повної єдності держави, устрою та громадян. В концепції політичного народу (тобто «шляхетського народу») робився наголос на найвищій моральній вартості політичного устрою Речі Посполитої, який забезпечував шляхетські свободи та причетність до спільного надбання — держави в її територіальній розлеглисті⁴.

Історичні джерела, дотичні до проблеми, стверджують також і очевидність того, що королівський двір був свідомий того, який спротив опозиції зустріне кожен із запропонованих проєктів — як пропозиції стосовно обмеження прерогатив сейм на користь короля, внаслідок впровадження *vivende rege*, так і порушення виняткового елітарного становища шляхти, через конституювання деяких прав народу політичного за козаками. Але, на відміну від правил математики, де сума будь-яких чисел, в тому числі і зі знаком «мінус», неминуче буде більшою за кожен окремо взятий доданок, в політиці діють зовсім інші закони. А тому й то найбільш далекоглядні політики з оточення Яна Казимира й звели разом ці два, з точки зору шляхетського загалу, надто серйозні подразники, аби не послабити, а посилити свою позицію, а отже й збільшити шанси на їх успішне впровадження. Двір ще з часів досягнення гадяцького комп-

ромісу восени 1658 р. засвідчив свою гостру зацікавленість у перетягненні Війська Запорозького на свій бік, причому не як капітульованого супротивника, а в ролі серйозної політичної сили, в якості противаги в боротьбі зі шляхетською опозицією⁵. Наразі ж, на початку 1661 р., ідея розіграшу «козацької карти», як засобу політичного тиску на шляхту, знову здобуває своїх симпатиків при дворі Яна Казимира.

Вже в легатії, з якою королівські послі попрямували на земські зібрання шляхти, питання впорядкування стосунків з Військом Запорозьким, підтвердження Чуднівської угоди 1660 р. та обдумування перспектив існування Князівства Руського — посіли чільні місця. Крім того, у своєму зверненні до земських сеймиків Ян Казимир акцентував увагу на проблемі конечності винайдення джерел на утримання військових залог в Україні, аби гарантувати там спокій і міцність королівської влади⁶.

Враховуючи гостру політичну зацікавленість двору в налагодженні міцних стосунків з Військом Запорозьким, а також не до кінця вирішене питання нейтралізації зусиль кримського керівництва по перетягуванні козаків під свою зверхність⁷, козацьким послам, що на початку лютого 1661 р. прибули на ченстохівську конвокацію, було влаштовано досить пишну зустріч і дано запевнення короля і сенаторів стосовно того, що угоди Гадяцька і Чуднівська невідмінно будуть підтвердженні монархом і станами, так, як вони, козаки, того бажають⁸.

Інструкція послам Війська Запорозького на вальний сейм 1661 р., а саме: колишньому генеральному судді Самійлу Зарудному (Богдановичу), брацлавському полковнику Михайлу Зеленському та колишньому білоцерківському полковнику Івану Кравченку (в листі до короля від 15 (25) травня 1661 р. гетьман Ю. Хмельницький в числі послів називає також генерального суддю Григорія Лесницького та генерального писаря Василя Глосинського), була ухвалена лише 5 (15) травня 1661 р.⁹, тобто в той час, коли посольська ізба вже розпочала свої дебати (з 2 травня). Натяки на причину такого запізнення знаходимо в листах Ю. Хмельницького до короля та коронного канцлера, відправлених з Корсуня 14 (24) травня. В них, зокрема, гетьман вказував на втрату часу із-за необхідності «...виправдовуватись з приводу пліток, посяяних перед Їх Мостями гетьманами ко-

ронними...», як можна лише здогадуватись із контексту того-часного офіційного епістолярію, викликаних віддачею Хмельницьким наказу про мобілізацію ввіреного йому товариства без попереднього узгодження з військовим командування Речі Посполитої¹⁰. Варто зазначити, що названа причина виглядає справді, як досить серйозна, особливо з точки зору з'ясування пріоритетів політики гетьманського уряду в цей час. Вочевидь, керівництво Війська Запорозького до останнього часу не могло визначитися зі своєю позицією, а можливо й, взагалі, — доцільністю відправки послів на вальний сейм до Варшави.

Згідно усталеної традиції, інструкція козацьким послам на сейм розпочиналася з декларування вимог церковно-релігійного характеру. В них Військо Запорозьке жадало гарантування свободи віросповідання православ'я, застереження непорушності прав як кліриків, так і мирян православного віросповідання. Не обмежуючись декларуванням загальних вимог, укладчі інструкції акцентували увагу на невітшному становищі православної церкви в Речі Посполитій, вказували на приклади утисків та приниження православного духовенства, представники якого, між іншим, «...собак у дідичних панів з примусу годують [...] платять стації польським жовнірам і тому подібний гніт терплять...» Посли від Війська Запорозького на сеймі повинні були поставити вимогу про ліквідацію церковної унії, яка, на думку укладачів документа, є «...не унія, а радше псевдо-унія...», оскільки не об'єднує людей, а призводить до незгоди поміж ними. Очевидно, як програму-мінімум козацькі послы мали вимагати реалізації постанов Гадяцької угоди у варіанті, ратифікованому сеймом 1659 р., згідно з якими король і стани республіки гарантували православним повернення відібраних раніше уніатами культових споруд разом з належними до них ґрунтами і маєтностями. В разі відмови учасників сейму від реституції майнових прав православної церкви, послы від Війська Запорозького повинні були застерегти короля, сенаторів і земських послів, що за таких обставин «...народ наш руський і Військо Запорозьке до підданської вірності і зичливості ЙКМсті [...] прийти не зможе»¹¹.

При аналізі інструкції козацьким послам на сейм 1661 р. звертає на себе увагу той факт, що в даному випадку керівництво

Війська Запорозького — козацька старшина перебирає на себе функції народу політичного України-Русі й висуває цілий ряд вимог, спрямованих на захист свобод і вільностей всього народу руського. Причому, область прикладання зусиль не обмежується сферою міжконфесійних взаємин, як це було раніше, від часів гетьмана П. Сагайдачного. Так, послі від Війська Запорозького повинні були добиватися того, аби маєтності і грошові кошти, конфісковані в руської шляхти, що пристала до козаків, були їй повернуті, а попередні заслуги у війську коронному та війську Великого князівства Литовського були оплачені так само, як іншій шляхті. Особливо наголошувалося на тому, щоб сповідання православної віри надалі не ставало перешкодою для обіймання урядів у Речі Посполитій. Розкриваючи зміст цієї вимоги, постулювалося, щоб у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах усі уряди обсаджувалися православною шляхтою, не уніатами, а в Руському, Волинському, Подільському, Белзькому та Холмському воєводствах, а також на Литві — по черзі православною та католицькою шляхтою. Крім того, висувалася вимога, аби православне духовенство, так само, як і католицькі клірики, могли безперешкодно надсилати своїх депутатів до Трибуналу Коронного.

Як бачимо, вимоги щодо допуску православної шляхти до урядів у наказі 1661 р. значно радикальніші, ніж вони були в Гадяцькій угоді 1658 р., чи, навіть, у пропозиціях уряду І. Виговського щодо їх зміни, висунутих в першій половині 1659 р.¹²

Наступний блок питань, піднятих в інструкції від 5 травня 1661 р., стосувався проблеми визначення особливого соціального статусу Війська Запорозького. Передовсім, послі мали поставити перед королем і станами вимогу про гарантування амністії козакам і всім тим, хто знаходився при козацькому війську. Надалі козацький реєстр мав включати 70 тис. осіб, причому, приведення його до таких кількісних показників (тобто його ревізія і скорочення до встановлених норм) повинно було розпочатися лише після того, як буде остаточно залагоджено міжконфесійні суперечки і православним повернуть відібране в них раніше уніатами майно.

Козаки-реєстровці, згідно із закріпленою сеймовою постановою нормою, повинні були підпорядкуватися винятково владі

гетьмана запорозького, а не гетьманів коронних. Реєстровці також отримували право на збирання стації та на «вільне Війську Запорозькому проживання» у Брацлавському, Київському та Чернігівському воєводствах, причому, як у королівщинах, так і шляхетських маєностях, користуючись правом повного соціального імунітету. В інструкції наголошувалося з цього приводу, що козаки-реєстровці є людьми вільними і ніколи не підлягали «владі, судам і наказам панським», а підпорядкувалися винятково своїй старшині. Ставилася також вимога, аби козаків за особливі воєнні заслуги за поданням запорозького гетьмана без перешкод нобілізували.

Інструкція зобов'язувала послів поставити перед королем і станами вимогу стосовно того, щоб взамін за відмову Війська Запорозького від певних положень Гадяцької угоди (зокрема, вказувалось на те, що ніби-то на переговорах під Чудновом восени 1660 р. козаки добровільно зреклися «титулу Князівства Руського») Річ Посполита задовольнила ряд інших їх жадань. Зокрема, серед них містилося прохання про надання гетьману, його наступникам і старшині (вочевидь, генеральній) певних староств, причому, не «на ранг», а на правах дідичних; полковників — винагороджено маєностями, а сотників — млинами. Ймовірно, пам'ятаючи про соціальне напруження, що мало місце в Україні після оприлюднення Гадяцької угоди та розголосу щодо отриманих гетьманом і старшиною привілеїв, укладчі інструкції висловлювали побажання, щоб спеціальний жолд було визначено і для «черні», тобто рядового козацтва (щоправда, нічого не говорилося про його розміри та джерела отримання, а також механізм розподілення, що також було досить важливо, враховуючи невпорядкованість козацького реєстру).

Ставилася в інструкції також і вимога про конституювання сеймовими постановами права Війська Запорозького на вільну гетьманську елекцію. Претендентами на гетьманську гідність могли виступати люди заслужені у Війську Запорозькому, православного, а не уніатського віросповідання.

Досить цікавою з огляду як на розвиток політичних процесів у Речі Посполитій, так і на стан політичної репрезентативності Війська Запорозького, виглядала вимога щодо допущення останнього до королівської елекції.

Виклавши свої вимоги, козацькі послы мали запевнити короля і стани Речі Посполитої в тому, що в разі позитивного вирішення їх жадань, в тому числі і стосовно ліквідації унії та повернення православної церкві відібраного раніше майна та ґрунтів, Військо Запорозьке готове разом з коронними військами боронити республіку від наступу військ московського царя, а також виступати проти будь-яких інших неприятелів. В разі ж відмови учасників сейму затвердити сеймовою конституцією постанови Гадяцької комісії (з домовленими під Чудновом восени 1660 р. змінами) — Військо Запорозьке не вважатиме себе зобов'язаним до послушенства польському королю¹³.

Отже, зміст посольського наказу від 5 травня 1661 р. недвозначно вказував на те, що еліта козацької України, відмовившись від ідеї політичної автономії українських земель через створення Великого князівства Руського, гостро переймалася проблемою забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького як окремого привілейованого соціального організму. Межі соціальної автономії та характер станових привілеїв, окреслених в інструкції, на наш погляд, свідчив про бажання її авторів гарантувати реєстровому козацтву статус *колективного шляхетства* — форму соціальної організації, яка набула в цей час поширення в Придунайському регіоні, зокрема в Трансільванії та Угорщині, де секейські воїни, королівські міста, мешканці окремих ринкових міст і гайдуцькі (хайдуцькі) вільні міста отримували можливість користуватися шляхетськими привілеями в межах певних територій і привілейованих корпорацій¹⁴. Крім того, козацька старшина Правобережжя (а саме вона відігравала провідні ролі в уряді гетьмана Ю. Хмельницького), яка була іманентно пов'язана зі шляхетським станом, наполягала на існуванні двох розгалужень соціальної еліти, а саме: родової та службової знаті, а також конституюванні можливості перебування родової шляхти на службі Війська Запорозького при збереженні традиційних прав і привілеїв, а, крім того, кооптації службової еліти в середовище знаті родової.

Вже перші звістки про козацькі вимоги (ще до їх оприлюднення на сеймі) викликали доволі нервову реакцію шляхетського загалу Речі Посполитої. Так, наприклад, супер-інтендант коронних військ в Україні віський староста В. Вільчковський у листі, відправленому

з обозу з-під Хірополя 19 травня 1661 р. до коронного конюшого Анджея Любомирського, повідомляючи про наміри українських козаків відправити своїх послів на вальний сейм до Варшави, наголошував на тому, що до столиці вони прибудуть «з пунктами важкими», маючи на увазі, передовсім, вимоги стосовно ліквідації унії та стаціювання реєстровців у Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах, у тому числі — в маєностях шляхетських, а не лише в королівщинах¹⁵.

А ще раніше, в ході сеймикування в повітах і воєводствах, земська шляхта, висловлюючи своє ставлення до перспектив розв'язання «козацької проблеми», теж доволі виразно продемонструвала відвертий брак бажання солідаризуватися із запропонованим Військом Запорозьким варіантом. Єдиним принциповим питанням, при обговоренні якого козацькі послы могли розраховувати на підтримку земських послів, була справа релігійної толерації і захисту православ'я. Вимоги стосовно гарантування свободи віросповідання та повернення православної церкві відібраних у неї уніатами культових споруд і ґрунтів у своїх посольських наказах порушували зем'яни східних воєводств Речі Посполитої — учасники Люблінського, Галицького, Луцького та Житомирського сеймиків. Зокрема, шляхта Житомирського повіту наголошувала на тому, що для «...забезпечення спокою вітчизни належить найшвидше релігію грецьку заспокоїти...»¹⁶

В решті ж питань позиції шляхетського загалу і козацтва — різко контрастували. Причому, близькість поглядів Війська Запорозького і руської шляхти східних воєводств Речі Посполитої, зафіксована в питанні релігійної толерації, набирала діаметрально протилежного звучання при вирішенні інших життєво необхідних проблем. Так, сеймики люблінської, галицької, володимирської, луцької і житомирської шляхти ставили питання стосовно ревізії умов угоди, укладеної з Військом Запорозьким під Чудновом восени 1660 р. Зокрема, галичани наголошували на тому, що козаки першими зламали Гадяцьку угоду, а тому не мають жодних підстав вимагати реституції її положень¹⁷

Широко дебатовалася в ході сеймикування земської шляхти і проблема існування Князівства Руського. Шляхетське зібрання вихідців з Чернігівщини, що з'їхалося до Володимира-Волинсь-

кого, наполягало на тому, щоб Гадяцькі пакти були ретельно переглянуті і ліквідовані ті з них, «...які суперечать правам і вільностям воєводства нашого...»¹⁸ Волинська шляхта проблему існування чи неіснування згідно постанов Гадяцької комісії відрубного політичного організму — Князівства Руського повністю передавала на розсуд короля. А от щодо козацького землеволодіння була налаштована вельми категорично, вимагаючи сеймової заборони на роздачу шляхетських маєтностей козакам та беззастережного повернення захоплених ними раніше приватних ґрунтів їх попереднім власникам¹⁹.

Навіть шляхта Київського воєводства на чолі зі своїм «примасом», воєводою і генералом Київської землі екс-гетьманом Іваном Виговським, яка була найтісніше, в порівнянні з іншою родовою знаттю Речі Посполитої пов'язана з козацтвом, і та погоджувалася на касацію положення про створення Князівства Руського²⁰, а також звертала увагу на шкідливість висунутих Військом Запорозьким вимог взагалі²¹.

Аналіз наказів земських послів з інших частин Корони Польської засвідчує той факт, що і там питання ратифікації Чуднівської угоди 1660 р. та підтвердження чинності Гадяцької угоди 1658 р. викликало певні застереження. Зрозуміло, що для шляхетського загалу власне польських воєводств проблема налагодження стосунків з козацтвом не була такою пекучою, не так тісно переліталася з їх особистими майновими інтересами і не порушувала їх соціальну першість, а тому й то вона не висувалася на пріоритетні місця посольських наказів. Пропозиції щодо її вирішення також відзначалися меншим радикалізмом і обмежувалися переважно загальними положеннями. Так, сеймуюча шляхта з одних польських воєводств висловлювалася проти надання козакам маєтностей у королівщинах і приватних «добрах», а також ратувала за повернення колишнім власникам зайнятих козаками староств та інших маєтностей. Шляхетський загал Мазовії, розмірковуючи над проблемою примирення в Україні, наполягав на викоріненні утисків і зловживань місцевої шляхти і урядовців по відношенню до місцевої людності, в тому числі й козаків, аби тим самим не провокувати бунтів. Конкретно пропонувалося впровадити на українських землях на деякий час (орієнтовно на декілька років)

таке адміністративне управління, де б були представлені урядовці від усієї Речі Посполитої, щоб тим самим погамувати колишні приватні образи задіяних у конфліктах осіб²².

Впадав в око той факт, що прагнення козацтва закріпити за собою статус політичної еліти Речі Посполитої, хоч би в його регіональному вимірі, наштовхувалося на вперте небажання шляхетського загалу республіки ділити ще з кимось своє елітарне становище. Як відзначають з цього приводу дослідники, шляхетство розглядалося польською елітою як певний харизматичний дар, йому приписувалося мало не сакральне значення²³. М. Рей вважав, що «справжнє шляхетство — це якась чудесна сила, гніздо добродітства, слави, всякої значимості і всякої доблесті [...] добродітство — прекрасний, величний і найперший герб шляхетства, а шляхетська кров предків і батьків — гідна прикраса і відзнака того герба...», а тому шляхетський загал повинен був усілякими засобами берегти чистоту шляхетської крові, яка мала бути: шляхетна, давня і чиста²⁴. Досить прикметним, як на наш погляд, є той факт, що, допустивши масову нобілітацію в 1659 р., родова шляхта в 1669 р. реанімувала особливий інститут — скартабелят, або неповне шляхетство, у відповідності з яким нобілітовані не отримували повного обсягу шляхетських привілеїв і не володіли правом аж до третього покоління займати посади і брати участь у посольствах²⁵. В чому дослідники цілком слушно вбачають прагнення польської еліти в будь-який спосіб загальмувати процеси соціальної мобільності²⁶, а отже — не допустити серед інших претендентів і козацьку старшину до прав народу політичного.

Посли від коронного війська Ян Собеський, Станіслав Яблоновський, Ієронім Куропатницький та Кшиштоф Корицький, згідно з даного їм наказу, під час аудієнції в сенаті серед іншого протестували проти передачі козакам маєтностей, що передбачалося постановами Гадяцької комісії, вимагали повернення маєтностей їх колишнім власникам або ж виплати за них Річчю Посполитою належної компенсації, що, зважаючи на жалюгідний стан королівської скарбниці, було абсолютно нереально здійснити²⁷.

Провідним лейтмотивом переважної більшості посольських наказів стало прагнення пришвидшити завершення війни з

Москвою, яка перетворилася для Речі Посполитої на непосильну ношу. Особливо виразно пацифістські настрої пронизували накази, дані делегатам на сейм від шляхетських зібрань Великого князівства Литовського. Варто зауважити, що це було абсолютно логічно, з огляду на ті величезні збитки, які завдала війна мешканцям та господарству краю²⁸. Але й тут спостерігалися певні зовнішньополітичні впливи. Так, настрої литовської шляхти прагнули використати у своїх інтересах австрійські Габсбурги та бранденбурзький електор, які в листах до князя Богуслава Радзивілла прохали спрямувати діяльність місцевих сеймиків саме в цьому напрямі — тиску на королівський двір у справі примирення з московським царем²⁹.

Загалом же, вже ухвали земських зібрань шляхти та військових конфедерацій наочно демонстрували той факт, що ставлення переважної більшості народу політичного Речі Посполитої до справи вирішення «козацької проблеми» не зазнало принципових змін з часів обговорення Зборівських постанов 1649 р., а тому годі було сподіватися на легке проходження через сейм угоди з Військом Запорозьким, досягнутої під Чудновом. Такі настрої передвіщували мало доброго для королівського двору, який сповідував в цей час принципово інші підходи як до вирішення «козацької проблеми», так і до розв'язання актуальних наразі зовнішньополітичних головоломок. Так, зокрема, очолювана королевою профранцузька королівська партія при дворі Яна Казимира, навпаки, єдино вірний вихід із скрутного становища вбачала в досягненні політичного порозуміння з Військом Запорозьким та гарантування безпеки з боку Оттоманської Порти, при помітній активізації війни проти Московського царства. Під впливом новин, що надходили із земських сеймиків, Марія Людовіка Гонзага, згідно повідомлення Анджея Морштина, вміщеного в листі до Єжи Любомирського, «...тим усім [...] так була стурбована, що такої її після втечі з Польщі (мається на увазі в 1655 р. — В. Г.) ніхто не бачив»³⁰.

Вальний сейм 1661 р. розпочав свою роботу 2 травня власне з обговорення повідомлень, що надходили в цей час до Варшави з України і викликали в польській столиці значне занепокоєння. Передовсім, депутатам стало відомо про прибуття на Задніпров'я значних військових сил Москви, які, згідно з наявною

інформацією, найближчим часом мали вирушити в похід на Правобережжя. Крім того, у Варшаві й надалі продовжували активно мусувати тему козацько-татарського союзу. Ходили навіть чутки про те, що 60-тис. козаків зрадили польського короля і поступили на турецько-татарську службу. До королівського двору дійшла також інформація про наміри гетьмана Ю. Хмельницького одружитися на доньці кримського хана³¹.

Щоправда, отримані 22 травня 1661 р. коронним канцлером М. Пражмовським новини з Криму від польського посла коронного підконюшого Владислава Шмелінга, зняли надмірну тривогу з приводу можливого військово-політичного блокування козаків з Ордою. Згодом подібного роду інформація поступила і від королівського посланця до Бахчисараю Венявського. А остаточно тривогу з цього приводу розвіяло прибуття на сейм 11 липня 1661 р. посольства кримського хана³².

І хоч послы Мехмеда IV Гірея запевнили польський істеблшмент в непорушності кримсько-польської приязні, а отже й відпала загроза втрати Правобережної України в результаті визнання Військом Запорозьким зверхності хана, зацікавленість королівського двору в остаточному політичному розв'язанні «козацької проблеми» залишалася досить значною. Адже, коли 20 червня до Варшави прибула делегація від Війська Запорозького³³, уряд Яна Казимира із-за розповзання опозиційних настроїв у коронному війську фактично перебував у стані повної мілітарної неспроможності. За таких умов, як цілком слушно зазначає з цього приводу З. Вуйцик, політичні акції Війська Запорозького стрімко пішли вгору³⁴.

Але загалом, незважаючи на прихильність королівського двору до ідеї політичного розв'язання польсько-українського (козацького) конфлікту, ситуація на сеймі 1661 р. складалася не вельми вдало з точки зору інтересів Війська Запорозького. Можливо, як ніколи раніше, слабкими виглядали позиції королівського двору в суперництві зі шляхетською опозицією. При аналізі ситуації звертає на себе увагу той факт, що процесу єднання опозиції на антикоролівській платформі в немалій мірі посприяло оприлюднення козацькими послами наказу Війська Запорозького, яке відбулося 24 червня 1661 р. на спільному засіданні сенату і посольської ізби. Очевидці відзначали, що

реакція переважної більшості присутніх «...була досить гострою, так що на нього (наказ. — В. Г.) зубами скреготіли...»³⁵ Чи не найбільший спротив земських послів від усієї Речі Посполитої, а не лише її українських воєводств, викликали козацькі вимоги стосовно визнання за ними прав народу політичного через допущення їх представників до процесу королівської елекції. І хоч такі плани вже досить давно обговорювалися в оточенні Яна Казимира й, вочевидь, вони не були таємницею для опонентів короля, їх оприлюднення перед сенаторами і земськими послами в умовах вкрай нестабільної політичної рівноваги сторін видавалося явно передчасним. Адже ставав абсолютно очевидним той факт, що королівська партія, добившись зміни форми елекції, через впровадження *vivende rege*, та допустивши до виборів короля Військо Запорозьке, зможе не лише порушити монополію шляхти в цій справі, а й взяти її під свій контроль. Дослідники відзначають, що з другої половини сейму серед учасників зібрання невпинно зростали обопільна неприязнь і замішання, а позиції прибічників Яна Казимира істотно ослабли.

Варто наголосити, що заперечення сеймуючих викликали не лише претензії Війська Запорозького на конституювання за ними прав народу політичного. Різко негативну оцінку козацьких вимог щодо ліквідації унії дав папський нунцій у Польщі Антоній Пігнателлі. Причому, останній розгорнув доволі активну кампанію спрямовану на те, щоб навіть не допустити самого обговорення цього питання в сенаті та посольській ізбі. У зверненні до короля та земських послів нунцій вимагав ефективної оборони прав уніатської церкви, а в листах до одного з католицьких кардиналів від 20 червня та 4 липня 1661 р. наголошував на тому, що опір козаків найліпше подолати силою³⁶.

У відповідь на інтервенцію представника Ватикану, посли в черговий раз відкинули вимоги Війська Запорозького щодо ліквідації церковної унії, аргументуючи своє рішення тим, що «...віра католицька й унія то є одне ціле...»³⁷ Як єдину поступку козакам у цьому питанні можна розглядати санкцію сейму на проведення за участю католицького та православного духовенства колоквиуму, присвяченого обговоренню проблеми релігійної толерації.

Відмовляючи Війську Запорозькому в участі в королівській елекції, учасники сейму покликалися на те, що такого права не надано війську коронному, а отже «...Війську Запорозькому й поготів того дозволити не можемо...»³⁸, тобто трактуючи останнє не як інститут соціально-військовий, а винятково як мілітарну організацію, яка, до того ж, за своїм статусом стоїть нижче війська коронного. Згідно ухвали сейму, на елекції послали від Війська Запорозького могли прибути лише з метою представлення на апробацію своїх привілеїв, однак брати участь у самій елекції не могли³⁹

Як впливає з донесення французького посла при дворі Яна Казимира Антуана де Лумбреса, здебільшого негативними були резолюції сейму і щодо інших жадань Війська Запорозького⁴⁰.

До остаточного вирішення «козацької проблеми» сейм повернувся лише під завісу його засідань — 15 липня 1661 р. Тоді посла ратифікували Чуднівську угоду 1660 р. та підтвердили правомочність Гадяцької угоди 1658 р., з якої було вилучено положення про Князівство Руське, «...оскільки, — як стверджувалося в сеймовій конституції, — саме Військо Запорозьке за непотрібне також князівство розуміє...»⁴¹ Вельми прикметним для характеристики настроїв польської шляхти щодо справи налагодження стосунків з козацтвом видається той факт, що ще під час сеймових дебатів примас Вацлав Лещинський і маршалок сейму Михал Казимир Радзивілл склали петицію в справі безпеки Речі Посполитої — «*Scriptum quoddam securitatis Reipublicae*», де виразили свій протест проти ратифікації угоди з Військом Запорозьким. Щоправда, побоюючись демонструвати свій протест публічно, щоб тим самим «...не підштовхнути козацтво до переходу на бік московського царя та визнання його зверхності...», В. Лещинський та М. К. Радзивілл погодились на апробацію Чуднівської угоди сеймом, застерігши лише таємно вписати до неї їх особисту протестацію, яка мала бути зачитаною на майбутньому сеймі, безпосередньо перед сенаторськими вотами⁴².

Так само непримиримою щодо умов угоди з Військом Запорозьким залишалася й позиція Ватикану. Незважаючи на те, що, згідно протестації нунція А. Пігнателлі, вимога козацького наказу щодо ліквідації унії була відкинута сеймом, у відповідності з отриманими з Риму від Конгрегації пропаганди

віри додатковими інструкціями, папський представник і надалі повинен був проводити політику протестацій по відношенню до угод Чуднівської та Гадяцької, а також намірів проведення розподілу церковного майна поміж православними і уніатами⁴³.

Загалом же, представлений на вальному сеймі шляхетський загал Речі Посполитої, навіть за умови нехтування вищим представницьким органом республіки найбільш принципових політичних і релігійних вимог Війська Запорозького, в переважній своїй більшості сприймав ратифікацію Чуднівської угоди як необов'язкову і невинуватого далекосяжну поступку козакам. Очевидно, саме під впливом таких відгуків з боку тогочасної шляхти Речі Посполитої, польський історик другої половини XIX ст. Антоній Валевський, акумулюючи своє негативне ставлення до політики компромісів у стосунках з козацтвом, риторично запитав: «А що ж ухвалив би сейм, коли б Хмельницький здолав Любомирського?» На його думку, «...якщо Гадяцька угода була високою справою польського кабінету, готового до відновлення історичної справедливості, без огляду на пересуди польської шляхти і довголітні війни з козацтвом, то Чуднівська угода, яка підтверджувала Гадяцьку, з огляду на нову ситуацію і після нового бунту невдячного козацтва, стала незмірною поразкою і незаперечним свідченням слабкості супроти зухвальців...»⁴⁴

Єдине, що не викликає сумнівів у цьому твердженні так це те, що Річ Посполита початку 1660-х рр. насправді була надто ослабленою, аби беззастережно диктувати свою волю козакам. Очевидно, що цю обставину добре усвідомлювало найбільш далекоглядне оточення Яна Казимира. Будучи не в змозі вплинути на сейм при вирішенні політичних і соціальних жадань Війська Запорозького, двір вдався до практики підкупу найбільш впливової козацької старшини, що групувалася навколо гетьманського уряду Ю. Хмельницького. Як з рогу достатку, з королівської канцелярії посипалися універсали (згодом підтвердженні сеймовими конституціями) на підтвердження старих і надання нових майнових прав прибічникам короля в Україні, або ж тим старшинам, яких двір волів бачити серед них у майбутньому. Знову було обдаровано Юрія Хмельницького, Григорія Гуляницького, Павла Тетерю, Максима Булигу, Григорія Лесницького та цілий ряд інших старшин⁴⁵.

Вельми показовим у контексті характеристики тогочасної політики уряду Яна Казимира щодо козацтва, на наш погляд, був також і випадок, що стався під час роботи сейму. Коли король своєю владою дозволив делегації Війська Запорозького провести православне богослужіння у Варшаві, яке перед тим було заборонене познанським біскупом. Причому, свій дозвіл Ян Казимир видав ледве за декілька днів після того, як опублікував власний універсал, яким заборонив у столиці відправу будь-яких інших церковних обрядів, крім католицьких⁴⁶.

Така показна лояльність королівського двору до Війська Запорозька виглядала цілком природною, як з огляду на далекосяжні політичні плани прокоролівської партії, про які вже йшлося вище, так і наміри досягнення балансу військово-політичних сил у регіоні. Адже саме під час проведення сеймових засідань до Варшави дійшла звістка про укладення 21 червня в м. Кардіссі шведсько-російського мирного договору. Договору, який ставив під сумнів можливість укладення польсько-шведського союзу антимосковського спрямування, в рівній мірі і такого, який би був спрямований проти Габсбургів і Бранденбургу. Незважаючи на тиск з боку Франції, Швеція не поспішала з оформленням союзного договору з Річчю Посполитою, воліючи ліпше шахувати перспективами його укладення в політичній грі з Москвою⁴⁷.

За таких умов, мілітарна потуга Війська Запорозького, як і соціально-політична стабільність в Україні, для короля та його оточення важило надто багато. Адже на середину 1661 р. Річ Посполита залишалася майже повністю безсилою на Сході, де її єдиною опорою в разі російського наступу могли бути дивізії руського воєводи С. Чарнецького (куди поки що не перекинулися опозиційні настрої, що опанували рештою коронних військ) та правобережні полки Ю. Хмельницького⁴⁸. Щоправда, важко не помітити той факт, що поступки уряду Яна Казимира, так само як і його показна щедрість, мали доволі дріб'язковий вигляд, привілеї задовольняли лише невелику групу козацької еліти, а пропонувані урядом Ю. Хмельницького заходи, спрямовані на задоволення потреб широкого козацького загалу та заспокоєння суспільних настроїв в Україні, у черговий раз було проігноровано польським істеблішментом.

Загалом же, підбиваючи підсумки політичної боротьби середини 1661 р., доводиться констатувати, що й цього разу політичне розв'язання українсько-польського конфлікту не відбулося. Ратифікований вальним сеймом варіант угоди з Військом Запорозьким, внаслідок вилучення з тексту Гадяцької угоди 1658 р. положення про Князівство Руське без відповідного політико-соціального відшкодування, на чому наполягав гетьманський уряд Ю. Хмельницького, позбавляв козацтво легальних політичних методів відстоювання своїх потреб. Чергова спроба повного відсторонення козацької еліти від політичного життя Речі Посполитої таїла в собі загрозу пошуку нею виходу з ситуації, що склалася, в інших напрямках. Так само небезпечним було і нехтування польськими станами проблеми релігійної толерації та повернення православним захопленого в них уніатами майна.

Отже, становий егоїзм польської шляхти завадив їй, реально зваживши ситуацію в Україні та за її межами, відшукати собі опору тієї частини козацької старшини, котра, відчувши принаду повноцінного політичного життя та, водночас, розчарувавшись у можливостях задоволення своїх потреб під скіпетром московського монарха, була готовою співпрацювати з Річчю Посполитою за умови визнання за нею певних політичних здобутків, завойованих у середині XVII ст. Причому, наразі мова вже не йшла навіть про концепцію політичної автономії Козацького Гетьманату. Ослаблена військово та політично, козацька старшина була готова пожертвувати ідеєю Князівства Руського в обмін на станову автономію, визнання козацтва службовим рицарським людом і застереження можливості переходу за воєнні звитяги до середовища родової еліти. Але Річ Посполита, безсила мілітарно, не знайшла в собі мудрості зміцнити становище в регіоні політичними методами. Родова еліта Польсько-Литовської держави виявилася неспроможною до самооновлення через допущення до своїх лав козацької старшини, а тому й то не погодилася на імплантацію Козацького Гетьманату (який *de facto* існував уже з літа 1648 р.) в державне тіло Речі Посполитої. А без вирішення проблеми надання Війську Запорозькому особливого політико-соціального статусу — годі було сподіватися на міцність своїх позицій в Україні та спокій східних рубежів.

Розділ 13

Взаємини Війська Запорозького з Коронаю Польською в часи післясеймової реакції осені 1661–62 рр.

Невирішеність проблеми правового оформлення політико-соціального статусу Війська Запорозького на вальному сеймі 1661 р. обумовлювала для польського керівництва незавершеність боротьби за Правобережну Україну, неясність перспектив у суперництві з Кримським ханством та мізерність шансів на політичне чи військове повернення під владу польського короля Задніпров'я, а також подолання Москви. За великим рахунком, сеймові постанови 1661 р. творили між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою не мир, а перемир'я, до того ж, перемир'я доволі хитке, непевне, а тому — потенційно недовговічне.

Очевидно, що вже перші прояви реакції шляхетського загалу Речі Посполитої на вимоги Війська Запорозького, що почали надходити в Україну ще напередодні сейму, вельми знеохотили гетьманське оточення до ідеї політичного компромісу з польською правлячою елітою та підштовхнули до пошуку альтернативних шляхів стабілізації ситуації на Правобережжі та повернення під гетьманський регімент Задніпров'я. Зокрема, в середині травня 1661 р. до Москви прибули посланці наказного гетьмана Лівобережжя Я. Сомка, які під час переговорів у Посольському приказі інформували російських дипломатів, що Семен Остапович (тобто колишній генеральний писар Голуховський), котрого Ю. Хмельницький посилав до Варшави на сейм, «...назад повернувся ні з чим, а був де він у короля на

конвокації в Ченстохові, а кормів йому королівських не давали зовсім, а велів їх король справу мати свою...»¹

Цілком ймовірно, що інформація, отримана від С. Голуховського, і стала причиною доволі різких кроків керівництва Війська Запорозького на міжнародній арені та відстрочення з відправкою козацьких послів на вальний сейм. Можливо, саме вона і спричинила чергову спробу гетьманського уряду Ю. Хмельницького зав'язати стосунки з московським керівництвом. Принаймні, 26 червня 1661 р. (с. с.) в Україну було відряджено царського дворянина Федора Протасєва, в наказі якому містилася інформація про присилку Ю. Хмельницьким до царя своїх довірених осіб — Михайла Суличенка з товаришами — та передачі ними в Посольський приказ власноручного гетьманського листа. Як можна встановити з наказу Ф. Протасєву, у цьому листі Юрій виправдовувався за вчинений ним під Слободищами політичний крок, в якому, ніби-то, його вини не було, оскільки вчинив він те з примусу правобережних полковників. Зважаючи на ту обставину, що гетьман висловлював побажання, як раніше, в підданстві царя перебувати, але, згідно наявної в розпорядженні уряду Олексія Михайловича інформації, «...не допускають його до того бажання зрадники задніпровські деякі полковники, котрі по ляхькому бажанню давно шукають загибелі всього Війська Запорозького...», інструкція зобов'язувала посланця залучити до справи навернення Ю. Хмельницького до Москви і його дядька наказного лівобережного гетьмана Я. Сомка. Останній, за наказом московських політиків, повинен був також до «...сородича свого писати...», обіцяючи від імені царя вибачення усіх його попередніх провин².

Згідно інформації, якою поділився з Ф. Протасєвим кошовий отаман Запорозької Січі Іван Брюховецький, й справді влітку 1661 р. Я. Сомко мав доволі часті контакти зі своїм племінником³. Проте, врешті-решт, на початку серпня Сомко в розмові з царським посланцем визнав той факт, що Юрась, «...не пам'ятаючи страху Божого і своєї присяги, уже одностайно з тими проводирями до злого став... теперішнім часом хана кримського з багатьма ордами закликав на допомогу до себе...»⁴ Причому, правдивість інформації наказного лівобережного гетьмана забезпечувалася хоч вже тим, що її джерелом був не хто інший,

як колишній генеральний писар С. Голуховський, котрий після повернення з ченстохівської конвокації перебіг на Задніпров'я⁵

І дійсно, у відповідності з попередніми польсько-кримськими домовленостями, ще навесні 1661 р. Мехмед IV Гірей відправив в Україну 20-тис. Орду під командою Субхан Гази аги, а в першій половині серпня виступив у похід і сам, плануючи невдовзі спільно з коронними військами та полками Ю. Хмельницького розпочати мілітарну акцію на Лівобережжі. Але внутрішня ситуація в Речі Посполитій, що склалася після завершення вального сейму, не сприяла проведенню успішної воєнної кампанії на сході. В останніх днях сеймових «обрад» королівські плани *vivente rege* були піддані критиці опонентів, але ця поразка не означала відмови від їх реалізації взагалі. Як королівська партія, так і шляхетська опозиція, були однаково невдоволені результатами сеймової боротьби і прагнули якнайшвидше перехопити ініціативу до своїх рук або остаточно закріпити її за собою. Королівська пара і магнатська група, яка їх підтримувала, планували невдовзі повернутися до впровадження амбітних задумів. В середовищі польської еліти поширювалися чутки щодо можливого скликання вального сейму, цілковито присвяченого вирішенню цього питання, вже у вересні 1661 р.⁶ Причому, знову ж таки, як королівська партія, так і її опоненти, будували плани в майбутній боротьбі залучити політизоване військо коронне на свій бік. Найбільше цікавила польських політиків у даному контексті найбоєздатніша на той час дивізія воєводи руського С. Чарнецького, якраз задіяна на Сході⁷

До реалізації планів М. Празмовський приступив уже з початку серпня 1661 р. Але невдовзі по завершенню сеймових обрад, цілком несподівано для королівського двору проти планів елекції *vivente rege* виступив маршалок коронний і гетьман польний Є. Любомирський, котрий перед тим підтримував королівські задуми. Є. Любомирський користувався широкою підтримкою у коронному війську й дуже швидко став очевидним той факт, що останнє цілковито підтримує шляхетську опозицію⁸. Зрозуміло, що за таких обставин виправа на Задніпров'я ставала для офіційної Варшави не лише неактуальною, а й абсолютно нереальною для виконання. Переконливе підтвердження цього факту мав змогу отримати уманський полковник

Михайло Ханенко, котрий у вересні 1661 р. за наказом королівського двору прибув до коронних військ, розквартированих в Україні. Звернення козацького старшини до керівників конфедератів щодо їх участі у виправі проти Москви, як і слід було очікувати, успіху не принесло (хоч на словах учасники військового зв'язку і погоджувалися підтримати Військо Запорозьке і невдовзі виступити в похід)⁹

Тим часом, татарські орди, вступивши на Правобережжя і тривалий час очікуючи на прихід союзних коронних військ, своєю поведінкою провокували новий вибух невдоволення з боку місцевого населення. Як вказував гетьман Ю. Хмельницький у листі до Яна Казимира від 16 серпня 1661 р., татари чинять в Україні нечувані насильства, нападаючи на людність не лише в полях і селах, але й у містечках, віднімаючи в населення майно, а самих господарів в неволю відправляючи. За спостереженням козацького регіментаря, ситуація виходила з-під контролю, оскільки навіть сам Мехмед IV Гірей не міг вплинути на татар і втихомирити своє величезне військо¹⁰.

Оскільки хан відмовлявся виступати в похід проти Москви і задніпровських козаків без підтримки коронних військ, Хмельницький раз-по-раз шле гінців до Варшави, спонукаючи польське командування до участі в кампанії. Крім військових аспектів акції, гетьман неодноразово звертає увагу польської сторони і на той факт, що в разі затримки з початком виступу існує великий ризик перетворити Правобережжя на суцільну руїну¹¹.

Безуспішно дочекавши польські війська більше місяця, 17 вересня кримський хан Мехмед IV Гірей і український гетьман Ю. Хмельницький скликають у Ставищах воєнну раду, на якій ухвалюють рішення розпочинати кампанію без підтримки поляків. Крім того, на Ставищенській раді між гетьманом і ханом укладається угода, за зразком *modus vivendi*, що мала регулювати характер союзницьких зобов'язань сторін. Зокрема, угода передбачала налагодження військової взаємодії, застерігала недопущення виникнення та розвитку конфліктних ситуацій між сторонами, містила заборону на примусові реквізиції татарами продовольства та живності на Правобережжі. Мехмед IV Гірей зобов'язувався поводитись з Військом Запорозьким так, «...як це було при небіжчику гетьмані Богдані Хмельницькому,

або навіть ліпше...», мешканці всіх лівобережних міст, котрі добровільно відкриють міські брами перед татарами і козаками Ю. Хмельницького, отримували гарантії цілості життя, здоров'я та майна. Угода передбачала також, що до Криму орди будуть повертатися лише задніпровськими землями, не чинячи кривд правобережному населенню¹².

В знак вдячності за надану військову допомогу, Хмельницький надіслав до Криму дари для Мехмеда IV Гірея, а Орду прохав рухатися в напрямі Переволочни та Кременчуга, аби саме там здійснити переправу через Дніпро¹³.

Ухваливши рішення про спільний з татарами виступ на Задніпров'я, український гетьман звернувся з листом до Яна Казимира, клопочучись про задоволення ним ряду прохань, дотичних до справи суспільно-політичної стабілізації в Україні, а також виданні на пергаменті та скріплених великою коронною печаткою ухвал, прийнятих на останньому вальному сеймі¹⁴. Задовольняючи клопотання Ю. Хмельницького, королівська канцелярія на початку вересня 1661 р. не лише видала сеймові постанови, у тому варіанті, як про це прохала козацька старшина, а й виготовила п'ять відкритих листів до впливових лівобережних старшин, зокрема Я. Сомка та І. Сірка, в яких запевнювала їх у королівській милості та схиляла до переходу під його зверхність¹⁵.

Проте, незважаючи на «паперову активність» офіційної Варшави в Україні, як укладена між українським гетьманом і кримським ханом союзна угода, так і сам характер двосторонньої виправи на Задніпров'я, свідчили про істотне послаблення позицій Речі Посполитої в Україні та, натомість, посилення кримських впливів на українські справи, дарма, що в Ставищанській угоді декілька разів згадувалося про спільність польсько-кримських інтересів і недопущення можливості укладення сепаратного, без узгодження з Яном Казимиром, миру чи перемир'я з неприятелем¹⁶.

Бойові операції на Задніпров'ї союзники розпочали в середині жовтня 1661 р., спрямувавши війська під Переяслав. Причому, російський воєвода Куракін 21 вересня (с. с.) відправив до Москви донесення, в якому стверджував, що Хмельницького та його союзників запросив на цей бік Дніпра не хто інший, як

наказний лівобережний гетьман Я. Сомко¹⁷ Інформація доволі сенсаційна, але, навряд чи припустимо, ґрунтуючись на ній, вибудовувати якісь гіпотетичні моделі політичних прагнень лівобережного реґіментаря, оскільки виявити в інших джерелах підтвердження слів воєводи не вдалося. Досить важко і знайти якийсь логічне пояснення такої поведінки Я. Сомка.

Тим не менше, підійшовши до Переяслава, Хмельницький справді зав'язав контакти зі своїм дядьком, а тепер супротивником Я. Сомком, схиляючи його до переходу на бік польського короля¹⁸. У відповідь на заклики племінника Я. Сомко зі свого боку (10 жовтня (с. с.)) переконував Юрася не штурмувати міста і даремно не проливати братньої крові, а ліпше разом чекати тієї пори, коли цар московський домовиться з королем польським, і тоді людність з обох боків Дніпра заживе в мирі і разом будуть служити тому, кому буде слід¹⁹.

Водночас, в ході листування наказний лівобережний гетьман зі значною долею іронії ставився до заяв Хмельницького стосовно добутих ним у короля вільностей для Війська Запорозького: «Таких волностей Війську Запорозькому добыли, и таковими же то привилеями ваши цілости его кор. мсти обваровал, же ваша Украина пуста и к нам так пришло на нашу, а не знаеме о далшом вашом и остатнем, ховай Боже, упадку...»²⁰

Не обмежуючись пересилкою кореспонденції, Хмельницький і Сомко мали особисту зустріч під стінами Переяслава (царський воєвода І. Песков доносив у Москву, що таких таємних зустрічей у них під час облоги було аж три²¹). Згідно інформації того ж таки І. Пескова, під час конфіденційних розмов двох гетьманів Юрась агітував дядька, аби той переходив на бік польського короля, вказуючи, серед інших мотивів, і на те, що над ним королівських гетьманів і воєвод немає, а військо коронне перебуває під його командою, а не так, як на Лівобережжі, де гетьман під зверхністю царських воєвод і в оточенні московських військ²².

Як би там не було, але братовбивча війна не викликала особливого войовничого піднесення в супротивників. Царські воєводи доносили в Москву, що Я. Сомко під час облоги «...весь час пиячив і промислу від нього ніякого не було, і на вилазки,

і на бої не виїжджав. А котрі козаки його полку з великого государя ратними людьми вийдуть на герць, і його осавули, за наказом його, [тих] загонили в місто, а інколи виїхавши і сам загонив...»²³ Більше того, воеводи твердили, що, якби до Переяслава на підмогу захисникам міста не підоспів полк царських ратників, тоді б Сомко невідмінно зрадив би царю і здав Переяслав противнику, а слідом за цим — «...і всі козаки на цьому боці Дніпра здались би...»²⁴

Вельми цікавим, на наш погляд, є той факт, що гетьман Ю. Хмельницький, вочевидь під впливом розмов з Я. Сомком, 27 жовтня (с. с.) з табору з-під Переяслава направив листа Яну Казимиру, в якому радив йому досягти врешті-решт мирного порозуміння з царем московським, щоб у такий спосіб «...не допустити до того, аби Україна до решти загинула...»²⁵ Як видно з контексту листа, в необхідності цього гетьмана переконував і той факт, що Ставищанська угода з Мехмедом IV Гіреєм не виконувалася, і татари «...людей християнських хапають у неволю бусурманську...»²⁶

Врешті-решт, після кількох безуспішних спроб оволодіти Переяславом, Ю. Хмельницький і Мехмед IV Гірей спрямували війська в глибину Задніпров'я. Але й ця акція не принесла бажаних воєнних дивідендів. На початку 1662 р. війська союзників покинули правий берег Дніпра, зазнаючи при цьому «великої тісноти» від супротивника²⁷

Переправившись на Правобережжя, Мехмед IV Гірей з кримськими ордами та ногайцями, на чолі з Субхан Гази агою, зупинився поблизу Чигирина, звідкіля відправив до Варшави декілька листів, закликаючи Яна Казимира та М. Пражмовського направити в Україну для участі в поході коронні війська²⁸. Але невдовзі, замість воєнної допомоги поляків, до Мехмеда IV Гірея під Чигирин надійшов наказ від турецького султана про відправку 20-ти тисяч орди для боротьби з валаським господарем. Після чого хан з ордами відійшов в Крим, залишивши при гетьманові всього лише 5-ти тисяч ногайців під командою Девлет-Кіндей мурзи²⁹

На кінець 1661 — початок 1662 р. для Ю. Хмельницького ситуація почала складатися катастрофічним чином. Слідом, чи навіть одночасно, з програшами мілітарними, різких змін на

гірше почала зазнавати суспільно-політична обстановка в краї. У відповідності з умовами Чуднівської та Гадяцької угоди, гетьманський уряд погодився на повернення польської шляхти до їх маєностей на Правобережжі і видав відповідний універсал до населення та козацької адміністрації³⁰. Зрозуміло, що вже перші спроби державців реалізувати на практиці надані угодами можливості провокують конфлікти старих і нових власників ґрунтів, або старих власників і підданих, котрі вже встигли звикнути до відсутності перших. Реституція майнових прав родової аристократії супроводжується спробами відновлення старих форм організації земської влади, і це також провокує загострення ситуації.

Вибухонебезпечного загострення набуває в цей час і міжконфесійна боротьба. Православна спільнота, будучи невдоволена постановами сейму, вимагала повернення відібраних раніше уніатами єпископій, монастирів і культових споруд. В той же самий час, уніати, відчуваючи підтримку королівської адміністрації, нунція та католицьких біскупів, відмовлялась від будь-яких поступок на користь православних. Дослідники відзначають, що саме в цей час уперше від часів гадяцького примирення набуває поширення практика нового захоплення уніатами православних святинь³¹. Особливо виразно тенденція до вияву антиправославних настроїв спостерігається на теренах Білорусі, менше — в Україні. Білоруський дослідник Г Сагановіч схильний трактувати події як своєрідну реакцію уніатів і католиків на співпрацю православного духовенства з російською воєводською і козацькою адміністраціями в часи окупації ними білоруських земель³². Але, як би там не було, а на середину 1661 р. проблема утисків православного населення з боку католиків і уніатів набуває небезпечного загострення і королівська партія, аби остаточно не розладнати політичний діалог з Військом Запорозьким, змушена з метою «...оборони толерації релігійної і захисту прав релігії грецької...» видати 18 червня спеціальне послання до пінського старости Яна Кароля Млоцького, в якому засуджувалася діяльність уніатського біскупа Пінщини Анджея Квашнінського-Золотого, котрий неодноразово порушував права «...кожного, хто не хоче бути в унії [...] [хоче] дотримуватися контактів зі своїм духівником неуніатом...» Спроби підпоряд-

кування уніатським біскупом своїй владі всього православного населення Пінщини й змусили Яна Казимира видати наказ пінському старості взяти останнє під свою опіку й забезпечити йому гарантії свободи віросповідання³³.

Але інтервенція короля, спрямована на вирішення локальної проблеми, не вирішувала справу загалом. А тому на початку зими 1661/62 рр. до Яна Казимира, котрий на той час перебував у Вільно, шукаючи політичних союзників для боротьби з опозицією, прибуло козацьке посольство на чолі з Федором Коробкою та Євстафієм Тецькевичем, яке передало прохання Війська Запорозького якимось чином вплинути на негативний розвиток ситуації в Україні, припинити повернення шляхти до своїх маєтків, розміщених на Правобережжі, оскільки це загрожує справі примирення в цілому. Окремо наголошувалося на необхідності розв'язання майнових суперечок між православними та уніатами. Для цього пропонувалося в найкоротший термін скликати спільну комісію, до складу якої мали увійти в рівній кількості комісари як від Війська Запорозького, так і Корони Польської та Великого князівства Литовського (відповідне рішення з цього приводу було ухвалено на минулому сеймі)³⁴.

Під впливом закликів українського гетьмана та з огляду на гостру потребу недопущення подальшої дестабілізації ситуації в країні (адже саме на кінець року дійшло до порозуміння між конфедератами в коронному та литовському військах, що творило принципово нову і, варто зазначити, вкрай важку для королівського двору, ситуацію в країні³⁵), Ян Казимир 8 грудня 1661 р. видав універсал, яким забороняв виганяти козаків з належних їм нині маєтностей до тих пір, доки спеціальні комісії, створені згідно постанов Гадяцької та Чуднівської угод, не вирішать усіх майнових суперечок законним шляхом. Тим шляхтичам, котрі вже відібрали в козаків свої «добра», король наказував повернути їх попереднім «посесорам», а решті державців рекомендував поки що не поспішати з негайною реституцією своїх власницьких прав, принаймні — до остаточної децизії з цього питання наступного вального сейму³⁶.

Показна рішучість Яна Казимира в задоволенні, хоч і в такій компромісній формі, вимог Війська Запорозького, як уже відзначалося вище, диктувалася потребою в збереженні хоч якогось

спокою в Україні в той час, як в решті Речі Посполитої вирувала небачена раніше за гостротою політична боротьба. Крім того, королівська партія в черговий раз всерйоз розглядає питання використання Війська Запорозького як впливової прокопюлівської політичної сили. Ситуація для реалізації планів Яна Казимира та Марії Людовики на кінець року набрала критичних форм, і оточення короля було схильне вжити найрадикальніших засобів для того, аби подолати опір шляхетської опозиції та їх союзників — конфедератів. Польські дипломати схилили французького короля Людовіка XIV до ухвалення рішення про відправку на допомогу Яну Казимиру 12-тисячного шведського корпусу (Франція і Швеція, як пам'ятаємо, були союзниками), а також частини французьких військ³⁷. В оточенні польського короля знаходив схвалення і запропонований воєводою руським С. Чарнецьким план зав'язання в коронному війську контрзв'язку, сформованого з прибічників Яна Казимира. Крім того, розглядалася можливість залучення до конфлікту і відділів українських козаків і татар³⁸. Зокрема, один з лідерів прокопюлівської партії литовський магнат К. Пац, ратуючи за відстрочку зі скликанням екстраординарного вального сейму (на чому наполягала шляхетська опозиція), принаймні до весни 1662 р., сподівався, що до того часу поталанить укласти мир з Москвою, втихомирити бунтівні настрої в литовському війську, а вже після цього, стягнувши до місця проведення сейму іноземні полки під командою С. Чарнецького, 10 тисяч татарської орди та 20-тисячне козацьке військо Ю. Хмельницького, змусити його учасників ухвалити потрібні королеві та його прибічникам рішення³⁹.

Варто відзначити, що плани використання козаків в якості політичного та військового партнера королівської партії, не були аж надто засекречені, а тому не стали несподіванкою для опозиції. Принаймні, послові литовських конфедератів Казимиру Новицькому, відправленому для узгодження дій з членами Священного зв'язку у війську коронному, в інструкції вказувалося на необхідність вироблення спільних підходів для нейтралізації козацької та татарської потуг в разі можливого збройного протистояння з прибічниками короля. Причому, литовські конфедерати воліли за ліпше козаків нейтралізувати не стільки

військовими засобами, скільки політичною пропагандою, оскільки вони, за переконанням литовських зв'язківців, «...напевне воліють за ліпше прилучитися до нас, ніж бути душителями волі (*oppressores libertatis*)»⁴⁰. Конфедерати також вважали, що в разі виникнення в оточенні короля якихось планів збройного тиску на непокірні коронні війська, Військо Запорозьке, «як люд рицарський», з більшою охотою з почуття солідарності підтримає саме учасників Священного зв'язку, а не їх опонентів⁴¹. Для того, аби схилити керівництво Війська Запорозького на свій бік, вже в листопаді 1661 р. в козацькім обозі з'являється перший посол конфедератів Стефан Доброцейовський, а їх лідер Ян Самуел Свідерський намагається підтримувати з Ю. Хмельницьким постійні контакти, регулярно листуючися, а з кінця року при гетьманському дворі перебуває постійний резидент конфедератів⁴².

Ще одного, досить серйозного, головного болю польському істеблішменту завдавала в цей час політична діяльність колишнього українського регіментаря, а нині київського воеводи Івана Виговського. В умовах суттєвого загострення суспільно-політичної боротьби на Правобережжі та послаблення, в силу зрозумілих причин, контролю за українськими справами з боку офіційної Варшави, екс-гетьман, будучи незадоволений спершу обмеженням прав Князівства Руського на сеймі 1659 р., а невдовзі — його повною ліквідацією в контексті реалізації постанов Чуднівської угоди 1660 р. та конституцій вального сейму 1661 р., з кінця року розгорнув активну діяльність, передовсім на зовнішньополітичній арені, спрямовану на реанімацію свого дітища. Зважаючи на активний спротив ідеї існування Князівства Руського з боку родової еліти Речі Посполитої, що переконливо засвідчила передсеймова і сеймова боротьба 1661 р., київський воевода, шукаючи опори для реалізації своїх намірів «створення удільної Української держави (згідно оцінки, даної в лютому 1662 р. його діям гетьманом коронним С. Потоцьким), звертає свій погляд на мусульманський світ. Коронного гетьмана інформували з цього приводу, що І. Виговський проводить переговори з керівництвом Кримського ханства, а через нього намагається заручитися підтримкою і Оттоманської Порти⁴³ Тобто, власне кажучи, намагається продовжити полі-

тику, яку впроваджував гетьманський уряд в останніх пів-року його гетьманування.

Розголос про зовнішньополітичні інтриги І. Виговського спонукає пропольськи налаштоване оточення Ю. Хмельницького — Г Гуляницького, Г Лесницького, Т. Носача та інших впливових старшин — також активізувати свої зусилля в боротьбі за політичне лідерство у Війську Запорозькому. Внаслідок чого на Правобережжі, поруч із заворушеннями, що носили чітко виконане соціальне спрямування, набирає розмаху гостра політична боротьба в середовищі козацької еліти, спостереження за якою дало підстави сучаснику подій В. Коховському занотувати: «...*cosaci inter se factionibus scisi...*»⁴⁴

Тим часом, Віленський універсал Яна Казимира від 8 грудня 1661 р., хоч і наробив чималого переполоху серед шляхти, яка мала маєтності в Україні, однак не мав належних практичних наслідків. Заклики короля стосовно обмеження приватних майнових жадань, заради користі для цілої Речі Посполитої, не знайшов розуміння і підтримки в шляхетському середовищі, принаймні тій його частині, яка прагнула негайного реваншу і не бажала відкладати реституцію майна і ґрунтів в Україні ще на невизначений час. А тому королівський універсал не зупинив процес повернення шляхти на Правобережжя, а відтак там множилися непорозуміння і конфлікти, ним спровоковані. Кількість останніх на кінець року, вочевидь, набрала настільки загрозливих масштабів, що гетьманський уряд Ю. Хмельницького був змушений вдатись до досить рішучого і достатньо знакового, з точки зору трансформації поглядів українського керівництва на характер розвитку стосунків з королем і республікою, кроку — видати розпорядження, яким усував державців, старост і підстарост як з шляхетських маєтностей, розташованих на Правобережжі, так і — з королівщин⁴⁵

Ймовірно, що рішучість гетьмана була інспірована, як це не дивно, саме пропольськи налаштованим сегментом в його оточенні. Останнє, на наш погляд, прагнуло в такий спосіб перехопити ініціативу з рук екс-гетьмана І. Виговського. Адже подальше відсторонення гетьмана від вирішення цієї нагальної проблеми неминуче призвело б до повної втрати ним політичного авторитету у Війську Запорозькому. Достатньо лише

пригадати досвід реалізації подібного роду постанов Зборівської та Білоцерківської угод, з негативними наслідками якої довелося відчайдушно боротися, з напруженням усіх наявних сил і можливостей, набагато сильніший в політичному плані та, навіть, харизматичній фігурі — батькові теперішнього гетьмана.

Тим часом, під потужним тиском шляхетської опозиції, Яну Казимиру довелося 7 січня 1662 р. вислати до воєводств і земель Речі Посполитої універсали з повідомленням про скликання на 30 січня земських сеймиків і проведення з 20 лютого екстраординарного вального сейму. В королівському універсалі наголошувалося, що головна причина скликання цього річного зібрання станів криється в зав'язані конфедерацій військових. Водночас, незважаючи на визначення терміну проведення зібрання, до останнього часу не було певності щодо скликання сейму взагалі. Королівська партія, розуміючи слабкість своїх позицій, всіляко противилася його проведенню. Навіть у половині лютого, тобто за кілька днів до відкриття сейму, гетьман коронний С. Потоцький висловлював побажання перенести місце засідань з Варшави до Львова, начеб-то із-за загрози поширення епідемії в столиці⁴⁶.

Невідомо — чи то із-за непевності стосовно проведення зібрання у визначені строки, чи то із-за звички, але посольська інструкція від Війська Запорозького своїм представникам на сейм була ухвалена лише 13 березня, тобто вже після того, як розпочалися засідання. Послами на екстраординарний вальний сейм Військо Запорозьке делегувало Григорія Гуляницького, Івана Креховецького, Василя Глосинського та Еразма Каплонського. Надана послам інструкція зобов'язувала їх насамперед звертати пильну увагу на задоволення потреб православної церкви. Зокрема, наказувалось поставити перед сеймуючими питання щодо повернення православним усіх відібраних у них раніше церков і монастирів; передачу православним архієпископам, єпископам, архімандритам та ігуменам маєтностей, що належали їм раніше, а згодом були забрані уніатами, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському; відновлення православних єпископій — Володимирської, Брестської, Хелмської та Белзької, з усіма приналежними до них маєтностями; а також реституцію майнових прав Перемиської правос-

лавної єпископії та цілого ряду монастирів, розміщених на Волині, Галиччині, Білорусі та Литві⁴⁷

В тому разі, коли дану вимогу не можна буде задовольнити негайно, послали мали наполягати на створенні спеціальної комісії, діяльності якої Військо Запорозьке зобов'язувалося всіляко сприяти, «...згідно умов Гадяцьких...» Обгрунтовуючи доцільність задоволення представницьким органом Речі Посполитої вимог Війська Запорозького, послали повинні були акцентувати увагу на тому, що «...задоволення висловлених клопотань невідмінно буде сприяти тому, що і задніпрянська сторона України, побачивши таку ласку короля і Речі Посполитої до Війська Запорозького і цілого народу руського [...] повернеться до послушенства королю»⁴⁸.

Козацькі представники мали вимагати від сеймуючих, аби комісія розпочала свою діяльність якнайшвидше, щоб «...довести ту справу до кінця, без жодної затримки...»⁴⁹

Крім активних інтервенцій у справі залагодження релігійних суперечок, послали мали поставити перед сеймом прохання про відправку в Україну військової допомоги та, водночас, повідомити про відрядження до кримського хана козацьких послів, завдання яких полягало в тому, щоб залучити на допомогу також й Орду. Очевидно, передбачаючи можливу негативну реакцію земських послів на такий вияв «сепаратизму» Війська Запорозького, інструкція зобов'язувала Г Лесницького та його товаришів зразу ж запевнити учасників сейму в тому, що робиться це «...не на шкоду Речі Посполитій...»⁵⁰

Наступний пункт інструкції зобов'язував послів «...суплікувати короля, аби на резидента до боку мого (тобто гетьмана. — В. Г.) ординував пана Павла Тетерю...» Укладачі інструкції мотивували своє клопотання тим, «...щоб міг (гетьман. — В. Г.) завжди засвідчити свою вірність ЙКМості...»⁵¹ На наш погляд, такий хід гетьманського уряду був призваний не лише сприяти посиленню довіри офіційної Варшави до українського гетьмана, а й дозволив би зміцнити пропольськи налаштовану старшинську партію, що було вельми актуально в умовах активізації політичної діяльності І. Виговського.

Окремо в інструкції наголошувалося на тому, щоб козацькі послы «...добивалися прихильності Речі Посполитої не лише для Війська Запорозького, а й для усього народу руського...»⁵²

Одночасно з висилкою до Варшави послів на вальний сейм гетьман Ю. Хмельницький і київський митрополит Д. Балабан відправили до столиці Речі Посполитої адресований королеві лист, в якому прохали Яна Казимира посприяти поверненню православним відібраних у них уніатами монастирів, церков і церковного майна⁵³.

Дуже важко, практично неможливо, достовірно встановити той факт, наскільки гетьманський уряд вважав реальним задоволення вимог Війська Запорозького на екстраординарному сеймі 1662 р. і наскільки він був щирим, розсилаючи по Правобережжю універсали, в яких переповідав обіцянки Яна Казимира виконати постанови Гадяцької комісії⁵⁴. Принаймні, вже перебіг сеймикової кампанії в українських воєводствах переконливо засвідчив примарність таких перспектив. Так, спроби прокоролівської магнатської партії впровадити на попередньому сеймі нову форму елекції і реформувати тим самим парламентарний устрій Речі Посполитої збурили небачений раніше спротив як земської шляhti, так і політично активних на той час військ коронного та литовського. Внаслідок цього утворився солідарний антикоролівський шляхетсько-військовий політичний блок. Спроби ж королівського двору якимось чином вплинути на своїх опонентів, використовуючи козацьку карту, породжувало доволі болісну реакцію шляхетського загалу на спроби підняти політичний статус Війська Запорозького та провокувало вкрай негативне його ставлення до козацьких вимог взагалі.

Крім того, гостро реагуючи на будь-які спроби короля підмінити сеймові постанови своїми універсалами, опозиція вкрай вороже сприйняла публікацію віленського універсалу від 8 грудня 1661 р., покликаного, за задумом його авторів, дещо зняти соціальну напругу в Україні. Чимало критичних стріл з цього приводу на адресу короля було випущено учасниками сеймиків, що відбулися наприкінці січня 1662 р. в українських воєводствах Речі Посполитої, що було й не дивним, враховуючи ту обставину, що майнові інтереси саме цієї категорії родовой

еліти були уражені в разі впровадження королівського універсалу найбільше⁵⁵. Гостро критикували позицію Яна Казимира й конфедерати в коронному війську⁵⁶.

На екстраординарному вальному сеймі 1662 р. козацька проблематика вперше прозвучала вже 22 лютого на засіданні в сенаті під час виголошення пропозицій і вот сенатських. Коронний канцлер М. Пражмовський, закликаючи присутніх до оперативного й ефективного вирішення наболілих питань, передовсім виплати війську належного жолду, одним з перших аргументів на користь такого підходу до справи назвав загрозу «...бродіння серед козаків на Україні, яке може призвести до нового вибуху...»⁵⁷

Але справжньої гостроти українське питання набуло з початком березня, коли слово для оприлюднення вимог земської шляхти було надано послам від Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Як і варто було очікувати, шляхта українських земель передовсім оскаржила видання королівською канцелярією універсалу, який заперечував постанови попереднього сейму і, на їх думку, провокував козаків до конфронтації з родовою елітою. Посли наголошували на тому, що королівський універсал завдав шляхті українських воєводств великих збитків і спричинив численні кривди, оскільки підтримані Яном Казимиром козаки зайняли шляхетські маєтності, вигнавши звідти їх власників, та вчинили при цьому великі збитки та гвалти. Багато шляхти, стверджувалося у виголошених на сеймі промовах, в результаті спровокованих у такий спосіб ексцесів загинуло, а ще більше — отримало поранення та зазнало матеріальних збитків. З огляду на це, земські послы вимагали, аби ініціатори видання універсалу 8 грудня 1661 р. були притягнуті до відповідальності, самі універсали — негайно відкликані та анульовані, а для розгляду фактів беззаконня і насильств була створена спеціальна комісія. Тим часом, власники маєтностей в Україні, які в ході впровадження в життя непродуманого універсалу зазнали кривд і матеріальних збитків, були винагородженні королем. В разі невиконання поставлених вимог, послы погрожували бойкотувати наступні засідання сейму і повернутися на місця з депутатською протестацією дій королівської адміністрації⁵⁸.

Чимало критики з вуст земських послів з України прозвучало на сеймі на адресу коронного канцлера М. Празмовського, оскільки саме його вважали ініціатором угодовницької політики щодо козацтва. Спроби канцлера погамувати пристрасті, що почали неконтрольовано вирувати на сеймі, успіхом не увінчалися, і взяти слово був змушений сам Ян Казимир. У своєму виступі перед сеймуючими станами Речі Посполитої монарх, обгрунтовуючи доцільність видання так гостро розкритикованого послами універсалу, говорив про численні скарги українських козаків з приводу заподіяних їм шляхтою кривд, наголошував на тому, що подальше ігнорування ним цієї надзвичайно гострої і вибухонебезпечної проблеми неминуче призвело б до спалаху нових козацьких бунтів. Переконаючи учасників сейму в неможливості відкликання універсалу та проведення репресій проти козаків, Ян Казимир страхав присутніх не лише перспективою локальних вибухів невдоволеного козацтва, а й можливістю їх блокування з учасниками Священного зв'язку в коронному війську. А відмовляючись від вирішення проблеми негайної сатисфакції шляхти українських воєводств за заподіяні їй козаками шкоди і кривди, король звертав увагу сейму на наявність більш нагальних і пекучих проблем, зокрема заспокоєння війська⁵⁹

Як засвідчують матеріали сеймового діаріушу, промова Яна Казимира не вельми заспокоїла шляхту Київського, Барцлавського та Чернігівського воєводств і впродовж кількох наступних днів на сеймі точилися гострі дебати і йшли політичні торги. Частина послів від центральних і західних земель Корони Польської підтримала позицію королівської влади та закидала шляхті зі східних воєводств щодо непомірного визиску ними тамтешніх посполитих, звертаючи увагу, серед іншого, на надутиски орендарів-євреїв, а також твердячи, що вина за вибух повстання в Україні лежить значною мірою саме на шляхті, яка володіла там маєтностями. Але, незважаючи на наявність на сеймі таких оцінок суті українських подій, все ж посольська ізба пішла на поступки земській шляхті зі сходу і включила до заключних документів сейму постанову про задоволення їхніх вимог⁶⁰.

Посли від Війська Запорозького в посольській ізбі слово мали 28 березня. Згідно інформації, переданій до Риму папським нунцієм, спочатку козаки вимагали повного підтвердження положень Гадяцької угоди (очевидно, виключаючи лише статтю про створення Князівства Руського), однак, після опротестування їх вимог з боку переважної більшості послів земських, а також отримання повідомлення про висилку комісарів короля на переговори з Москвою, погодилися на те, аби в цілості та справа була розглянута вже на наступному сеймі⁶¹. Лише наполягали на тому, щоб влада припинила насильницьке залучення шляхтою реєстрових козаків до виконання повинностей на свою користь («роботизн»). Просили також, аби Військо Запорозьке «...при вольностях і привілеях, отриманих від Речі Посполитої, залишалося й надалі до мирної комісії генеральної...»⁶²

Поступливість козацьких послів, на нашу думку, обумовлювалася тим, що з середини сейму ситуація на ньому з точки зору інтересів Війська Запорозького невпинно погіршувалася. Ян Казимир, не відчуваючи в собі достатньо сил, аби протидіяти опозиції, та прагнучи дещо ослабити ступінь конфронтації з учасниками Священного зв'язку, вирішив відступитися від своєї попередньої позиції стосовно вирішення української проблеми і пішов в цьому питанні на далекосяжні політичні поступки своїм опонентам. Зокрема, король запевнив шляхту, що докладе всіх зусиль до того, щоб остаточно вирішити справу реституції володільницьких прав родової еліти на маєтності, розташовані в Україні. Zobов'язувався також вислати на Правобережжя універсали з наказом козакам негайно повернути забрані у шляхтичів маєтності. Більше того, обіцяв ліквідувати всі привілеї, надані козакам на ті маєтності, що належали раніше шляхті; визначити місця стаціювання козацьких полків, а також видати заборону на вписування до козацького реєстру шукачів козацтва, які проживали на приватних шляхетських ґрунтах. Всі дані королем обіцянки було вписано до так званого «Таємного скрипту в архів» (*Skript ad archivum wojewodstw...*)⁶³.

В той же самий час офіційна сеймова конституція, призначена для оприлюднення в Речі Посполитій та за її межами, вирішувала проблему реституції шляхетського землеволодіння в Україні значно ліберальніше. Зокрема, в ній

не йшлося про ліквідацію всіх майнових привілеїв, наданих козакам на маєтності, які перед тим належали шляхті; не порушувалося питання впорядкування козацького реєстру та недопущення фактів перебування в ньому козаків з приватних шляхетських маєтностей; не згадувалося й про визначення місць стаціонування козацьких полків; а також було випущено згадку про відкликання королівського універсалу та видачу протилежного за змістом розпорядження про повернення шляхті зайнятих козаками приватних володінь⁶⁴.

Стосовно поставлених послами Війська Запорозького вимог про повернення православним відібраних у них раніше монастирів, культових споруд і ґрунтів — сейм ухвалив рішення призначити спеціальну комісію, яка б розглянула всі майнові суперечки і до 5 вересня 1662 р. ухвалила з цього приводу відповідні рішення⁶⁵.

Тим часом, у другій половині березня 1662 р. до Чигирина прибув стольник полоцький і особистий секретар Яна Казимира П. Тетеря, котрий Україну залишив невдовзі після Корсунської ради 1660 р., де його обрали на уряд генерального писаря, і весь 1661 р. провів між Підляшшям і Варшавою, відіграючи роль королівського дворянина⁶⁶. На прибутті Тетері до козацької України, як уже відзначалося вище, наполягав гетьманський уряд Ю. Хмельницького в переданому через посольство Г Лесницького та Г Гуляницького клопотанні. Щоправда, хронологія подій свідчить, що питання щодо відрядження королівського секретаря до Чигирина при дворі було вирішено ще перед тим, як до Варшави прибуло козацьке посольство. Єдине, що, можливо, змінило клопотання гетьмана, так це статус Тетері в Україні. Адже видана 8 лютого 1662 р. з королівської канцелярії інструкція полоцькому стольнику вказувала, що його поїздка на Правобережжя планувалася не в ранзі постійного резидента при гетьманському уряді, а як королівського посла⁶⁷.

Головне завдання посольської місії П. Тетері, як можна зробити висновок з інструкції, полягало в тому, аби досконально розвідати обстановку в Україні. Зокрема, першим пунктом наказу значилося завдання: розвідати про стан справ у Війську Запорозькому і негайно вислати звіт з цього приводу королю⁶⁸.

Під час зустрічей з українським гетьманом королівський посол повинен був поставити питання про те, чому він і його уряд не запобігає «козацьким гвалтам» у шляхетських маєтностях, а також чому, незважаючи на попередню угоду (очевидно, малися на увазі відповідні положення щойно підтвердженого влітку 1661 р. Гадяцького договору щодо реституції шляхетського землеволодіння в Україні), він наказав відібрати в державців мастки, а їх намісників — вигнати з підвладних гетьманському регіменту земель⁶⁹

Інший блок завдань, поставлених урядом Яна Казимира перед П. Тетерею, стосувався зовнішньополітичних аспектів змагань за Україну. Зокрема, посол повинен був розізнати, «...що то за нові пакти і умови, які постали з кримським ханом і гетьманом запорозьким, і як кримський хан Задніпров'я залишив...» Крім того, офіційну Варшаву цікавило й питання, «...які у самого гетьмана, а також у черні, і особливо старшини, настрої щодо Москви...» Полоцький стольник був зобов'язаний розвідати і про те, чи не відбуваються якісь дипломатичні контакти уряду Ю. Хмельницького з царською адміністрацією. Якщо ж такі контакти мають місце, то в чому полягає їх суть. Дотичним до даного напряму зацікавлень посла мало бути й завдання, спрямоване на те, щоб через козацьку старшину з'ясувати ставлення кримського керівництва до перспектив польсько-російського замирення. Очевидно, зважаючи на настійливу рекомендацію Ю. Хмельницького польській владі досягти примирення з царем, аби тим самим уберегти від повного руйнування Україну (про що йшлося вище), П. Тетеря мав повідомити гетьману і старшині про те, що король і Річ Посполита «...стоять за те, щоб мир укласти якнайгрунтовніший [...] Для того вже декілька місяців комісія наша очікує на прикордонні тамтешньому...»⁷⁰

Коли б випала сприятлива нагода, посол повинен був довідатися і про причину такого тривалого затримання московським царем послів австрійського цісаря. А водночас проінформувати гетьмана і старшину, «...якщо вони того не знають...», що саме цісар стоїть на перешкоді укладенню миру між Річчю Посполитою і Московською державою⁷¹. Інструкція, на жаль, не містить пояснень щодо мотивів акцентування П. Тетерею уваги козацької старшини на даному аспекті зовніш-

ньополітичного розкладу сил. А тому можна лише здогадуватися, що цим самим уряд Яна Казимира намагався продемонструвати різновекторність прагнень Війська Запорозького і шляхетської опозиції, котра, на противагу профранцузькій орієнтації королівської партії, шукала опори в австрійських Габсбургів.

Наступні три пункти інструкції були присвячені проблемі з'ясування напрямів поточної мусульманської політики. Так, П. Тетеря при зручній нагоді мав розвідати мету посольств, що відбувалися між московським царем і турецьким султаном, а також з'ясувати реакцію кримського хана на їх дипломатичні контакти, коли йому про це відомо. Крім того, посол повинен був перевірити інформацію, яка надходила з Криму щодо позбавлення Портою Мехмеда IV Гірея правління і посадження на його місце іншого правителя. Особливо Варшаву турбувало питання, «...що з тим діється, або чинити мають, з яким ЙКМость знавав приязні...»⁷² Ясна річ, що турбота уряду Яна Казимира про долю кримського хана не була альтруїстичною, а мала під собою цілком прагматичний інтерес — усунення пропольськи налаштованого Мехмеда IV Гірея автоматично означало б різкий реверс кримської зовнішньої політики, причому, в невикладному для офіційної Варшави напрямі.

Стосовно ж інтервенцій керівництва Війська Запорозького у справі захисту колишнього молдавського господаря Костянтина, котрого за наполегливими вимогами кримського хана польська влада все ж мусить видати в Крим, інструкція зобов'язувала П. Тетерю всілякими способами намагатися пом'якшити негативну реакцію гетьмана і старшини з цього приводу, пояснюючи їм, що й так лише із-за прохань Війська Запорозького король так довго утримувався від видачі молдавського экс-господаря, надавши йому достатньо часу для того, щоб він міг залагодити стосунки й отримати амністію від Порти та Криму. Подальше ж зволікання польської влади з вирішенням цього питання є неможливим⁷³

Крім збору розвідувальних даних про ситуацію в Україні та за її межами (які посол мав негайно переправляти до Варшави королю, користуючись цифровими шифрограмами), П. Тетеря повинен був також запевнити Ю. Хмельницького і старшину в тому, що Ян Казимир й надалі має до них прихильність і зберігає

ласку. Гетьману ж таємно від інших мав повідомити про виписану для нього з королівської канцелярії пенсію в розмірі 2 тис. злотих на квартал, що також свідчило про довіру до нього з боку монарха⁷⁴.

Аналізуючи причини стурбованості польського істеблїшменту розвитком політичних процесів в Україні та навколо неї, доводиться констатувати, що вона мала під собою цілком реальний ґрунт, оскільки враховувала інформацію, що надходила зі сходу з приводу контактів козацької еліти з Москвою, Кримом, зацікавленості в налагодженні стосунків з Портою тощо. Так, наприклад, в середині лютого 1662 р. гетьман коронний С. Потоцький, базуючись на повідомленнях своїх лазутчиків, інформував польного гетьмана Є. Любомирського про те, що Ю. Хмельницький, перебуваючи між Ромнами і Конотопом, ніби-то відправив ченця Шафронського до константинопольського патріарха, аби той звільнив його від присяги, даної польським гетьманам під Чудновом восени 1660 р. А сам тим часом має намір досягти примирення з наказним лівобережним гетьманом Я. Сомком та кошовим отаманом І. Брюховецьким, домовившись з ними, що вони разом з російськими військами будуть наступати на Правобережжя, яке він у такий спосіб хотів віддати під владу московського царя. Реалізувати свій задум Хмельницький має намір після того, як з України остаточно вийдуть татарські орди, орієнтовно навесні цього року, адже саме тоді хан планує відійти Моравським шляхом до Криму. Стосовно планів київського воєводи І. Виговського С. Потоцькому стало відомо, що він наполегливо «...аспірує собі гетьманство запорозьке[...] і бодай удільної з України держави не замислив утворити під протекцією турецькою, про що вже давно були перестороги...» Крім того, до коронного гетьмана надійшла звістка про те, що татари намовляють Ю. Хмельницького зайняти господарство волоське. Однак «...нинішній волоський господар того не боїться, оскільки турецькі війська перебувають поруч, всього лише в двох днях ходу»⁷⁵.

Проводячи переговори в Чигирині наприкінці березня 1662 р., П. Тетеря, очевидно, зумів належним чином натиснути на гетьманський уряд, котрий уже 4 квітня (с. с.) видав універсал, по суті, капітуляційного змісту. Зокрема, в ньому повідомляло-

ся, що польський король через присланого стольника полоцького П. Тетерю обіцяє дотримуватися положень Гадяцької та Чуднівської угод, але, водночас, вимагає від української людності, щоб та не чинила жодних перешкод поверненню державців і старост королівських до маєтностей шляхетських і королівщин, розміщених на Правобережжі. Звертаючись до шляхти і королівських намісників, універсал закликав їх не чинити жодного насильства козакам, котрі мешкають у їх маєтностях⁷⁶.

На тлі чергових політичних поразок у стосунках з королем і Річчю Посполитою Ю. Хмельницький в березні 1662 р. робить ще одну спробу оволодіти лівобережною частиною України, куди спрямовує війська під командою наказного гетьмана І. Богуна. І хоч Богуну вдалося проникнути на територію Переяславського та Полтавського полків, захопити Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та деякі інші лівобережні містечка, дуже швидко наказному лівобережному гетьману Я. Сомку та белгородському воєводі Г. Г. Ромодановському вдалося перехопити ініціативу і витіснити супротивника за Дніпро⁷⁷.

Після цього фіаско уряд Ю. Хмельницького ще більше активізує зносини з Кримом, закликаючи хана до нового походу на Задніпров'я. Протягом квітня-червня 1662 р. до ханської резиденції відправляється декілька козацьких посольств з проханням гетьмана негайно направити в Україну татарські орди⁷⁸. З аналогічними проханнями, очевидно, швидше за все, за звичкою, ніж сподіваючись на реальний результат, звертається керівництво Війська Запорозького і до офіційної Варшави⁷⁹.

1 червня 1662 р. Ю. Хмельницький вже вкотре за останні два роки форсує Дніпро і спрямовує свої війська під Переяслав, який більш ніж на місяць бере в облогу. Джерела промовляють, що чергову виправу правобережного регіментаря на лівий берег Дніпра провокує не хто інший, як королівський резидент при гетьманському уряді — Павло Тетеря. Зокрема, у пізнішому власноручному листі полоцького стольника до канцлера М. Пражмовського вказується, що його повідомлення про швидке прибуття руського воєводи С. Чарнецького в Україну і підштовхнуло гетьмана, «...котрий при собі мав лише жменьку

людей і Орду, яка ще не втратила охоти...», до цієї доволі ризикованої акції⁸⁰.

Взявши в облогу Переяслав, Хмельницький відправляє свої загони по навколишнім ним з місцевостям, схиляючи тамтешнє населення до підданства польському королю. Відсутність допомоги з боку російських військ Г. Г. Ромодановського та козаків В. Золотаренка роблять становище наказного лівобережного гетьмана критичним, і, згідно з його твердженням, переданим до Москви, «...приводять цей край до знатного згублення...»⁸¹

Переяславський полковий писар Василь Глосинський інформував полковника В. Золотаренка, що під час облоги Ю. Хмельницький знову декілька разів мав таємні зустрічі зі своїм дядьком і предметом обговорення на цих переговорах було питання об'єднання їх сил з кримською ордою, яке мало відбутися під час приходу польського короля під Київ⁸².

Проте випава Яна Казимира на Київ в середині 1662 р. навіть не планувалася. Не прибув на допомогу Ю. Хмельницькому і С. Чарнецький зі своєю чи не єдиною боєздатною дивізією у всьому коронному війську, хоч, як зауважував з цього приводу П. Тетеря в листі до короля від 13 вересня (с. с.), в разі своєчасного отримання підкріплення — український гетьман «...міг би зробити багато чого...»⁸³ На початку липня до Хмельницького приєднується лише 17 хоругв польської драгунії⁸⁴. Натомість, до Переяслава підступили російська війська на чолі з белгородським воєводою та ніжинські козаки В. Золотаренка. Підоспівши підмога, дозволила переяславцям відкинути неприятеля від міста, завдавши йому при цьому значних втрат. Згідно запису літописця, козаків Хмельницького настільки багато було загнано в Дніпро, що за тими «...людьми мало і води знати було...»⁸⁵ Повністю було винищено і тисячний загін найманої німецької піхоти, що перебувала в складі польського війська⁸⁶.

Здобута переконлива перемога дозволила Я. Сомку призначити І. Лизогуба канівським полковником, сподіваючись на перехід на його бік правобережного козацтва. У листах до царя наказний гетьман переконливо запевняв того, що вже готові відлучитися від Ю. Хмельницького та визнати його регімент полковники білоцерківський, корсунський та черкаський. Єди-

ною передумовою їх переходу має стати лише визнання Московою законності обрання його, Сомка, повним гетьманом⁸⁷

І дійсно, становище Юрія Хмельницького на кінець літа стало катастрофічним. Воевода Г. Г. Ромодановський і полковник В. Золотаренко з більшою частиною лівобережних козаків і російських військ, розквартированих на Лівобережжі та Слобожанщині, форсували Дніпро і завдали правобережним полкам чергової відчутної поразки цього разу під Каневом. Корсунський та Канівський полки не бажали виконувати накази Хмельницького і відійшли з поля бою, залишивши гетьмана практично з самою лише особистою охороною⁸⁸. Після чого Ю. Хмельницький був змушений спішно відступати аж до Чигирина⁸⁹, а тим часом російський воевода стольник М. Приклонський підійшов під Черкаси і після капітуляції міста призначив Михайла Гамалію «полковником черкаським його царської величності»⁹⁰

За такого розкладу сил єдиною надією на порятунок для Ю. Хмельницького та його оточення залишалася татарська допомога. І саме татарські орди під командою султанів Мамед Гірея та Селім Гірея, вирушивши з Криму в середині липня, підоспіли до Чигирина в найбільш критичну для гетьмана пору⁹¹. Зазнавши на початку серпня від татар дві поразки поспіль російські війська під командою М. Приклонського були змушені втечею рятуватися на Задніпров'ї⁹². Ю. Хмельницький був порятований і, як плату за надану допомогу, гетьман дозволив татарам брати ясир на території Корсунського та Канівського полків, які в часи російського наступу перейшли на бік Москви⁹³

Неоціненна допомога, надана татарами гетьманському уряду Ю. Хмельницького в найбільш критичні для нього дні російського наступу, сприяє посиленню позицій прокримського сегмента в середовищі козацької еліти Правобережжя. В середині вересня 1662 р. один з лідерів пропольської партії в оточенні українського гетьмана колишній генеральний суддя Григорій Лесницький застерігав офіційну Варшаву в тому, що Крим здійснює енергійні заходи по відриву Війська Запорозького від Речі Посполитої і спонукає гетьмана, аби він визнав протекцію кримського хана та турецького султана. Головним аргументом в агітації Хмельницького виступала та обставина,

що лише в такий спосіб — при допомозі Бахчисараю та Стамбулу — можна досягти цілісності вітчизни, тобто повернути під гетьманський регімент Задніпров'я, оскільки абсолютно очевидним є той факт, що Корона Польська порятувати Україну не хоче та й не може, бо «...самі у власному домі не миряться...»⁹⁴

Місяць по тому, 19 жовтня 1662 р., все той же Г. Лесницький, перебуваючи у Львові в якості посла гетьманського уряду до короля, інформував польське керівництво про те, що тиск з боку Криму на гетьманський уряд ще більше посилюється. Згідно з переданою Лесницьким інформацією, татари вимагали, аби гетьман визнав зверхність турецького султана, знову вказуючи Хмельницькому на те, що від поляків годі сподіватися на допомогу. За таких умов, через посла гетьман в ультимативній формі вимагав негайної присилки військової допомоги, погрожуючи в противному разі скласти з себе гетьманські повноваження⁹⁵

Г. Лесницький прибув до Львова в середині жовтня, тобто в час, коли там точилася гостра політична боротьба в рамках проведення спеціальної комісії, скликаної для вирішення «військових справ», тобто розв'язання суперечок, що стали приводом для зав'язання Священного зв'язку в коронному війську⁹⁶. Прибуття козацького посла двір спробував використати з метою тиску на лідерів конфедератів. Козацький старшина виступив перед учасниками зв'язку, погрожуючи їм «...прийти з військами нашими і татарськими вас зносити як непослушних панові (тобто королю. — В. Г.) і Речі Посполитій...» Дослідники, аналізуючи тогочасні епістолярні джерела, констатують той факт, що промова Г. Лесницького справила велике враження на присутніх⁹⁷. В подібних за змістом виразах звертався в листах до лідера конфедератів Свідерського й український гетьман, погрожуючи при цьому припиненням контактів з резидентом зв'язківців у Війську Запорозькому⁹⁸.

Зрозуміло, що погрози Ю. Хмельницького і, тим більше Г. Лесницького, зважаючи на критичність становища гетьманського уряду, були нічим іншим, як політичним блефуванням. Аналогічним чином можна розцінити і політику керівництва Речі Посполитої в Україні, коли Варшава відверто потурала

намаганням шляхти повернути собі втрачені в ході революції ґрунти і майно, абсолютно не переймаючись тим, яким чином підтримати мілітарно гетьманський режим Ю. Хмельницького як у боротьбі з лівобережним козацтвом, так і в процесі стабілізації ситуації на Правобережжі. Як слушно зазначає з цього приводу польський дослідник З. Вуйцик, тогочасна політика офіційної Варшави в Україні — посилення політичних вимог, без підкріплення відповідними акціями мілітарними та політичними — таїла в собі велику небезпеку провокування соціального вибуху та породження анархії⁹⁹

На осінь 1662 р., після чергового невдалого походу на Задніпров'я, який спровокував вторгнення на Правобережжя російських військ та наступні за цим каральні операції татарських орд на Канівщині та Корсунщині, авторитет гетьмана Ю. Хмельницького опустився до критично низької позначки. У вересні 1662 р. королівський резидент П. Тетеря доносив у Варшаву з козацького табору на Росаві, що у Війську Запорозькому вчинився «великий безлад». Згідно інформації довіреної особи короля, хоч Ю. Хмельницький і є «людиною старанною та доброзичливою», але «...військо йому неслухняне...»¹⁰⁰

Варто зазначити, що Юрій Хмельницький особисто також усвідомлював критичність свого становища та безперспективність власних спроб стабілізувати ситуацію в краї. В листах до Яна Казимира, переданих у середині вересня через свого посланця Яненка, гетьман закликав короля проявити до України «щире співчуття», оскільки в нього, «...несучого на слабких плечах важкий тягар, немає ні сил, ні надії втримати в покорі український народ, який коливається від найменшого вітру»¹⁰¹ В іншому листі, вочевидь відправленому до Варшави під впливом погроз, які лунали в цей час із Запорозької Січі¹⁰², Хмельницький просив королівський двір про сприяння в отримання ним політичного притулку в Криму, оскільки, «...стиснутий з усіх боків...», не може «...ні відкинути ворога через недоброзичливців своїх, ні пробратися до Польщі»¹⁰³. В жовтні через посольство колишнього генерального судді Г. Лесницького козацький реґіментар офіційно повідомив Яна Казимира про своє рішення скласти з себе гетьманські повноваження,

оскільки за умов, що склалися, він «...не може далі виконувати ті обов'язки, настільки важкі...»¹⁰⁴

У Війську Запорозькому наміри гетьмана покласти булаву, згідно твердження М. Костомарова, цього разу не викликали одностайний спротив. Лише незначна частина старшини радили Юрію облишити цей задум, а більшість козаків і старшин відкрито раділи з цього, сподіваючись знайти собі такого регіментаря, котрий «...стане за наші вольності...»¹⁰⁵ Більш солідарно на підтримку Ю. Хмельницького виступала Орда. В повідомленнях до польського короля і коронного канцлера П. Тетеря, характеризуючи ситуацію в Україні, акцентував увагу на тому, що кримське керівництво покровительствує нинішньому козацькому регіментарю і зміна гетьмана може викликати невдоволення татар¹⁰⁶. Мотиви татарської приязні до Ю. Хмельницького полоцький стольник вбачав у грошах: гетьман є людиною заможною, а татари — «...на гроші вельми ласі...»¹⁰⁷ Вочевидь, справжні мотиви такої політики кримського керівництва були значно серйозніші і крилися передовсім в особі гетьмана та тому політичному курсі, який він реалізовував в даний час.

Але, як би там не було, за тієї ситуації, що склалася на Правобережжі на осінь 1662 р., Ю. Хмельницького вже не могли порятувати ні татари, ні гроші. Авторитет серед козацького війська гетьманом було втрачено остаточно, вочевидь, такою ж непереборною була і нехоть до влади «...людини молодої, відповідно не здатної за своїми силами...»¹⁰⁸ Протягом листопада — грудня 1662 р. королівський резидент неодноразово доповідає у Варшаву про те, що Ю. Хмельницький втратив повагу козаків і намагається позбутися гетьманства¹⁰⁹.

Питання стосовно точної дати зречення Хмельницьким гетьманства та сходження на політичний Олімп козацької України більш зрілого не лише за літами, а й наявністю політичного досвіду Павла Тетері — в історичній літературі й досі залишається дискусійним. Частина дослідників, ґрунтуючись переважно на повідомленнях наративних джерел, а саме літописів Самовидця і Й. Єрлича¹¹⁰, вважають, що сталося це вже восени 1662 р., коли старшинська рада в Корсуні передала гетьманські клейноди полоцькому стольнику. Інша ж частина —

ставить під сумнів достовірність літописних повідомлень, знаходячи в актових документах аргументи, які заперечують їх. Зокрема, М. Петровський, аналізуючи достовірність історичної канви літопису Самовидця, заперечував інформацію наведену в цьому творі щодо часу переобрання гетьмана на Правобережжі, покликаючись на донесення київського райці К. Федорова, котрий на початку грудня 1662 р. перебував в Чигирині і був свідком того, як Ю. Хмельницький в ранзі гетьмана приймав посланця польського короля¹¹¹.

І дійсно, в грудні 1662 р. російський воєвода стольник Ф. Лодиженський повідомляв у Москву, що гетьман Ю. Хмельницький щойно розстріляв декількох старшин, котрі хотіли перейти на бік царя¹¹². А лише в середині січня 1663 р. Батир мурза передав у Бахчисарай отриману від Селім-Гірея інформацію про те, що Хмельницький гетьманом бути далі не захотів із-за свого безталання — «...двічі ходив на своїх неприятелів, барабашів (тобто задніпровських козаків. — *В. Г.*), і в тих походах війська погубив немало [...] І на його місце Селім Гірей учинив гетьманом П. Тетерю...»¹¹³

Розділ 14

Задніпров'я початку 1660-х років як терен локальних політичних баталій

Ескалація суспільно-політичної напруги в українському суспільстві на початку 1660-х рр., поштовхом до якої послужило укладення урядом Ю. Хмельницького Чуднівського договору з королем і Річчю Посполитою, породила принципово нову політичну ситуацію у козацькій Україні. Її головними відмінними рисами стало те, що коли до цього часу територіально єдине Військо Запорозьке розпалося на дві автономні одна від другої частини. Щоправда, варто зразу ж зауважити, що передвісники такого поділу проступали вже доволі давно. Принаймні, історичні джерела дозволяють чітко виділити межу політичних розходжень правобережного і лівобережного козацтва уже з другої половини 1650-х рр., коли, чи не вперше було документально зафіксовано наявність принципових ідейних розходжень представників різних регіональних розгалужень козацтва, зокрема з приводу рішення російського уряду щодо запровадження в українських містах воєводського управління. Тоді, навесні 1658 р., призначений резидентом до гетьмана І. Виговського воєвода і стольник П. Скуратов інформував Москву про те, що «...задніпровські козаки кажуть у розмовах: Пушкар хоче того, щоб були государеві воєводи, а в нас де того ніколи не буде¹. Правдивість інформації П. Скуратова підтверджували доволі різкі антимосковські заяви лідерів правобережного козацтва — вихідців зі шляхетського середовища полковників Івана Богуна та Самійла Виговського². Невдовзі ідейні

розходження лівобережного і правобережного козацтва реалізувалися на практиці під час антигетьманського повстання, що вибухнуло на Сіверщині та Переяславщині восени 1659 р. Наступною в часі ланкою свідчень протилежності політичних позицій регіональних еліт стали колізії навколо визначення місця проведення генеральної ради 1659 р., коли царський повноважний представник, вочевидь, зважаючи саме на ступінь лояльності обивателів Лівобережжя до династії Романових, а не на географічну віддаленість Трахтемирова, наполягав на скликанні зібрання у Переяславі³, усвідомлюючи той факт, що від кількісного превалювання представників тієї чи іншої регіональної групи козацтва на раді, значною мірою залежать її перебіг та результати.

Поза всяким сумнівом, розрізняючи регіональну різновекторність політичних устремлінь представників козацьких еліт Правобережжя та Лівобережжя, неприпустимим спрощенням історичних реалій виглядало б тлумачення її причин лише крізь призму географічних наближення та, відповідно, віддалення від Москви та Варшави, а отже — реальних можливостей останніх ефективно мілітарно впливати на ситуацію в тому чи другому регіоні. На нашу думку, значно більшою мірою в порівнянні з чинником географічного розташування, ситуацію обумовлювали особливості соціального обличчя козацьких полків. На Правобережжі провідні ролі відігравали представники так званого «старинного» козацтва та покозаченої шляхти, які політично та економічно — своїми майновими інтересами — були тісно пов'язані з цим регіоном ще з дореволюційних часів. А Лівобережжя, після ліквідації тут магнатського фільваркового господарства, стало місцем концентрації козаків-неофітів. Годі говорити, що політична культура останніх, перспективи включення їх до соціо-політичних структур Речі Посполитої, а отже, й політичні устремління — суттєво різнилися від перших. Саме відсутність будь-яких перспектив зберегти за собою набутий в роки революції соціальний статус та майнові надбання в разі повернення Лівобережжя під владу польського короля — створювали головну перепону для підтримки задніпровськими козаками дій козацької старшини, що на початку 1660-х рр. групувалася навколо особи Ю. Хмельницького.

Як уже зазначалося вище, з осені 1660 р. наказним гетьманом Лівобережної України вважався наказний полковник пере-

яславський Яким Сомко. Козацькі літописці другої половини XVII — початку XVIII ст. не скупилися на компліменти на адресу «розумного і статечного»⁴ свояка Богдана Хмельницького (останній, як відомо, був одружений у першому шлюбі з рідною сестрою переяславського купця Я. Сомка). Самовидець, характеризуючи наказного гетьмана, також звертав увагу на його військову доблесть: Сомко з ворогами бився, «не щадячи здоров'я свого» і війську був «добрим проводцем»⁵. Так само і Григорій Грабянка, покладаючись на вже сформовану традицію зображення наказного гетьмана, відзначав, що був він «воїн храбрый и смелый, уроди, возраста и красоты зело дивной, всего же паче царской величности слуга найвернейший»⁶.

Відомий дослідник політичної історії України середини — другої половини XVII ст. М. Костомаров стверджував, що Я. Сомко замолоду здобував освіту не деінде, а в стінах Києво-Могилянської братської школи⁷. Аналогічної думки дотримувався і фахівець з історії цього навчального закладу А. Аскоченський⁸. Натомість, інший дослідник історії Києво-Могилянської академії С. Голубев був переконаний в тому, що Я. Сомко є надуманим вихованцем братської школи⁹.

Особисто сам Я. Сомко в розмові з царським послом в Україні Ф. Протасьєвим у середині 1661 р., вибачаючись за допущені помилки в титулуванні царя Олексія Михайловича в одному з гетьманських листів («...царської величності в титулі прописка є...»), також стверджував, що ніби-то він чоловік неграмотний — «...він Яким сам грамоті не навчений, а писар у нього новий...»¹⁰ Однак, на нашу думку, цим словам навряд чи можна довіряти вповні, оскільки вони мали очевидний політичний підтекст — виправдати себе в очах царського посла і зняти зайву напругу в стосунках з офіційною Москвою.

Очевидно, як і переважна більшість міщан Середнього Подніпров'я, де станові перепони між міськими обивателями та козаками були вельми умовними й еластичними, Я. Сомко ще до вибуху Української революції мав досить тісні стосунки з козацтвом. Поза всяким сумнівом цьому сприяли і тісні родинні зв'язки з козацькою реєстровою старшиною через посвоячення з Б. Хмельницьким. Дослідники стверджують, що саме в Переяславі, в сім'ї дядька, знайшли притулок наприкінці 1647 р. молодші діти Б. Хмельниць-

кого, коли він вирушив на Січ піднімати козаків на повстання¹¹. Слідом за стрімким злетом шурина, суттєво зміцніло становище й Я. Сомка, котрий посів досить поважне місце в гетьманському оточенні. У документах першої половини 1650-х рр. є згадки про Я. Сомка як про сотника Переяславської полкової сотні¹². М. Маркевич згадує переяславського сотника в числі тих старшин, котрих Б. Хмельницький запрошував до участі у важливих старшинських радах¹³. Ще одним свідченням впливовості Я. Сомка є той факт, що його брат, названий у документах Богданом Колющенком, наприкінці 50-х рр. обіймає уряд наказного полковника переяславського¹⁴.

В роки гетьманування І. Виговського, Я. Сомко перебував в опозиції до влади. Зокрема, збереглися свідчення того, що він був змушений певний час переховуватися на Дону, проводячи торгівельні операції серед тамтешнього козацтва¹⁵. Під час антигетьманського повстання на Лівобережжі на початку осені 1659 р. активну роль у його розгортанні відіграє Б. Колющенко, який як наказний полковник асистує переяславському полковнику Т. Цицюрі¹⁶. Принаймні, з початком 1660 р. зустрічаємо згадки про нього як про наказного полковника переяславського¹⁷.

В літературі побутує думка, що Ю. Хмельницький, котрий доводився Я. Сомкові племінником, призначив його наказним гетьманом Лівобережжя перед тим, як спільно з воєводою В. Б. Шереметьєвим¹⁸ вирушити влітку 1660 р. в похід проти польсько-кримських військ. Після укладення Ю. Хмельницьким Чуднівської угоди 1660 р., Я. Сомко відмовився визнавати її правомірність і справу на Лівобережжі повів таким чином, аби втримати край під зверхністю російського царя. І тут вельми складно встановити нині, що диктувало Сомкові саме таку лінію поведінки: особисті та соціальні інтереси чи політичні амбіції, або ж тверезі оцінки співвідношення політичних і військових сил в регіоні, соціальних симпатій та антипатій лівобережного козацтва. Єдине, що не викликає сумнівів так це те, що перед наказним гетьманом певний час стояла дилема — до якого прилучитися берега: польського чи московського. Інакше не пішов би серед царських воєвод розголос про наміри Я. Сомка зрадити царя і напасти зі своїми козаками 22 жовтня (с. с.) на царських ратників, що перебували в Переяславі. Принаймні, са-

ме такою інформацією ділився переяславський воєвода В. Волконський з главою російської військової адміністрації в Україні (після того, як київський воєвода В. Шереметьєв потрапив до полону) белгородським воєводою Г. Ромадоновським¹⁹. Щоправда, практичні дії наказного гетьмана восени 1660 р. не вказують будь-яких натяків на наміри виступити проти Москви.

Успішно відбивши взимку та навесні 1661 р. наступ правобережних полків, підсилених коронними військами та кримською ордою, наказний гетьман спромігся навіть вторгнутися на Правобережжя, здійснивши вилазку під Трахтемирів і Стайки²⁰, та повернути на бік царя південні лівобережні полки — Лубенський, Прилуцький і Миргородський, а згодом — Полтавський²¹. Після цього, наприкінці квітня 1661 р., Сомко скликав в с. Бикові під Ніжином елекційну раду, аби отримати санкцію лівобережного козацтва на закріплення за собою гетьманських повноважень.

В роботі Биківської ради 1661 р. взяли участь представники лівобережних Ніжинського, Прилуцького, Лубенського, Миргородського, Переяславського, Чернігівського та частини Полтавського полків, а також слобідських — Охтирського, Острозького та Сумського, які, хоч і не підлягали гетьманському регіментові, а перебували під командою белгородського воєводи, але отримали від нього дозвіл на участь в елекційній раді (варто зауважити, вперше і востаннє в історії розвитку козацької демократії). На раді в Бикові були також присутніми й представники уряду Олексія Михайловича — белгородський воєвода Г. Ромодановський хоч особисто і не прибув на козацьке коло, але відправив туди свою довірену особу могилевського воєводу С. Д. Змієва²².

На раді, що відбулася в третю неділю після Великодня²³ (за обрахунками М. Петровського — 28 квітня 1661 р. (с. с.)²⁴), більшість виборців підтримали кандидатуру переяславського полковника і наказного гетьмана Я. Сомка, в той час, як представники одного з найбільших лівобережних полків — Ніжинського (в 1663 р. його було розділено на три полки) відстоювали кандидатуру свого полковника Василя Золотаренка (Васюти). Як можна зробити висновок з дій і заяв В. Золотаренка у попередні та пізніші часи, політичні програми претендентів мало чим різнилися одна від одної. Обидва старшини виступали за автономний статус Війська Запорозького під зверхністю московського царя, майже тотожною

була і їх соціальна опора, подібними — шляхи сходження на політичний Олімп, із-за родинної близькості до гетьмана Б. Хмельницького. Тобто, в політичному плані Я. Сомко і В. Золотаренко не виступали політиками-антагоністами, а в соціальному — представляли інтереси близьких за походженням регіональних еліт. Природа конфлікту крилася в особистих амбіціях претендентів, а також суперництві регіональних угруповань старшини Переяславщини та Сіверщини. Ще старший брат Васюти сіверський гетьман Іван Золотаренко висунув на чільні позиції в старшинському корпусі сіверських полків своїх родичів²⁵, які зберігали свої провідні ролі і на початок 1660-х рр. Так, наприклад, чернігівський полковник Оникій Силич доводився двоюрідним братом ніжинському полковнику, а тесть останнього, котрий на початку 1660-х рр. з дипломатичними місіями неодноразово відвідував Москву і записаний у московських приказних книгах як Іван Абрамов, ймовірно, був не хто інший як чернігівський полковник у 1654–1657 рр. та наказний полковник у 1661 р. Іван Попович-Абрамович²⁶.

М. Петровський відстоював думку стосовно того, що конфлікт політичних інтересів ніжинського та переяславського угруповань старшини мав під собою реальну економічну основу, а саме: боротьбу Ніжина та Переяслава за першість в економічному житті Лівобережжя. Перемога того чи іншого кандидата мала б неминуче призвести до переміщення політичного центру Лівобережного Гетьманату до Ніжина або Переяслава, а це, безперечно, сприяло б економічним інтересам мешканців гетьманської резиденції²⁷.

Пояснити феномен В. Золотаренка, котрому підтримка лише одного полку дозволила піти всупереч волі решти, принаймні 5–6 полків, неможливо, якщо знехтувати інформацією М. Костомарова про те, що навесні 1661 р. за спиною ніжинського полковника стояв не хто інший, як ніжинський протопіп Максим Филімонович²⁸, політичні акції котрого, особливо в очах Москви, в цей час стрімко пішли вгору. Дійсно, отець Филімонович вже здавна перебував у досить дружніх взаєминах з родиною Золотаренків. У 1654 р. він супроводжував старшого з братів — Івана у виправі на Білорусь, і, згідно гіпотези М. Грушевського, там опікався не лише душевним спокоєм сіверського гетьмана, а й входив до складу його штабу, більше того — мав значний вплив на формування його намірів і тактичних планів²⁹. Саме

під час Білоруського походу протопіп зумів налагодити тісні контакти з московськими політиками, засвідчити свою безмірну відданість Олексію Михайловичу і зробитися *persona grata* в Москві³⁰. Ще більше отець Максим зміцнив свої позиції в придворних колах під час подій, пов'язаних з антигетьманським повстанням на Лівобережжі 1659 р. та поверненням лівобережних мешканців на бік московського монарха. Після цього, згідно твердження відомого дослідника історії церкви і, зокрема, історії взаємин українського духовенства з урядом Олексія Михайловича — В. Ейнгорна, ніжинський протопіп стає «вухами й очима» російського уряду в Україні³¹.

На початок 1661 р., коли гетьман Ю. Хмельницький робить нові кроки на шляху повернення під зверхність царя, до Москви доходить інформація з приводу вкрай «деструктивної» для цієї справи ролі духовного лідера України — київського митрополита Діонісія Балабана³². На противагу Д. Балабану, котрий відкрито підтримував політику гетьмана І. Виговського і після краху Гадяцької системи залишився на помешкання на землях, що підпорядкувалися владі польського короля, на Лівобережжі місцеблюстителем митрополичого сану було обрано чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Після чергового політичного реверсу керівництва Війська Запоріжського восени 1660 р. російське керівництво розраховувало на підтримку лівобережного духовенства в боротьбі за Україну, сподіваючись серед іншого і на активність Л. Барановича у цьому напрямі, як мінімум, не меншу за ту, що її демонстрував київський митрополит Д. Балабан, утримуючи Ю. Хмельницького під зверхністю Яна Казимира. Однак, як вдалося з'ясувати В. Ейнгорну, від жовтня 1659 р. до весни 1661 р. місцеблюститель лише двічі вступав у безпосередні контакти з офіційною Москвою, і то лише винятково справах духовних, а не політичних³³. Відсторонення Л. Барановича від проблем світських, навряд чи можна пояснити лише його недосвідченістю в політичних справах, як це намагався зобразити владика Макарій³⁴. Швидше всього, місцеблюститель свідомо прагнув залишитися вищим від мирської суєти, сподіваючись з іншого боку на можливість досягнення обопільно вигідного компромісу з керівництвом Речі Посполитої. Не даремно ж, в одному з листів владика висловлював сподівання з приводу того, що поляки, втративши, одумуються³⁵.

Самоочевидно, на нашу думку, є і те, що така лінія поведінки місцеблюстителя абсолютно не влаштувала політичне керівництво Російської держави, котре неодноразово наголошувало на релігійному аспекті боротьби з поляками за одвірну православну Україну. Для того, щоб якимось чином змінити ситуацію і все ж використовувати авторитет духовенства для досягнення власних політичних цілей, або, принаймні, нейтралізувати вплив на Лівобережжя Д. Балабана, уряд Олексія Михайловича вдається до досить рішучого, але й у значній мірі ризикованого, з огляду на негативну реакцію українського та вселенського православного духовенства, кроку — 4 травня (с. с.) 1661 р. митрополит крутицький Пітірім (тодішній виконувач обов'язків місцеблюстителя патріаршого престолу) висвячує ніжинського протопопа Максима Филімоновича під іменем Мефодія на єпископа мстиславського й оршанського³⁶.

Висвячення М. Филімоновича в Москві на єпископську кафедру, що належала до Київської митрополії, було неканонічним з багатьох причин (це змушений був визнати навіть відвертий апологет уряду Олексія Михайловича В. Ейгорн)³⁷. По-перше, Київська митрополія перебувала під благословенням не московського, а константинопольського патріарха; по-друге, на землях Київської митрополії дотримувався принцип не призначення на вакантні кафедри, а вільної елекції. Але, як досить виразно проступає з тексту грамоти московського царя до константинопольського владика, де містилися виправдання цього неканонічного кроку, політичні мотиви мали для Москви настільки важливе значення, що заступало собою будь-які канонічні норми: згідно твердження Олексія Михайловича, українські інтереси, а насправді — інтереси російської політики в Україні, вимагали посвячення на єпископство місцевого клірика, котрий міг би козаків «на істину направити»³⁸.

Варто відзначити, що важливість завоювання «оршанського і мстиславського плацдарму» для справи успішного просування по шляху повернення козаків «на істину», належним чином усвідомлювала й супротивна Москві сторона. Слідом за посвяченням М. Филімоновича московським архієреєм, митрополит київський Д. Балабан висвятив на єпископську кафедру до Мстиславля і Орші архімандрита лещинського Йосипа Нелю-

бовича-Тукальського, на котрого zarazом було покладено виконання обов'язків митрополичого намісника на землях Великого князівства Литовського. Причому, вже 31 серпня 1661 р. король Ян Казимир підтвердив обрання Й. Тукальського, видавши йому королівський привілей на єпископство. Продемонстрована польським монархом незвична оперативність (як для задоволення потреб православного духовенства), на думку дослідників, недвозначно вказує саме на усвідомлення офіційною Варшавою важливості релігійного фактору у процесі розгортання суспільно-політичної боротьби в Україні та Білорусі³⁹

Однак, Москва значно випередила Варшаву в боротьбі за підпорядкування українського духовенства. Зразу ж після посвячення в єпископи, Мефодія було проголошено місцеблюстителем київського митрополичого сану. Зважаючи на те, що новий місцеблюститель своїм стрімким злетом повністю завдячував Москві, а гроші на утримання єпископського двору отримував з царської скарбниці і припинення цього фінансування означало б не лише фінансове, а й політичне банкрутство владики⁴⁰, уряд Олексія Михайловича міг нарешті відчутти себе гарантованим від будь-яких несподіванок в Україні. Причому, варто відзначити, що московське керівництво, протегуючи Мефодію, не задовольнялося лише можливостями налагодження за його допомоги дійового контролю за ситуацією в краї. Зважаючи на заангажованість місцеблюстителя політичними справами, було взято курс на створення для України нового духовного лідера, вплив якого б поширювався і на політичні процеси. Як справедливо відзначає з цього приводу російський історик другої половини XIX ст. Г. Ф. Карпов, для України урядом Олексія Михайловича був придуманий свій патріарх Никон⁴¹ (останній, як відомо, на ранніх стадіях царювання Олексія Михайловича мав надзвичайний вплив на вирішення державних справ).

Повернувшись з Москви в Україну, Мефодій повів себе так, як і належало особі, яка користувалася повною довірою царя: не лише козацька старшина писала і доповідала йому про різні політичні і військові справи, але й царські воєводи інформували «великого господина преосвященного» про свої клопоти і вчинки⁴². Перебравши до своїх рук управління Київською митропо-

лією від Л. Барановича в першій половині липня 1661 р., новий місцеблюститель постарався відсторонити від участі в політичному житті представників чорного духовенства, натомість, наблизивши до себе і до Москви — білого: протопопів С. Адамовича, В. Бабського, Г. Бутовича, котрим довіряв вповні⁴³.

Зважаючи на ту обставину, що процес творення «українського Никона», співпав у часі з активністю Я. Сомка у справі реалізації своїх амбітних намірів, було б доречно вважати, що саме закулісні інтриги М. Филімоновича спочатку підштовхнули Васюту до проголошення своїх претензій на гетьманство, як це вважав М. Костомаров, а згодом — переконали Москву не визнавати гетьманських повноважень Я. Сомка, аби тим самим надати особливого статусу місцеблюстителю в суспільно-політичному житті Лівобережжя.

Однак, все ж більшу вагу у справі ігнорування Москвою гетьманських претензій переяславського полковника в середині 1661 р., на наш погляд, мали поголоски щодо можливості повернення Ю. Хмельницького під зверхність царя, що вельми багато важило у політичних розрахунках царського оточення. В Москві надавали важливе значення надісланому Юрієм власноручно листа зі своїм посланцем Михайлом Суличенком, в якому він виправдовував свої дії осені 1660 р. винятково тиском з боку правобережних полковників, а також висловлював намір повернутися під царську зверхність. Відправляючи в Україну наприкінці червня 1661 р. стольника Ф. Протасьєва, російський уряд наказував йому схилити Я. Сомка до того, аби він звернувся з листом до свого племінника, переконуючи його в царській милості та гарантуючи прощення усіх попередніх провин, пожалування «містечка Гадяча з усіма до цього належностями, як перед тим володів батько його...»⁴⁴

Найближчі співробітники єпископа Мефодія — протопопи С. Адамович і Г. Бутович — також радили московському керівництву не поспішати з гетьманською елекцією на Лівобережжі і не передавати гетьманську булаву жодному з претендентів, а зачекати на повернення «на шлях істини» Ю. Хмельницького разом з правобережними козаками — «...авося де поверніться під його великого государя високу руку і Юрась Хмельницький і з Задніпровськими черкаси...»⁴⁵ Вибори ж на гетьманство

Я. Сомка чи В. Золотаренка, на думку духовних осіб, могли спричинити «...на обидва боки [...] замішання...»⁴⁶

Справедливості заради варто відзначити, що значні «замішання» виникли на Лівобережжі і в умовах міжгетьманства. Недовіра і міжгетманська ворожнеча, що спалахнула між «москалями» і «черкасами» за результатами осінньої кампанії 1660 р. та її безславного завершення, в наступному році отримала значне «економічне підживлення» у вигляді конфліктів із-за використання царськими ратниками в Україні маловартісних мідних грошей як засіб платежу за продовольство і фураж. Не бажаючи бути ошуканим, місцеве населення відмовлялося продавати російським військам необхідні їм продукти, а відчуття голоду і наявність зброї штовхало останніх до насильницьких ревізій, грабунків і навіть убивств. Зокрема, на таку лінію поведінки царських ратників скаржився в середині червня 1661 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель у листі до Олексія Михайловича, стверджуючи, що «...за наказом начальних людей своїх, ратні люди [...] не для взяття кормів хлібних, але лише для здобуття скарбів й інших пожитків» напали на вотчини і хутори, що належать святій київській обителі — містечко Іванків, села Михайлівку, Булдаївку і Богдани, залишивши після себе «...церкви зруйновані, престולי перекинуті. Таїнства священні з посудин викинуті, священники роздягнуті, інші, за шиї зв'язані, биті, порубані, а деякі і насмерть забиті і піддані наші від [...] пожитків своїх розорені і деякі замучені і попечені, а іншим руки і ноги відрублені, інші ж на смерть забиті...»⁴⁷

Невдовзі по поверненню з Москви, єпископ Мефодій був змушений звертатися до переяславського воєводи князя В. Волконського з вимогою, аби той припинив своєю владою насильства, які чинять його підлеглі місцевому люду — «...на козацькі [двори] насильно стають, і багато хат палять, і з сіл будинки вивозять, і багато їм образ чинять...» Владика наголошував на тому, що саме із-за подібних насильств з боку польських жовнірів «...у них битва розпочалася...»⁴⁸

Київський воєвода стольник І. І. Чадаєв у донесенні в Москву від 4 липня 1661 р. (с. с.) звинувачував свого товариша воєводу князя Ю. М. Баратинського в різного роду

насильствах над місцевим населенням, в тому числі й колишнім полковником київським, москофільськи налаштованим В. Дворецьким, котрий 26 травня (с. с.) тільки-но вийшов з полону, роздобувши zarazом цінні розвідувальні дані про зносини польського короля з кримським ханом і австрійським цісарем. Стверджуючи, що своїми діями Баратинський відштовхнув від Москви навіть тих українських обивателів, які раніше царю «служили і добра бажали»⁴⁹

Варто зазначити, що конфлікт Баратинського з Чаадаєвим не був явищем унікальним для ситуації, що панувала на початку 1660-х рр. на Лівобережжі взагалі та в стані російського війська, зокрема. В умовах загальної деморалізації і розповзання стихії анархії й отаманства, царські воєводи в Україні пересварилися один з одним і закидали Москву скаргами на протиправні дії своїх опонентів. Так, ще один київський воєвода І. О. Ржевський доносив на своїх товаришів воєводу О. Мещерінова та приказного дяка Т. Савлукова, дяк І. Песков — на воєводу В. Волконського, останній на воєводу І. І. Чаадаєва тощо⁵⁰ Воєвода І. О. Ржевський у листах до царя у вельми непривабливих формах змальовував єпископа Мефодія, закидаючи йому і нерозсудливість, і злобу⁵¹. Крім того, воєводи неодноразово доносили на наказного гетьмана Я. Сомка, закликаючи уряд Олексія Михайловича негайно збільшити військову присутність в Україні, застерігаючи, що в противному разі той невідмінно зрадить⁵². Непевність царського оточення щодо перспектив розвитку ситуації на Лівобережжі додатково підсилювали обопільні доноси вищої козацької старшини один на одного: Я. Сомка на В. Золотаренка, І. Сірка та І. Брюховецького на Я. Сомка⁵³.

Цілком логічно, що за такої непевної суспільно-політичної обстановки уряд Олексія Михайловича в середині 1661 р. витримує досить тривалу паузу в українських справах, не визнаючи при цьому результатів Биківської елекційної ради та не поспішаючи форсувати елекційний процес взагалі. Пріоритетним завданням російської політики в Україні на той час стає проблема політичного реваншу на Правобережжі, через повернення під «високу царську руку» гетьмана Юрія Хмельницького та всього Війська Запорозького. Тимчасове політичне керівниц-

тво краєм мав забезпечити цілком надійний єпископ Мефодій, на котрого покладалося і завдання повернення правобережних козаків на «шлях істини». Саме з цією метою влітку 1661 р. місцеблюститель чинить енергійні спроби нав'язати стосунки з Ю. Хмельницьким, залучаючи до цієї справи намісника Софійського монастиря Гавриїла Олешковича — в недалекому минулому наставника тоді ще гетьманича під час його навчання в Києво-Могилянській академії⁵⁴. Ще одного духовного лідера України архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля залучає до переговорів з гетьманом війська Запорозького московське керівництво⁵⁵.

Позитивне завершення задуманого Москвою плану повинно було не лише допомогти досягти реваншу в боротьбі з Річчю Посполитою, а й стабілізувати ситуацію на Лівобережжі та зняти питання політичного лідерства в краї.

Козацька еліта Лівобережної України, хоч на позір і підтримувала наміри Москви та православного духовенства, в дійсності, як уже відзначалося вище, не припиняла з'ясовувати між собою стосунки та дискредитовувати в очах московського керівництва своїх суперників, намагаючись у такий спосіб використати наданий долею час для того, аби зміцнитися політично й закріпити за собою елітарне становище в краї в умовах, коли стара еліта — шляхта, і навіть новонароджена, але більш легітимна, зважаючи на її напіврицарський статус у попередні часи, її гілка — «старовинне» козацтво, виявилися в переважній своїй більшості усунуті від участі в цих міжкланових розбірках. Вельми показовим у цьому відношенні є спостереження московського дяка І. Пескова, котрий восени 1661 р. інформував Москву «...нині на цьому боці Дніпра *старих добрих козаків* (вид. нами. — В. Г.) немає, і кращі хто в них наказні полковники втікачі із-за Дніпра: Пилипець Уманець з братом Васютою, та Зражевський й інші ж такі»⁵⁶. З усього цього І. Песков робив логічний висновок: «А нині гетьману і бути не має біля чого»⁵⁷. Діаметрально протилежної позиції дотримувалося новонароджене задніпровське панство, яке факт свого політичного лідерства в краї прагнуло закріпити його правовою легітимацією. Але, як засвідчила вже весна-літо 1661 р. булава була одна, а претендентів на право володіння нею — багато...

Переделекційні змагання 1661–62 рр. Спроба конституювання на Лівобережжі «шляхетського» Козацького Гетьманату

Зірвання прибічниками Василя Золотаренка Биківської елекційної ради навесні 1661 р. дало старт довготривалій передвиборній боротьбі старшинських угруповань Лівобережжя і Запорозької Січі, що завершилася лише в червні 1663 р. широковідомою Ніжинською «чорною» радою. Як уже відзначалося вище, незважаючи на самоочевидну нехоть уряду Олексія Михайловича до справи узаконення окремішнього політичного проводу на Лівобережжі, яке перешкоджало б політичному відвоюванню Правобережжя, Яким Сомко, так само, як і його головні конкуренти, не припинили своїх старань, спрямованих на оволодіння гетьманською булавою. Зіткнувшись з протидією своїм честолюбивим задумам з боку ніжинців, Я. Сомко вдався за допомогою до найбільш вірогідного за тих умов арбітра — московського царя, закликаючи його надіслати в Україну для керівництва елекційною радою свого повноважного представника, аби в його присутності «...нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить...»¹

Очевидно, що, запрошуючи царського представника в Україну, наказний гетьман розраховував на підтримку останнього саме його кандидатури. Така впевненість базувалася як на вірній службі цареві в попередні часи (навіть царські воєводи, доповідаючи в Москву про ніби-то існування в нього намірів зрадити московського монарха, визнавали відсутність будь-яких хитань у його поведінці в минулому — «по сех мест служил... не по

сим словам, у дела дурна за ним не примечено...»²), так і різного роду дрібні послуги царській адміністрації в часи біжучі (наприклад, грошові позички воєводам «на плаття» ратним людям тощо)³ Досить часто листуючись з Москвою, наказний гетьман не лише переконує царське оточення у своїй незаперечній вірності та, натомість, дискредитує основного на той час конкурента — В. Золотаренка⁴, а й порушує клопотання про перебрання на себе певних гетьманських повноважень ще до проведення повторної елекційної ради. Зокрема, Я. Сомко клопочеться про те, аби прибутки, які раніше йшли на обслуговування потреб гетьманів, «...в теперішній час йому для посольських і всяких видатків...» збирати⁵.

З плином часу шанси на політичне вирішення проблеми належності Правобережжя до сфери впливу Москви невпинно маліли, оскільки на кінець літа дедалі очевиднішою ставала загроза військової виправи Ю. Хмельницького спільно з поляками та татарами на Задніпров'я. Тим не менше, це не додавало шансів Я. Сомку на успіх у боротьбі за булаву лівобережного гетьмана. У другій половині року на адресу наказного гетьмана випадає цілий шквал доносів з боку конкурентів у боротьбі за пальму першості в Україні, котрі звинувачують його в «неминучій думі» завдати «...велику шкоду цілості всього православ'я [...] до решти [...] народ наш малоросійський загубити, зносячись заодно з безбожним зрадником з Хмельницьким»⁶. Особливу активність у справі дискредитації наказного гетьмана виявляє кошовий отаман Іван Брюховецький, котрий «розкриває» наміри Я. Сомка перед белгородським воєводою князем Г. Г. Ромодановським, полковником царської армії Г. Косаговым, сигналізує в Москву⁷ Прибувши до Києва, аби добути тут необхідні для січового товариства припаси та зброю, кошовий зустрічається з місцєблюстителем митрополичої кафедри і переконує його в тому, що Я. Сомкові не можна довіряти, оскільки він готує зраду⁸. Цілком ймовірно, що й київський воєвода князь Ф. Ф. Куракін, доносячи в Москву 21 вересня (с. с.) 1661 р. на Я. Сомка, котрий, ніби-то, закликав Ю. Хмельницького, «...щоб татаровя йшли на цей бік Дніпра...»⁹, джерелом інформації мав не кого іншого, а Івана Мартиновича.

Мотиви такої надретельної пильності кошового отамана за діями Я. Сомка та наполегливості у розкритті ніби-то справжніх їх мотивів перед російською адміністрацією не важко реконструювати, взявши до уваги той факт, що саме в цей час І. Брюховецький добивається проголошення себе «запорозьким (кошовим) гетьманом». Встановити точно, коли це сталося — за браком достовірної інформації — досить важко. Головний опонент кошового Я. Сомко в розмові з царським послом Ф. Лодженським зауважував, що вже після повернення з Москви (очевидно, в жовтні 1660 р.) І. Брюховецький «...гетьманом назвався собою, потому де і гетьманом пишеться»¹⁰. Щоправда, документальних підтверджень цьому факту не виявлено, навпаки, підписи листів, відправлених Іваном Мартиновичем наприкінці 1660 — першій половині 1661 р., засвідчують про зворотнє, а саме: титулування себе поки що кошовим отаманом.

Дослідниця історії соціальних рухів на Лівобережжі і Слобожанщині другої половини XVII ст. К. Стецюк вважала, що запорозьким гетьманом І. Брюховецького було обрано лише на початку жовтня 1661 р.¹¹, беручи за точку відліку інформацію з донесення белгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського від 6 (16) жовтня 1661 р.¹²

Однак, ще місяцем раніше, 14 (24) вересня 1661 р., Іван Мартинович у листі до полковника Г. Косагова з табору Карай Тебень вживав титул «милостію Божою гетьман кошовий»¹³, що дає підстави поставити під сумнів запропоноване К. Стецюк датування часу прийняття ним звання «кошового гетьмана». Поза всяким сумнівом, сталося це раніше, ніж у жовтні 1661 р., принаймні, на місяць раніше — у вересні.

Але, якщо важко точно вставити час проголошення І. Брюховецького гетьманом, то зовсім нескладно збагнути мотивацію цього вчинку — акція мала чітко виражене політичне підґрунтя, а саме: протиставлення влади кошового гетьмана владі наказного лівобережного регіментаря, оприлюднення кошовим власних політичних амбіцій щодо верховенства над усім Військом Запорозьким. Зрозуміло, що значення акції не обмежувалося декларуванням лише особистих претензій Івана Мартиновича, а й засвідчувало прагнення січового товариства повернути свій колишній політичний вплив серед козацтва.

Варто звернути увагу на ту обставину, що в науковій літературі навіть побутує думка щодо унікальності даної політичної колізії. Однак насправді політична історія другої половини XVII ст. вже мала подібний прецедент — проголошення кошового отамана Якова Барабаша кошовим гетьманом у 1658 р., в часи конфронтації з гетьманом Іваном Виговським¹⁴. Крім того, подібні випадки траплялися іноді й у першій половині XVII ст., коли запорозька спільнота, виступаючи в похід, обирала гетьмана, в той час, як реєстрове козацтво мало власного регіментаря.

Принагідно варто зауважити, що конфлікт між І. Брюховецьким і Я. Сомком мав свою давню передісторію. Так, М. Маркевич стверджував, що ще за життя Б. Хмельницького на одній зі старшинських нарад у Гадячі гетьманський свояк продемонстрував перед усіма присутніми старшинами повну зневагу до гетьманського дворянина, за що той намагався вночі вбити свого образника. За замах на життя Я. Сомка, Івану Мартиновичу ніби-то поголили чуприну, декілька днів протримали прикутим до ганебного стовпа, а під час велелюдного зібрання в Гадячі у базарний день — привселюдно покарали¹⁵. Як би там не було, але в ході візиту до Москви восени 1660 р. на запитання дяків Посольського приказу стосовно того, чи можна вповні довіряти наказному гетьману Лівобережної України, кошовий отаман відповів вельми дипломатично: «...Яким Сомко царській величності чи вірний, того я не знаю, а гетьману Юрію Хмельницькому він дядько рідний»¹⁶, вочевидь, натякаючи тим самим на те, що близькі родинні стосунки наказного зі «зрадливим» племінником навряд чи можуть вселяти впевненість у його вірності.

Втім, самоочевидно, що в основі конфлікту, навколо якого на початку 1660-х рр. сфокусувався перебіг політичних подій на Лівобережжі, лежали значно серйозніші причини, ніж особиста неприязнь двох доволі амбітних і непоступливих старшин. У витоків протистояння знаходилася проблема чергового перерозподілу чільних місць на політичному Олімпі козацької України, на які, за відсутності «старинного» козацтва та покозаченої шляхти, які в переважній своїй масі залишалися з Юрієм Хмельницьким, претендували: з одного боку, ошляхетнена (за способом життя) козацька старшина Лівобережжя, яка зуміла в

роки революції не лише пробитися на горішні шаблі службової ієрархії Війська Запорозького (принаймні, місця «другого ешелону» належали їм), а й на порівняно спокійних теренах Задніпров'я зібрати певний майновий статок; а з другого — старшина запорозька, яка досягти цього не зуміла із-за різних причин, але поки що й не розпрощалася з мріями надолужити втрачене, побудувавши свою політику з врахуванням невдоволення козацькими масами швидкого збагачення їхніх учорашніх бойових побратимів. Звинувачуючи останніх у швидкому збагаченні за рахунок інших, І. Брюховецький у властивому йому барвистому стилі писав: «...кгда же уже як кабаны позаживили и не знают, что з скарбами діяти, для которых то они чинять [...] через все лета доходы арендованные, млиновые и всякие пожитки брали Сомко на войско, а жалованье их царского величества по старому и завше доходило и иншой больш причины не мають, только тая привата их уводит, же за гетьманством гоняются...»¹⁷

Намагаючись дійти примирення з січовим товариством, Я. Сомко наприкінці вересня 1661 р. надсилає на Запорожжя примирливого листа. Однак, навіть за умови відсутності на Січі особистого недруга переяславського полковника і наказного гетьмана — І. Брюховецького, котрий в той час «промишляв на волості», позиція Коша не зазнала суттєвих змін і товариство не стало більш лояльним до нього. Майже через півроку після отримання послання Я. Сомка, у березні 1662 р., І. Сірко в листі-відповіді категорично заявив: «...вся зрада і обман твій видні всьому війську є...», нагадуючи при цьому про участь наказного гетьмана в роботі сейму 1659 р. — «...память тобі, нехай буде, як на сейм бігав для титулів і мастностей: знає військо, що на Тошан привілей виправив...»¹⁸

Зерна міжусобної боротьби, посіяні навесні 1661 р., впали на досить благодатний ґрунт і вже на осінь дали доволі дружні всходи. Так, восени 1661 р. в опозицію до Я. Сомка стає один з найбільш авторитетних лідерів поміркованої течії промосковськи налаштованого сегменту козацької еліти київський полковник Василь Дворецький, котрому навесні 1661 р. вдалося втекти з полону¹⁹, куди він потрапив під Чудновом восени 1660 р. разом з військами В. Б. Шереметєва. Не відчуваючи в

собі достатньо сил, аби самотужки здолати опір наказного гетьмана, опозиціонери вдаються до спроб об'єднати свої зусилля, зокрема, кроки на зустріч один одному роблять В. Золотаренко та І. Брюховецький. Враховуючи соціальні бази ніжинського полковника і кошового гетьмана та, відповідно, соціальні гасла, під якими вони йшли на вибори, їхнє блокування виглядало досить химерним й було абсолютно нежиттєздатним. Очевидно, що саме на цю обставину звертало увагу В. Золотаренка його більш далекоглядне оточення, яке намагалося відхилити свого лідера від Запорожжя і, натомість, схилити до зближення з Я. Сомком. Чим вельми роздратувало полковника ніжинського, і, згідно свідчень добре обізнаного з перипетіями розгортання політичної боротьби на Сіверщині Самовидця, навіть підштовхнуло його думки про необхідність фізичного знищення «доброхотів» Я. Сомка²⁰.

В той самий час Я. Сомко, згідно інформації царського розвідника дяка Івана Пескова, дуже прагнув до того, аби «учинитися йому гетьманом і взяти волю над усіма полковниками і котрі йому не послухні вигубити...» Більше всіх його драгувала поведінка В. Золотаренка, І. Брюховецького та В. Дворецького («...зелю ему досадны...»). За прогнозами І. Пескова, які він будував з аналізу вчинків і слів наказного, в тому разі, коли б йому вдалося заволодіти булавою, як І. Золотаренку, так і В. Дворецькому, навряд чи вдалося б уникнути смерті. В тому ж випадку, коли б Золотаренку вдалося вижити — «...у них буде (те), що у Виговського з Пушкаренком...»²¹

Крім загрози громадянської війни, прихід до влади Я. Сомка, згідно твердження московського дяка, загрожував відторгненням Лівобережжя з-під влади царя, оскільки гетьман «...зробить усе по волі Юраськовій...»²²

Недовіра до себе з боку уряду Олексія Михайловича та, особливо, царських воєвод в Україні, запекла протидія своїм намірам з боку москофільських елементів лівобережного козацтва та Запорозької Січі, які в загальній своїй масі ставили під загрозу зриву не лише плани Я. Сомка щодо оволодіння ним булави гетьмана Лівобережжя, а й наміри стосовно побудови на Задніпр'ї шляхетського Козацького Гетьманату, ймовірно, і стали тим політичним тлом, на якому восени 1661 р. стала

очевидною нехить наказного гетьмана до воєнної кампанії супроти Ю. Хмельницького та його союзників («...во все осадное время, — як доносили в Москву царські воєводи, — он Сомко пил, и промыслу от него никакого не было, и на вылазки на бои не выезжал...»²³). Крім того, непевність свого становища, як підданого царя, підштовхувала Я. Сомка до таємних зносин з гетьманом Ю. Хмельницьким, що мало місце під час облоги останнім Переяслава.

Тим часом, незважаючи на карколомну духовну кар'єру єпископа Мефодія, його авторитет на Правобережжі, вплив на гетьмана Ю. Хмельницького та, відповідно, реальні можливості повернення останнього разом з Військом Запорозьким під владу московського монарха — залишалися мінімальними. За таких умов місцєблюстител ь митрополичого сану все більше схилявся до думки щодо необхідності обрання на Лівобережжі свого реґиментаря. Для того, аби з'ясувати настрої головного претендента на це високе звання — Я. Сомка (очевидно, що шанси В. Золотаренка єпископ, незважаючи на їх близькі стосунки в попередні часи, не надто високо оцінював), на початку лютого 1662 р. Мефодій мав з ним зустріч у Києві. Київські наради двох на той час найбільш впливових політиків Лівобережжя, очевидно, пройшли без ускладнень і на них було ухвалено рішення клопотатися перед московським керівництвом щодо дозволу на проведення елекційної ради. Повернувшись з Києва до Переяслава, Я. Сомко 21 лютого (с. с.) відправив до Москви чергове своє прохання про присилку в Україну царського боярина для присутності на раді, яку необхідно скликати для обрання «повного» реґиментаря. Водночас, очевидно з метою демонстрації власної лояльності царській особі, наказний гетьман прохав надіслати відповідно змісту грамоту Олексія Михайловича і єпископу Мефодію, без поради з котрим, як наголошувалося в листі, Я. Сомко з власного розсуду нічого не чинить²⁴.

Єпископ Мефодій по завершенні консультацій з наказним гетьманом запросив до себе на нараду найбільш впливових лівобережних старшин. В ході наради, що проходила 20–24 лютого 1662 р. (с. с.) за участі полковників В. Золотаренка та О. Силича, а інтереси Я. Сомка представляли бориспільський і воронківський сотники, дебатовалася; головним чином, пробле-

ма гетьманської елекції. За результатами обміну думок єпископ Мефодій відправив до Москви свою довірену особу протопопа С. Адамовича, а від козацької старшини поїхали сотники Р Ракушка-Романовський та Г. Гаркуша, котрі були зобов'язані порушити перед урядом Олексія Михайловича клопотання про присилку на Лівобережжя царського боярина для керівництва елекційною радою²⁵ На відміну від листа Я. Сомка, послання місцеблюстителя містило вимогу про обов'язкову участь у роботі ради кошового гетьмана І. Брюховецького, як запоруку її легітимності²⁶.

Однак, домагаючись участі кошового гетьмана в елекційному процесі, єпископ навряд чи плекав далекоюсяжні наміри зведення його на гетьманство. Підстави для такого висновку містить у собі лист Мефодія до І. Брюховецького, відправлений по завершенню київських нарад (його зміст можна реконструувати за листом-відповіддю кошового гетьмана від 6 квітня (с. с.) 1662 р.)²⁷ У листі Мефодій, ймовірно, позитивно відгукувався на адресу Я. Сомка, що викликало невдоволення супротивника останнього: «...а ваша святини изменніка Самка заговариваеш...»²⁸

Отож, варто погодитись із міркуванням В. Ейнгорна стосовно того, що на кінець зими 1662 р. місцеблюститель Київської митрополії ще не визначився остаточно щодо підтримки котрогось з кандидатів²⁹ Присутність І. Брюховецького на раді, очевидно, мала нести на собі репрезентативні функції. А участь запорозьких представників, за задумом єпископа, мала б стати запорукою визнання ради правомірною, а отже — унеможливило б виникнення міжособних заворушень по її завершенню.

Безперспективність продовження гри з Ю. Хмельницьким, а також однастайність лівобережної старшини та Мефодія щодо необхідності зміцнення козацької влади на Лівобережжі через обрання повноправного регіментаря, схиляють московське керівництво до перегляду свого ставлення до проблеми гетьманської елекції, і в середині квітня 1662 р. уряд Олексія Михайловича ухвалює рішення про відправку в Україну бояр князя Ф. Ф. Волконського і князя Ф. Ф. Куракіна та окольничого князя Г. Г. Ромодановського для участі в роботі генеральної ради³⁰.

Трохи згодом, на початку травня 1662 р., до І. Брюховецького на Запорозжжя було відправлено досвідченого дипломата,

спеціаліста з українських справ стольника В. П. Кікіна з наказом кошовому гетьману негайно прибути на елекційну раду тількино поступить відповідний указ царя. Крім грамоти Олексія Михайловича, стольник мав передати січовикам щедре царське жалування — соболів на суму 500 руб., причому, крім загальної платні всьому Війську Запорозькому Низовому, посол повинен був таємно обдарувати запорозьких лідерів — І. Брюховецького та І. Сірка³¹.

Тим не менш, незважаючи на очевидну прихильність Москви до своєї особи, кошовий гетьман навесні 1662 р. був явно занепокоєний перебігом переделекційної боротьби в Україні, передовсім його турбувало певне зближення місцеблюстителя і наказного гетьмана, засвідчене як київськими нарадами старшини, так і позитивними відгуками Мефодія на адресу Сомка, що містилися в листі до Івана Мартиновича. Цілком очевидно, як на наш погляд, саме усвідомлення виняткової ролі єпископа у перебігу політичних процесів на Лівобережжі та, особливо, ставленні московського керівництва до них, змушує І. Брюховецького значно активізувати свою діяльність, спрямовану на «завоювання» душі і серця «богомольця царського» (як називали місцеблюстителя на той час в офіційній кореспонденції з Москви)³². Протягом досить короткого проміжку часу кошовий гетьман надсилає до Києва, зокрема, в митрополічу резиденцію, декілька листів, в яких переконує місцеблюстителя ні в якому разі не довіряти Я. Сомку, оскільки той «морочить усіх гірше цигана». Наказного гетьмана Іван Мартинович називає не інакше, як «зрадником», стверджує, що він, разом з іншою городовою старшиною, у погоні за гетьманством до решти зруйнує Україну. Не обмежуючись самою лише дискредитацією свого супротивника, кошовий гетьман вдається до вельми вдалого — з огляду на нагальні потреби його політичної гри — ходу, а саме: висловлюється за те, аби в Україні взагалі було ліквідовано інститут гетьманства, а управління краєм було довірено кому-небудь з московських вельмож, хоч би царському окольничому князеві Ф. М. Ртищеву: «...нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя малоросійського від його царської величності, на те князівство бажаю Федора Михайловича мати, щоб порядок ліпший був і береження...»³³.

Варто зауважити, що пропозиція І. Брюховецького стосовно передачі управління Україною Ф. М. Ртищеву в тактичному плані виглядала досить вдалою, принаймні, у двох вимірах: демонструвала політичну безкорисливість кошового гетьмана, а також обіцяла непогані політичні перспективи місцеблюстителю, оскільки саме цей окольничий царя перебував у близьких стосунках з українським духовенством і захищав його інтереси при дворі Олексія Михайловича³⁴.

Тим часом, на середину весни 1662 р. підходили до завершення військові приготування Ю. Хмельницького до чергового походу на Задніпров'я. Їм передували широкомасштабні політичні акції, спрямовані на залучення на свій бік Я. Сомка, запорожців та особисто І. Брюховецького³⁵. На початку березня чигиринський регіментар направляє на Лівобережжя полки під команду наказного гетьмана І. Богуна, яким вдається закріпитися на півдні Переяславського та Полтавського полків. І хоч російським військом під орудою воєводи Г. Г. Ромодановського та воєводи І. І. Чаадаєва спільно з лівобережними козаками наказного гетьмана Я. Сомка невдовзі вдається витіснити І. Богуна за Дніпро, було очевидно, що ця виправа є нічим іншим, як прелюдією до значно масштабнішої кампанії. Адже навесні 1662 р. уряд Ю. Хмельницького вельми жваво контактує з кримським керівництвом, порушуючи прохання про надання військової допомоги для боротьби із задніпровськими «барабашами»³⁶. З аналогічними проханнями звертається гетьман і до офіційної Варшави. І вже на початок літа до Ю. Хмельницького прибуло 24 польських корогв, 16 корогв німецьких драгун, понад 1 тис. татарської кінноти та 20 тис. козаків³⁷.

Ситуація вимагала від лівобережної старшини вживання негайних кроків у відповідь. Я. Сомко, прагнучи зміцнити своє становище політично (що, варто зазначити, було досить актуальним завданням з огляду на воєнну загрозу із Заходу), вирішив далі не чекати на задоволення Москвою порушених ним у листі від 21 лютого (с. с.) клопотань про присилку царських бояр на раду і скликав лівобережну старшину до Козельця на 14 квітня (с. с.) для проведення елекційної ради. На раді в Козельці, куди з'їхалися полковники «...не з багатьма людьми, чоловік по десять маючи»³⁸, наказний гетьман домігся від старшини про-

голошення себе повноправним регіментарем. На раду було запрошено місцєблюститєля Київської митрополії, натомність не допущєно представників царської адміністратції. Зважаючи на дану обставину, єпископ Мефодій закликєв старшину не поспішати з проведенням елекції, але врешті-решт під тиском Я. Сомка та його прибічників скріпив результати виборів святковим богослужінням у місцевому соборі.

Таким чином, після проведення виборів на раді в Козельці, місія царського представника (чи представників) в елекційному процесі зводилася б до передачі булави і прапора вже обраному до його приїзду гетьманові. Відсутність московських бояр на раді була потрактована єпископом Мефодієм, а згодом і урядом Олексія Михайловича як ознака нєлєгітимності вибору Я. Сомка на гетьманство. Аналогічну думку відстоювали російські історики С. Соловйов та В. Ейнгорн³⁹. Але, коли зважати на дану ознаку — відсутність царських повноважних представників, з формально-правового боку вибори, що відбулися в Козельці, були абсолютно правомірними. Адже ні в угоді Війська Запорозького з царем 1654 р., ні навіть у її змінєному варіанті 1659 р. та «Нових статтях» Ю. Хмельницького 1659 р. не містилося положєнь, які б обмежували прерогативи української сторони у питанні гетьманської елекції через впровадження норми про обов'язкову участь російського представника у роботі елекційної ради. Так, згідно договору 1654 р., Військо Запорозьке володіло правом «...обирати гетьмана за давніми звичаями, самим між себе, а кого гетьманом оберуть і про того писати нам, великому государю...»⁴⁰. У сфальсифікованому варіанті «Статей Б. Хмельницького» в редакції 1659 р. прерогативи Війська Запорозького в елекційній практиці порушувалися тим, що відтепер новообраний регіментар повинен був їхати до царя «...бачити його царські прєсвітлі очі...», і вже на Москві цар мав «...пожалувати гетьмана по чину: булаву і прапор і на гетьманство свою государєву жалуванную грамоту дати йому накаже...»⁴¹. У «Нових статтях» інших будь-яких уточнєнь у виборчу процедуру не містилося. Тобто, нєобхідність присутності представників уряду Олексія Михайловича на виборчій раді диктувалася не правовими нормами, що регулювали політичні стосунки Війська Запорозького з московським монархом,

а лише побажаннями козацької старшини, передовсім Я. Сомка та В. Золотаренка, спроби яких вирішити елекційні проблеми навесні 1661 р. успіхом не увінчалися.

Все вказувало на те, що Я. Сомко та старшина, яка була на той час його головною опорою, повели справу таким чином, аби зміцнити гетьманський провід, обмежити втручання російської адміністрації, не допустити участі запорожців у вирішенні справ, що стосувалися устрою та політики лівобережного Козацького Гетьманату. Зразу ж після обрання на гетьманство Я. Сомко поставив перед учасниками ради вимогу про те, аби всі полковники на письмі зобов'язалися виконувати волю гетьмана. В тому випадку, коли хто-небудь з них наважився б виявити непослух своєму регіментареві, останній, з ради з іншими полковниками, отримував би право карати свавільника на смерть, не ставлячи при цьому до відома царя⁴². А ось дане положення явно суперечило нормам «Нових статей» Ю. Хмельницького, згідно з якими, гетьману було заборонено «...без ради і поради з усією черню...» скидати старшину з урядів (стаття 7), а також карати на смерть без відповідного царського указу цілий ряд лівобережних старшин, котрі продемонстрували свою вірність цареві під час боротьби з гетьманом І. Виговським — наказного гетьмана І. Безпалого, полковників Т. Цицюру, В. Золотаренка, О. Силича та їх старшину (стаття 12)⁴³.

Отже, навесні 1662 р. Я. Сомко та його оточення прагнули повернутися до ситуації, яка існувала до жовтня 1659 р., тобто часу накинення О. М. Трубецьким нових договірних умов урядові Ю. Хмельницького. Прикметне, що вимоги щодо посилення гетьманської влади, поставлені на раді в Козельці шойно обраним регіментарем, за своєю суттю повторювали ті, які старшина, що згрупувалася восени 1659 р. навколо особи Ю. Хмельницького, висувала напередодні проведення генеральної ради в Переяславі в Жердівських статтях⁴⁴.

Незалежність позиції лівобережного гетьмана досить виразно демонструвала і його політика в економічній сфері. Зокрема, на Козелецькій раді дебатовалося й таке вкрай важливе питання тогочасного господарського життя краю як обіг на його теренах російських мідних грошей. Як відомо, впровадження урядом Олексія Михайловича маловартісних мідних грошей спровоку-

вало бунти в Москві, але, незважаючи на це, російське керівництво плекало плани вирішити за їх допомогою проблему платіжної кризи в розрахунках за отримані на Лівобережжі царськими ратниками провіант і фураж. І хоч посланець Я. Сомка до Москви протопіп В. Бабський стверджував у Посольському приказі, що ініціаторами обговорення цього питання на раді виступили старшини ніжинського полковника В. Золотаренка, а переяславці, навпаки, заявляли про свою готовність вірно служити цареві навіть у тому випадку, коли він буде жалувати їх грішми, зробленими із шкіри, але саме козаки Я. Сомка три тижні по тому відмовилися отримувати царське пожалування у вигляді мідних монет⁴⁵. Вже згадуваний раніше дяк Посольського приказу І. Песков також доносив у Москву, що Я. Сомко, як тільки «...учинив себе гетьманом [...] дурість свою показав і наказав, щоб в усіх містечках мідних грошей не брали і не торгували ними...»⁴⁶

«Дурість» гетьмана з точки зору офіційної Москви не обмежувалася лише цими «провинами». Ще в переддень Козелецької ради Я. Сомко в листі до белгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського (добре відомого в Україні своїм владолюбством ще з червня 1658 р., коли саме його похід на Лівобережжя підштовхнув гетьмана І. Виговського до прискорення справи оформлення підданства польському королю) у досить категоричній формі поставив вимогу: «...з Гадяча і з інших міст воєвод вивести...»⁴⁷

Як зауважує з цього приводу В. Ейнгорн, князь, «звичайно ж», не звернув увагу на вимогу козацького зверхника і воєвод з Гадяча та інших місць, де їх перебування не було передбачене угодою 1659 р., не вивів⁴⁸. Але вже три тижні по тому, 11 травня 1662 р. (с. с.) єпископ Мефодій інформував ніжинського воєводу князя С. Шаховського про те, що з Гадяча, Зінькова, Груні та деяких інших лівобережних містечок козаки царських ратників на чолі з воєводами — вигнали⁴⁹

Але Я. Сомко, взявши настільки різку тональність у стосунках з російською адміністрацією, в явно недостатній мірі подбав про підтримку своїх дій всередині України, хоч би в середовищі козацької старшини. На відміну від одного зі своїх попередників — гетьмана І. Виговського, котрий, як уже відзначалося

вище, розпочинаючи боротьбу з наступом царського уряду на автономію Козацького Гетьманату восени 1657 р. на Корсунській раді обіцяв старшині допустити її до вирішення найважливіших соціально-політичних проблем, Я. Сомко спробував негайно вжити заходів, аби зміцнити гетьманську владу та, натомість, подолати старшинське свавілля. Зважаючи на стан тогочасної дисципліни у Війську Запорозькому, поглиблення відцентрових тенденцій у розвитку політичних процесів, посилення проявів отаманства та анархії, кроки новообраного гетьмана були вельми необхідні, але вони неминуче провокували спротив тих, проти кого вони були спрямовані — заслужених козацьких полковників, кожен з яких почував себе ображеним стрімким злетом Я. Сомка на горішній щабель службової ієрархії Війська Запорозького і не бажав, щоб його влада була якимось чином обмежена в межах ввіреного полку. Саме тому один з найбільш впливових лівобережних старшин чернігівський полковник Оникій Силич (полковий уряд посів ще у 1657 р., брав активну участь у повстанні проти гетьмана І. Виговського в серпні-вересні 1659 р., за що в жовтні 1659 р. отримав охоронну грамоту царя і був виведений з-під карної влади гетьмана⁵⁰) ще під час Козелецької ради демонстрував своє невдоволення від дій Я. Сомка, спрямованих на посилення гетьманської влади над полковниками, а після від'їзду з Козельцю відправив єпископу Мефодію листа, в якому засуджував поведінку гетьмана⁵¹. Ще більш виразно антигетьманську позицію зайняв ніжинський полковник Василь Золотаренко. Повернувшись з елекційної ради, В. Золотаренко заявив, що Я. Сомко силою заволодів гетьманською булавою, а тому він не має наміру виконувати його накази⁵².

Заяви ніжинського полковника відкрито підтримував і місцєблюститєль Київської митрополії, котрий по завершенню Козелецької ради не повернувся до Києва, де в нього склалися напружені стосунки з місцевим воєводою І. А. Ржевським, а поїхав до В. Золотаренка в Ніжин. Звідти єпископ Мефодій відправив до Москви повідомлення про перебіг Козелецької ради, де звертав увагу на компрометуючі Я. Сомка епізоди її проведення та, зрештою, рекомендував урядові Олексія Михайловича результати виборів визнати недійсними, гетьманського

звання за переяславським полковником не підтверджувати, оскільки своїми «свавіллями» і «насильством» він вочевидь показав, що від нього можна чекати чого завгодно, навіть найгіршого. Крім того, місцєблжоститель просив якнайшвидше прислати в Україну уповноваженого царського боярина для проведення «справжньої» елекційної ради⁵³. Одночасно Мефодій проінформував про перебіг подій у Козельці царських воєвод, що несли службу в лівобережних містах, та застеріг їх жити «з острахом», оскільки від Я. Сомка тепер можна чекати «злого»⁵⁴. Близький за тотальністю лист до Москви відправив і В. Золотаренко, котрий також застерігав оточення Олексія Михайловича, що результати козелецьких подій можуть мати негативні наслідки⁵⁵.

Вельми активно в цей час втручається в політичну боротьбу на Лівобережжі ще один досить впливовий у середовищі козацької еліти та авторитетний у Москві козацький старшина, колишній писар Ю. Хмельницького Семен Голуховський. Як випливає з колективного листа лівобережного гетьмана та вищої козацької старшини (лист підписали полковники переяславський Опанас Щуровський, іркліївський Матяш Папкевич, кременчуцький Кость Гавриленко, лубенський Андрій Пирський, наказний миргородський Григорій Гладкий, прилуцький Федір Терещенко, зінківський Василь Шимон та «піхотний» Іван Лиштван), впливовий старшина з оточення Ю. Хмельницького, переправляючи з Ніжина до Січі (чи в Чигирин — як зауважують автори листа) якісь вісті, «...збунтував полки, а саме Зінківський, Полтавський...» Під впливом агітації С. Голуховського зінківський осавул Безпалий, котрий вів козаків на допомогу Я. Сомку, повернув назад, відмовляючись продовжувати похід. Крім того, значні заворушення розпочалися у південних лівобережних полках. А кременчуцькі козаки знайшли в речах колишнього генерального писаря «чорну грамоту» до князя Г. Г. Ромодановського, де містилася інформація про стан справ в Україні та висловлювались звинувачення на адресу Я. Сомка, котрий нібито-то зрадив царя⁵⁶.

Вже по завершенні Козелецької ради 3 травня 1662 р. (с. с.) воєвода Г. Г. Ромодановський відправив до Москви отриманим ним задовго перед тим листи І. Брюховецького та І. Сірка, в

яких також говорилося про зрадливі наміри переяславського полковника та містилися перестороги бути з ним надзвичайно пильними, аби не дозволити Я. Сомку вчинити так, як це свого часу зробив І. Виговський⁵⁷.

Отримуючи такі вкрай тривожні вісті з України, московське керівництво не визнало результатів Козелецької ради, а тому й не відмінило свого попереднього рішення про відрядження на Лівобережжя своїх повноважних представників для організації елекційної ради. Щоправда, за нових умов, з метою прискорення справи, інтереси царя на раді було доручено представляти лише одному окольничому князеві Г. Г. Ромодановському, а бояр Ф. Ф. Куракіна та Ф. Ф. Волконського від участі в її роботі було увільнено⁵⁸.

Наскільки «самовільні» дії Я. Сомка роздратувати московських політиків, можна пересвідчитись з чорнового тексту царської грамоти до нього, виготовленої в Посольському приказі. Зокрема, у ній містилися такі не вельми дипломатичні звороти, як «...смѣль дерзнуть учинился гетманом [...] забыв нашу великого государя милость и жалованья и прежнее свое к нам великому государю [...] обещаніе и вѣрную свою службу, чего мы, великій государь, о таком скоровратительном дѣлѣ от вас не чаяли»⁵⁹

Щоправда, В. Ейнгорн переконливо доводить, що врешті-решт в оточенні Олексія Михайловича гору взяли прибічники більш поміркованих дій по відношенню до козацької старшини, і на адресу Я. Сомка було відправлено менш різкий за змістом і стилістичними зворотами лист, в якому негативне ставлення Москви до проведеної ним ради в Козельці демонструвалося не виговорами за «свавілля», а лише повним ігноруванням нових політичних реалій — козацького старшину й надалі титулювали в грамоті «наказним», а не повним гетьманом⁶⁰.

У відправленому Г. Г. Ромодановському наказі про його участь у виборах лівобережного регіментаря йшлося про негайну виправу в Україну та підготовку елекційної ради. На вибори князь мав запросити передовсім «богомольця» Мефодія, а також наказного гетьмана Я. Сомка, полковників В. Золотаренка, О. Силича, інших «усіх полковників цього боку Дніпра». Окремо наголошувалося на необхідності закликання на вибори кошо-

вого гетьмана І. Брюховецького та запорозьку старшину. Щодо механізму проведення гетьманської елекції в наказі акцентовану увагу звертали на ту обставину, що вона має відбутися згідно «Переяславських новопоставлених статей», тобто — «Нових статей» Ю. Хмельницького 1659 р. На раді царський представник, затвердивши від імені московського монарха результати виборів, також повинен був зачитати перед усіма присутніми текст «Переяславських новопоставлених статей»⁶¹.

Таке нав'язливе нагадування про «Нові статті» 1659 р., на наш погляд, повинно було, з одного боку, не допустити поновлення чинності статей 1654 р., а з другого свідчило про головну підставу невдоволення офіційної Москви поведінкою Я. Сомка, а саме: його спроби вчинити ревізію принципових положень попередньої російсько-української угоди, про що йшлося вище.

Згідно царського наказу, генеральна рада мала відбутися в Прилуках, або де інде, де воєводи здасться вчинити те «пристойно»⁶². Князеві Г. Г. Ромодановському найліпшим місцем проведення ради видався прикордонний з Російською державою Зіньків, звідки він відправив запрошення місцезлюстителю та вишій старшині, тільки-но вступивши на Лівобережжя. Вибір містечка Зіньків, як місця проведення генеральної ради, виглядав явно невдалим. Мало того, що це містечко було незначних розмірів (а перед тим, у первісному варіанті царської грамоти до Я. Сомка, останньому ставилося в провину серед іншого й те, що він «...смел дерзнуть учинитися гетманом в малом городке (виділено нами — В. Г.)»⁶³), так, до того ж, в такому, що було розташоване на периферії Козацького Гетьманату, на кордоні зі Слобожанщиною. Зважаючи на загрозу вторгнення супротивника з правого боку Дніпра, скупчення полків у Зінькові, по меншій мірі, виглядало б нерозважливо.

Тим не менш, на запрошення воєводи відгукнулися єпископ Мефодій та полковник В. Золотаренко, котрі вже наприкінці червня 1662 р. прибули до Зінькова⁶⁴. Решта козацької старшини виявила набагато менше ентузіазму. Очевидно, що кадрові перестановки, зроблені Я. Сомком під час або зразу ж по завершенні Козелецької ради, сприяли зміцненню прогетьманської партії в середовищі козацької еліти Лівобережжя. Свідченням цьому служить і відправлений до Москви 13 травня

(с. с.) колективний лист вищої старшини, в якому містилися скарги на протиправні дії єпископа Мефодія, внаслідок намовлянь котрого В. Золотаренко перестав підкорятися Я. Сомку, а І. Брюховецький самочинно проголосив себе гетьманом. Зважаючи на небезпеку, яка загрожувала Україні, автори листа просили дозволу карати свавільників, а також судити їх ідейного наставника — М. Филімоновича. Послання до Москви цього разу підписали лубенський полковник Андрій Пирський, прилуцький — Федір Терещенко, переяславський — Опанас Щуровський, зінківський — Василь Шиман-Шиманський, ірклівський — Матвій (Матяш) Папкевич, київський — Семен Третяк, наказний миргородський — Григорій Гладких, за чернігівського полковника підпис поставив один з його сотників⁶⁵. Як бачимо, відсутні підписи полковників ніжинського (що було цілком природно, з огляду на позицію В. Золотаренка), кременчуцького (факт відсутності підпису Костя Гавриленка є незрозумілим, оскільки, як уже відзначалося вище, в інших акціях гетьмана він брав участь)⁶⁶, а також полтавського — Дем'яна Гуджола. Трохи згодом, 22 травня (с. с.) Д. Гуджол звернувся з листом до Я. Сомка, запевняючи його у своїй лояльності і готовності до виконання гетьманських наказів, а також висловлюючи, як видно з контексту листа, базовані на певній інформації надії стосовно готовності В. Золотаренка визнати зверхність Сомка⁶⁷.

З листа полтавського полковника також випливає, що по завершенню Козелецької ради гетьман спробував повторити хід, апробований у ході боротьби з опозицією його попередником І. Виговським восени 1657 р., коли він віддав наказ блокувати Запорозжя, перекривши шляхи довозу туди продовольства та припасів, а звідти — витоків бунтівних настроїв. У травні 1662 р. Я. Сомко відправив до Переволочний охотницький полк Романа Бувайла, наказавши йому перекрити шляхи, що вели на Січ, а також спалити човни та плоті, якими користувалися запорожці⁶⁸. Очевидно, що дана акція проходила одночасно з вигнанням російських воевод з південних лівобережних міст — звідти, де їх присутність не була передбачена Переяславською угодою 1659 р.

Однак, наслідки блокування Низу гетьманцями виявилися досить плачевними: полковника Р. Бувайла невдовзі в Полтаві було захоплено в полон та передано в кайданах белгородському воєводі, його осавула Якіма «...з іншим товариством без жалю побито, і ще мало не живих в яму покидано, де мучилися покійні, аж поки померли в землі...»⁶⁹

Після цього прикрого непорозуміння протистояння загострюється ще більше: Я. Сомко, замість того, щоб їхати до Зінькова на організовану Г. Г. Ромодановським раду, 30 травня (с. с.) відправив до Москви переяславського сотника Федора Петрущенка (Петрашенка) із скаргою на протиправні дії белгородського воєводи, котрий єпископа Мефодія і полковника Васюту «на зле приводить», втручається у «військові права запорозькі» тощо. Із-за цього гетьман просив відкликати окольничого з України, заборонити йому брати участь у роботі козацької ради. Я. Сомко домагався також, щоб Олексій Михайлович розпорядився усунути від елекційного процесу й єпископа Мефодія, аби згідно «...стародавніх предків наших урядством йшло...»⁷⁰ Прикметно, що свій лист до Москви Я. Сомко підписав не як наказний, на чому наполягав російський уряд, а як — повний «гетьман з усім Військом Запорозьким» (щоправда, як і І. Брюховецький, він ужив таку лексичну форму: «найвірнійший слуга і подножя (виділено нами. — В. Г.) Яким Сомко»⁷¹, яку в історичній літературі чомусь ідентифікують винятково з особою Івана Мартиновича).

Ще через два тижні, не очікуючи далі відповіді царя на переказані через Ф. Петрущенка побажання, гетьман відрядив до Москви чергового посланця, цього разу ічнянського сотника Матвія Романенка, в інструкції якому сформував цілий ряд принципових вимог. Зокрема, він повторював вимогу про відкликання з України воєводи Г. Г. Ромадановського, скаржився на дії російського майора І. І. Березняка, котрий ніс службу в Кременчузі, а також єпископа Мефодія, ніжинського полковника В. Золотаренка та колишнього генерального писаря Війська Запорозького С. Голуховського. Змалювавши шкоду, завдану свавільними козацькими старшинами, гетьманський посланець був зобов'язаний поставити питання про те, аби уряд Олексія Михайловича дозволив цих і їм подібних свавільників

судити «...полковникам і всьому Війську, і карати згідно свого звичаю...», оскільки припинити колотнечу іншими способами не має можливості. Наголошуючи на деструктивній ролі єпископа оршанського і мстиславського в ескалації напруги на Задніпров'ї, Сомко ставив питання про необхідність переобрання місцєблєустителя Київської митрополії, його заміни на цій посаді або архімандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем або чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем, або кимось іншим, обраним з-поміж єпископів чи ігуменів, аби лишень «...не отця Мефодія, котрий розбрат учинив і військом його не люблять»⁷².

Крім того, гетьман порушував клопотання про направлення в Україну уповноважених царем бояр, які б підтвердили козацькі права та передали від імені Олексія Михайловича раніше обраному регіментареві військові клейноди⁷³.

У відповідь на звернення гетьмана московське керівництво загалом запевнювало Я. Сомка в повній довірі до нього, проте, водночас, повністю ігнорувало поставлені у листах вимоги стосовно відкликання окольничого Г Г Ромодановського з України, передачі вороже налаштованої до гетьманського проводу старшини до суду чи звільнення єпископа Мефодія від обов'язків місцєблєустителя Київської митрополії. Так само незмінними залишалися тутулювання Я. Сомка не гетьманом, а лише наказним гетьманом, а також вимога їхати до Зінькова на генеральну раду, що її організував все той же Г Г Ромодановський⁷⁴.

Враховуючи реальну загрозу вторгнення військ гетьмана Ю. Хмельницького, спільно з татарами і поляками, на Задніпров'я в середині року, вимога щодо проведення в Зінькові елекційної ради виглядала явно недоречною. Саме в цей час воєвода стольник О. Коковинський інформував у Москву про те, що Чернігову загрожує напад «гомельських сидільців і ляхів і зрадників черкас (правобережних козаків. — В. Г.)»⁷⁵. Під Переяславом також скупчувалися «ляхи і татарва і зрадники черкаси», а Юрій Хмельницький, згідно зібраних воєводами відомостей, «стоїть [...] під Трахтемировим, і хоче [...] перейти на цей бік Дніпра»⁷⁶. Захоплені під Переяславом «язики» інформували, що на допомогу гетьману Ю. Хмельницькому з

Криму вже вийшли «два царевича солтана з татарами [...] та від польського короля йде на допомогу [...] князь Полубенський з ляхами»⁷⁷ Стрілецький п'ятидесятник Л. Калінін повідомляв про те, що 26 червня (с. с.) татарська орда, польські корогви та правобережні козаки штурмували містечко Носівка, а перед тим 23 червня (с. с.), проти Москви повстали козаки нещодавно створеного Кременчуцького полку, старшина якого до цього часу не була помічена в антимосковських настроях. Кременчузьці, не бажаючи воювати з правобережними козаками, відкрили браму міста перед чигиринцями. Трохи згодом, 2 липня (с. с.) було вчинено напад на Козелець, в результаті якого загинуло чимало лівобережних козаків, а також мирних жителів⁷⁸

Зрозуміло, що за таких умов вести лівобережних козаків у протилежному від ворога напрямку на генеральну раду — до Зінькова, було рівносильно самогубству. Саме на цьому наголошував й один з найбільш впливових опонентів Я. Сомка чернігівський полковник О. Силич, зазначаючи з цього приводу в розмові з воєводою О. Коковинським 26 червня (с. с.) таке: «нам їхати ніколи до окольничого до князя Григорія Григоровича Ромодановського для обрання гетьманського, тому що де в нас навкруги неприязельські люди воюють [...] Добре де обирати гетьмана під Переяславом, відігнавши неприязельських людей»⁷⁹

16 липня (с. с.) під Переяславом відбувся великий бій, в результаті якого козацьке військо з Правобержжя та союзники Ю. Хмельницького були розбиті й згодом відкинуті за Дніпро⁸⁰ Я. Сомко надавав великого значення здобутій перемозі, приписуючи її винятково своїм заслугам. Ліквідація загрози з боку неприятеля, а також ріст авторитету лівобережного гетьмана-звитяжця підказували йому, що час для остаточного вирішення питання гетьманської елекції є найсприятливіший. Причому, з відомих нам документальних свідчень, рішуча налаштованість Я. Сомка на розв'язання цього Гордійового вузла саме тоді, і саме під Переяславом, не дисонувала з настроями козацтва. Зокрема, на це вказувала процитована вище заява О. Силича, зроблена кілька тижнів перед тим. Досить переконливо говорить про це і Самовидець: «По той потребі войско козацкое, видячи, же Яким Сомко, не щадячи здоровья своего, ишол з войском и добрим проводцею был, хотіли учинити совершенним гетманом»⁸¹.

Спочатку Я. Сомко направив до воєводи Г. Г. Ромадановського декількох полковників з пропозицією провести під Переяславом раду, а після того, як окольничий відмовився брати участь у цьому заході, гетьман прибув у табір белгородського воєводи особисто. Але й цього разу позиція князя залишилася непохитною. Посилаючись на відсутність кошового гетьмана І. Брюховецького, Г. Г. Ромодановський відмовився санкціонувати проведення генеральної ради. Дарма, що Я. Сомко зауважував з цього приводу: Запорозька Січ не являє собою окремої частини Війська Запорозького, оскільки низовики, повернувшись на волость завжди розходилися по городових полках. Підтриманий єпископом Мефодієм, полковниками ніжинським В. Золотаренко та полтавським Д. Гуджолом, Г. Г. Ромодановський свого рішення не змінив⁸². Більше того, отримавши від писаря гетьмана, «...котрій потаємне перенятій был от Васюти...», інформацію про те, що навіть ніжинські козаки схиляються до проголошення Я. Сомка повним гетьманом, В. Золотаренко та єпископ Мефодій схилили белгородського воєводу до того, аби він вирушив у похід на Правобережжя, участь у якому взяв і Ніжинський полк⁸³. Після цього Я. Сомку нічого не залишалось, як передати до Москви через переяславського воєводу князя Волконського чергову скаргу на князя Г. Г. Ромодановського, котрий «...стаскався з Мефодієм і Золотаренком, хоче вибрати в гетьмани того, хто їм люб, а кого чернь обирає, того окольничий на гетьманство не обирає»⁸⁴.

Варто відзначити, що Я. Сомко вірно підмітив перемену в настроях місцєблюстителя Київської митрополії. Прибувши до Зінькова на зустріч з белгородським воєводою 20 червня (с. с.), єпископ Мефодій супроводжував його під час походу під Переяслав, а після малоуспішної виправи на Правобережжя попрямував разом з російськими військами до Лубен, де став очікувати на прибуття кошового гетьмана І. Брюховецького⁸⁵. Політичні процеси на Лівобережжі в цей час розвивалися настільки стрімко, що навіть В. Ейнгорн, послідовний апологет єпископа, і той змушений був визнати, що місцєблюститель майже зовсім не приділяв уваги справам церковним⁸⁶. Згідно твердження іншого відомого російського історика Г. Карпова, душа Мефодія належала Богові і великому государю⁸⁷ Вірогідно,

що політична спека літа 1662 р., якщо не зруйнувала названу шкалу пріоритетів зовсім, то, принаймні, порушила їх черговість.

У вересні 1662 р. в Лубнах пройшли консультації Г Г Ромодановського, єпископа Мефодія та І. Брюховецького. Їх результатом стала домовленість про те, що елекційна рада відбудеться найближчим часом у Полтаві⁸⁸. Вибір полкового центру Полтавського полку, як місце проведення генеральної ради, з багатьох причин влаштував, зрозуміло, не когось іншого як І. Брюховецького та його покровителів. Як пам'ятаємо, саме Полтавщина стала епіцентром антигетьманського повстання 1657–1658 рр., з початком 1660-х рр. на чолі полку стояв промосковськи налаштований Д. Гуджол, котрий, хоч і не так відкрито, як В. Золотаренко, все ж доволі послідовно перебував в опозиції до Я. Сомка. Крім того, географічна близькість Запорожжя обумовлювала ситуацію, за якої, в разі проведення тут широкої «чорної» ради — шанси гетьмана Я. Сомка на успіх наближувалися до нульової відмітки.

Зважаючи на такий, наперед передбачуваний результат акції, їхати до Полтави відмовився не лише Я. Сомко, а і його головний суперник у боротьбі за гетьманську булаву В. Золотаренко. Не виявили готовності до поїздки на південь, очевидно, й інші полковники з Сіверщини та Центрального Лівобережжя. Врешті-решт пізньої осені 1662 р. єпископ Мефодій також радив російським сановникам переглянути рішення про проведення ради в Полтаві, оскільки городовим козакам їхати туди далеко і незручно⁸⁹.

Втративши час для організації генеральної ради та витративши припаси, Г Г Ромодановський був змушений повернутися в межі Російської держави, до Белгорода. Після від'їзду з Лубнів воеводи, місцеблюститель Київської митрополії не повернувся ні до місця митрополичого осіду — в Київ, ні до Ніжина, де його чекав соратник по боротьбі з Я. Сомком полковник В. Золотаренко, а попрямував до Гадяча, де квартирувався зі своїми прибічниками новий фаворит гетьманської гонки — кошовий гетьман І. Брюховецький. Прискіпливий дослідник біографії М. Филімоновича російський історик Г Карпов стверджував, що симпатії місцеблюстителя до кандидатури Івана Мартиновича визначилися вже наприкінці квітня 1662 р.,

коли він отримав від кошового гетьмана заманливі пропозиції щодо обмеження владних прерогатив козацької старшини. Після цього, ніби-то, єпископ лише чекав зручної нагоди для того, аби залишити табір В. Золотаренка і приводом для цього стало запрошення Г. Г. Ромодановського на раду⁹⁰.

Крім того, вочевидь, потреба у відвертому декларуванні Мефодієм своїх політичних уподобань восени 1662 р. обумовлювалася і тією надзвичайною ситуацією, яка склалася навколо нього та його управління Київською митрополією. Конфлікт місцєблєститєля з гетьманом Я. Сомком, який на середину року не був ні для кого в Україні таємницею, підштовхнув вище київське духовенство до дій, спрямованих на усунення ненависного їм московського ставлєника, який, як уже відзначалося вище, в досить неприхованій формі нехтував послугами чорного духовенства, опираючись на своїх довірєних осіб з числа — білого. Вельми сприятливий сигнал до початку наступу на М. Филімоновича надійшов і з Москви, де ще 16 лютого (с. с.) патріарх московський Никон (щоправда, на той час уже позбавлений первосвященства) наклав «клятву» на митрополита крутицького Пітірїма, звинувачуючи його, серед іншого, і в тому, що він хїронував єпископа Мефодїя в міста Оршу і Мстиславль — «литовські» землі, якими московський монарх не володїє, а після цього — направив його до Києва «митрополитом»⁹¹. І хоч «клятва» наразі опального патріарха московського не надавала необхідних підстав, аби усунути М. Филімоновича з митрополїчної кафедри Києва, її появу було використано для того, щоб дискредитувати діючого місцєблєститєля. Київський митрополит Д. Балабан, заручившись підтримкою гетьманського уряду Ю. Хмельницького, відправив до Константинополя ігумена Трахтемирівського монастиря, аби той схилив вселєнського владику до прокльону на адресу М. Филімоновича. Задум Д. Балабана увінчався успіхом і посвяченого у Москві єпископа оршанського і мстиславського, котрий, згідно формулювань патріаршої грамоти, оволодїв престолом Київської митрополїї за допомогою влади світської, було піддано анафемі. Із привезеної від Д. Балабана ігуменом Видубицького монастиря Климентїєм Старушевичем копїї грамоти константинопольського патріарха її зміст став відомим у Києві та на Лївоберєжжі⁹².

Після чого настоятелі лівобережних монастирів відмовилися визнавати зверхність місцеблюстителя, заборонили згадувати його ім'я в храмах⁹³. Зрозуміло, що за таких умов, Мефодій був змушений ще більшою мірою, ніж раніше, зануритися в перипетії політичного протистояння, й остаточно визначитися зі своїми союзниками в політичній боротьбі, усвідомлюючи, що від її результату повною мірою залежить і його майбутнє.

Водночас, демонстрація єпископом Мефодієм своїх нових політичних симпатій підштовхує до різкого політичного реверсу і його вчорашнього союзника (чи вихованця?) — ніжинського полковника В. Золотаренка. Довірена особа місцеблюстителя ніжинський протопіп С. Адамович восени 1662 р. доносить у Москву, що полковник Васюта почав зноситися з Я. Сомком і мати з ним часті таємні наради в Ніжині та Ічні⁹⁴. На одній з таких нарад, тепер уже згідно свідчень І. Брюховецького, вчорашні опоненти лівобережного гетьмана, найбільш впливові на той час політичні фігури Сіверщини — полковники В. Золотаренко та О. Силич, ніби-то, підтвердили вибір Я. Сомка на регіментарство⁹⁵.

Згідно трактувань С. Адамовича, мета таємних старшинських нарад полягала в тому, аби узгодити план передачі Лівобережжя під зверхність польського короля⁹⁶. Зважаючи на характер таємних зносин лівобережних політиків з московським урядом, що мали стійку тенденцію якомога більше вилити бруду на голову свого опонента, щоб тим самим збільшити вагу власної лояльності по відношенню до царського двору (як можна зробити висновок з листів М. Филімоновича, І. Брюховецького, В. Золотаренка, Я. Сомка та ін.), заяви ніжинського протопопа також можна було б розглядати як такі, що не мали під собою реального ґрунту. Але обставини, які склалися на середину осені 1662 р. в Україні та за її межами, з точки зору лівобережної старшини виглядали вельми тривожними, а тому вповні можна допустити, що політична еліта лівобережного регіону за таких умов, як це вже неодноразово спостерігалось раніше, була здатною в черговий раз поламати стереотипи і різко змінити політичний курс. В тогочасному хитросплетінні політичних комбінацій і чуток, що їх супроводжували, можна простежити, як мінімум, декілька досить виразних сигналів, які теоретично

могли б підштовхнути вищу козацьку старшину до перегляду способу своєї поведінки. Крім того, що на осінь 1662 р. чітко викристалізувалися небажання Москви та царської адміністрації в Україні визнавати гетьманські претензії Я. Сомка, а також політичний дрейф єпископа Мефодія на зближення з І. Брюховецьким, досить тривожні сигнали поступали з російсько-польських переговорів. Прагнучи до якомога швидшого примирення з Річчю Посполитою, московські політики спочатку надали своїй делегації повноваження вести переговори про встановлення кордону між двома державами по Двіні та Дніпру, залишаючи за царем Полоцьк, Бихів, Київ і Запорожжя. А вже в жовтні 1662 р. керівник посольства О. Ордин-Нащокін отримав з Москви нові інструкції, які дозволяли, в разі відмови польських комісарів передати під владу Олексія Михайловича Лівобережну Україну та погроз з їх боку об'єднатися з Кримським ханством, «...говорити з клятвою, що їм й інша сторона (тобто Лівобережжя — *В. Г.*) буде віддана в посольстві, як буде з'їзд у великих послів з королівськими комісарами»⁹⁷

Доволі неясними залишалися й перспективи розвитку стосунків Лівобережного Гетьманату з Правобережним. Восени 1662 р. дедалі правдоподібнішими ставали чутки про остаточні наміри Ю. Хмельницького зректися гетьманської булави. Цілком реальна перспектива відходу Юрія від влади, зрозуміло, відкривала шляхи до нового політичного протистояння на Правобережжі, але, водночас, привносила певні нові нюанси в протиборство лівобережних і правобережних еліт, породжувала надії лівобережної старшини на можливість перегляду існуючої службової ієрархії Війська Запорозького, в тому числі — визнання польським королем елітарного становища козацької старшини Задніпров'я. Не дарма ж, по Лівобережжю поповзли чутки, що Ю. Хмельницький зрікається булави в надії, що вона потрапить до рук його дядька — Я. Сомка⁹⁸.

Очевидно, що як ніколи для «кармазинового» козацтва Лівобережжя зростає загроза з боку охлократичної стихії, настроями якої тепер уміло маніпулювали єпископ Мефодій і кошовий гетьман І. Брюховецький. Дана обставина, ймовірно, також сприяла згуртуванню лівобережної старшини навколо ідеї захисту своїх соціальних інтересів.

Тим часом, разом з доносом С. Адамовича з приводу намірів Я. Сомка та сіверської старшини зрадити царя, до Москви надійшли листи єпископа Мефодія та І. Брюховецького, де також у вельми непривабливому світлі зображувалися вчинки і наміри лівобережного регіментаря⁹⁹. Саме із-за цього, очевидно, московське керівництво, незважаючи на прохання Я. Сомка відстрочити час проведення ради, 4 та 6 листопада (с. с.) надіслало Г. Г. Ромодановському, єпископу Мефодію, Я. Сомку та всім полковникам укази негайно зібратися для проведення генеральної ради та розв'язання проблеми гетьманської елекції¹⁰⁰. Згідно з пропозицією М. Филімоновича, місцем проведення елекційної ради мали стати Лубни, які віднедавна облюбував кошовий гетьман як місце для своєї резиденції. В діях московського керівництва цього разу звертає на себе увагу та обставина, що, бажаючи упередити заходи Я. Сомка, спрямовані на зрив ради, полковникам було надіслано з Москви грамоти із гарантіями їх безпеки на випадок, коли «наказний» буде переслідувати за участь у виборах¹⁰¹.

Проте і цього разу елекційна рада не відбулася. Передовсім, не вельми поспішав виконувати царський указ белгородський воєвода, який поставив вимогу про додаткові інструкції для проведення виборів у Лубнах¹⁰². У Москві прохання Г. Г. Ромодановського отримали лише 9 грудня (с. с.), і в той же час з України надійла інформація стосовно того, що полковники, котрі у вересні 1662 р. перед белгородським воєводою свідчили про свою підтримку кандидатури І. Брюховецького, після від'їзду з Гадяча — перейшли на бік Я. Сомка. Більш того, свавільні дії кошового гетьмана та мародерства його прибічників на волості спричинили появу колективного листа полковників ніжинського В. Золотаренко, переяславського О. Щуровського, ірклівського М. Папкевича, чернігівського О. Силича, прилуцького Д. Чернявського та київського С. Третяка на ім'я Олексія Михайловича, в якому вони скаржилися на зловживання і кривди, завдані людності І. Брюховецьким, а також просили в царя дозволу «...такую злость [...] згромити, аби він самовластія собі як тепер не почитав, універсалів своїх непослушних в міста засилати припинів, рад ні яких на згубу людську не збирав,

полковників українних, як то миргородського, зінківського та інших не підневолив...»¹⁰³

І хоч однастайність позиції вищої козацької старшини (а саме полковники, а не генеральна старшина, як бачимо з аналізу перебігу тогочасних політичних процесів, відігравали провідні ролі у Війську Запорозькому) була дещо порушена заявами полтавського полковника Д. Гуджола, зінківського — В. Шимона та миргородського — П. Царенка (тобто — П. Апостола), які відмежовувалися від дій і заяв полковників північних та центральних полків Лівобережжя¹⁰⁴, розклад політичних сил в Україні не обіцяв московським політикам безпроблемного перебігу елекційної ради та наперед прогнозованих результатів.

Таким чином, попередні розрахунки російського істеблішменту не підтверджувалися на практиці — І. Брюховецький втрачав популярність, натомість, Я. Сомко дещо реабілітував себе в очах сіверських старшин. Очевидно, що саме із-за цього в Москві й було ухвалено рішення про перенесення терміну проведення ради на пізніший час — на весну 1663 р. Водночас, аби не провокувати подальше загострення політичного протистояння на Лівобережжі, уряд Олексія Михайловича через стольника Федора Лодиженського передав наказ єпископу Мефодію повернутися з Лубнів до місця митрополичого осідку — в Київ, а кошовому гетьману разом з товариством — на Січ, де він мав перечекати зиму¹⁰⁵.

Взятий Москвою наприкінці 1662 р. вимушений тайм-аут був необхідний урядові Олексія Михайловича для того, аби остаточно визначитися з оцінкою ситуації в Україні та підтримкою одного з трьох претендентів на гетьманство. З'ясувати обстановку на Лівобережжі було доручено досвідченому дипломатові Ф. Лодиженському, котрий ще навесні 1654 р. виконував аналогічну місію в Україні. Причому, розвиток ситуації на Правобережжі, передовсім — відставка Ю. Хмельницького, спонукав Москву до форсування елекційного процесу на Лівобережжі.

Ніжинська альтернатива чи безальтернативність 1663 р.? Політичні та соціальні передумови Чорної ради

Офіційний указ царя Олексія Михайловича про скликання на Лівобережжі генеральної ради для обрання гетьмана та інших «государевих справ» було видано в Москві 6 лютого 1663 р. (с. с.). Царським уповноваженим на раду призначався цього разу не белгородський воєвода окольничий Г. Г. Ромодановський, котрий протягом минулого року так і не зумів організувати елекційну раду, а інший царський окольничий — князь Данило Степанович Велико-Гагін¹. Вочевидь, не останню роль у відстороненні Г. Г. Ромодановського від виконання цієї вельми делікатної політичної місії відіграв той факт, що до Москви надходили чисельні скарги козацької старшини з приводу неправомірних дій воєводи, а до того ж, як підмітив В. Ейнгорн, навіть Олексій Михайлович гнівався на князя за його свавільні дії та «трикляту користь»².

Змінено було також і місце проведення генеральної ради. Зважаючи на активні заперечення старшини щодо проведення цього важливого зібрання на окраїнах Лівобережної Гетьманщини — на східних, у Зіньково, чи південних, у Гадячі, Лубнах чи, Полтаві, царський уряд запропонував компромісний варіант — Ніжин. Компромісним його можна було назвати, якщо не з точки зору географічного розташування, то, зважаючи на давню ворожнечу тамтешнього полковника В. Золотаренка з Я. Сомком, — з міркувань політичних.

Варто наголосити принагідно на тому, що на час публікації царського указу місія Ф. Лодиженського ще не завершилася (посол тільки-но прибув на Сіверщину 4 лютого (с. с.)³), а тому то в Москві ще не були обізнані з фактом політичного зближення ніжинського полковника з лівобережним гетьманом.

На початку березня з Москви було вислано грамоти царя лівобережним полковникам з повідомленням їх про те, що «повна чорна» рада відбудеться в червні 1663 р. в Ніжині⁴. Невдовзі, 10 березня (с. с.), в Україну виїхало посольство князя Д. С. Велико-Гагіна. До його складу входили також стольник К. Хлопов, приказний дяк І. Фомін та ще 12 царських дворян. Суттєвою новацією при відправці посольства в Україну стало те, що його супроводжувало 7–8-ми тисячне військо⁵. Намагаючись надати посольству особливої урочистості, московське керівництво не шкодувало витрат на його облаштування. Д. С. Велико-Гагін віз із собою священні книги, хрести, церковне начиння, коштовне вбрання для священників і дяків на час урочистого молебну, щедрі подарунки «царським добродетелям», а також 4 тис. сріблом Я. Сомку, заборгованим перед ним урядом Олексія Михайловича⁶.

Ранній від'їзд посольства в Україну з Москви (адже до часу проведення ради залишалося ще три місяці), на наш погляд, пояснювався необхідністю правильно зорієнтуватися Д. С. Велико-Гагіну в ситуації, що склалася на Лівобережжі в переддень проведення ради. Так, інструкція послу, надана з Посольського приказу, зобов'язувала його по прибутті до Ніжина з'ясувати суспільно-політичні настрої у Війську Запорозькому та в українському суспільстві загалом, визначити наміри електорату щодо підтримки того чи іншого претендента на гетьманство, а також ступінь лояльності останніх по відношенню до російського монарха, а отже — бажаності їх сходження на найвищий щабель ієрархічної драбини Війська Запорозького. І лише після цього російському повноважному представнику наказувалося розіслати запрошення на раду до місцеблюстителя Мефодія, наказного гетьмана Я. Сомка, кошового гетьмана І. Брюховецького, усіх лівобережних полковників, щоб вони з'їжджалися для обрання гетьмана «всім військом і черню [...] вольними голосами», за стародавніми правами і, як акцентувалася увага в

наказі, за Переяславськими статтями 1659 р. В тому випадку, коли потенційні виборці будуть виявляти тверде бажання не проводити нової елекційної ради, а визнати правомірність Козелецьких виборів 1662 р., на яких булаву віддали до рук Я. Сомка, окольничому надавалися повноваження анулювати рішення про скликання елекційної ради і вчинити згідно з бажанням козаків і поспільства, тобто надати від імені царя гетьманські клейноди Я. Сомку. Коли ж «...на раді військом будуть говорити, що в них у повне гетьманство обраний Яким Сомко і він їм люб, а інші будуть говорити, що його Якима не всім військом, а обрали деякі люди і гетьманом в себе мати його не хочуть, і будуть говорити, що він служить великому государю невірною, і їм чинить образи і податки нестерпні, і будуть бити чолом, щоб дозволити їм обрати гетьманом усім військом, хто їм буде люб, а Якима гетьманом обирати не захочуть...», в такому разі Д. С. Велико-Гагін зобов'язаний «...дати їм на те волю...» Передбачала інструкція і третій варіант розвитку політичного протистояння, а саме: «наказний і кошовий гетьмани і полковники і все Військо» про гетьманське обрання не зможуть домовити. В такому разі окольничий мусив би звернутися за додатковими інструкціями до Посольського приказу⁷.

Крім головного питання — обрання гетьмана, Д. С. Велико-Гагін був зобов'язаний звернути увагу на розв'язання проблеми ротації старшинського корпусу, передовсім найбільш впливового в політичному плані його прошарку — полковників. Зокрема, окольничому наказувалося вимагати пояснень від гетьмана стосовно причин позбавлення уряду київського полковника В. Дворецького та добиватися відновлення останнього на цій старшинській посаді. Отримав посол і повноваження на санкціонування перевиборів решти полковників, якщо на те буде воля козацького загалу⁸.

На момент від'їзду посольства Д. С. Велико-Гагіна з Москви, керівництву Посольського приказу, очевидно, вже були відомі результати місії стольника Ф. Лодиженського в Україну та, відповідно, його оцінки суспільно-політичних настроїв, що панували в лівобережній частині Війська Запорозького. Передовсім, доповідь Ф. Лодиженського об'єктивно мусила ще більш урізати й без того доволі куций кредит довіри московського

керівництва до Я. Сомка. Адже переяславський воєвода князь В. Волконський інформував стольника про те, що наказний гетьман буде у Переяславі «...без царського указу [...] інший маленький городок (тобто замок. — В. Г.)...» Крім того, за його словами, Я. Сомко запровадив «...по всьому городу великому караули: де государеві люди стоять, тут і черкаси поставив, в усіх місцях з государевими людьми разом; а як і неприятель під містом Юраська Хмельницький з черкаси і з ляхами стояв, в нього такого караулу по місту в той час не було...»⁹ Дії гетьмана переконливо засвідчували його недовіру до царських ратників, і саме так їх і тлумачили Ф. Лодиженський та В. Волконський. Перший з них у розмові з Я. Сомком вказував на те, що без відповідного царського указу не лише не можна споруджувати осібне укріплення в місті, а й думати навіть про те негоже («...того тебе без государева указу и подумать нельзя...»)¹⁰. Ще більше категоричним був переяславський воєвода, котрий обіцяв у разі продовження Я. Сомком будівництва відправити до нього 1 тис. царських соратників, наказавши перебувати їм при гетьманові¹¹.

На вкрай напружені стосунки Я. Сомка з царськими воєводами вказували неодноразові скарги першого на дії московських ратників («...а сколько наказной гетман Еким Сомко с Федором виделся, безпрестанно по все дни говорил...»). Зокрема, гетьман ставив питання про те, аби Олексій Михайлович наказав тримати царських ратників у Переяславі «з переміною щорічною», оскільки вони, прибувши в місто з мідними грішми, нічого на них не можуть купити і, «з чим прийшовши і те проївши [...], крадуть без упину, багатьох без пожитків зробили, жити з ними разом ніяк не можна; буде государевої платні не буде, переіменити ратних людей в Переяславі не накаже, і у них де вчиниться якесь дурно...»¹²

Крім фактів непорозумінь з царськими воєводами, тривогу в оточенні Олексія Михайловича, очевидно, викликали і заяви Я. Сомка стосовно його бачення моделі взаємовідносин Війська Запорозького з царем. Будучи прибічником сильної гетьманської влади та приборкання у Війську не лише охлократичних настроїв, а й реальних проявів старшинської олігархії, гетьман ще у середині 1661 р. в розмові з піддячим Приказу таємних

справ Ю. Никифоровим вказував на необхідність того, щоб гетьман «...під рукою великого государя будучи в підданстві...», над полковниками мав владу («быти владательным»), а не так, як про те написано в попередніх статтях, тобто угоді 1659 р.¹³ Зважаючи на той факт, що розмова з Ю. Никифоровим точилася навколо проблеми повернення Ю. Хмельницького в підданство царя, а отже Я. Сомко, ставлячи вимогу про денонсацію окремих положень Переяславських статей 1659 р., мав на меті не розширення власних прерогатив, а зміцнення гетьманської влади взагалі, з впевненістю можна стверджувати, що авторитарна модель побудови Козацького Гетьманату була одним з наріжних каменів політичного світогляду гетьмана.

Конкретно Я. Сомко пропонував відмінити передбачений угодою 1659 р. судовий імунітет ряду козацьких старшин, а також застерегти неможливість зносин полковників з царем «мимо гетмана». Висловлювалася думка і стосовно необхідності запровадження інституту постійного царського представника при гетьманові, аби регіментар міг оперативно приборкувати будь-які прояви свавільних дій з боку окремих полковників. А коли б хто не бажав втихомирюватися, щоб гетьман міг скарати його на смерть, «...а дивлячись на те, іншим не кортіло...»¹⁴ Принциповою ілюстрацією політичних поглядів старшини виглядала і його пропозиція щодо побудови на Запорозжжі фортеці й розміщення в ній 10 тис. царських ратників з приданою їм артилерією. Цим самими, на думку Я. Сомка, було б вирішено зразу декілька завдань: 1) «закрито» татарські орди в Криму; 2) ліквідовано небезпеку виникнення заворушень на Січі («...Запорозжжя де буде кріпко...»); 3) гарантовано безпеку російським військом, дислокованим у лівобережних містах¹⁵.

За час, що минув з моменту зустрічі Я. Сомка з Ю. Никифоровим, політичні погляди гетьмана не зазнали суттєвих змін. Як і раніше, він виступає за розбудову стосунків Війська Запорозького з московським монархом на основі угоди 1659 р., але з внесенням до неї певних змін: «...пункти де і привілеї і ті добрі, на чому Юрася Хмельницького обирали, тільки лишень їх затвердити кріпко [...] а тільки де в Юрасевих пунктах поганого що написано, гетьману не вільно за вину карати на

горло, те де потрібно відмінити; добре б полковник від гетьмана страх мав, за наказом б де завгодно стояв і помирав...»¹⁶

Чиє гетьманування Я. Сомко сприймав як взірць для розбудови стосунків регіментаря зі старшиною видно із прикладу, який він наводить для ілюстрації своєї думки: «...Виговський залишив Грицька Гуленицького в Конотопі, а наказав йому за повеління своє померти; а буде того не вчинить, і він дружину і діти його повелить стратити; і Грицько де Гуленицький як його повеління виконував?»¹⁷ На зауваження Ф. Лодиженського з приводу того, що Г. Гуленицький, разом з І. Виговським, «...забувши Бога і православну християнську віру і вільну свою обіцянку і клятву свою перед святим Євангелієм, зрадив», гетьман зауважив, що провини допустив його «старший» І. Виговський, «...а Грицько виконував волю старшого свого...»¹⁸

Отже, Я. Сомко в питанні стосунків Війська Запорозького з царем виступав за чітке дотримання принципу васальних взаємин, за яких би їх відносини здійснювалися винятково за гетьманським посередництвом. Тобто, в тому варіанті, як це пропонувалося в Жердівському проекті 1659 р., але було відкинуто в Нових статях Ю. Хмельницького.

У сфері соціальних відносин гетьман відстоював необхідність підтвердження прав і привілеїв козацтва із одночасним впорядкуванням міжстанових взаємин: на весну пропонувалося «...козаки [...] по своїм реєстрам переписати, а селяни собі переписані будуть: реєстрові козаки стануть государеві служити, а з селян стануть збирати государеву казну і хлібні запаси...» Необхідність соціальної структуризації суспільства Я. Сомко обґрунтовував тим, що «...нині [...] в тій уособиці [...] все пропадає: називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государеві казни не платять ні же; а як неприятель наступає, і козаки старі реєстрові чимало не хочуть государю служити і міщани не хочуть податків платити, в ту пору бігають в Запороги, та лише на себе рибу ловлять, а кажуть, начеб-то супроти ворога ходили»¹⁹

Звичайно ж, у стратегічному плані міркування гетьмана щодо соціальної структуризації Козацького Гетьманату були абсолютно співзвучні намірам московського керівництва — не даремно ж, ще влітку 1654 р. уряд Олексія Михайловича

наполягав на впорядкуванні козацького компуту²⁰. Однак, у конкретних соціо-політичних умовах початку 1663 р. соціальні вимоги Я. Сомка були надзвичайно тісно пов'язані з політичною сферою і свідчили про його бажання уникнути проведення елекційної «чорної» ради в тому її вигляді, як цього прагнув І. Брюховецький, а також ті політики, котрі підтримували його в Україні та в Москві, тобто, з допущенням до елекційного процесу не лише рядового козацтва, а й декласових елементів із середовища селян і міщан.

Не сприяли поліпшенню репутації Я. Сомка в очах офіційної Москви і його вельми різкі заяви на адресу «богомольця царського» єпископа Мефодія, котрого він звинувачував у тому, що той «...баламутством своїм і письмом збаламутив полковників: ніжинського Василя Золотаренка та інших [...] Та й Брюховецького він же єпископ побаламутив...»²¹

Кидали тінь на репутацію гетьмана і його прохання щодо помилування колишнього білоруського полковника І. Нечая та всіх, «котрі затримані в Москві», за яких він був готовий поручитися особисто²².

На тлі таких, досить принципових, політичних вимог Я. Сомка, програмні положення іншого претендента на гетьманство — І. Брюховецького, викладені в розмові з Ф. Лодиженським, виглядали абсолютно лояльними і більш, ніж поміркованими. Так, кошовий гетьман обіцяв після проведення «повної чорної ради» всі прибутки, які до цього часу йшли на гетьмана, полковників і старшин, спрямувати в царську скарбницю, щоб вони поступали звідти на платню царським ратникам²³. Варто відзначити, що цей, поза всяким сумнівом, вельми вдалий популістський хід Івана Мартиновича не був новотвором зими 1663 р. Принаймні, як можна зробити висновок з пізнішої заяви єпископа Мефодія, що вже восени 1662 р. під час таємних нарад з місцєблюстителем у Гадячі претендент на гетьманство, начебто, пообіцяв в разі володіння ним гетьманськими клейнодами відмовитися від прибутків на користь царської скарбниці²⁴.

Особливо варто наголосити на тому, що відмова кошового гетьмана від збирання податків і різного роду поборів не була локальною поступкою суверену, а свідчила про його принципове бачення характеру взаємовідносин Війська Запорозького та

російського монарха. Адже І. Брюховецький декларував необхідність відмови гетьманського уряду не лише від отримання прибутків, а й взагалі, від претензій на політичну зверхність у суспільстві: «А у Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники і сотники й усякі навчальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим [...] по привілеям королівським і володіли...»²⁵ З контексту розмови випливало, що головний результат багатолітньої боротьби козацтва кошовий гетьман вбачав лише у зміні суверена — володільницькі права польського короля мали перейти тепер до російського царя. Зрозуміло, що саме подібним чином тлумачили зміст подій і в Москві, а тому й політичні акції Івана Мартиновича в приказних палатах «білокам'яної» після таких заяв зросли.

Не знехтував кошовий гетьман і можливістю в черговий раз скомпрометувати свого суперника. У розмові з Ф. Лодиженським запорожець наголошував на близьких родинних зв'язках Я. Сомка з теперішнім гетьманом Правобережжя П. Тетерею, котрий, будучи королівським секретарем і стольником полоцьким, «...для того і з Польщі приїхав, щоб йому з шурином [...] з Якимом Сомком черкаські міста всі віддати королю...»²⁶ Звинувачував Іван Мартинович у зрадливих намірах й іншу городову старшину — передовсім полковників В. Золотаренка та О. Силича, які разом з наказним хочуть «...від великого государя відокремитися до ляхів...»²⁷ Очевидно, що не без впливу єпископа Мефодія, який вступив у відвертий конфлікт з вищим київським духовенством, сформувався в І. Брюховецького думка стосовно того, що «...і ченці київські їх (старшин. — В. Г.) на тож (тобто, зраду. — В. Г.) приводять...»²⁸

Дискредитувавши в такий спосіб як вищу городову старшину, так і вище київське духовенство, місцеблюстителю Київської митрополії та кошовий гетьман вмовили Ф. Лодиженського, аби їм не виконувати царський наказ і не їхати Мефодію з Гадяча до Києва, а Брюховецькому — на Січ. Єпископ Мефодій у розмові з царським стольником і в листі до Москви обґрунтував неможливість свого переїзду до Києва небезпекою з боку «зрадника» Я. Сомка²⁹. Не вельми оригінальним був у своїх

поясненнях і Брюховецький, котрий також посилався на те, що «...Сомко же великому государеві не вірний, в той же час його по дорозі розіб'є, так же, як і Виговський Барабаша та Силку; а тільки не що з ним кошовим гетьманом Іваном Брюховецьким трапиться [...] в той же час вся Україна збунтується, та і Запорозжя відокремиться...»³⁰ Крім того, Іван Мартинович, відмовляючись від пропозицій царського посла повернутися на Січ і звідти «...за Божою допомогою, над кримські улуси промисел чинити всілякими способами...», покликався й на той факт, що запорожці, тривалий час перебуваючи на волості, «...пропилися, всі голі...», а тому вирушати в зимовий похід не має змоги, бо самі козаки можуть убити кошового гетьмана за такий наказ³¹.

Врешті-решт, залишившись у Гадячі, єпископ Мефодій і І. Брюховецький зиму та весну 1663 р. присвятили тому, щоб повернути собі дещо втрачені позиції та звести кошового на гетьманство в Лівобережній Україні. «Шукаючи» булави для Івана Мартиновича, гадяцькі партнери свою політичну діяльність розгорнули в двох напрямках: з одного боку, вони й надалі компрометували Я. Сомка, сіяли підозру стосовно його намірів перекинутися на бік польського короля як в очах московського керівництва, так і місцевої людності; а з другого — не скупилися на демагогічні обіцянки, аби навербувати собі нових прибічників, і, що саме головне, привести їх на раду до Ніжина. Так, М. Костомаров, слідом за козацькими літописцями, стверджував, що з Гадяча по всій Україні роз'їхалися агенти І. Брюховецького, переважно запорожці, котрі закликали розорених війною та здирствами козацьких старшин посполитих на чорну раду до Ніжина, де можна буде поквитатися із «значними» за всі утиски і знущання, яких вони зазнали раніше³². Крім того, кошовий гетьман номінував колишніх посполитих Матвія Гвинтовку та Волевича (Тимка) полковниками, дозволивши їм набирати до себе в полки всіх бажаючих, аби лишень вони віддали свої голоси на раді за нього. Поставлене перед собою завдання Гвинтовка і Волевич успішно виконали, завербувавши до своїх лав таких волонтерів, при появі котрих городові козаки ховалися ніби від ворога³³. Крім того, тільки-но до Гадяча надійшла інформація про наближення до українських кордонів

окольного Д. С. Велико-Гагіна, як І. Брюховецький надіслав йому до Сєвська донос на Я. Сомка, звинувачуючи останнього в тасмних зносінах з правобережним гетьманом, спрямованих на відрив Лівобережжя від царя. Кошовий гетьман акцентував увагу на тому, що городовий старшина «...в битність у Варшаві присягнув королю польському, щоб якими-небудь способами Україну до ляхів повернути, і нині він, Сомко, всіляко шукає, аби посполитої чорної ради не було, а бути йому, Сомкові самовладним гетьманом...» Вказував Іван Мартинович і на тісні родинні зв'язки правобережного та лівобережного регіментарів, стверджував, що останні «...між собою обманом пересилаючись, людей обманюють і занапащають, закликаючи татар, і якби в Переяславі не було государевих ратних людей, тоді б він Сомко і проти них війну б розпочав...» Для посилення емоційного впливу на царського посла, кошовий гетьман і місцєблюститель прохали дозволити майору російської армії Д. Дьякову, котрий на чолі гарнізону перебував у Гадячі, супроводжувати їх, «доброхотів царя», до Ніжина на раду хоч би і з невеликим загоном «...для безпеки від ворогів домашніх, Сомка з радниками, тому що на цьому боці Дніпра в Кременчуці і в Патоці стоїть Тетеря з черкасами, щоб завадити і не допустити проведенню зупольної чернецької ради і щоб краю до решти погинути...»³⁴

Для ілюстрації своєї правоти щодо намірів Я. Сомка зрадити царя Іван Мартинович надіслав царському стольнику три листи П. Тетері до Я. Сомка, в яких містилися заклики про перехід лівобережного регіментаря під зверхність Яна Казимира. З контексту листів випливало, що така перспектива вже обговорювалася ними і Я. Сомко погодився піти на такий крок³⁵. Невдовзі до Путивля (куди в квітні 1663 р. перебрався Д. С. Велико-Гагін), кошовий гетьман надіслав захопленого в Гадячі лазучика П. Тетері П. Протика, свідчення котрого на допиті також кидали тїнь на правдивість намірів Я. Сомка в стосунках з царем³⁶.

Разом з Протиком, І. Брюховецький передав царському представникові два листи кримського хана Мехмеда IV Гірея до полковників лубенського і полтавського. Листи були написані польською мовою та завірені ханською печаткою й містили заклики розірвати з Москвою³⁷

Позбавлений Я. Сомком полковничого пернача, В. Дворецький також інформував московське керівництво про наміри гетьмана перейти на бік польського короля, використавши для цього як привід наступ П. Тетері, спільно з польськими та татарськими військами на Лівобережжя³⁸.

Чи виношували насправді Я. Сомко та старшина з його оточення плани відриву Лівобережжя від Москви та передачі його під владу польського короля достовірно встановити — із-за відсутності надійних і в достатній мірі інформативних історичних джерел — надзвичайно складно. Адже частина дослідників ставить під сумнів автентичність листів правобережного гетьмана П. Тетері до лівобережного регіментаря, переданих кошовим гетьманом І. Брюховецьким окольнічому Д. С. Велико-Гагіну³⁹. Крім того, самоочевидними є політичні інтереси В. Дворецького в справі компрометації опонента, котрий усунув його від управління полком.

Тим не менш, зважаючи на цілий ряд опосередкованих відомостей (наприклад, інформації з листів П. Тетері до Яна Казимира та М. Пражмовського, королівського резидента при правобережному гетьмані С. Венславського — до них же, тощо) на нашу думку, немає ніяких підстав ставити під сумнів сам факт налагодження в першій половині 1663 р. стійких контактів Я. Сомка з правобережним гетьманським урядом та, навіть, офіційною Варшавою. Дискусійними можуть бути лише питання мотивів і намірів лівобережного правителя, який змушений був стати на цей, вкрай ризикований, шлях.

Так, ще на початку зими П. Тетеря інформує польське керівництво, що «...Самченко готовий схилитися [...] до підданства королю...», і, начебто, навіть задекларував свою готовність бути на послугах польського монарха на письмі⁴⁰. Надалі, очевидно по мірі того, як дедалі очевиднішою ставала мілітарна безпорадність Речі Посполитої, охопленої активними приготуваннями сторін до війни «домової», викристалізувався план залучення татарських орд до розв'язання проблеми.

Як інформував кримського хана з цього приводу П. Тетеря, наприкінці травня 1663 р. «...і Сомко й інші до нас схиляються, тільки чекають на прибуття Вашої Ханської Мості, оскільки

зараз важко йому щось починати, знаходячись разом з Москвою у Переяславі»⁴¹.

Щоправда, в листах до Варшави правобережний гетьман й надалі наполягав на тому, аби Ян Казимир надіслав Я. Сомкові виразні запевнення своєї монаршої прихильності, а також «...особливий другий привілей з усілякими гарантіями [...], що жодних ні йому, ні всьому Задніпровському Війську не буде переслідувань, і що нарівно з нами даруєте їм свою милість»⁴². Вочевидь, як впливає з листа С. Венславського до короля з пізніших часів, прохання П. Тетері було задоволене королівським двором, і до Переяслава відправили відповідного змісту монаршій універсал та призначили королівських представників на переговори з Я. Сомком, які мали проходити за посередництва «полковників Шаврицького, Щуращенко, ігумена Мгарського»⁴³, тобто лубенського полковника Степана Шамрицького*, переяславського — Опанаса Щуровського та ігумена Мгарського монастиря Віктора Загоровського.

Отже, факт налагодження Я. Сомком контактів з польським керівництвом і правобережним гетьманом не може викликати сумнівів. З досить значним ступенем вірогідності можна реконструювати й мотиви такої вкрай небезпечної гри: охлократична стихія, збурена на Лівобережжі І. Брюховецьким та єпископом Мефодієм, виходила з-під контролю прогетьманської партії, а поведінка офіційної Москви та, ще більшою мірою, представників царя в Україні засвідчувала симпатії останніх до непримиримих опонентів гетьмана. Значно складніше встановити наміри сторін у політичній грі, що закрутилася на українських землях у першій половині 1663 р. Адже велася вона не двома чи трьома гравцями, а, принаймні, шістьома — Я. Сомком, П. Тетерею, І. Брюховецьким, а також урядами Речі Посполитої, Кримського ханства та Російського царства. Причому, кожен з

* Полковничий пернач С. Шамрицький отримав тільки-но на переломі 1662–1663 рр., коли з невідомих причин Я. Сомко усунув від керівництва Лубенського полку А. Пирського. Прикметне, що дяки Посольського приказу не встигали за бурхливим розвитком подій в Україні і царська грамота, передана в січні 1663 р. Ф. Лодиженським, була адресована колишньому лубенському полковникові Пирському, якого помилково було названо не Андрієм, а Іваном⁴⁴

них переслідував власні інтереси, які більш чи менш вдало маскував не лише перед супротивною стороною, а й своїм номінальним чи потенційним партнером. Про заховані за лаштунками офіційної дипломатичної риторики фактичні наміри кримського керівництва та гетьманського уряду П. Тетері вже говорилося вище. Зараз же варто відзначити, що навряд чи такою прямолінійно примітивною була гра Я. Сомка, як її намагалися зобразити опоненти — перекинутися від Москви до Варшави, передавши польській адміністрації управління в лівобережних містах. Надісланий І. Брюховецьким до Путивля лазутчик правобережного гетьмана на допиті стверджував, що Я. Сомко має намір спільно з полками і татарами «...воювати великого государя черкаські і українські міста і котрі міста складують зброю, і тих людей не вбивати і залишати в тих містах начальних людей ляхів...»⁴⁵ Не до кінця зрозумілими залишаються і підстави діалогу Я. Сомка зі своїм правобережним опонентом — П. Тетерею, а також ступінь його готовності співпрацювати з татарськими ордами (чи, можливо, лише використати загрозу татарського вторгнення на Лівобережжя як привід для зірвання елекційної ради під Ніжином та згуртування старшини навколо гетьманського проводу). Принаймні, нещирість поведінки Я. Сомка не пройшла повз увагу такого досвідченого політика, яким, безперечно, був П. Тетеря. А тому й не дивно виглядає його репліка на адресу лівобережного партнера по цій політичній грі, висловлена в листі до Яна Казимира, відправленого вже після того, як він довідався про фатальну для Я. Сомка розв'язку Ніжинської ради 1663 р.: «...по правді кажучи, мені зовсім не шкода Самченка, оскільки він мав достатньо часу для того, аби одуматися, а замість того не хотів про те думати, викручуючись вовчою хитрістю, прихованою під личиною покори...»⁴⁶ В іншому місці згаданого листа правобережний гетьман зауважував з приводу дій свого лівобережного візаві, що той у листах до короля писав одне, а тим часом «...тут таємними факціями задумував зовсім інше, роздмухуючи пожежу між полками...», які перебували під регіментарем П. Тетері⁴⁷

Очевидно, не пройшли повз увагу офіційної Варшави і «факції» самого П. Тетері, задумані ним у грі з Я. Сомком. Підставою для такої здогадки може служити хоча б той факт,

що переговори з лівобережною старшиною уряд Яна Казимира вирішив проводити не через правобережного гетьмана, а безпосередньо через своїх представників, зокрема, королівського резидента в Чигирині С. Венславського та якогось грека (саме йому була доручена поїздка до Переяслава на переговори з Я. Сомком). Тим самим офіційна Варшава, продемонструвавши недовіру до правобережної старшини, викликала бурю невдоволення у Чигирині й прирєкла справу на провал, — П. Тетеря так і не дав відправи королівському посланцеві на Задніпров'я і переговори з Я. Сомком не відбулися⁴⁸.

Врешті-решт, незважаючи на поширення вкрай тривожних для опонентів Я. Сомка чуток стосовно того, що значна кількість татар купчиться поблизу Дніпра, готуючись до вторгнення на Лівобережжя⁴⁹, татарська карта так і не допомогла лівобережному гетьману в його політичній грі. Швидше навпаки — її успішно розіграли опоненти Я. Сомка для того, аби остаточно дискредитувати старшину в очах московського керівництва.

Перебуваючи в стані своєрідного політичного цейтноту, гетьман робить доволі різкі заяви на адресу царського уряду, публічно декларуючи, що навіть у тому разі, коли його не оберуть на гетьманство, «...без правителя він не залишиться...»⁵⁰ Отримавши повідомлення про смерть київського митрополита Діонісія Балабана на початку травня 1663 р., і добре усвідомлюючи той факт, що за цих умов акції місцеблюстителя Київської митрополії неминуче підуть вгору, Я. Сомко відправляє до чернігівського архієпископа Лазаря Барановича листа, в якому наполегливо просить владику прибути на генеральну раду, оскільки «...дикий єпископ Мефодій благословення давати не годний, бо прокляття на собі має і не годиться нам до ради своєї такого звідника і губителя допускати»⁵¹. У листі до В. Золотаренка від 5 травня 1663 р. (с. с.) гетьман застерігає старшину від небезпечного за тих умов самозаспокоєння — «...потрібно собі не спати [...], а також наполегливо рекомендує вжити ряд превентивних заходів: «... накажи твоя милість негайно полку своєму бути готовим, як для неприятелів, так і для всякого діла, се є для зустрічі Велико-Гагіна. Спорядження прикажи, твоя милість, своє готовим мати з тим же військом. А я своєму полку також повелів готовим бути і всім полкам іншим також...»⁵²

Вочевидь, незважаючи на проведені мобілізаційні заходи, Я. Сомко не був певним у своєму успіхові. А тому на запрошення Д. С. Велико-Гагіна прибути до Ніжина на раду (отримане 23 травня (с. с.)) гетьман відповів, що «...за приходом воїнських людей...» не може залишити Переяславщину⁵³ Проте, що не військові, а політичні мотиви були визначальними у поведінці Я. Сомка підтверджує інформація, подана посланцем царського окольничого М. Головенковим, котрий на початку червня передав лівобережному регіментареві повторне запрошення прибути на генеральну раду. За словами М. Головенкова, Я. Сомко, ознайомившись зі змістом грамоти Д. С. Велико-Гагіна, заявив, що «...на раду до Ніжина їхати готовий, а мною буде на раді шістнадцять тисяч татар; а тільки-но обраний буде на раді повним гетьманом кошовий гетьман Іван Брюховецький, і государевим ратним людям із черкаських міст здоровими не вибратись...»⁵⁴

Зрозуміло, що за такої поведінки Я. Сомка Москва остаточно втрачає до нього довіру і робить ставку на його опонента І. Брюховецького. Варто було лише кошовому гетьману та місцєблностителю заявити царським представникам в Україні, що вони побоюються їхати до Ніжина із-за загрози нападу з боку вірних Я. Сомкові козаків, як їм було виділено для охорони загін царських ратників⁵⁵. Навіть сам Олексій Михайлович доходить висновку стосовно ненадійності Я. Сомка та, водночас, вірності І. Брюховецького. Так, у власноручному листі до вєсводи белгородського Г. Г. Ромодановського монарх наказує: «...берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний...»⁵⁶

Охлократична стихія, що запанувала на Лівобережжі під впливом довготривалих змагань претендентів та закликів прибічників І. Брюховецького до соціального реваншу, творила ситуацію, за якої результати генеральної ради могли бути найнесподіванішими. Адже, згідно інформації, яку вдалося зібрати Д. С. Велико-Гагіну наприкінці травня — початку червня 1663 р., населення тих міст, які розташовані ближче до Переяслава, хоче обрати на гетьманство Я. Сомка, а тих, які ближче до Гадяча — І. Брюховецького, «...а чернь говорить, що Сомка і Брюховецького їм на повне гетьманство не потрібні, а

оберуть вони на раді помимо них, кого полюблять усією черню»⁵⁷ Козаки Ніжинського полку в розмовах з царськими чиновниками називали серед таких «улюбленців черні» полтавського козака Костянтина Суличича та ніжинського козака Григорія Кобилецького — значних військових товаришів, які користувалися повагою у Війську Запорозькому (так, Г. Кобилецький вже у реєстрі 1649 р. значиться як сотник сьомої ніжинської сотні, а протягом 1655–1656 та 1658 рр. виконував обов'язки наказного полковника ніжинського полку)⁵⁸.

Все ж, чітко викристалізована позиція московського керівництва щодо визначення шкали пріоритетів власних інтересів на Лівобережжі та, зокрема, власних симпатій до учасників елекційного процесу — робила результати виборів доволі прогнозованими. Адже, в разі виходу ситуації з-під контролю царського представника, інструкція надавала йому повноваження призупинити проведення ради аж до моменту отримання з Москви додаткових рекомендацій.

Проте потреби в цьому не виникло: «чорна» рада під Ніжином, що відбулася 17–18 червня 1663 р. (с. с.), пройшла, хоч і доволі бурхливо й драматично⁵⁹, все ж, її розв'язка вповні задовольняла московське керівництво. Булава лівобережного правителя перейшла до рук бажаного кандидата — Івана Мартиновича Брюховецького, а його опонентів — Я. Сомка, В. Золотаренка, О. Силича, О. Щуровського та інших не лише скинуто з полковництва, а й ув'язнено, що дозволяло сподіватися на мирне перебрання новообраним гетьманом влади до своїх рук. З іншого боку, сходження на гетьманство в лівобережній частині Війська Запорозького козацького старшини з чітко промосковською орієнтацією, яке відбулося після того, як булава правобережного регіментаря перейшла до рук тісно пов'язаного з польським двором П. Тетері, засвідчили подальшу ескалацію конфлікту, зменшення шансів для об'єднання Козацького Гетьманату.

Владна ситуація на Лівобережній Україні як прояв «чорнорадівської» політики. Батуринські переговори 1663 р. і Московські — 1665 р. та їх результати

Переконлива перемога, здобута прибічниками І. Брюховецького на генеральній раді під Ніжином на початку літа 1663 р., неминуче мала позначитися на характері суспільно-політичних відносин на Лівобережжі та принципових засадах взаємовідносин Лівобережного Гетьманату з Московією. Адже мало того, що в погоні за булавою претендент щедро роздавав карт-бланші запорожцям, єпископу Мефодію, представникам царського уряду, рядовим козакам і посполитим Лівобережжя, обіцяючи в разі перемоги переглянути існуючий механізм влади, обмежити всевладдя старшини, стримати майнові апетити новонародженого панства тощо. Задекларований І. Брюховецьким курс на реанімацію інституту загальної або «чорної» генеральної ради — як найвищого розпорядчого органу Війська Запорозького — зруйнував і до того не вельми тривкий спокій у суспільстві, сприяв подальшій ескалації охлократичних настроїв, а крім того — посилив становище місцеблюстителя Київської митрополії та представників уряду царя Олексія Михайловича в Україні.

Найпершими ознаками зміни політичного клімату в лівобережній частині Війська Запорозького стало кардинальне оновлення персонального складу старшинського корпусу, насамперед його горішньої частини. Вже 18 червня (с. с.) 1663 р. за наказом окольничого Д. С. Велико-Гагіна було взято під варту наказного гетьмана Я. Сомка, полковників ніжинського Василя

Золотаренка, переяславського — Опанаса Щуровського, чернігівського — Оникія Силича, київського — Семена Третяка, іркліївського — Івана Папкевича, лохвицького — Степана Шамрицького, прилуцького — Дмитра Чернявського, а також військових писарів Хому Тризнича та Михайла Вуяхевича, сотника Івана Горобея, осавулів Семена і Прокопа Калуженських та інших¹. У поясненні, відправленому до Москви необхідність арешту старшини мотивувалася тим, щоб вони «...за Дніпро не пішли...» і звіттіля «...на твої (тобто — «царські». — В. Г.) черкаські міста війною не прийшли...»²

Очевидець і, цілком вірогідно, активний учасник тих подій — автор «Літопису Самовидця»*, стверджував, що тільки-но новообраний регіментар вийшов із соборної церкви Ніжина, де «...присягу виконал [...] зо всім войском [...], того ж дня своїх полковників понастановлял з тих людей, которіє з ним вийшли з Запорожжя, по усіх городах...»⁴ І дійсно, забраний у В. Золотаренка пернач ніжинського полковника гетьман передав своїй довіреній особі, добре відомому з переделекційних баталій козаку-неофіту Матвію Гвинтовці (саме від його товариства статечні лівобережні козаки напередодні Чорної ради ховалися зі своїми пожитками наче від нападника). На вакантні після арешту полковників решту урядів було призначено: до Чернігівського полку — запорожця Трохима Миколаєнка, Прилуцького — Данила Пісоцького, Переяславського — Данила Єрмолаєнка, Лубенського (Лохвицького) — Гната Вербицького, Київського — Василя Дворецького. На місце стародубського полковника Петра Рославця було поставлено Івана Плотника (Терника). Із діючих на момент проведення Ніжинської ради полкові уряди зберегли за собою лише ті старшини, які засвідчили І. Брюховецькому свою приязнь ще з осені 1662 р., а саме: гадяцький полковник Василь Шиман-Шиманський, миргородський — Павло Апостол (Царенко) та полтавський Дем'ян

* Ним, вочевидь, був не хто інший, як колишній ніжинський сотник та наказний полковник ніжинський Роман Ракушка-Романовський, котрий за невідомих обставин напередодні Чорної ради встиг перекинутися з табору В. Золотаренка до І. Брюховецького і за це був не лише помилований, а й отримав підвищення — як генеральний підскарбій увійшов до складу гетьманського уряду³

Гуджол⁵. Кардинальним чином обновилися і персональний склад генеральної старшини. Так, уряд генерального обозного обійняв Іван Цісарський, наказного обозного — Павло Животовський, генерального писаря — Степан Гречаний, генеральних суддів — Петро Забіла та Юрій Незамай, генеральних осавулів — Степан Афанасьєв (Степан Опанасович Іванів) та Пархом Нужний, генерального хорунжого — Іван Попов, генерального бунчужного — Григорій Витязенко та генерального підскарбія — Роман Ракушка-Романовський⁶. Впливові місця в службовій ієрархії Війська Запорозького посіли низові козаки — Степан Красна Бакшта, Гаврило Годуненко, Степан Чернець та Омелько Серденя⁷.

Як бачимо, за незначними винятками, перші ролі в оточенні І. Брюховецького стали відігравати люди, які до того часу або зовсім не були відомі широкому козацькому загалу, або перебували на другорядних ролях.

Проте, очевидно, що обставини, за яких Іван Мартинович прийшов до влади, диктували ситуацію, за якої новообраний регіментар не міг обмежитися лише кадровими змінами в старшинському корпусі, навіть, якщо вони були такими вельми радикальними. Логіка розвитку подій вимагала нових екстраординарних кроків, ініціатором яких далеко не завжди й був гетьман. Так, скинення козацької старшини з урядів супроводжувалося небаченим раніше вибухом насильства з чітко вираженим антисоціальним забарвленням. Самовидець констатував, що «...при котором настановливаню полковників много козаков значних чернь позабивала [...] Хочай якого значного козака забили или человека, то тоє в жарт повернено, а старшина козаки значніє, яко могучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіє на сермяги миняли»⁸.

Стихійні насильства і грабунки сп'янілих від безкарності декласованих елементів — учасників Чорної ради — супроводжувалися і санкціонованою російською владою реквізицією майна та відчуженням земельної власності в заарештованих у Ніжині старшин з оточення Я. Сомка⁹, в результаті чого «тих зась полковников, которіє у замку ніжинском зоставали у вязеню, усе пожаковали, и в домах мало що зостало»¹⁰. Погоски про погроми в Ніжині швидко поширилися по Лівобережжю і саме під враженням від них населення Переяслава

збиралося втікати від вольниці І. Брюховецького на Правобережжя¹¹. Не менш тривожними були влітку 1663 р. настрої і в інших лівобережних містах, а особливо там, де старшина напередодні Чорної ради відкрито декларувала свою підтримку діяльності наказного гетьмана.

Небачене раніше загострення соціальних антагонізмів, розправи над найбільш впливовими представниками лівобережної правлячої еліти та стрімкий злет доти невідомих представників козацького загалу — дали підстави дослідникам 1930-х рр. (коли особливо модними були категорії класової боротьби та революційних перетворень як рушіїв соціального прогресу) класифікувати прихід до влади І. Брюховецького влітку 1663 р. як соціальну революцію. На думку С. Яворського, саме тоді відбулася націоналізація землі, анулювання привілеїв на приватну власність на землю, введення обліку на селянське майно й інвентар, створення складного державного апарату по управлінню виробництвом і розподіленню продуктів споживання на засадах воєнного комунізму¹². Згідно твердження М. Слабченка, єпископ Мефодій розробив план націоналізації землі, а твір Єпифанія Славинецького, який, ніби-то, проповідував ідеали християнського комунізму, намагалися використати як теоретичне підґрунтя нової соціальної політики гетьмана І. Брюховецького, і лише гетьман П. Дорошенко реставрував приватну власність на землю¹³.

Проте наявний історичний матеріал не підтверджує цих, доволі оригінальних, трактувань подій, що мали місце на Лівобережжі після червня 1663 р. Зокрема, Самовидець вказував на той факт, що «...забойство три дні тривало [...] И так тое забойство третяго дня почало ускуромлятися и заказ стал, жебы юже правом доходил, хто на кого якую кривду міст...»¹⁴ Не зустрічаються і згадки про масовий характер відчуження у старшини¹⁵

Загалом же, ґрунтуючись на повідомленні літописця, можна з впевненістю стверджувати, що реальні наміри новообраного реґіментаря були менш масштабні та радикальні, натомість, у них було значно більше праґматизму, сконцентрованого навколо завдання утримання гетьманської булави у своїх руках. Зокрема, задовольнивши свій електорат безкарними кількаде-

ними грабунками (зовсім не обов'язково, що вони тривали три дні, адже літописець міг назвати це число як своєрідну метафору — з поваги до жанру свого твору), надалі гетьман вдається до ряду політичних акцій, спрямованих на те, аби з одного боку остаточно приборкати опозицію, а з другого — стабілізувати ситуацію в краї та вивільнитися від обтяжливої за нових політичних умов опіки своїх покровителів і прибічників.

Першою такою політичною акцією став розподіл Ніжинського полку на три територіально-адміністративні одиниці¹⁶ — Ніжинський, Стародубський та Сосницький (або Глухівський) полки. Принагідно варто відзначити, що в історичній літературі має місце різночитання щодо змісту та мотивів адміністративної реформи 1663 р. Так, наприклад, В. Романовський стверджує, що в ході реформи найбільший за розмірами та чисельністю козаків Ніжинський полк було розділено на Ніжинський, Сосницький та Чернігівський полки¹⁷ Але насправді ж, Чернігівський полк існував уже з літа 1648 р.¹⁸, а влітку 1663 р. І. Брюховецький виділив з території Ніжинського полку Стародубський та Сосницький або, як інколи його називали в джерелах, Глухівський полки (останній проіснував лише два роки). Крім того, деякі території Ніжинського полку було передано під регімент київського полковника, а ще інші — Чернігівського¹⁹ Однак і це твердження авторитетного дослідника спростовують свідчення історичних джерел. Зокрема, Стародубський полк існував уже перед 1663 р.²⁰

З контексту повідомлення Самовидця про санкціоновану І. Брюховецьким адміністративну реформу напрошується висновок про те, що визначальним мотивом при цьому виступало прагнення гетьмана за рахунок отриманих вакансій винагородити старшинськими урядами своїх «безурядових» прибічників²¹. В. Романовський вбачає в діях Івана Мартиновича бажання, зробити адміністративний устрій Гетьманату більш мобільним²² (власне саме цей мотив, очевидно, підштовхнув творців Козацької держави до зміни старої воєводської структури значно дрібнішою і мобільнішою — полковою²³). На наш погляд, ще один, досить поважний мотив реформи міг критися в міркуваннях політичної доцільності. Адже ніжинська старшина тривалий час перебувала в опозиції до І. Брюховецького як

претендента на гетьманство. А наскільки впливовим був голос ніжинців Іван Мартинович міг пересвідчитися на прикладі зрвання ніжинським полковником організованої Я. Сомком елекційної ради 1662 р. Розділивши Ніжинський полк на три територіальні одиниці та, до того ж, відірвавши від нього ще й окремі території, гетьман тим самим прирівнював його до решти лівобережних полків у територіальному відношенні та підривав підгрунття для консервації особливих політичних претензій ніжинської старшини.

Розпорядившись, «... жеби юже правом доходил, хто на кого якую кривду міст...»²⁴, гетьман, підійшовши на чолі військ 29 червня (с. с.) до Переяслава, до міста вступив лише на чолі невеликого ескорту, пояснивши воєводі Ф. Волконському причину залишення козаків у полі бажанням уникнути грабунків і насильств²⁵

Повертаючись з-під Ніжина на південь Лівобережжя, І. Брюховецький «...ропустил новопоставлених полковників, тих которіє з ним з Запорожжа вишли, но усіх столечних городах, придавши кождому полковникові по сто чоловіка козаков, которим по усіх полках жупани давано»²⁶. Розквартировуючи запорожців по полковим містам Лівобережжя, гетьман вирішував зразу декілька проблем. Передовсім, у такий спосіб він матеріально винагороджував своїх прибічників, котрі звели його на гетьманство. Адже, крім того, що запорожцям «...по усіх полках жупани давано...», вони, користуючись покровительством гетьмана, «...з млинов сами розміри брали и куди хотіли оборочали...»²⁷ Ясна річ, що присутність при новопоставленій І. Брюховецьким полкової старшині загонів запорожців — паралізувала спротив скинутих з урядів старшин та зміцнювала авторитет нової влади. Але, що не менш важливо, розквартирувавши запорожців по всьому Лівобережжю, гетьман тим самим звільнявся від їх опіки, діставав можливість проводити власну політику, а не бути маріонеткою в руках «дейнеків», які винесли його на гребінь влади і сподівалися, згідно традицій, що існували на Січі, ділити з ним цю владу. Переконливим підтвердженням, що саме таким чином Іван Мартинович прагнув визначити місце своїх учорашніх союзників, служить той факт, що в статтях, переданих у Москву через воєводу К. Хло-

пова, він порушував перед царем клопотання стосовно заборони низовикам зноситися з царським урядом безпосередньо, минаючи гетьмана: «...щоб запорожці їздили про все до нього, гетьмана, а без гетьманського дозволу до Москви б не їздили»²⁸. Тобто, новообраний регіментар, що перебрав владу до своїх рук, передовсім уміло маніпулюючи гаслами обмеження старшинського всевладдя та гетьманського авторитаризму, добивався того, чого свого часу прагнув досягти гетьман І. Виговський²⁹.

Намагання наслідувати І. Виговського вбачається і в інших діях Івана Мартиновича — не даремно ж дещо пізніше лівобережний правитель заявляв, що буде все так, як було при Виговському³⁰.

Прагнення І Брюховецького зміцнити гетьманську владу змушує його «забути» і про свої взяті напередодні елекційної ради зобов'язання щодо розширення меж міського самоврядування, гарантування міщанам невтручання козацької адміністрації в справи, віднесені до компетенції магдебургій тощо.

В окрему, досить важливу і вкрай делікатну, проблему суспільно-політичного життя Лівобережного Гетьманату середини 1660-х рр. виливається питання взаємин гетьманського уряду з православною церквою. Отримавши під час переделекційних перегонів важливу допомогу від духовенства, зокрема тієї її частини, яку очолював місцеблюститель Київської митрополії, І. Брюховецький, зважаючи на надані напередодні обіцянки, а також реальний стан справ, на перших порах свого гетьманування змушений демонструвати свою особливу приязнь як по відношенню до єпископа Мефодія, так і духовенства загалом. Так, зразу ж по завершенню Ніжинської ради Іван Мартинович видає ряд універсалів, якими підтверджує старі та надає нові майнові пожалування цілому рядові лівобережних монастирів: 3 липня 1663 р. Максаківському та Макошинському монастирям, 24 липня Лубенському Мгарському монастирю, 5 серпня Чернігівському та П'ятиницькому монастирям, ще пізніше — Канівському монастирю³¹. Загалом же, лише в документах, зібраних М. Маркевичем, дослідниками виявлено десяток гетьманських універсалів, виданих на підтвердження володільницьких прав лівобережних монастирів³².

Особливу роль на переговорах з царськими представниками в Ніжині у червні 1663 р. та в наступні після елекції І. Брюховецького місяці відіграє місцєблюститєль Київської митрополії. Не будучи впевненим у своїх силах, гетьман у стосунках з єпископом продовжує вдавати з себе покїрного слугу, намагаючись використати авторитет Мефодія при вирішенні важливих для себе питань взаємин з Московією. Зокрема, саме через єпископа І. Брюховецький порушує клопотання про повернення козацькому війську армати, про присилку на Лівобережжя царських ратників, аби «... було з ким проти короля стати...» та про відкликання з Переяслава воєводи В. Б. Волконського, оскільки він «... велми чоловік впертий...» і ліпше буде «... його перемінити, ніж за його з гетьманом нерадївством якась поруха вчиниться...»³³

Але, водночас, гетьмана не могло не турбувати активне втручання місцєблюститєля у світські справи, а особливо його наполегливі намагання примусити уряд І. Брюховецького до виконання взятих на себе останнім восени 1662 р. в Гадячі зобов'язань щодо вилучення з гетьманського скарбу прибутків, зібраних з міщан, і залучення їх до царської скарбниці, зокрема спрямувавши їх звідти на утримання ратних людей царя в лівобережних містах України. Про готовність новообраного регіментаря забезпечити утримання російських військ єпископ Мефодій говорив Д. С. Велико-Гагїну ще під час Ніжинської ради. Тоді І. Брюховецький не став відмовлятися, а лише, зіславшись на непевні умови моменту, твердив, що наразі не має часу, необхідного для вироблення відповідних домовленостей, оскільки потрібно негайно виступати проти неприятеля³⁴. Після ради місцєблюститєль не облишив свого наміру реалізувати гадяцькі домовленості з І. Брюховецьким, оскільки це б не лише ще більше підняло авторитет єпископа в придворних колах, а й сприяло б підвищенню мобілізаційної готовності російських військ в Україні та перешкоджало б зростанню економічної могутності, а отже — й політичних претензій козацької старшини. За результатами Чорної ради 1663 р. єпископ Мефодій відправляє до Москви свою довірену особу ніжинського протопопа С. Адамовича, котрий, серед іншого, об'явив у Малоросійському приказі інформацію й стосовно того,

що гетьман, як і раніше, «...промисел має, звідки б узяти хлібні запаси для ратних людей великого государя...»³⁵

Проблема утримання військ в Україні для уряду Олексія Михайловича була аж надто актуальною, аби нехтувати такими пропозиціями. І тому питання реалізації фінансових зобов'язань І. Брюховецького стає одним з пріоритетних не лише в наказі — інструкції царським послам дякам Приказу таємних справ Д. М. Башмакову та Є. Фролову, відправленим в Україну 24 серпня (с. с.) 1663 р.,³⁶ а й — загалом — значною мірою визначає характер російсько-українських стосунків найближчих років.

Не має нічого дивного в тому, що політична програма І. Брюховецького — гетьмана суттєво різнилася із його популістськими заявами, зробленими в пору шукання гетьманської булави. Потреба в розбудові адміністративного апарату, забезпечення боєздатності війська та, врешті-решт, природний потяг до збагачення (київський воєвода В. П. Шереметєв у розмові з приказним дяком Є. Фроловим зауважував, що І. Брюховецький «... зело корыстен...»³⁷) змушують гетьмана докладати максимум зусиль до того, аби уникнути виконання домовленостей з цього приводу. Зрозуміло, що насамперед необхідно було якимось чином нейтралізувати діяльність місцеблюстителя.

В історичній літературі висловлювалися різні точки зору щодо часу і причини охолодження стосунків між гетьманом Лівобережної України та місцеблюстителем Київської митрополії. Зокрема, М. Костомаров висловлював припущення, що сталося це вже після повернення І. Брюховецького з Москви на початку 1666 р., після того, як він вирішив питання про призначення київським митрополитом когось з представників вищого московського духовенства³⁸. Г. Ф. Карпов вважав, що причиною охолодження стосунків стало те, що місцеблюститель, перебравшись на помешкання до Києва, зблизився з тамтешнім чорним духовенством, чим і спровокував невдоволення І. Брюховецького, котрий 18 жовтня (с. с.) 1663 р. відправив до Москви донос на свого вчорашнього союзника³⁹. Однак В. Ейнгорну вдалося віднайти документ, який засвідчує, що вже 17 серпня (с. с.) 1663 р. гетьман під час розмови з воєводою стольником К. О. Хлоповим висловив побажання, щоб Олексій Михайлович з метою «...учинення [...] в цьому краї міцності

людям і містам, аби прислав до Києва зі своїх богомольців кого-небудь в метрополити...», оскільки, згідно твердження Івана Мартиновича, «...у цих краях духовний чин навчений [...] латинської грамоті і в них, латинських, є прозяб велика, скільки до церкви християнської не прилучаються, скільки до римського костюлу, а Мефодію єпископу митрополитом бути не можна; якщо він учиниться метрополитом, то буде в Малоросії неспокій...»⁴⁰ На думку В. Ейшгорна, звинувачуючи єпископа Мефодія в зрадливих намірах, І. Брюховецький намагався кинути на нього тінь підозри в очах офіційної Москви, аби в такий спосіб позбутися того значного впливу, який мав місцеблюстителю на вирішення світських справ⁴¹. Безперечно, з таким твердженням, зважаючи хоч би на методи ведення Іваном Мартиновичем боротьби за гетьманську булаву, важко не погодитися. Водночас, поза всяким сумнівом, є сенс у міркуваннях В. Романовського, котрий стверджував, що єпископ Мефодій у даному випадку виступав не стільки як особистий опонент І. Брюховецького в боротьбі за пальму першості на Лівобережжі та в стосунках з Московією, скільки — як представник (а на наш погляд — тогочасний безперечний лідер) певних політичних сил, опозиційно налаштованих щодо ідеї міцної гетьманської влади та визнання за козацькою старшиною ролі нової соціально-політичної еліти краю⁴².

Реалізувати далекосяжні задуми зміцнення гетьманського проводу, обриси яких почали доволі виразно проступати в заходах по впорядкуванню фінансової справи (після Ніжинського ради І. Брюховецький ввів до складу гетьманського уряду посаду генерального підскарбія, на яку призначив здібного адміністратора ніжинського міського сотника Романа Ракушку-Романовського⁴³) та намірах підпорядкувати своїй владі Правобережжя, можна було лише приборкавши політичну опозицію, яка ще вчора виступала головним його союзником. Насамперед, перед гетьманом постало завдання нейтралізації політичних претензій єпископа Мефодія.

Воєвода К. О. Хлопов, почувши з уст новообраного гетьмана інформацію, прямо таки, сенсаційного змісту, навіть не наважився її доповідати в Москву, де місцеблюститель користувався необмеженою довірою. Щоправда, це не звело справу

компрометації єпископа Мефодія нанівець. У другій половині вересня 1663 р. І. Брюховецький відправляє до Москви генерального обозного І. Цесарського та київського полковника В. Дворецького, доручивши їм допровадити козацьких старшин та ігумена Мгарського монастиря Віктора Загоровського, які визнали себе винними у співпраці зі «зрадником» Я. Сомком⁴⁴. Одночасно гетьман зобов'язує послів під час переговорів з начальником Малоросійського приказу боярином П. М. Салтиковим поставити питання про призначення київським митрополитом московського церковного ієрарха. Більше того, вони мали рекомендувати керівництву російського зовнішньополітичного відомства не відпускати з «білокамінної» дітей нинішнього місцєблєустителя (старший син М. Филімоновича Лука перебував у Москві ще з 1659 р., а молодший — Костянтин переправлений батьком на навчання влітку 1663 р.⁴⁵), оскільки він має намір одружити Луку на полячці, аби отримати багатий посаг. Крім того, послі повинні були акцентувати увагу уряду Олексія Михайловича на користолюбстві єпископа Мефодія; привласнені ним коштів, виділених царем на ремонт Софіївського собору в Києві; намаганні вплинути на пом'якшенні вироку Я. Сомкові та В. Золотаренкові, від яких йому ніби-то було обіцяно щедру грошову винагороду. Через І. Цесарського та В. Дворецького гетьман інформував московські офіційні кола й про те, що напередодні Ніжинської ради місцєблєуститель ніби-то вимагав від нього, аби він подарував йому табун коней чи одружився б на його доньці, а «... за це єпископ учинить його на раді повним гетьманом, а самому єпископу бути б київським митрополитом». Прагнучи засвідчити вірність, І. Брюховецький уповноважував своїх представників повідомити в Малоросійському приказі про наміри взимку приїхати в Москву, аби «...бачити пресвітлі очі великого государя та бити чолом государю, щоб йому одружитися на Москві, а взяти б за себе московського народу вдову, собі рівню, тому що він уже є лисим»⁴⁶.

Однак, перед тим, як їхати до російської столиці, І. Брюховецькому необхідно було з честю витримати іспит на політичну зрілість на переговорах з уповноваженими царя приказними дяками Д. М. Башмаковим і Є. Фроловим, відрядженими до України для оформлення правових аспектів російсько-україн-

ських взаємин. Причому, зразу ж варто зауважити, що для гетьмана час для прийому посольства та демонстрації власних політичних амбіцій, зважаючи на реальну небезпеку широкомасштабного вторгнення на Лівобережжя військ польського короля, підтримуваних козацькими полками правобережного гетьмана та татарськими ордами, був не найсприятливіший. Згідно інформації царського воєводи стольника К. О. Хлопова, «...при гетьманові де війська в зборі ніякого немає і радий би він зібрати, та козаки його не слухаються і не збираються ніде, і тому гетьман до Ніжина і до Переяслава і до Києва за безлюдності йти не хоче, а хоче бути в містах в облозі до приходу великого государя багатьох ратних людей...»⁴⁷

Ненадійність становища І. Брюховецького посилювалася тим, що, за спостереженням стольника, «...багато де черкас [...] хитаються...»⁴⁸ Достовірність цієї інформації підтверджував і місцеблюститель Київської митрополії, котрий повідомляв представників уряду Олексія Михайловича, що «малоросійські жителі хиткі і непостійні, і вірити їм не можна; під час неприятельського наступу чекають від них усього дурного...»⁴⁹ Аналогічні міркування висловлювали і глухівські «...лутчі люди козаки...», а саме: городовий отаман Роман Михайлів, війт Федір Яковлів, колишній сотник Пилип Уманець та колишній отаман Марк Кімбаров, котрі також переконували московських дяків у тому, що «...черкасом ні кому вірити не можна, люди непостійні і некріпкі і супроти неприятеля довго і надійно стояти не будуть...»⁵⁰

І дійсно, ймовірно, відсутність серйозної військової допомоги з боку Москви в поєднанні з кількісними внутрішніми чварами всередині лівобережного козацтва, породжували серед населення панічні настрої. Зокрема, російський лазутчик С. Носов, відправлений воєводою К. О. Хлоповим до Чернігова «для вестей», доповідав, що «...по всіх містах, якими він їхав з Чернігова до Гадяча [...] мешканці говорять не криючись, як де король з військом переправившись на цей бік Дніпра прийде в черкаські міста, і вони де з містами королю хочуть покоритися, тому що де великого государя ратних людей великих полків ніде вони не чують, оберігати їх нікому...»⁵¹

Вочевидь, що панічні настрої на середину осені 1663 р. оволоділи і гетьманом І. Брюховецьким, котрий у конфіденцій-

ній розмові зі стольником К. О. Хлоповим клопотався, «...щоб йому скарби свої і коней і худобу відіслати до Путивля...»⁵²

За таких умов, початок українсько-російських переговорів постійно відкладався і представники уряду Олексія Михайловича, які в Україну прибули зі значним запізненням (із-за осіннього бездоріжжя) лише 27 вересня (с. с.) 1663 р., змогли зустрітися з гетьманом аж 17 листопада (с. с.)⁵³. Російський дослідник В. Ейнгорн вважав, що головною причиною тривалої затримки з початком перетрактацій стало свідоме саботування їх з боку лівобережного регіментаря⁵⁴. Однак, на наш погляд, реальна оцінка ситуації, що склалася на Лівобережжі восени 1663 р., змушує визнати правоту В. Романовського, котрий називав усе ж військовою загрозою як головну перешкоду для початку зустрічі⁵⁵. І дійсно, наближення ворога до дніпровських переправ, низький рівень мобілізаційної готовності лівобережних полків, стрімке розповзання панічних настроїв серед населення та відсутність дійової військової допомоги з боку Москви — все це відсувало проблему укладення нової угоди з царем з пріоритетних позицій в діяльності гетьманського уряду. До того ж, загальна слабкість гетьманського проводу суттєво послаблювала його позиції на переговорах. Й очевидно, це належним чином усвідомлювали І. Брюховецький та його оточення.

Врешті-решт, 17 листопада (с. с.) в умовах мобілізаційної готовності козацьких полків Лівобережжя старшина на чолі з гетьманом прибула на зустріч з послами Олексія Михайловича до Батурина (перед тим можливими місцями проведення переговорів називалися Київ, Ніжин чи Конотоп). З українського боку в переговорах взяли участь, крім гетьмана І. Брюховецького, військові судді Ю. Незамай та П. Забіла, наказний обозний П. Животовський, військовий писар Г. Гречаний, військовий осавул С. Афанасьєв, гарматний осавул Б. Щербак, а також полковники Д. Пісоцький, М. Гвинтовка, Г. Вербицький, Д. Гуджол, В. Шиман, Я. Скидан та І. Плотник⁵⁶

Шалена кампанія гетьмана по дискредитації свого суперника в боротьбі за політичну пальму першості на Лівобережжі — єпископа Мефодія сприяла тому, що Д. Башмаков і Є. Фролов не стали наполягати на обов'язковій участі місцеблюстителя Київської митрополії в переговорному процесі⁵⁷ Поза всяким

сумнівом, це було досить важливою тактичною перемогою Івана Мартиновича. Адже, незважаючи на той факт, що інтереси єпископа Мефодія на переговорах представляла його довірена особа — ніжинський протопіп С. Адамович, відсутність головного прибічника ідеї негайної реалізації раніше взятих на себе І. Брюховецьким зобов'язань — забезпечувало гетьманському уряду хоч би якийсь простір для політичного маневрування.

Незважаючи на складність поточної ситуації та продемонстровану Іваном Мартиновичем позірну поступливість у ході передвиборних змагань, Батуринські переговори 1663 р. виявилися досить важкими для представників уряду Олексія Михайловича. Так, уже на самому їх початку, тільки-но Д. Башмаков і Є. Фролов переказали вимогу царя, аби гетьман і старшина в письмовій формі підтвердили правомочність угоди, укладеної ближнім боярином князем О. М. Трубецьким і всім Військом Запорозьким восени 1659 р., як українська сторона, вочевидь цілком несподівано для московських дипломатів, досить дружно заперечила проти цього. Як І. Брюховецький, так і старшина вказували на те, що наразі «...їм тих всіх статей за розоренням від неприятеля в малоросійських містах і за бідність ніяким чином дотримуватися нині не можна...»⁵⁸ На репліку приказних дяків з приводу того, що гетьман Б. Хмельницький «...по тим статтям з усім Військом Запорозьким у великого государя [...] в підданстві був і служив до кончини живота свого вірно і непорушно, і ті статті утримував...», козацька сторона відреагувала, продемонструвавши добру обізнаність з політичними і правовими колізіями українсько-російських взаємин, зауваживши при цьому, що по-перше, за гетьманування Б. Хмельницького «...на Малую Росію неприятелі так, як нині, не наступали [...] і малоросійські жителі в той час були в усякому спокої і в зажитках...», а по-друге, «...у той час статті були не такими, якими вони їм нині оголошені, багато в статтях додано і поставлено в Переяславі після зради Івашка Виговського...»⁵⁹

Покликавшись на той факт, що статті 1659 р. були ухвалені «...зрадником Юраськом Хмельницьким з радниками своїми...», котрі відзначалися «...хитаннями і непостійністю...», а теперішнє керівництво Війська Запорозького «...великому государю [...] обіцялось служити вірно і в підданстві бути на віки невідступ-

но...», українська сторона заявила, що «...ім тих усіх статей нині прийняти і дотримуватися неможливо...»⁶⁰ Особливо активно старшина заперечувала проти впровадження норми угоди щодо надходження зібраних з українського поспільства податків і зборів до царської скарбниці, а також роздачу козакам платні із зібраних коштів і припасів. Гостре невдоволення вищої козацької старшини Лівобережжя, як можна зробити висновок з тексту статейного списку Д. Башмакова та Є. Фролова, викликало положення щодо угоди 1654 р., згідно з яким керівництво фінансовою сферою Гетьманщини мало перебувати в руках міської цивільної адміністрації — вйтів, бурмистрів і райців. За спостереженням московських приказних дяків, найбільш активно супроти ухвалення тих суперечливих, на думку старшини, положень виступали генеральний суддя Ю. Незамай та стародубський полковник І. Плотник — вихідці з Правобережжя, котрі своїх дітей залишили на правому боці Дніпра, хоча, як підмітили царські послы, «...можна було [...] за неприятельського приходу і задовго на цей бік Дніпра їх переправити»⁶¹.

Врешті-решт, під тиском російської сторони гетьман і старшина «...по тих довгих розмовах і по суперечках подумавши схилилися...», погодившись підписати Переяславські статті 1659 р., хоч і залишили за собою право вписати ті статті, виконання яких наразі було неможливим, аби апелювати до царя з приводу їх відміни⁶².

Крім підтвердження правомочності Переяславських статей, на Д. Башмакова і Є. Фролова було покладено завдання обговорити з керівництвом Війська Запорозького і вирішити ще ряд проблем двосторонніх стосунків, які залишилися поза увагою укладачів угоди 1659 р. Але, перш ніж приступити до їх обговорення, приказні дяки вирішили зробити старшину більш поступливою, оголосивши монаршу волю щодо майбутнього конфіскованого й описаного майна та живності козаків, заарештованих разом з Я. Сомком і В. Золотаренком після Ніжинської ради. Згідно указу Олексія Михайловича, всі позитки, переписані в Переяславі, Чернігові, Ніжині та інших містах, належало роздати новому керівництву Війська Запорозького — «...по розпису за воеводськими руками...», щоб те, «...бачачи Його

Государську превелику до себе милість [...] йому [...] і його государським дітям і спадкоємцям служили вірно»⁶³

Але, як з'ясувалося в ході переговорів, це вкрай делікатне і резонансне питання вже дебатовалося в оточенні І. Брюховецького: по ньому було ухвалено рішення, аби «...ті всі животи по стародавнім їх звичаям вдовам і сиротам віддані були, тому що Яким Сомко з радниками своїми за зраду покарані смертю, а інші відвезені до царської пресвітлої величності в ув'язнення, а за одну й ту ж провину двічі не карають»⁶⁴. Щоправда, ту частку майна репресованих опонентів, яку царські воєводи вже привезли з Ніжина та Чернігова до Батурина, гетьман «...на Військо прийняв і розписатися велів прилуцькому полковнику Данилу Песоцькому...»⁶⁵

Крім майна опонентів І. Брюховецького, приказні дяки передали невдовзі старшині й доволі щедре царське жалування. Так, гетьману перепало «сорок же в сто рублів, сорок же в вісімдесят рублів, два сорока по п'ятидесяти рублів», генеральній старшині — «по сороку соболів чоловікові, по п'ятдесят рублів сорок», полковникам — «по сороку соболів чоловікові, по сороку рублів сорок». Додатково, в таємниці від решти, було винагороджено генерального писаря С. Гречаного для того, щоб він «...великого государя справи, про які домовлено з гетьманом і з старшиною, підписав без відмовок і ні в чому не сперечався, — три пари соболів за п'ять рублів пара»⁶⁶.

Задобривши конфіскованим майном опонентів та щедрими царськими дарами керівництво Війська Запорозького, московські послы поставили питання про передачу відібраних у «зрадників» хліба на потреби російських військ, на що старшина погодилася без будь-яких заперечень⁶⁷

Не викликали спротиву гетьманського уряду і втручання московських послів у питання свободи торгівлі в Україні. Зокрема, Д. Башмаков і Є. Фролов поставили перед козацькою старшиною вимогу про заборону лівобережним купцям перепродувати хліб на Правобережжя — «...для своєї безроздільної користі...» Свою вимогу послы вмотивовували тим, що, спродуючи хліб на Правобережжі, гендлярі тим самим «...задніпровським зрадником і татарам чинять велику допомогу...», а крім того — піднімають ціну на хліб на Лівобережній Україні

(останнє було економічно не вигідно для російської армії, що проводила тут закупки продовольства для своїх залог, розміщених на Лівобережжі). В крайньому випадку, гетьман міг дозволити вивіз певної кількості хліба на «польський бік» Дніпра (де в умовах війни «...нині від ляхів і від татар хліба сіяло мало...»), але не лише в такий спосіб, аби тим самим схилити правобережців до підданства царю⁶⁸.

Погодилася українська сторона і на врегулювання питання торгівельних взаємин Лівобережжя з російськими містами. Зокрема, гетьман зобов'язався заборонити українським купцям возити на продаж до російських міст вино та тютюн, і тим самим порушувати діючу на території Російської держави царську монополію⁶⁹.

А от щодо вимоги офіційної Москви повернути колишнім власникам втікачів з Брянська, Рильська, Путивля, Севська та інших порубіжних з Гетьманщиною російських міст, які «...розоривши поміщиків і вотчинників своїх доми і всякі пожитки, втікши, живуть у малоросійських містах і в повітах і на будах і на винницях, а інші і нині бігають, щоб їм жити у волях своїх», гетьман і старшина прохали відстрочити виконання цього наказу аби «...тутешньої сторони Дніпра люди, прочувши про той договір, під час теперішнього королівського приходу, до нього, до короля, не перекинулися». Керівництво Війська Запорозького обіцяло лише згідно 16-тої статті Переяславської угоди 1659 р. видати представникам російської адміністрації «убивць, розбійників і всяких злодіїв»⁷⁰.

Ще більш активну протидію козацької старшини зустріли намагання Москви закріпити спеціальною угодою зобов'язання гетьманського уряду щодо утримання власним коштом царського війська, розквартированого на Лівобережжі. Зокрема, уряд Олексія Михайловича пропонував: «...давати воєводам добрі млини з декількома селами заселеними: полковникам і головам стрілецьким по млину на чоловіка в яких по два колеса; начальним людям по млину в яких по одному колесу в рік; рейтарам і драгунам і солдатам і стрельцям і всяким ратним людям усякого хліба по 4 четі чоловіку на рік в московську міру». Крім того, старшина повинна була відвести угіддя для

випасу коней — на відстані 10 верст біля кожного міста, в якому знаходяться воєводи і ратні люди⁷¹.

Обгрутовуючи доцільність впровадження таких нововведень, московські дипломати посилались як на гостру потребу царських ратників у продовольстві, так і на усні домовленості, ніби-то досягнуті в Ніжині в ході розмов новообраного гетьмана і старшини з окольничим Д. С. Велико-Гагіним⁷².

Натомість, вища козацька старшина наполягала на тому, що з окольничим «...вони того не говорили і ніякого договору про хлібні припаси в них не було». Незважаючи на те, що Д. Башмаков і Є. Фролов, переконуючи гетьмана і старшину прикласти свої руки під цим пунктом угоди, зверталися до них «...з многими пространними разговори...», останні «...стояли на своєму вперто...» і врешті-решт було прийнято ухвалу перенести остаточне вирішення питання на майбутнє, стосовно чого українська сторона звернулась з чолобитною особисто до Олексія Михайловича⁷³.

Категоричне заперечення козацької старшини викликала і пропозиція московських представників щодо впорядкування козацького реєстру. Причому, досить цікавим виглядає той факт, що уряд Олексія Михайловича цього разу в питанні визначення кількісного складу козацького компуту повністю покладався на гетьмана та старшину, передаючи на їх розсуд, яку кількість козаків вписати до реєстру — 60 тис., як це було визначено угодами 1654 та 1659 рр., чи зменшити наполовину, враховуючи зречення правобережним козацтвом влади царя⁷⁴. Згідно інформації, що містилася в статейному списку Д. Башмакова та Є. Фролова, «...і гетьман, і вся старшина, що статних слухаючи, говорили, що під цей воєнний час, коли супротивник над шиями стоїть, реєстр учинити і скарб збирати не можна...»⁷⁵

За результатами переговорів, які завершилися 21 листопада (с. с.), було ухвалено так звані «Батуринські статті» в кількості п'яти положень. Причому, два з них — про видачу царській адміністрації втікачів з Росії («служилих людей», драгун, поміщицьких і вотчинних селян), а також про впорядкування козацького реєстру та збирання на плату козакам податків і зборів — старшина відмовилася підписувати. Заперечення вик-

ликало, як уже відзначалося вище, і положення про передачу прибутків з млинів на утримання російських військ в Україні.

Отже, конституйовані Батурицькими статтями нововведення не торкалися засадничих основ взаємин Козацького Гетьманату з російським царем, які залишалися й надалі незмінними. Водночас, як слушно відзначає А. Яковлів⁷⁶, договір 1663 р., а особливо його норма щодо утримання російського війська коштом місцевого скарбу, хоч і була оскаржена старшиною, створювала прецедент, який у майбутньому буде активно використовуватися офіційною Москвою на переговорах з урядом І. Брюховецького.

Успішне для лівобережного козацтва завершення зимової кампанії 1663–1664 рр. дозволяє І. Брюховецькому взяти курс на суттєве зміцнення гетьманського проводу. Так, розбивши 21 лютого (с. с.) 1664 р. разом з російськими воєводами Г Ромодановським і К. Хлоповим війська польського короля та за кілька днів по тому знявши облогу Новгород-Сіверського, український гетьман після відступу поляків вирушає на Правобережжя, де йому підкорюється декілька міст⁷⁷. А після провалу задніпровської виправи зосереджує свої зусилля на зміцненні своєї влади на Лівобережжі, розширенні тут своїх гетьманських прерогатив. Зокрема, зразу ж після відходу польської армії Іван Мартинович розіслав по лівобережних містах своїх збирачів податків для перепису купців і міщан з наступним їх обкладанням зборами на користь гетьманського скарбу⁷⁸. З цими ж планами, на думку дослідників⁷⁹, пов'язане й прагнення гетьманського уряду підпорядкувати собі міщан, перед якими було поставлено вимогу про передачу до військової канцелярії всіх привілеїв, отриманих від польських королів⁸⁰ (російська військова адміністрація, спостерігаючи за діями Івана Мартиновича, неодноразово доносила в Москву, що теперішній гетьман «зело користен»⁸¹).

Слідом за заходами, спрямованими на розширення гетьманської влади всередині країни та зміцнення її фінансового забезпечення, І. Брюховецький намагається хоч до певної міри реанімувати зовнішньополітичну сферу діяльності. Так, 27 листопада 1664 р. він порушує перед урядом Олексія Михайловича питання щодо надання йому дозволу на переговори з римським

цесарем, а також кримським ханом, у відношенні якого мав наміри переконати його розірвати союз з поляками і припинити вторгнення на Лівобережжя⁸². В. Ейнгорн стверджував, що в Москві вельми скептично оцінювали шанси Івана Мартиновича на успіх⁸³. Зокрема, відправленому на переговори з гетьманом посланцеві Ф. Протасьєву наказувалося довідатися в козацького регіментаря наступне: «...от кого он ведает, что хан склонен к добру, от верных людей или от своего ума...», оскільки дяки Посольського приказу побоювалися провокації («нет ли в том обману»)⁸⁴, вочевидь, спрямованої на загострення російсько-польських стосунків. Тим не менше, дозвіл на перетрактації з Кримом Брюховецький отримав.

Гетьман спробував також заручитися підтримкою уряду Олексія Михайловича в боротьбі з міським самоврядуванням, на захист якого виступив його колишній союзник єпископ Мефодій⁸⁵. Поступово конфлікт гетьмана з місцеблюстителем митрополичої кафедри набирає дедалі гостріших форм: Мефодій надає моральну підтримку міщанам, радить їм ні в якому разі не передавати козацькій адміністрації королівські привілеї; звинувачує Брюховецького перед царським оточенням в самоуправстві та зловживаннях владою; останній же, у свою чергу в листах до царя «розкриває» наміри єпископа його зрадити, вказуючи на контакти того з близьким до гетьмана П. Тетері правобережним духовенством тощо⁸⁶.

Прагнучи перехопити ініціативу до своїх рук і недопустити зміцнення влади свого колишнього протеже, Мефодій на початку 1665 р. здійснює поїздку до Москви, результати якої мали надзвичайно важливі для Лівобережної України наслідки. Перебуваючи в Москві, в середині березня 1665 р. місцеблюститель передає на ім'я царя до Посольського приказу доповідну записку, в якій обгрунтовує необхідність проведення в Україні широкомасштабної реформи. Зокрема, він пропонував з метою обмеження фінансових зловживань гетьманської адміністрації залучити всі податні кошти, що збираються з українського населення, до царської скарбниці, щоб вони звідти витрачалися на виплати козакам за несення ними військової служби та йшли на утримання російських ратних людей в лівобережних містах. Єпископ вважав за необхідне негайно вивести з підпорядкуван-

ня гетьмана та козацької старшини всіх міщан, збори та орендна плата з яких повинні були також надходити не гетьману, а московському монарху. В конфліктах, що раз-по-раз виникають між гетьманським урядом і міським самоврядування, Мефодій радив російській владі невідступно підтримувати представників останнього; з приводу чого відповідного спрямування накази варто було надіслати царським воєводам, що несли службу в Україні. Крім того, на думку єпископа, потрібно було істотно збільшити військову присутність Москви на Лівобережжі, для чого пропонувалося ввести додаткові військові контингенти до Києва, Переяслава, Чернігова та Остра⁸⁷.

Реалізацію запропонованих ним нововведень Мефодій радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому московських ратних людей «...около полуторы тысяч человек...» на чолі з «...знатный человек и з дяк...», аби йому було «...надежно приехать и говорить с гетманом»⁸⁸.

На початку червня 1665 р. пропозиції місцеблюстителя Київської митрополії розглядалися на засідання боярської думи, на якому був присутнім і цар. За його результатами було ухвалено рішення відкликати відправлений в Україну за подачею І. Брюховецького в лютому 1665 р. царський указ про відібрання в київських міщан і присилку до Москви королівських привілеїв. Щодо реалізації інших пропозицій Мефодія — боярська дума не ухвалила ніяких конкретних постанов. І, вочевидь, має сенс міркування В. Ейнгорна⁸⁹ про те, що не останню роль в цьому відіграв той факт, що саме в червні 1665 р. український гетьман повідомив керівництво Посольського приказу про свій твердий намір найближчим часом особисто відвідати «білокамінну»⁹⁰, надаючи тим самим уряду Олексія Михайловича можливість обговорення піднятих єпископом питань особисто з Брюховецьким у Москві, в стінах приказу.

Збираючись до Москви, щоб «бачити пресвітлі царські очі», Брюховецький прагнув не лише засвідчити власну лояльність династії Романових, а й мав цілком прагматичну мету — «власі собі прибавлять»⁹¹. Потреба в цьому існувала хоч би тому, що опозицію своїм діям, спрямованим на зміцнення гетьманського проводу, Іван Мартинович зустрів не лише з боку місцеблюстителя, а й ряду впливових козацьких старшин. Зокрема,

про підозрілу тональність дипломатичного спілкування лівобережного гетьмана з кримським ханом повідомляв 24 жовтня (с. с.) 1664 р. у розмові з белгородським воєводою князем Б. О. Рєпніним кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, наголошуючи на тому, що в ханських листах містилися пропозиції жити їм «...братцкою любовію как бывшей гетман Богдан Хмельников...», але для цього — «...в черкаских бы де городех московских людей не было...»⁹²

Ще більш категоричний у своїх висновках був лідер промосковськи налаштованого сегменту лівобережної козацької старшини київський полковник Василь Дворецький, котрий 21 березня (с. с.) 1665 р. звернувся з листом до начальника Посольського приказу вологодського намісника П. М. Салтикова, де вказував на те, що гетьман їх, «старих і вірних цареві», полковників зненавидів і змістив з урядів. Зокрема, Дворецький вказував на те, що Брюховецький змістив з посади полтавського полковника Д. Гуджола та зінківського — В. Шимана-Шимановського, підпорядкувавши обидва полки своїй довірєній особі — генеральному бунчужному⁹³ (тобто Григорію Витязенку⁹⁴). Крім того, старшина стверджував, що гетьман здійснив спробу його заарештувати, коли він повертався з Москви, і до цього часу не припинив своїх переслідувань; чинить різні утиски вірній цареві старшині, покладаючись у всьому на свого радника «Захарочку» (генерального писаря Захарія Шийкевича) — «...что он примыслит на том всем становитца»⁹⁵. Змалювавши всі ті негаразди, які зараз кояться в Україні, Дворецький просив Салтикова видати указ, аби гетьман «...до городов дела неимал, пусть войском владеет, а городами воеводы, понеже города гетманов портят, з городов пожитков наживши не хотят быть послушны никому»⁹⁶. Крім того, він просив змусити Брюховецького виконувати постанови статей 1659 р., якими заборонялося гетьману без «суполной ради полковников» зміщувати старшин з полковницьких урядів, навіть, коли б стала явною зрада когось з них⁹⁷. Цікаво, що не сподіваючись на обізнаність свого адресата українськими справами, Дворецький навіть надіслав йому копію тих статей — «...для лутчего уразумення...»⁹⁸ Але не лише добре знання тогочасного права демонстрував київський полковник. Він також уміло апелював до історичних

прецедентів, застерігаючи впливового московського діяча від того, щоб Брюховецький не вчинив з ними, як свого часу вчинив І. Виговський з М. Пушкарем⁹⁹

Через деякий час, 16 серпня (с. с.) Дворецький надіслав до Малоросійського приказу лист, в якому запевняв, що більшість полковників не заперечуватимуть проти надходження з України податків не на користь гетьмана, а — царя. Більше того, він пропонував запровадити такий порядок, щоб воєводи, «...жіночіє на Вкраїне...», володіли там маєтностями, і тоді не потрібно буде нікого (малося на увазі — гетьмана) просити виділити хліб на прожиток московським ратним людям¹⁰⁰. Полковник наполягав також на тому, щоб збирання податків в Україні здійснювала не гетьманська адміністрація (оскільки вона використовує зібрані респенси у своїх корисних інтересах), а московські воєводи¹⁰¹.

Дослідники відзначають, що пропозиції В. Дворецького знаходили підтримку і в інших старшин, зокрема, переконливим прибічником такого курсу Москви зарекомендував себе генеральний писар Степан Гречаний¹⁰². За таких умов — умов розколу старшинського корпусу — шанси І. Брюховецького на успішне завершення московської місії були надзвичайно мізерні. Вельми прикметним, на наш погляд, є уже той факт, що по прибутті до російської столиці 11 (21) вересня 1665 р. представницької української делегації (крім гетьманського уряду і козацької старшини, до неї входили також представники православної церкви та міського самоврядування) В. Дворецький і С. Гречаний поселилися не разом з усіма «на посолском болшом дворе», а окремо — щоб їм було зручно спілкуватися з керівником російської делегації на переговорах П. Салтиковим «...для дел великого государя, а дела за ними есть много...»¹⁰³

В історичній літературі побутувала думка, що І. Брюховецький ще 15 вересня (с. с.) «...уговорил полковников, прельстивши их надеждами на большие царские милости, ударить челом государю всеми малороссийскими городами...»¹⁰⁴ Однак, вже В. Ейнгорн, проаналізувавши документи, які стосувалися перебування української делегації в Москві, дійшов висновку, що ініціатором цього був не гетьман, а російська сторона. Він же, навпаки, тривалий час активно заперечував проти цього¹⁰⁵. Так, уряд Олексія Михайловича поставив перед гетьманом вимогу

стосовно надходження українських податків до скарбниці царя вже 20 вересня (с. с.) 1665 р.¹⁰⁶ Дослідники стверджують, що вимоги російської сторони, оприлюднені на переговорах П. Салтиковим, цілком ґрунтувалися на пропозиціях єпископа Мефодія, переданих пів-року тому¹⁰⁷ У відповідь І. Брюховецький переконував царських бояр в тому, що грошових зборів з лівобережних жителів в царську скарбницю збирати «...отнюдь немочно; да и заводить то ныне не надобно, потому время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости...»¹⁰⁸ Як компромісний варіант гетьман пропонував збирати для утримання московських ратних людей спочатку непрямі податки — з млинів, відкупів, торгівельних операцій тощо. Причому, робити це радив «...не по болшому...», аби населення поступово звикалося з цим, а «...сперва б им было не тягостно...»¹⁰⁹

І лише 11 (21) жовтня Брюховецький запропонував передавати і натуральні, і грошові податки з українського населення до царської скарбниці, проте їх збір мали здійснювати українські урядники¹¹⁰. Але російську сторону не задовільнив такий порядок організації фінансової справи і П. Салтиков наполіг на тому, щоб збирання, прийом коштів і збіжжя на зберігання, контроль за дотриманням порядку в цій справі тощо — перебували не в компетенції козацької адміністрації, а представників адміністрації царя — воєвод, кількість яких в Лівобережній Україні відтепер мала збільшитись у два рази. Крім організації фінансової справи, в компетенцію воєводського правління передавалося також управління некозацьким населенням українських міст і сіл, яке в такий спосіб виводилося з-під козацького підпорядкування¹¹¹.

Крім цього, надзвичайно радикального нововведення до схеми організації стосунків Війська Запорозького з російським царем, вироблений за результатами переговорів новий українсько-російський договір (так звані Московські статті 1665 р.) підтверджував заборону гетьманському уряду на проведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачав, помимо підпорядкування Київської митрополії московському патріарху, висвячення останнім на митрополічу кафедру до Києва московського церковного ієрарха — «...для лучшіе всего народа под рукою его царского величества крепости и утверждения...»

(щоправда, дане положення носило умовний характер — його впровадження в життя передбачалося після апробації константинопольським патріархом).

Щодо особи ініціатора цього надзвичайно важливого нововведення (його реалізація означала б принципову нову якість інтеграції України до корони Романових) думки вчених істотно різняться. Так, А. Яковлів вважав, що ним був не хто інший як єпископ Мефодій та його прибічники, які в такий спосіб хотіли звести на кафедру першого, котрий, як уже зазначалося вище, був висвячений на єпископство саме представником Московського патріархату¹¹². Однак, на нашу думку, більш слушною є гіпотеза В. Ейнгорна, котрий приписував авторство цього положення політичному супротивнику місцеблюстителя — гетьману Брюховецькому, котрий намагався таким чином нівелювати втручання українських церковних ієрархів у внутрішньополітичне життя України, підпорядкувавши їх московському святителю¹¹³.

Решта положень Московського договору 1665 р. була менш радикальною. Загалом, вони підтверджували недоторканість козацького устрою, гарантували збереження козакам та їх вдовам наявних привілеїв, конституювали право козацтва після смерті гетьмана вільними голосами обирати його наступника. Щоправда, право гетьманської елекції обмежувалося рядом застережень. Так, вибори нового регіментаря мали проводитися лише з дозволу царя, елекційна рада вважалася правомірною лише за умови присутності на ній уповноваженого царського представника, гетьманські клейноди в часи міжгетьманства відбиралися від Війська Запорозького і мали бути повернутими вже після обрання нового гетьмана. Причому, передбачалося, що меншу булаву, прапор і гармати офіційний представник царя буде вручати новообраному регіментареві на генеральній раді, а велику булаву, «знамя большое» і царську жалувану грамоту — він зможе отримати лише в «царствующем граде, Москве». Все це ще більше посилювало залежність гетьманської влади від царя.

Загалом же, оцінюючи політико-правовий зміст Московського договору 1665 р., варто наголосити на тому, що його норми, відбиваючи загальну тенденцію до обмеження російською владою політичних прерогатив гетьманської адміністрації, суттєво відрізнялися від попередніх кроків у цьому напрямі своїм радикалізмом.

Адже політико-правовий статус Козацького Гетьманату, що означувався договором 1654 р. як автономія політична, а у відповідності з положеннями статей Ю. Хмельницького 1659 р. трансформувалася у форму адміністративної, відтепер — набирав ознак автономії станової, заперечуючи тим самим претензії козацтва на роль українського народу політичного.

Звичайно ж, реалізація положень Московських статей на практиці для правлячої еліти Російської держави забезпечувала повне політичне підпорядкування «відвойованих» у Речі Посполитій земель Лівобережної України, гарантувала нові надходження до царської скарбниці та створювала умови для повного включення цього регіону до складу своєї держави. Але чи була готовою українська еліта, нехай навіть за відсутності на Лівобережжі переважання шляхетських традицій козакування, покірно сприйняти запропоновану їй Москвою роль? Чи була вона настільки обезсилена й деморалізована, щоб відмовитися від своїх соціо-політичних претензій, задекларованих і так наполегливо виборюваних раніше? Звичайно, ж особисті претензії гетьмана та вищої козацької старшини були задоволені боярським чином та дворянськими званнями, але — як показав наступний розвиток політичних процесів — цього було замало для того, аби перекреслити прагнення козацтва утвердити своє елітарне становище.

Але, разом з тим, для того, щоб виправити ситуацію, в яку потрапив Лівобережний Гетьманат наприкінці 1665 р., було явно замало лише одного невдоволення українського козацтва політикою Москви. Як і раніше — в стосунках з польським королем, так і тепер — у виставленні претензій російському цареві, для досягнення успіху важливого значення набував фактор розкладу міжнародних політичних сил у регіоні. На кінець 1665 р., як засвідчують джерела, лівобережна старшина поки що не бачила інших, крім московського, напрямів зовнішньополітичної орієнтації. Від їх погляду поки що було приховане те, що структура міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи середини 1660-х рр. мала досить виразну тенденцію до кардинальних зрушень. Для усвідомлення цього потрібний був деякий час і уважне спостереження за тим, що діється на Правобережжі та в Москві.

Міжусобна боротьба на Правобережжі 1663–64 рр. та її наслідки для еволюції програмних вимог гетьманського уряду П. Тетері. Проект устаревої реформи 1664 р.

Різде загострення суспільно-політичної ситуації на Правобережжі після провалу зимового походу польських військ на чолі з Яном Казимиром на Лівобережну Україну 1663/64 рр. призвело до запеклих антипольських та антигетьманських виступів навесні-влітку 1664 р. Протягом усього літа гетьман П. Тетеря шле до Варшави гінців, інформуючи короля про те, що «...Україна бунтом заражена: і серед війська, і сильно заражені міста...», та наполягаючи на присилці свіжих сил, передовсім піхоти, потрібної для «розорення» непокірних міст¹. Водночас, гетьман наполегливо відстоює думку щодо необхідності польсько-російського замирення, аби «...плебс до Москви не пнувся...», бо старшина бунтівників схиляє їх до «неволі московської»². На осінь 1664 р. завдяки жорстким, а під час і невиправдано жорстоким діям польських військ на чолі з С. Чарнецьким, ситуація в Україні дещо стабілізується, принаймні, стає підконтрольною гетьманській адміністрації. Так, після відбиття з-під Корсуня наступу російських військ Г. Косагова та їх союзників — запорожців на чолі з І. Сірком, взяття Чарнецьким найбільшого центру повсталих — Ставищ, на бік Тетері перейшли впливовий полковник Остап Гоголь і наказний гетьман Михайло Ханенко, владу гетьмана було поновлено над цілим Побужжям і Подністров'ям³. Водночас, гетьман добре усвідомлював, що успіхи військові необхідно закріпити політичними заходами. Надію на проведення необхідних політичних

реформ вселяв скликаний у Варшаві на кінець року вальний сейм, інструкцію на який послав від Війська Запорозького і було підготовлено в таборі під Лисянкою наприкінці листопада 1664 р.

Традиційно, починаючи з 1610 р., відколи козацтво вгору публічно заявило про себе як про протектора православної церкви, виступивши ініціатором занесення до київських гродських книг протестації з приводу насильницьких дій намісника київського уніатського митрополита Антонія Грековича по відношенню до православних, вимоги релігійного характеру обов'язково піднімалися в ході діалогу козацьких представників з центральною владою. На думку дослідників, випукле акцентування козацтвом своєї ролі захисника православного населення, по-перше, мало на меті маркування їх належності до рицарської спільноти, а по-друге, вказувало на чуття спільної ідентичності⁴. В інструкції на вальний сейм 1664 р. також висунуто на передній план питання щодо вирішення церковних проблем, визнання конфесійних прав православного населення, причому не лише в межах козацького ареалу, а й усієї Речі Посполитої — як у Короні Польській, так і Великому князівстві Литовському.

Укладачі документу передовсім акцентують увагу на тому, що без розв'язання релігійних суперечок неможливо досягти стабілізації ситуації в Україні⁵. Звертає на себе увагу той факт, що на відміну від умов Зборівської угоди 1649 р. чи Гадяцької угоди 1658 р. пропонується компромісний варіант вирішення проблеми єдності православної церкви, а саме: Військо Запорозьке не наполягає на ліквідації церковної унії, а погоджується з тим, «...аби уніати були...», щоправда останні мали визнати своє «...послушенство столиці Апостольській Константинопольській»⁶.

Традиційною є також вимога щодо застереження привілейованого становища православного духовенства як у Короні Польській, так і Великому князівстві Литовському, тобто прирівнення їх у правах з представниками католицького та уніатського кліру, а саме: надання права сеймикування та гарантування від залучення державцями нарівні із селянами до виконання повинностей на свою користь тощо⁷.

Щодо вирішення майнових суперечок між православними та уніатами, то тут автори документу наполягають на реалізації

постанов попереднього сейму, до конституції якого було записано положення стосовно створення спеціальної комісії у складі двох представників від Корони Польської та двох — від Великого князівства Литовського, один з яких мав би бути католиком, а другий — «...нашого руського, не уніатського...» віросповідання. Причому, делегати від Корони мали розглядати суперечки з приводу церковного майна на теренах Литви, а представники князівства, відповідно, на землях Корони⁸.

Чимало місця в документі відводиться питанню визначення статусу київського митрополита. Передовсім, Військо Запорозьке висуває вимогу, аби «згідно звичаю давнього» київський владика був не в унії з римо-католицькою церквою, а підпорядковувався константинопольському патріарху і жодної залежності від влади католицької не мав⁹. Вимога щодо підпорядкування київського митрополита константинопольському владиці вперше з'явилася у пропозиціях Війська Запорозького на переговорах з королем під Зборовим у серпні 1649 р. і свідчила про прагнення повернутися до часів Феофана¹⁰. Зрозуміло, що в умовах війни з Росією та претензій останньої щодо зверхності над землями України, дана вимога набувала особливої актуальності, оскільки такий стан речей мав би завадити підпорядкуванню Київської православної митрополії патріарху московському.

Далі пропонувалося закріпити на майбутнє традиційний (з погляду укладачів інструкції) порядок виборів київського митрополита, а саме: елекція має бути «загальною» і до участі в ній допускатимуться і наділятимуться правом голосу на рівних умовах як представники духовного стану і шляхетства, так і Війська Запорозького. Варто зауважити, що тут справді йшлося про правове закріплення положення, яке уже утвердилося на практиці. Передовсім, тут доцільно буде згадати, що вже в інструкції послам на вальний сейм 1625 р. козаки включили себе до списку тих, кому ніби то за канонічним правом і становими привілеями належало мати голос у справі обрання церковних ієрархів¹¹. І якщо брак достатніх відомостей про вибори на митрополічу кафедру Діонісія Балабана не дозволяє реконструювати перебіг елекції кінця 1657 р. (з листа новообраного митрополита до волинського каштеляна Станіслава Беньовського відомо лише, що обраний він «...з огляду на сильні

наполягання всієї України і самого пана гетьмана...», інтереси якого представляв Павло Тетеря¹²), то перебіг і склад учасників виборів 1663 р. можна реконструювати за листами тепер уже гетьмана Тетері до Яна Казимира та канцлера великого коронного Миколая Пражмовського від 14 листопада 1663 р. У цих листах, повідомляючи про обрання отця Йосипа Тукальського на митрополита київського (проти чого категорично заперечував польський двір), Тетеря виправдовував свою бездіяльність тим, що на користь даної кандидатури «...частина воеводства Київського, частина шляхти з Волині, і навіть увесь клір і Військо Запорозьке подали голос за отця Тукальського...», і за таких умов, «...бачачи, що серця всіх з усією силою схиляються до отця Тукальського, і прагнучи уникнути приводу для підозр щодо спротиву лише з одного мого боку [...] волею-неволею мусив погодитись і спільно з усіма голос подати за названого [...] отця Тукальського...»¹³

Конкретизуючи вимогу щодо допущення представників Війська Запорозького до участі в елекції владики київського, висловлювалося побажання, аби «...голос вільний при виборі митрополита київського рівно, як і шляхта, мали гетьман, обозний, писар військовий, судді, осавули та частина полковників...»¹⁴ Тут звертає на себе увагу факт допущення до елекції митрополита лише «частини полковників», що зразу ж ставить питання щодо механізму вибору цієї «частини» або ж — її призначення гетьманом. Зважаючи на неспроможність Тетері вплинути на хід виборів 1663 р., гіпотетично можна припустити, що саме в механізмі добирання делегатів від Війська Запорозького гетьман і намагався застерегти для себе можливість впливу на результати виборів у майбутньому.

Окремо в інструкції послам на сейм вальний 1664 р. ставилося питання про законодавче закріплення сеймовою конституцією за православними, а не уніатами, церкви в Любліні (ця вимога також була неновою у діалозі козацтва з центральним урядом Речі Посполитої), а також передачу майна покійного митрополита київського Д. Балабана Києво-Софіївському кафедральному собору¹⁵. Ще один пункт посольської інструкції наголошував на необхідності закріплення сеймовою консти-

туцією імунітету Трахтемирівського монастиря, який «...з давніх часів від королів був нашим шпиталем...»¹⁶

Традиційною є також і наявність в наказі послам від Війська Запорозького вимог, що належали до культурно-освітньої сфери. Вперше вони прозвучали в інструкції козацьким послам на вальний сейм 1623 р., в якій останнім ставилося в обов'язок добиватися привілею «...для братства при церкві Святої Богородиці в Києві закладеного та школи для наук і навчання різним мовам...»¹⁷ В інструкції на сейм 1664 р. укладачі — «...аби молодь ерудиції могла набратися...» — ставлять питання про закріплення сеймовою конституцією прав Київської Академії, яка має бути автономною, самоуправною одиницею. При ній мали б функціонувати бурса і семінарія. Для того, аби «...молодь релігії нашої грецької спокійно могла навчатись...», постанова сейму повинна була заборонити заснування в Києві уніатських, а — особливо — єзуїтських шкіл, передовсім, колегій та академій. Професорські посади в Київській Академії мають належати лише православним, а не католикам чи уніатам¹⁸.

Крім надання Києво-Могилянському колегіуму статусу академії, гетьман і Військо Запорозьке ставило вимогу про заснування ще однієї академії на теренах Великого князівства Литовського, оскільки там «...шкіл нашої релігії грецької, не уніатської до цього часу немає ніде...» Конкретно пропонувалося відкрити вищу православну школу на Білорусі, в Могилеві. Так само, як і Київській академії, там не мали права викладати католики чи уніати, а передбачалося, що професорами у Могилевській академії будуть київські професори. Як і в Києві, у Могилеві мала діяти заборона на заснування у місті отцями єзуїтами «...жодних шкіл римського віросповідання, а особливо колегіума чи академії...»¹⁹ Варто зауважити, що вперше вимога про надання Київському колегіуму статусу академії та відкриття ще однієї вищої школи на території Великого князівства Литовського у вимогах Війська Запорозького прозвучали в ході Гадяцького переговорного процесу,²⁰ а отже і тут мова йшла про реалізацію попередніх сеймових постанов.

Чи не найбільша увага в інструкції козацьким послам приділялася проблемам врегулювання соціальних відносин, закріпленню за козацтвом станових прав і привілеїв, а також

регулюванню його відносин з народом шляхетським. Передовсім, документ містив вимогу, аби вальний сейм підтвердив «...вольності Війська ЙКМ Запорозького монархами надані і сеймовими конституціями затверджені, також усі права. привілеї, вольності нам надані...»²¹ Однак деталізація даної вимоги в наступних положеннях свідчила, що Військо Запорозьке намагалося розширити колишні станові права, привести їх у деяку відповідність з фактичним станом речей, що утвердився наприкінці 1640–1650-х років. Зокрема, ставилося питання про урівнення в правах козацьких хуторів з шляхетськими маєтностями, що повинно було закріпитися спеціальною сеймовою постановою²²

Не обмежуючись декларуванням вимоги щодо урівнення в правах козацького і шляхетського землеволодіння, інструкція чимало місця приділяла проблемам організації системи судочинства в Короні Польській в нових соціально-політичних умовах. Зокрема, тут увагу звернуто на питання врегулювання стосунків суду гетьманського, гродського і Трибуналу. Передовсім застерігалось, щоб судові тяжби всередині козацького стану належали винятково до суду козацького. Справи, де позивачем і відповідачем виступали козаки, розглядалися в суді полковника, а вищою апеляційною інстанцією для них виступав суд гетьманський. Коли ж судова тяжба зачіпала інтереси козаків і міщан (карні справи, майнові суперечки тощо) і справа передавалася до старостинського суду, тоді її розгляд мав проводитися за обов'язкової участі не лише старости, а й представника полкового або гетьманського суду²³.

Козацькі вдови — «згідно давніх прав» — мали користуватися пожитками, правами і привілеями, наданими козакам польськими монархами, насамперед звільненням від жовнірських постойів та належністю до суду козацького, а не до замкового²⁴.

Окремо піднімалося питання взаємодії судів гродських і Трибуналу Коронного. Дослідники відзначають, що справа ця мала свою давню передісторію. Зокрема, вже посольська інструкція волинської шляхти на вальний сейм 1645 р., застерігаючи політико-правовий статус своєї регіональної шляхетської корпорації, вбачала в Трибуналі загрозу для своїх політичних свобод і висловлювалася за те, аби мати власний Трибунал у

Луцьку, оскільки в судовій практиці Люблінського Трибуналу нерідко мало місце нехтування нормами Литовського статуту, чинного для Волинського, Брацлавського і Київського воєводств²⁵ У «Переліку пунктів і покірних прохань...», підготовлених з метою розширення прерогатив Великого князівства Руського та Війська Запорозького напередодні сейму вального 1659 р., також містилася пропозиція стосовно того, що «Трибунал Великого князівства Руського тепер почне судити в Житомирі... Щодо статусу надвірних судів Великого князівства Руського має бути окрема постанова на сеймі»²⁶.

Повертаючись до цієї проблеми в нових соціально-політичних умовах, укладачі інструкції 1664 р. вимагали, аби в разі вбивства шляхтичем козака, винуватець був скараним на смерть за декретом Київського гродського суду, тобто шляхетського суду першої інстанції, що призначався незалежно від волі сеймиків старостою і володів правом розгляду справ неосілої шляхти з усіх справ, а також деяких карних справ для усієї шляхти — як неосілої, так і осілої²⁷ Інфамія (вирок на позбавлення честі), проголошена Київським гродом, отримувала таку ж вагу, як і вирок Трибуналу. А отже останній не мав права анулювати постанову Київського гроду щодо вирішення козацьких справ. Баніція (найвища цивільна кара, оголошення поза законом, позбавлення громадянських прав) також мала публікуватися в Гроді і мати таку ж вагу, як і постанова Трибуналу. Апеляційною установою по відношенню до Київського гродського суду мав виступати лише король²⁸.

Пропозиції щодо впровадження нової моделі судочинства цікаві вже хоч би тим, що тут пропонується реанімувати давній стан речей, який, здавалося б, мав уже і забутися. Мاستься на увазі той факт, що король володів правом найвищого для шляхетського загалу суду до судової реформи 1578 р. Саме до цього часу в так званому суді «задвірному» монарх міг чинити суд у всіх справах — як у другій (після запровадження апеляції в 1523 р.), так і в першій інстанції. Зречення королем функцій верховного суддівства на користь станового шляхетського суду відбулося в 1578 р. внаслідок утворення Коронного Трибуналу, в якому засідали обрані на шляхетських сеймиках депутати. Саме Трибунал і володів правом розгляду апеляцій на вирoki

судів земських, гродських і підкоморських²⁹ Причому, одночасно з Коронним Трибуналом на вимогу волинської шляхти про розгляд справ «...водле права посполитого и звичая Волинское земли...»³⁰ та згідно зі сеймовою постановою 1578 р. — як вияв територіалізму права — постав Трибунал у Луцьку. Луцький трибунал повинен був приймати справи на розгляд у другій інстанції не лише волинян, а й шляхти Київського та Брацлавського воєводств. Проте на практиці його діяльність обмежувалася розглядом апеляцій від мешканців лише Кременецького, Луцького та Володимирського повітів Волинського воєводства, а жодної справи з Київщини чи Брацлавщини так і не було адресовано³¹. Пояснювалося це тим, що при обранні суддів «...ся воєводства порознили...» і в складі засідателів на осінній 1578 р. сесії «...же толко один пан войский володимирский озвался депутатом браславским, а киевского ни одного...», й із-за цього «...ся ни хто не сподевал, абы суды трибуналские у воєводстве Волинском певне дойти могли»³². У наступні роки шляхта українських воєводств в умовах війни з Московською державою, ще менше виявляючи інтересу до місцевого трибуналу, так і не спромоглася обрати до нього засідателів й апелювала за звичкою до короля, котрий на те відповідав, що апеляційні справи з себе «...зложил и на суд головный трибуналский отослал...»³³ Правову колізію навколо Луцького трибуналу остаточно розв'язав сейм 1589 р., учасники якого «...згідно з проханням панів та шляхти Волинського і Брацлавського воєводств...» підпорядкували їх Трибуналу коронному³⁴. Шляхта Київського воєводства підпала під юрисдикцію Люблінського трибуналу роком пізніше³⁵

Тепер же Військо Запорозьке пропонувало повернути монарху право вищої апеляційної інстанції у справах, що розглядалися в Київському гроді, тобто там, де мали судитися козаки в разі виникнення тяжби зі шляхтичами. Поза всяким сумнівом, мотивація даного правового нововведення лежала в площині політичній — прихильності короля до козаків, його зацікавленості в підтримці Війська Запорозького у боротьбі зі шляхетською опозицією у справі зміцнення монархічної влади в Речі Посполитій³⁶.

Враховуючи специфіку соціальної структури Подніпров'я, де досить значна частина шляхтичів була причетною до здобування «козацького хліба» через службу у Війську Запорозькому³⁷, укладачі інструкції (зі значною долею вірогідності можна стверджувати, що саме ці здобувачі козацького хліба і виступали в переважній більшості авторами проекту) звернули увагу й на правове владнання даної колізії. Зокрема, документ застерігав з приводу того, що, «якби хто зі шляхти хотів бути в реєстрі козацьким і послуги ЙКМсті при козаках виявляти, той би, будучи навіть найстарожитнішої родини, судився судом гетьманським...» Водночас, шляхта «старожитна», так само, як і шойно nobілітовані за військові заслуги перед королем і Річчю Посполитою представники козацького стану, аби безперешкодно могли користуватися своїми шляхетськими правами у своїх воеводствах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському³⁸.

Чимало уваги приділено в документі питанням, пов'язаним з політико-правовим й інституціоналістським облаштуванням Гетьманату, зокрема визначенню моделі організації гетьманської елекції, впорядкуванню козацького компуту, утриманню козацької старшини і війська, перенесенню гетьманської резиденції тощо.

Щодо порядку проведення гетьманських виборів, то інструкція наголошувала на тому, що у Війську Запорозькому через вільну елекцію «...бунти виникати звикли...» Аби надалі уникнути цього недоліку, пропонувалося право вільного вибору гетьманського предводителя ввести в певну норму, визначивши його межі «правом посполитим». Зокрема, відтепер гетьмана мали обирати не «до ласки військової», як це було раніше, а на певний, визначений законом термін — до наступного сейму вального³⁹. Після завершення роботи сейму вального до Війська Запорозького мав прибути уповноважений королем і станами Речі Посполитою комісар, аби з'ясувати думку старшини і козацького загалу щодо зміни гетьмана. Дозвіл на проведення елекційної ради від імені короля надавав комісар, а результати проведених виборів — обов'язково затверджувалися монархом. В тому разі, коли перевибори відбулися за відсутності королівського комісара і раніше встановленого терміну, тобто перед

завершенням роботи сейму, їх результати визнавалися недійсними і призначалися перевибори⁴⁰.

Отже, козацька старшина прагнула поламати практику вільного переобрання гетьмана, ув'язавши його з проведенням вального сейму та дозволом короля. Водночас, заперечувалася і формула, накинута в ході апробації умов Гадяцької угоди сеймом 1659 р., у відповідності з якою Військо Запорозьке й чини воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського мали обирати лише чотирьох кандидатів, з яких одного затверджував король⁴¹ (в процесі вироблення умов угоди 1658 р., у так званому варіанті П. Тетері йшлося також лише про те, щоб гетьмана затверджував король⁴², а у «Переліку пунктів і покірних прохань...» на сейм 1659 р. містилася пропозиція щодо успадкування в разі смерті Івана Виговського «Великого Гетьманства і Київського воєводства» його молодшим братом — Данилом⁴³).

Модель організації гетьманської елекції до певної міри копіювалася на нижчих рівнях — полкових і сотенних. Так, інструкція на словах не заперечувала права вільного вибору полкової та сотенної старшини. Проте, для того, аби кандидати на старшинські уряди «...були людьми в справі рицарській досвідчені...», дозвіл на перевибори полковника мав давати гетьман, а сотника — відповідно — полковник⁴⁴.

Промовистий карб тогочасних суспільно-політичних проблем несе на собі запропоноване вирішення питання кількісного складу козацького стану. Укладачі документу пропонують обмежити козацький реєстр 12-ма тисячами чоловік, обґрунтовуючи своє рішення тим, що «...великий компут... є значною мірою причиною війни громадянської»⁴⁵. Конкретизуючи пропозицію, в інструкції пропонується зберегти надалі лише шість козацьких реєстрових полків, а саме: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Канівський та Білоцерківський (тобто тут мова йшла про повернення до практики, що була узаконена Куруківською угодою 1625 р., з тим лише винятком, що кількісні показники реєстру збільшувалися вдвічі⁴⁶). В кожному з полків мало б служити по дві тисячі реєстровців, «...записаних гетьманом і старшиною...» В тому разі, коли в якомусь із них не вистачатиме належної кількості козаків,

гетьман отримував право «...добирання доповнення [...] з кого буде вважати [...] за потрібне» (пункт 32)⁴⁷

Козацьку територію пропонувалося локалізувати південними землями Київського воєводства, а у Брацлавському та Чернігівському воєводствах (як у королівщинах, так і земських добрах) Військо Запорозьке брало на себе зобов'язання не проживати, на постій не ставати, консистентів з них не отримувати, тобто «...повернутися до старих звичаїв і порядків...» Утримання шести козацьких полків покладалося виключно на мешканців Київського воєводства⁴⁸.

Оскільки Військо Запорозьке зобов'язувалося переселитися з королівщин, добер земських і духовних, розташованих у Брацлавському воєводстві, від короля і сейму вимагалися гарантії того, що місцеві (брацлавські) державці та їх намісники не чинитимуть жодних перешкод в тому, аби козаки свої ґрунти, будинки, ставки, пасіки, хутори тощо могли вільно й безперешкодно продати, замінити, подарувати й т. ін.⁴⁹

Варто наголосити, що пропозиції щодо локалізації «козацької області» на землях Південної Київщини і безперешкодний вихід козаків з території інших воєводств також повністю вписувалося в норми Куруківської угоди 1625 р., і являли собою рух назад не лише в порівнянні з умовами Гадяцького 1658 р., а й Зборівського 1649 р. та Білоцерківського 1651 р. договорів. Причину реанімації козацькою старшиною даного положення можна пояснити хіба що тим, що в роки гетьманування Ю. Хмельницького проблема співіснування козацького і шляхетського землеволодіння в Україні, передовсім на теренах Брацлавщини, набула надзвичайної гостроти і була суттєвим дестабілізуючим чинником у стосунках гетьманського уряду і польської влади. Крім того, уряд П. Тетері в умовах громадянської війни відчував себе безсилим контролювати такі значні території.

Окремим положенням інструкції застерігалися обов'язки реєстрового козацтва та старшини щодо виконання ними своїх військових повинностей. За ухилення від участі в поході у воєнний час передбачалася смертна кара. Крім того, пропонувалося низка інших санкцій проти порушників військової дисципліни, оскільки «...всі війська порядком тримаються, а непорядками маліють...»⁵⁰

Декілька пропозицій інструкції стосувалися питання винагороди козаків і старшини за несення ними військової служби на користь короля і Речі Посполитої. Зокрема, послі від Війська Запорозького мали порушити перед королем і сеймуючими станами питання про висилку реєстровцям «стипендіума з кожного сейму... по десять злотих кожному», звертаючи при цьому увагу на те, що обмеження козацького реєстру 12-ма тисячами робить цю виплату не вельми обтяжливою для скарбниці. Щоправда, зважаючи на теперішнє скрутне фінансове становище Речі Посполитої, Військо погоджувалося на відстрочку з виплатами, які мали розпочатися через чотири роки⁵¹

На утримання генеральних (військових) старшин та військових музик («...без чого жоден гетьман бути не може...») король і сейм мали виділити староство⁵². Крім того, по старостві та млину потрібно було виділити у своєму полку і козацькому полковнику, а писареві, осавулам та іншій (ймовірно, полковій) старшині — по млину⁵³.

Декілька наступних пунктів інструкції були продиктовані обставинами тогочасної суспільно-політичної обстановки на Правобережжі, нестабільністю внутрішньої ситуації, посиленням охлократичних тенденцій, сплеском громадянського протистояння. Так, укладачі посольського наказу зачіпали й такий, вельми цікавий аспект тогочасного політичного життя, як перенесення гетьманської резиденції з Чигирина до Білої Церкви. Необхідність такої рокировки аргументувалася тим, що теперішній гетьманський осідок знаходиться на прикордонні, «...де завжди гетьман, як віл під обухом...», а Біла Церква розташована «...посередині між Україною та Запорожжям. Тут гетьман міг би приймати і відправляти рицарство і послів...» Крім того, в інструкції зазначалося, що в замку Білоцерківському гетьман мав би змогу розмістити драгунію «при боці своєму»⁵⁴. В іншій статті наказу, повертаючись до питання щодо доцільності переносу гетьманської резиденції, її творці апелювали до вельми дражливого з польської точки зору аспекту тогочасної міжнародної обстановки — татарських претензій на зверхність над козацькою Україною⁵⁵, вказуючи на ту обставину, що Богдан Хмельницький учинив в Чигирині свою рези-

денцію із-за того, аби мати можливість безперешкодно підтримувати тісні контакти з Кримом⁵⁶.

В тому разі, коли король і сейм погодяться на пропозиції Війська Запорозького про перенесення гетьманської резиденції до Білої Церкви, послі мали порушити питання щодо передачі Білоцерківського староства, яке належить князеві Дмитру Корибуту, українському гетьману. Крім того, білоцерківська шляхта, яка підлягає юрисдикції Білоцерківського замку, аби під час військових походів завжди перебувала при гетьманові — «яко старості своєму», і службу несла «з ґрунтів своїх»⁵⁷. Безперечно, що у даному випадку мова йшла про залежних замкових зем'ян-шляхту Південної Київщини, головною і єдиною повинністю яких наприкінці XVI — першій половині XVII ст. була служба «конем» на оповіщення старости⁵⁸.

Як обережну спробу реанімації ідей щодо політичної автономії українських земель, зафіксованих у Гадяцькій угоді 1658 р., можна розцінювати декларацію про необхідність об'єднання українських воєводств для спільної оборони і військових акцій супроти неприятеля. З контексту документу випливає, що верховенство над військами мало б належати козацькому гетьману⁵⁹.

Передовсім потребою у військовому зміцненні гетьманської влади продиктована і вимога щодо закріплення за козацьким предводителем права на формування найманого війська — шести кварцянних корогв. У документі необхідність такого нововведення пояснювалася тим, що «...немало і в нашому Війську Запорозькому okazій воєнних трапляється...»⁶⁰ Зазначені підрозділи мали формуватися при кожному з шести реєстрових козацьких полків, до яких вони і мали бути приданими. Щоправда, кварцянні корогви повинні перебувати у безпосередньому підпорядкуванні гетьмана і старший підрозділу мав зноситися з ним і «... до воєнних okazій ставати на кожне пана гетьмана заволення, з усією готовністю заступати Річ Посполиту [...], а особливо гетьмана (Виділено мною. — В. Г.)»⁶¹.

Досліджуючи принципіві засади організації найманської військової служби в Україні наприкінці XVI — першій половині XVII ст., вчені звертають увагу на престижність регулярної військової праці в середовищі місцевої шляхти, що обумовлювало масовий характер їх служби у найманих підрозділах⁶².

Щодо соціального обличчя проєктованого урядом П. Тетері українського кварцяного війська інструкція 1664 р., на жаль, не містить у собі відомостей. Можна лише гіпотетично, з огляду на опосередковані дані — елітарність кварцяних корогв — говорити про ймовірність того, що гетьман і його оточення, задумуючи саме таку структуру українського війська, враховували досвід існування кварцяних рот, зібраних з ініціативи рядових шляхтичів Волині і Центральної України, а можливо навіть у такий спосіб намагалися залучити на свій бік значний контингент професійних вояків Речі Посполитої, у свідомості яких органічно поєднувалося відчуття свого «руського» походження та належності до польської політичної нації⁶³.

Якби там не було в плані соціального складу цих затяжних військ, не викликає сумнівів той факт, що шість корогв кварцяного війська разом зі своєрідною лейб-гвардією гетьмана — корогви білоцерківської шляхти повинні були стати надійним мілітарним гарантом міцності гетьманської влади.

Окремо застерігалосся право гетьмана на утримання під своєю командою військової артилерії. Для обслуговування армати пропонувалосся узаконити набір трьохсот піхотинців (вони не входили в число 12-ти тисячного реєстру) — «...вибраних людей, гетьману і старшині відданих, зичливих королю, яких ніколи від армати не віддаляти і тримати в повній кількості...»⁶⁴ На утримання цієї, ще однієї елітарної частини козацького війська, що мала перебувати в «...особливому респекті гетьмана і старшини білоцерківської...», пропонувалосся виділити від імені короля і Речі Посполитої платню в розмірі 20 злотих на вояка, 30 — хорунжим, 40 — писареві, по 50 — двом сотникам, 100 — осавулу та 200 — полковнику, тобто разом близько шести з половиною тисяч злотих⁶⁵ Крім того, при військовій арматі мав бути відповідний штат пушкарів, ковалів, стельмахів, фурманів та ін.⁶⁶

В блоці питань, присвячених проблемі забезпечення громадянського спокою в Гетьманщині (хоч тут варто зауважити, що, за великим рахунком, всі пропоновані нововведення в тій чи іншій мірі підпорядковувалися цьому надзавданню), насамперед звернуто увагу на врегулювання взаємин гетьманської влади із Запорозькою Січчю, обсадження Правобережжя фортецями тощо.

Так, з метою забезпечення спокою на прикордонні пропонувалося, аби від короля було відправлено комісара, котрий би на замках Чигиринському та Білоцерківському провів перепис, після якого без особливого на те дозволу короля нікому із замків і міст не можна було вільно виходити⁶⁷

Крім того, посли мали донести до короля і сейму розуміння того, що «...свавілля і бунти в Україні [...] виходять із Запорожжя...» Аби поламати цю небезпечну тенденцію пропонувалося мати дві фортеці — в Корсуні та на Січі, залоги яких, з одного боку, не допустили б контактів січовиків із Задніпров'ям, а з іншого — протегування їх Москвою. Навпроти Січі, в Кодацькій фортеці, пропонувалося тримати тисячу найманої німецької піхоти, разом з якою службу несли б також по черзі, змінюючись через чверть року, один козацький полк («...вірних козаків 2 тисячі, а з челяддю певне 3 тисячі...») та одна кварцяна корогва⁶⁸

Кодацька фортеця, як зазначалося в документі, «...немалим коштом Речі Посполитої поставлена на березі Дніпра [...] є потрібна, однак не менш потрібною є фортеця і в самій Січі...», оскільки Кодак перекриває доступ на Запорожжі для тих, хто прямує вниз по річці, а суходолом по лівому березі Дніпра вільно можна пройти. Крім того, на Січі постійно мав знаходитися урядовий комендант, який слідкуватиме за тим, аби на Низ приходили лише за наявності спеціального дозволу, виданого гетьманом, полковниками чи комендантами замків, оскільки під виглядом уходу «на рибу» на Запорожжі чимало вештається плєбсу. Надалі число присутніх планувалося суттєво обмежити, видаючи дозвіл лише для вірних королеві козаків, «...від яких бунти не виникнуть...»⁶⁹

З метою зниження політичного статусу Запорозької Січі, пропонувалося аби надалі Кіш очолював би «...козак старожитній, королеві пану вірний і добре заслужений [...] *призначений гетьманом з ради з усією старшиною* (вид. мною. — В. Г.)...»⁷⁰ Новообраний кошовий обов'язково повинен був складати присягу вірності польському монарху⁷¹.

Варто зауважити, що подібне вирішення проблеми верховенства влади реєстрового гетьмана над запорозькими козаками пропонувалося вже в «Кондиціях» гетьмана Семерія Наливайка,

надісланих у 1596 р. польському королю Сигізмунду III. Зокрема, Наливайко висловлювався за те, аби на Запорозжжі гетьманську посаду ліквідувати і замінити її посадою поручника⁷².

На Самарі, Орелі та інших річках і уходах, якими здавна всім Військом Запорозьким користувалися, на думку укладачів інструкції, також варто було запровадити коменданта, «...аби на ті землі ніхто не важив...»⁷³ Ймовірно, тут малися на увазі не стільки «свої голодранці», тобто правобережний козакующий люд, скільки козаки з лівого берега Дніпра.

Військовими залогами пропонувалося обсадити не лише Січ та Корсунь, а й тримати спеціальні гарнізони в гетьманській резиденції у Білій Церкві та Чигирині — «...як у місці, що відкриває двері у поле...» Після того, як Задніпров'я відійде під владу короля, пропонувалося закласти фортецю і в Миргороді, «...а також, можливо, і в інших місцях, де видасться за потрібне...»⁷⁴ Крім того, пропонувалося, щоб і в Умані («...від Поля і Буга...») стояла військова залага в 200, а ліпше 300 піхотинців на чолі з комендантом, до яких долучилися б і козаки-реєстровці, «...що на Запорозжжя йтимуть, по 100 або 200, з добрим старшим, призначеним гетьманом...» Тоді б Уманська фортеця могла б захищати Україну як від запорожців, так і від орд татарських — Кримської, Очаківської, Білгородської і Тегінської⁷⁵.

На утримання німецької найманої піхоти, за підрахунками козацької старшини, потрібно було на платню виділити зі скарбу Речі Посполитої півтори тисячі злотих, а провіант можна були збирати з місцевого населення.

Загалом же, реалізація запропонованих заходів, на думку авторів проекту, мала гарантувати в державі спокій і благополуччя, і «...шляхта панами в Україні стане, ледве не як біля Вісли життя своє проводити буде!»⁷⁶ Щоправда, на найближчу перспективу козацька старшина все ж «...щоб Україну заспокоїть...» прохала «...навесні піхоти якнайбільше надіслати, тому що бунтівники об'єднані з Москвою сили готують...»⁷⁷

Крім перерахованих вище вимог загального плану, інструкція, як завжди, містила й ряд приватних клопотань (*petita*) гетьмана та старшини. Зокрема, послали мали порушити питання щодо закріплення за П. Тетерею, крім Білоцерківського старос-

тва, також Бару і Любомля, які раніше належали небіжчику І. Виговському; представлення до шляхетства близько 30 козацьких старшин, переважно полковників і полкових урядників⁷⁸. Особливий інтерес викликають прохання щодо звільнення з ув'язнення отця Йосипа Тукальського (обраного заочно митрополитом київським рік тому, восени 1663 р.), отця Гедеона (колишнього гетьмана Юрія Хмельницького) та героя Конотопської оборони Григорія Гуляницького, а також закріплення королівським привілеєм за сином Івана Виговського Остапом Браїлова і Рудні, «...аби хто в нього сироти не відібрав його дідицтво...» Аргументуючи доцільність задоволення цього клопотання, укладачі документу зазначали, що хоч і небіжчик своїми вчинками «...розбурхав в Україні бунти і зруйнував посполитий мир...», проте він уже поніс за це кару смертю, а тому «...нехай хоч у синові не буде покараний...»⁷⁹

Шляхетність прохань гетьмана і його оточення, вочевидь, можна пояснити, передовсім негативною громадською опінією з приводу незаконної страти сенатора і воєводи київського І. Виговського та ув'язнення популярних духовних осіб та учасника Конотопського тріумфу. Зазіхання Тетері на належні раніше Виговському Барське і Любомильське старства пояснювалися тим, що вони були ранговими маєтностями, наданими колишньому гетьману під час ратифікації Гадяцької угоди. Зокрема, згідно інформації, що міститься у Збірці Голінського, передбачалося надання Бару на булаву гетьмана запорозького лише в тому разі, «...як він шляхтич, а як би по нім (тобто Виговському. — В. Г.) був плебей — то гідності не давати...»⁸⁰ Щоправда, принципово іншою була ситуація з Любомильським старством, яке раніше належало королеві Марії Гонзазі і вона пожалувала його тодішньому гетьману не «на ранг», а «уступила вічним правом до Виговських, і саме цій родині воно мало належати «по їх живот»⁸¹.

Отже, підбиваючи підсумки аналізу посольської інструкції Війська Запорозького на вальний сейм 1664 р., передовсім доводиться констатувати доволі виразний карб впливу поточного моменту. Стрімке загострення суспільно-політичної ситуації всередині Війська Запорозького, небачений раніше вибух охлократичного свавілля та перетікання його у відкриту грома-

дьянську війну — змушують правобережну старшину доволі суттєво обмежити свої політичні апетити і шукати шляхи спільного з Річчю Посполитою приборкання руйнівної стихії. Ослаблення військової і політичної ваги Війська Запорозького змушує П. Тетерю та його оточення відмовитися від ідей політичної автономізації Козацького Гетьманату та — реанімувати вимоги станової автономії козацтва, що були актуальними на початку століття. Водночас у вимогах Війська Запорозького доволі виразно простежується тенденція на заховання за ним функцій протектора Православної церкви та виразника національних культурно-освітніх запитів всього правосланого населення Корони Польської та Великого князівства Литовського. Звертають на себе увагу прагнення гетьмана та його оточення узурпувати політичну владу над козацтвом через обмеження права вільної елекції як на гетьманську гідність, так і полковій сотенній уряді, підпорядкування гетьманському проводу Запорозької Січі тощо.

Такими були буква і дух проекту реформування устрою Козацького Гетьманату та принципових засад його співіснування з центральною владою та місцевою адміністрацією Речі Посполитої, під яким, крім гетьмана, руку приклали найближчі його соратники — генеральні старшини та полковники Михайло Радкевич, Святослав Кравецький, Петро Дорошенко, Тимофій Носач, Самійло Зарудний, Михайло Ханенко, Павло Яненко-Хмельницький, Остап Гоголь, Самійло Фридрикович та інші.

Чи існували перспективи для реалізації проекту? Зважаючи на критичність становища королівського двору, втягнутого в боротьбу зі шляхетською опозицією навколо проблеми устроєвої реформи, козацька старшина, звичайно ж, могла розраховувати на підтримку з боку короля цього, загалом вельми поміркованого плану вживлення Козацького Гетьманату в соціо-політичну структуру Речі Посполитої. Водночас, показна лояльність очолюваної Тетерею козацької верстви щодо Яна Казимира в тогочасних умовах гострої політичної боротьби в державі провокувала інший сеймуючий стан Речі Посполитої — шляхетство на активний спротив будь-якій ідеї, навіть поміркованого варіанту соціо-політичної інституалізації козацького стану та його військово-політичної структури — Війська

Запорозького. А це зводило шанси на правове закріплення висловлених у документі пропозицій до нульової позначки.

Але, якими б там не були теоретичні шанси на успіх, нагоди для його практичної апробації не випало. Вальний сейм 1664 р., засідання якого розпочалися ще 26 листопада (тобто інструкція послам від Війська Запорозького виготовлялася із значним запізненням), «зачепився» за головний тогочасний політичний риф, для подолання якого, власне, і скликався сейм — питання притягнення до судової відповідальності лідера шляхетської опозиції гетьмана польного і маршалка великого коронного Єжи Любомирського, і невдовзі був зірваний. Із-за чого «українська проблема» в стінах посольської ізби навіть і не прозвучала.

Тим часом, ситуація на Правобережжі, що на осінь 1664 р., після проведених С. Чарнецьким жорстких каральних акцій, виявляла ознаки певної стабілізації, з кінця січня — початку лютого 1665 р. почала знову стрімко загострюватися. Правобережний гетьман, інформуючи в цей час короля про стан справ в Україні та запевнюючи його у вірності та зичливості козацтва, водночас вказував на великі здріства, погроми і насильства польських жовнів, розквартированих на зимові лежі в правобережних містах, та їх заохочення з боку командувача белзького воєводи Я. Замойського, котрий наказав щоденно стинати по 40 білоцерківців⁸². Далі П. Тетеря зазначав: «Я тримав і втримав Україну королю, стратив сто тисяч та інші виношу клопоти, прикrostі і кручини [...] тримав те гетьманство виключно для інтересу ЙКМсті і не раз уже відпрошувався з того уряду. Дам і решту, що маю, аби тільки бути вільним від того гетьманства клопітливого і небезпечного...»⁸³

Нехить гетьмана до збереження своєї влади пояснювалася тим, що «...по багатьох містечках часто чуються голоси: «гукнемо ще раз» [...] потроху вибухають бунти»⁸⁴. Причини загострення кризи Тетеря вбачав у таких факторах: 1) «звиклій козацькій сваволі, що панів мати не хочуть»; 2) примусових реквізиціях польського війська в місцевого населення провіанту та приписів; 3) здріствах Я. Замойського; 4) безправ'ї та непевності становища місцевого населення, на яке кожний сейм накладає нові податки⁸⁵. Крім того, гетьман звертав увагу короля на заходи прибічників Є. Любомирського в Україні — «...Чап-

линський, Пясечинський, Шандаровський, Груша — всі ці не через агентів в Україні, але самі оббігать Волинь, силкуючись своїх в Україні [...] вірних зібрати»⁸⁶. Особливу активність у вербуванні прибічників лідера опозиції та збурюванні козацтва супроти короля, згідно спостережень Тетері, виявляв колишній генеральний писар Війська Запорозького Іван Груша, котрий лише в одному Полонному записав до себе дві тисяч козаків. Гетьман запевнював Яна Казимира в тому, що він з великою охотою поквитався б з Грушею (по відношенню до котрого сам «давню неприязнь» має), але боїться залучати до боротьби з опозиціонерами козаків, від дій яких «перепаде й невинним»⁸⁷.

Можливість втримати Україну за королем і не допустити розповзання тут опозиційних настроїв Павло Тетеря вбачав у тому, щоб зтягнути сюди татар «...без яких жодним способом і в Україні і у війську ЙКМсті обійтися не можна...» Водночас, гетьман вповні усвідомлював загрозу польським інтересам з боку Криму — «...аби не схилили татари козаків до себе. Лише хан один є нам приятель, інші всі зичать війни з Польщею»⁸⁸.

Варто зауважити, що зростанню антипольських настроїв у Криму сприяла інформація стосовно змісту польсько-російських переговорів, що проходили в 1664 р. у Львові, оскільки на них російська сторона запропонувала розглянути можливість укладення союзу, спрямованого проти Швеції, Порту та Криму. Гостре невдоволення демонструвала кримська еліта й щодо виведення під час «рокошу» Є. Любомирського коронних військ з України, адже це було опосередкованим свідченням згортання зусиль Речі Посполитої в боротьбі з північносхідним сусідом⁸⁹.

Виведення коронних військ з України мало вкрай негативні наслідки не лише для збереження непорушності польсько-кримського союзу, а й загалом для інтересів Речі Посполитої в Україні та особистої долі гетьмана П. Тетері. Після цього військова присутність Варшави на Правобережжі обмежувалася 2-тис. контингентом, зосередженим в основному в Білоцерківській та Корсунській фортецях⁹⁰. За таких умов антипольське повстання не лише з новою силою розгортається на Поліссі та Південній Київщині, а й перекидається на Брацлавщину, Південну Волинь та Подільське воєводство⁹¹. Втративши в Україні будь-яку підтримку, в другій половині червня до Польщі

ввійжджає П. Тетеря. Як відомо, гостра політична боротьба за гетьманську булаву, що супроводжувалася активним застосуванням військових «аргументів», завершилася перемогою Петра Дорошенка (Цікаво, що посланець короля доносив з України в першій половині 1665 р., тобто ще за гетьманства П. Тетері, що саме одним Дорошенком, «...більше ніким, Чигирин стоїть...»⁹²). Йдучи до влади новий гетьман, на відміну від свого головного суперника Степана Опари, відкрито не декларував своїх антипольських настроїв. Так само й на перших порах свого гетьманства, вказуючи в листах до Яна Казимира про свої заслуги по наверненню до підданства Польській Короні Подністрияни і Побужжя, просить прислати комісарів короля для обговорення потреб Війська Запорозького і їх найшвидшого задоволення, надсилає власних послів до Варшави⁹³. Але по мірі зміцнення гетьманської влади та усвідомлення безсилля Речі Посполитої ставлення правобережної старшини з оточення нового гетьмана до короля зазнавало принципових змін. Переконливим свідченням такої метаморфози стали ухвали Лисянської ради, що пройшла в другій половині лютого 1666 р. Згідно інформації, отриманої Брюховецьким від захопленого в полон «язика», Дорошенко вчинив зі своєю старшиною угоду, щоб спільними зусиллями випровадити з України всіх поляків і прихилитися до кримського хана. А коли б поляки з України йти не бажали — «...їх у містах звичайно бити»⁹⁴.

Дослідники відзначають, що найбільшою перешкодою на шляху до встановлення українсько-кримської приязні та, відповідно, розриву військово-політичного союзу Криму з Річчю Посполитою був тогочасний хан Мехмед IV Гірей, котрий з 1654 р. впродовж усього свого правління демонстрував вірність укладеній з Яном Казимиром угоді⁹⁵. Однак впродовж останніх трьох років хан постійно конфліктував з султанською адміністрацією та, будучи прибічником сильної ханської влади, нажив чимало ворогів серед впливових татарських беїв. За таких умов на початку 1666 р. в Криму вибухнув антиханський заколот місцевої аристократії, скориставшись з якого великий візир Оттоманської Порти Ахмед паша Кюпрюлі, невдоволений політикою Мехмеда IV Гірея, звів на ханський престол Аділ Гірея. Новий хан, не обтяжений давньою приязню з польським коро-

лем, зразу ж висловив побажання: «...щоб козаки ні в кого у підданстві не перебували...»⁹⁶ І хоч, в цей час правобережний гетьманський уряд не робить різких кроків до повного розриву з Річчю Посполитою, постанови Лисянської ради, кроки Оттоманської Порти, спрямовані на завершення війни з Венеціанською республікою та відновлення повного контролю за Кримським ханством, а також посилення антипольських настроїв на півострові на тлі пошуку шляхів зближення Росії та Польщі — все це свідчило про формування в Центрально-Східній Європі принципово нової структури політичних інтересів і міжнародних взаємин (спільний українсько-кримський погром польських військ полковника С. Маховського восени 1666 р., на нашу думку, лише засвідчив на практиці політичні реалії, що оформлювалися з кінця минулого — початку поточного року). Їх головним стрижнем, домінантною лінією, якій підпорядковується решта векторів розвитку регіональних процесів, стає боротьба Оттоманської Порти за поширення зони свого впливу в Центрально-Східній Європі. В новій конфігурації міжнародної взаємодії протистояння Російської та Польсько-Литовської держав втрачає своє колишнє значення, а відтак — пошук шляхів легітимації елітою козацької України своїх соціально-політичних привілеїв уже не може розвиватися в цьому річищі. Принципово нові обриси політичного пасьянсу, що склався на карті Центрально-Східної Європи на середину 1660-х рр., вимагали від козацької еліти використання нових карт-фаворитів.

Заключення

Середину 60-х рр. XVII ст., тобто той час, розглядом якого завершується запропоноване читачеві дослідження, в історії Української революції раннього модерну з впевненістю можна класифікувати як період глибокої системної кризи Козацького Гетьманату. Розпад Війська Запорозького на два окремих політичних організми, автономізація Запорозької Січі від влади гетьманського проводу, міжусобна війна Правобережного і Лівобережного Гетьманатів, з одночасним загостренням громадянського протистояння всередині кожного з них — ось ті, найбільш характерні ознаки, які вказували на наявність кризових явищ з погляду на перебіг внутрішньополітичних процесів. У сфері зовнішньої політики такими свідченнями стали: очевидне нівелювання ролі Війська Запорозького як суб'єкта міжнародних відносин Центрально-Східної Європи, що відбулося *de facto* із-за втрати ним військово-політичного потенціалу, а *de jure* — заборони урядів Речі Посполитої та Російського царства на здійснення гетьманськими урядами Правобережжя та Лівобережжя зовнішньополітичних акцій. Переконливою ілюстрацією принципового пониження політико-соціального статусу правобережної частини Війська Запорозького була відмова польської еліти на початку 1660-х рр. скріпити сеймовими постановами адміністративну автономію контрольованих козацькою адміністрацією земель та визнати за козацтвом прав регіональної службової еліти Польсько-Ли-

товської держави, що остаточно перекреслювало політичні здобутки українських козаків у взаєминах з королем і Річчю Посполитою, зафіксованих у положеннях Гадяцької угоди 1658 р. Близькі за суттю процеси, а саме: нівелювання політико-соціального статусу Війська Запорозького в межах його легітимації через визнання васальної залежності від влади російського царя. З формально-правового боку тенденція виявила себе в нормах, закріплених Переяславським договором 1659 р., якими політична автономія Козацького Гетьманату підмінювалася адміністративною формою самоуправління, та ще в більшій мірі — в інкорпораційних за змістом Московських статтях 1665 р., які зводили політико-соціальний статус козацтва до форм станової автономії, без визнання за останнім функцій політичної репрезентації суспільства.

Що ж стало причиною, а що наслідком глибоких кризових явищ? Що послужило поштовхом до них? А отже — наскільки закономірними чи, навпаки, випадковими вони були? Чи існували альтернативні напрями розвитку Української революції, і, якщо так, то чому вони не були реалізовані?

Відповіді на ці, зразу ж зауважимо, доволі принципи і вельми складні для розв'язання питання автор намагався знайти — в силу своїх можливостей і репрезентативності історичних джерел — на сторінках книги. І тому немає, вочевидь, потреби заново повертатися до них, тим паче, що майже в кожному окремому випадку, в кожній новій точці біфуркації склалися свої індивідуальні комбінації інтересів головних її суб'єктів, які й визначали напрям розвитку соціально-політичних процесів. Інколи серединний вектор цілком вписувався в логіку раціонального вибору, інколи ж переконливо свідчив про важливість випадкового, а то й зовсім ірраціонального в поведінці тієї чи іншої еліти, як суб'єкта соціальної історії.

Тим не менше, перебіг Української революції, зокрема на тому її етапі, який потрапив у фокус дослідницького аналізу автора, свідчить про певні серійні соціальні та політичні прояви, аналіз яких дозволяє говорити про наявність певних тенденцій в її розвитку та констатувати тісний зв'язок останньої з тогочасними регіональними процесами.

Передовсім, важаємо за необхідне констатувати, що укладення в 1654 р. гетьманським урядом Б. Хмельницького угоди з російським царем Олексієм Михайловичем про зверхність останнього над Військом Запорозьким було обумовлене цілим рядом важливих об'єктивних чинників, а тому вповні відповідало критеріям раціонального вибору тогочасної української еліти. Альтернативний варіант пошуку шляхів виходу з критичної ситуації, що склалася на середину 1653 р. у стосунках Козацького Гетьманату з польським королем і Річчю Посполитою, а саме: визнання протекції турецького султана, вочевидь, не міг бути реалізований, передовсім, із-за неспроможності Оттоманської Порти на той момент, не завершивши боротьби з Венеціанською республікою, зосередити свої ресурси на війні з Річчю Посполитою. Мотиви релігійного протистояння християнського і мусульманського світів, звичайно ж, також бралися до уваги, але, напевно, чи вони могли бути визначальними при відмові від даної альтернативи. Адже фактор різновірності не завадив Б. Хмельницькому у 1648 р. укласти угоду з Кримським ханством, або ж трохи згодом, у другій половині 1660-х рр., гетьману П. Дорошенку визнати зверхність турецького султана.

Українсько-російська угода 1654 р., визнавши за Військом Запорозьким права політичної автономії, легітимізувала існуючу в Козацькому Гетьманаті соціальну стратифікацію суспільства, в тому числі закріпила за козацтвом права народу політичного. Крім того, угода засвідчила принципово нову якість польсько-українського конфлікту, надавши йому міжнародного звучання. Угода дозволила Війську Запорозькому вийти зі стану військово-політичної ізоляції, яка склалася на кінець 1653 р. після налагодження васальнозалежними від Порти придунайськими князівствами союзницьких відносин з Річчю Посполитою, а також чергової демонстрації керівництвом Кримського ханства свого небажання підтримувати дії української еліти, спрямовані на емансипацію з-під влади польського короля.

Водночас, українсько-російський союз, а, особливо значні успіхи союзників на території Великого князівства Литовського, привели в дію багатоступеневий привідний механізм геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи. Найближчим у часі проявом його трансформації став розрив українсько-кримського

братерства, що зберігало свою актуальність (з більшою чи меншою мірою ефективності) впродовж 1648–1653 рр., та оформлення польсько-кримського союзу, що став одним з наріжним каменів розвитку регіональних процесів у наступні 12 років, справляючи доволі відчутний вплив як на баланс політичних сил у Центрально-Східній Європі, так і на процес формування політичної ідентичності еліти козацької України, усвідомлення нею свого місця в новій системі міжнародних відносин.

Черговим надзвичайно важливим зрушенням у структурі геополітичної рівноваги, що справило потужний вплив на розвиток Української революції ранньомодерного часу, стало оголошення в 1655 р. шведським королем Карлом X Густавом війни Яну Казимиру. Вступ у війну з Річчю Посполитою Шведського королівства суттєво поліпшив шанси Війська Запорозького на успішне завершення боротьби з Польською Коронаю, спрямованої на відмову польської еліти від претензій на політичну зверхність над Україною. Однак мотиви, які спонукали Карла X Густава втрутитися в конфлікт, а саме: тверде бажання не допустити зміцнення Московського царства та поширення його впливів на півночі Центральної Європи — вносили принципові нюанси в розклад політичного пасьянсу, істотно ускладнюючи його конфігурацію й провокуючи появу певних альтернатив політичного розвитку регіону. Ще більше ускладнили ситуацію вражаючі успіхи шведських військ на землях Корони Польської на початковому етапі війни.

Керівництво Війська Запорозького, прагнучи реваншувати за спустошення Брацлавщини, вчинене польськими та кримськими військами наприкінці 1654 р. — початку 1655 р., та розвинути в Україні успіхи, досягнуті російсько-українськими військами на теренах Білорусі, а також реагуючи на заклики шведської сторони щодо узгодження військово-політичних дій у війні проти польського короля, наприкінці літа-восени 1655 р. здійснює разом з російськими військами черговий похід у Західну Україну. Річ Посполита, знесилена мілітарно поразками на теренах Великого князівства Литовського від російських і українських військ та на коронних землях — від шведського «потопу», виявилася абсолютно нездатною організувати ефективний спротив українсько-російському наступу в Галиччині і

чи не вперше в історії розвитку Української революції Козацький Гетьманат отримав змогу поширити свій вплив не лише на землі Подніпров'я і Правобережжя, а й на усі руські землі, якими «володіли благочестиві київські князі».

Проте, здавалось би, очевидна виграшність ситуації для Війська Запорозького невдовзі обертається своїм зворотнім боком. Значні військові здобутки російської армії над польсько-литовськими військами переконують політичне керівництво держави в необхідності підпорядкування білоруських (а, вочевидь, і галицьких) земель цареві не опосередковано через становлення тут козацької адміністрації, а безпосереднього, через запровадження російської адміністрації. Так само неабиякі військові успіхи шведів на коронних землях та політичні — на Литві також не сприяють поступливості Карла X Густава претензіям козацької еліти на поширення свого впливу в Червоній Русі. Надзвичайно сприятливий у військово-політичному плані перебіг протиборства з військами Яна Казимира робить наразі для шведського короля військову співпрацю з Військом Запорозьким неактуальною, а збереження останнім союзницьких стосунків з Москвою становить серйозну небезпеку шведським інтересам у регіоні. За таких умов, уряд Карла X Густава починає трактувати Військо Запорозьке з погляду першочергового на той час політичного завдання — утвердження шведського короля на чолі збереженої в традиційних східних кордонах Польсько-Литовської держави, розглядаючи перспективи повернення Війська Запорозького під владу короля Речі Посполитої і збереження таким чином територіальної цілості останньої як необхідну передумову визнання претензій шведського короля на польську корону шляхетським загалом держави. Пропозиції українського керівництва щодо створення широкої коаліції європейських держав, в тому числі Швеції, Росії й України, для боротьби з Оттоманською Портою, висловлені в ході переговорів з представниками шведського короля, з точки зору інтересів офіційного Стокгольму виглядали явно недоречними і несвоєчасними, а тому й не могли стати логічною альтернативою існуючому протиборству держав.

Активне втручання Кримського ханства у конфлікт на боці свого союзника — польського короля і виникнення внаслідок

цього загрози безпеці України остаточно переконують керівництво Війська Запорозького в необхідності відведення української армії з Галичини. Більше того, необхідність протистояти Москві та Стокгольму політичними методами, аби не допустити їх непомірного зміцнення за рахунок Речі Посполитої та утвердження за одним з них західноукраїнських земель, підштовхує українське керівництво наприкінці 1655 р. демонструвати моральну підтримку польському командуванню в боротьбі із зовнішніми ворогами, а також — що ще більш важливо — вдатися до спроб реанімувати українсько-кримський союз, чого безуспішно добивався гетьманський уряд Б. Хмельницького в період міжханства в Криму в середині літа — початку осені 1654 р.

Принципово нове геополітичне тло для розвитку Української революції формується з другої половини 1656 р. після оголошення Росією війни Шведському королівству та початку мирних російсько-польських переговорів, що завершилися підписанням Віленського перемир'я. До припинення бойових операцій на російсько-польському фронті, що базувалося на досягненні принципової згоди сторін стосовно сходження після смерті Яна Казимира представника династії Романових на трон Польсько-Литовської держави, Москву штовхало бажання не допустити суттєвого зміцнення Швеції за рахунок Речі Посполитої, перспектива чого після здобутих Карлом X Густавом перемог над своїм суперником з династії польських Ваз — видавалася досить реальною. Інтересам же правлячої еліти козацької України, хоч і суперечила можлива перспектива оволодіння шведським королем польською короною (оскільки тоді їм довелося б виборювати свою незалежність у протиборстві із значно сильнішим, ніж Ян Казимир, суперником), але ще в більшій мірі їх непокоїла перспектива польсько-російського примирення. Додаткову напругу в сприйнятті козацькою старшиною російсько-польського зближення привнесло активне мусування польськими політиками тези стосовно того, що в умовах існування персональної унії Російської і Польсько-Литовської держав Україна мала б повернутися до складу Корони Польської, а на її землях — відновлено дореволюційні соціально-політичні порядки. І хоч у більшості випадків повідомлення подібного змісту були свідомими інсинуаціями, які не

мали під собою реального ґрунту, факт недопущення за стіл переговорів у Немежі української делегації та ігнорування російськими політиками позиції Богдана Хмельницького щодо недоцільності оголошення війни Швеції та примирення з Річчю Посполитою — стали тим негативним тлом, на якому й остаточно оформилася позиція офіційного Чигирини щодо несприйняття віленських домовленостей.

За таких умов активізація діяльності протестанських лідерів Центрально-Східної Європи — шведського короля Карла X Густава, трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці, бранденбурзького електора курфюрста Фрідріха-Вільгельма та литовських дисидентів, спрямована на утворення антипольської й антикатолицької ліги, що завершилася в грудні 1656 р. підписанням Раднотського трактату про наміри розподілу земель Речі Посполитої між союзниками, провокує еліту козацької України до солідаризації з діями останніх та участі в цьому контексті й усупереч офіційній позиції Москви у війні Швеції та Трансільванії проти Речі Посполитої. Тим більше, що військово-політичні труднощі, з якими зіткнулося шведське керівництво в середині — другій половині 1656 р., робить його позицію на переговорах з представниками Війська Запорозького більш поступливою, в тому числі і в питанні визнання претензій козацької еліти на зверхність над західноукраїнськими землями, які перебували в складі Речі Посполитої. А саме це питання було головним каменем спотикання у шведсько-трансільвансько-українських переговорах у попередні часи.

В контексті солідаризації з курсом раднотських союзників гетьманський уряд Б. Хмельницький активізує дипломатичні зносини зі Швецією та Трансільванією, демонструє підтримку тогочасному лідерові литовських дисидентів князю Богуславу Радзивілу, зацікавленому у виділенні з Великого князівства Литовського окремого дідичного князівства, налагоджує активні контакти з союзниками трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці — господарями Валахії та Молдавії, а також — електором бранденбурзьким Фрідріхом-Вільгельмом.

Крах Раднотської системи, що розпочався з непорозумінь союзників щодо стратегічного планування літньої кампанії 1657 р., та остаточно визрів в умовах відведення шведських

військ з коронних земель, непорозумінь у стані українсько-транссільванському, поразки та підписання капітуляційного акту Д'єрдем II Ракоці, а також відходу корпусу наказного гетьмана А. Ждановича в Центральну Україну, призвів до суттєвого погіршення міжнародного становища Козацького Гетьманату. Додаткову гостроту ситуації надавала й та обставина, що названі процеси співпали з погіршенням стану здоров'я та смертю Б. Хмельницького і цілком закономірною за таких умов ескалацією внутрішньополітичної боротьби в середовищі новонародженої еліти, що невдовзі втягнула у свій водоріт значно ширші верстви населення. Ще одним каталізатором кризових явищ в Україні виступає політика уряду Олексія Михайловича. Будучи невдоволеною з продемонстрованої офіційним Чигирином в першій половині 1657 р. незалежності зовнішньополітичного курсу, Москва намагається використати період міжгетьманства для того, аби посилити свій вплив на державні справи в Україні, поставити під контроль діяльність гетьманського уряду у сфері міжнародних відносин, а також змусити відмовитися від територіальних здобутків 1654–1655 рр. на теренах Білорусі.

Намагання ж гетьмана І. Виговського консолідувати старшинську верству, виокремивши її над рештою козацтва, аби тим самим отримати від неї підтримку своїх дій у сфері зовнішньої політики, передовсім у стосунках з російським урядом, провокує подальше загострення соціально-політичної боротьби всередині Війська Запорозького. Водночас, розгортання громадянського протистояння в Україні, в умовах серйозного загострення взаємин з Москвою, штовхає козацьку еліту, яка підтримувала політичний курс І. Виговського, до пошуку принципово нових зовнішньополітичних комбінацій. Адже укладений в жовтні 1657 р. Корсунський договір з представниками шведського короля — в умовах розпаду раднотської коаліції, капітуляції Д'єрдя II Ракоці, замирення з польським королем електора Бранденбурга та оголошення останнім війни Швеції — явно запізнився зі своєю появою, а тому не міг істотно вплинути на розстановку політичних сил у регіоні та допомогти українському керівництві при вирішенні нагальних зовнішньополітичних завдань.

Найбільш реальною зовнішньополітичною силою, спроможною надати військово-політичну допомогу уряду І. Виговського,

на кінець 1657 — початок 1658 р. виявилось Кримське ханство. А тому стосунки з Бахчисараєм, які з весни 1657 р. українське керівництво розвивало в контексті превентивних заходів, спрямованих на недопущення вторгнення Орди в Україну, з осені перетворюються на пріоритетний напрям зовнішньополітичної діяльності Чигирин, а навесні наступного року увінчуються укладенням союзної угоди сторін. Причому, цього разу, зважаючи на ескалацію громадянського конфлікту в Україні, військова допомога Криму вперше використовується не як противага тиску зовнішньому (хоч, зрозуміло, такий аспект мався на увазі), а, передовсім, засіб приборкання опозиції всередині Війська Запорозького, сили якої з початком 1657 р. купчилися в його південних полках і на Січі.

Зі свого боку, реанімація союзних стосунків з Кримським ханством неминуче висуває на порядок денний української політики питання залагодження конфлікту з союзником хана — польським королем. І, якщо восени 1657 р. українсько-польські взаємини розвиваються як такі, що мають на меті пролонгацію дії перемир'я, досягнутого в першій половині року, то в умовах загострення взаємин Козацького Гетьманату з Москвою та налагодження приязні з Кримом — набувають принципово нової якості. Причому, за нашим спостереженням, курс на зближення з Варшавою, аж до визнання Військом Запорозьким зверхності польського короля, реалізовується тогочасною правлячою елітою козацької України не лише в контексті вирішення зовнішньополітичних завдань — протидії претензіям московського керівництва, а й спрямовується на розв'язання внутрішніх проблем. Виховане в традиціях шляхетської політичної культури найближче оточення І. Виговського, остаточно розчарувавшись у протекції московського царя як засобу легітимації власних претензій на статус повноцінного народу політичного, бере курс на повернення Війська Запорозького до складу Речі Посполитої, вочевидь, плекаючи надію в такий спосіб — іменем короля і республіки — легітимізувати друге сито селекції, структуризувавши українське суспільство через впорядкування козацького реєстру, виведення з його складу чужерідних елементів і правове закріплення політико-соціальних прав нового рицарського стану України.

Гостра потреба правлячої еліти Речі Посполитої в перехопленні до своїх рук ініціативи ведення боротьби з Москвою та декларування Війська Запорозького як свого союзника в дипломатичній грі зі Стокгольмом вселяє впевненість керівництву Війська Запорозького в можливості досягнення взаємноприйнятливого компромісу з офіційною Варшавою. Підтвердженням готовності королівської партії йти саме таким, неконфронтаційним, шляхом розвитку стосунків з козацтвом стали переговори з польськими комісарами на чолі з С. К. Беневським, що відбувалися на початку вересня 1658 р. в Гадячі. За результатами переговорів було підписано угоду, яка фіксувала найбільш далекосяжні за весь час боротьби козацтва за визнання себе в ролі народу політичного Речі Посполитої політико-соціальні поступки Війську Запорозькому з боку польської влади. Найвагомим же політичним досягненням козацтва стало визнання за Козацьким Гетьманатом права на політичну автономію в рамках оновленої триєдиної Речі Посполитої, яка відтепер мала складатися з трьох автономних частин — Корони Польської, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського. Угода визнавала за козацтвом права службової еліти Речі Посполитої, для якої передбачалися можливості переходу (за видатні заслуги перед королем і вітчизною та за поданням гетьмана запорозького) до середовища родової аристократії.

Вже по завершенні переговорів у Гадячі, в умовах продовження суспільно-політичної боротьби у Війську Запорозькому навколо питання повернення під зверхність польського короля, гетьманський уряд ставить перед Варшавою вимоги про розширення територіальних меж Великого князівства Руського за рахунок включення до його складу Волинського, Подільського та Руського воєводств, збільшення кількості реєстру з 30-ти до 60-ти тисяч осіб тощо. Так само, жорстка опозиція угоді з боку литовської та польської шляхти (особливо тієї її частина, яка мала певні майнові та соціально-політичні інтереси в Україні), а також непримирима позиція римсько-католицької церкви по відношенню до анти-унійних постанов Гадяцької комісії — змушують королівський уряд чинити тиск на І. Виговського з метою обмеження прерогатив Великого князівства Руського. Водночас, офіційна Варшава, чинячи тиск на уряд І. Виговського, приділяє надзвичайно мало уваги

забезпеченню сприятливих зовнішньополітичних умов для реалізації гадяцьких постанов, зокрема втрачає час, необхідний для примирення зі Швецією і спрямування всіх наявних сил на боротьбу з Росією. Нерозважлива неквапливість польської дипломатії в цьому питанні дозволяє Москві випередити свого суперника в боротьбі за Україну й першою вийти зі стану війни з Карлом X Густавом. Тим часом, спроби гетьманського оточення зміцнити становище Війська Запорозького через налагодження взаємин з австрійськими Габсбургами, електором бранденбурзьким і турецьким султаном, хоч і з зацікавленням були зустрінуті при дворах названих правителів, але не принесли швидких результатів. Ще менш успішною видалася спроба канцлера Великого князівства Руського Ю. Немирича залагодити конфліктну ситуацію навколо проблеми існування церковної унії через безпосередні контакти з офіційними представниками Ватикану. А щедрі винагородження королівського двору окремих представників правлячої еліти України соціальними привілеями та майновими пожалуваннями, на тлі непоступливості польської шляхти в найбільш принципових питаннях двосторонніх взаємин та неквапливості в забезпеченні міжнародної підтримки нової зовнішньополітичної конструкції, ще більше розколюють козацьку старшину в питанні її ставлення до умов Гадяцької угоди та провокують зростання антигетьманських і антипольських настроїв у Війську Запорозькому.

Як фактор випадковий, але доволі важливий у контексті розвитку військово-політичної ситуації в Україні варто класифікувати успішний похід запорозьких козаків на чолі з І. Сірком на Кримське ханство влітку 1659 р. Вчинений запорожцями погром змусив союзника І. Виговського — кримського хана Мехмеда IV Гірея відмовитися від планів спільного з гетьманськими військами вторгнення в межі Російської держави після переконливої перемоги під Конотопом. Відхід Орди до Криму, що супроводжувався черговими репресіями союзників гетьмана по відношенню до населення Лівобережжя, призвів до подальшого падіння авторитету І. Виговського та сприяв успішному розгортанню антигетьманського заклоту на Сіверщині, ініціатори якого закликали російські війська повернутися в Україну знову.

Втрата І. Виговським популярності у Війську Запорозькому, передовсім внаслідок провалу реалізації постанов Гадяцької

комісії та насильств кримських союзників, а також підтримки в середовищі еліти із-за непомірного зростання владних позицій клану Виговських та їх клієнтів, стають головними причинами переходу гетьманської булави до Ю. Хмельницького. Вибори останнього на гетьманство свідчили про досягнення в середовищі козацької старшини певного компромісу інтересів, в тому числі і в питанні зовнішньополітичної орієнтації Війська Запорозького. На перших порах гетьманський уряд Ю. Хмельницького, налагоджуючи стосунки з московським царем, продовжує декларувати вірність складеній у Гадячі присязі польському королю. Проте, дуже швидко в умовах суттєвого послаблення після падіння І. Виговського пропольського сегменту Війська Запорозького та під впливом повернення на Лівобережжя російських військ промосковськи налаштованій старшині вдається визначити орієнтацію на Москву в якості пріоритетного напрямку політичної діяльності нового уряду. І хоч Жердівський проект угоди Війська Запорозького з царем був скерований на застереження політико-соціальних прав козацької еліти, в тому числі і в сфері міжнародних відносин, наявність у середовищі лівобережної козацької старшини впливого промосковського лобі (лідером якого на той час був переяславський полковник Т. Цицюра) дозволила царському представнику на переговорах у Переяславі в жовтні 1659 р. О. М. Трубецькому нав'язати урядові Ю. Хмельницького умови договору, які з багатьох питань зовнішньої і внутрішньої політики обмежували суверенітет Козацького Гетьманату, зводячи політичний статус останнього до прав адміністративної автономії.

Жорсткий політичний тиск з боку Москви спричинює невдоволення козацької еліти та провокує спроби Варшави в черговий раз схилити керівництво Війська Запорозького до визнання влади польського короля. Проте за відсутності впливової пропольськи налаштованої політичної партії на тогочасному горішньому щаблі козацької ієрархії (адже Переяславська угода 1659 р. забороняла близьким співробітникам І. Виговського посідати старшинські уряди у Війську Запорозькому) шанси на таку трансформацію зовнішньополітичного курсу виглядали мізерними. Для їх реалізації, як мінімум, необхідна була дія потужного стороннього чинника.

Черговою точкою біфуркації в розвитку Української революції стала осіння кампанія 1660 р. Причому, політичний вибір, реалізований Ю. Хмельницьким під Чудновом, не був жорстко детермінований тогочасними соціально-політичними передумовами, а здебільшого визрів під впливом дії цілого ряду випадкових факторів, а саме: невиправданого послаблення російсько-українських сил із-за поділу козацького війська за територіальною ознакою на дві частини; неузгодженості дій головнокомандуючого російськими військами в Україні В. Б. Шереметева та наказного гетьмана Т. Цицюри під Любаром, а згодом під Чудновом; відсутності належного зв'язку російського командування з Ю. Хмельницьким; поганій організації розвідувальної служби російських військ, що спричинило спочатку появу недостовірної інформації про кількісний склад польського війська, а згодом — не встановлення факту маршу Є. Любомирського проти Ю. Хмельницького під Слободища. Водночас, невдоволення козацької старшини політикою Москви та критичність становища царських військ в Україні дозволили активізувати діяльність пропольськи налаштованого сегменту української еліти — Т. Носачу, Г. Лесницькому, Г. Гуляницькому та ін., під впливом агітації котрих і відбулася чергова зовнішньополітична переорієнтація Козацького Гетьманату. Зацікавленість польського командування в нейтралізації воєнного потенціалу козацького війська та залучення його до боротьби з військами В. Б. Шереметева дозволяє українській стороні в ході переговорів наполягати на реанімації принципів положень Гадяцької угоди 1658 р., в тому числі й застереження автономії Війська Запорозького. В той же час, непорозуміння між українськими козаками і шляхтою, яка перебувала в коронному війську, що проявилися вже під Чудновом, а також трагічна за своїми наслідками пасивність польського командування у гарантуванні безпеки лівобережного козацтва, яке здалося на волю коронних гетьманів, від нападів кримських татар — свідчили про проблематичність гармонізації українсько-польських стосунків та навернення їх у річище, визначене гадяцькими постановами.

Тим паче, що глибока криза, яка з кінця 1650-х рр. дедалі виразніше проявляла себе в політичному житті Речі Посполитої, не дозволяла королівському двору (а саме останній був най-

більше з усіх суб'єктів політичного життя держави зацікавлений у налагодженні стосунків з козацькою елітою) виступити гарантом дотримання умов Чуднівської і Гадяцької угод. Крім того, загострення політичної боротьби в самій Польсько-Литовській державі заважали їй активно втрутитися в боротьбу уряду Ю. Хмельницького за повернення під свою владу Лівобережної України, старшинська верства якої не визнала постанов Чуднівської угоди і підтвердила вірність присяги цареві. Однак це не завадило польській шляхті, яка володіла маєтностями в Україні, розпочати процеси реституції своїх майнових прав і тим самим загострити ситуацію на Правобережжі.

Неспроможність Речі Посполитої надати військово-політичну допомогу Війську Запорозькому, а також зростання антипольських настроїв із-за спроб реституції майнових прав шляхти та зловживань розквартированих після завершення Чуднівської кампанії на постій коронних військ — посилюють серед правобережного козацтва прокримські настрої, оскільки частина кримської еліти вже з осені 1660 р. демонструвала наміри розпочати власну політичну гру в Україні, спрямовану на встановлення зверхності хана над Військом Запорозьким. Як у середовищі кримської, так і української еліт взимку — навесні 1661 р. точиться гостра політична боротьба навколо питання відновлення старої українсько-кримської приязні. Щоправда, диференціація зовнішньополітичних уподобань козацької старшини в цей час не обмежується формуванням біполярної моделі: пропольської чи прокримської орієнтації. Частина козацької старшини виступає за розбудову політичних взаємин з московським царем, ще інша — плекає надії відновити вплив Війська Запорозького в Придунайському регіоні. Врешті-решт, авантюрне втручання останніх у волоські справи, а також черговий напад запорожців на татарські улуси і ханські пасовиська розладнали українсько-кримську приязнь, змусивши тим самим уряд Ю. Хмельницького зосередити свої зусилля на справі ратифікації чуднівських постанов вальним сеймом 1661 р. та владнання непорозумінь, які виникли на Правобережжі між місцевим населенням та коронними військами і державцями.

Але результати сеймових баталій 1661 та, ще в більшій мірі, 1662 р. не залишили надій на можливість органічної імплантації

Козацького Гетьманату в соціо-політичній структурі Речі Посполитої, а отже — швидкого й ненасильницького розв'язання українсько-польського конфлікту. Із-за вилучення з тексту ратифікованої сеймом угоди з Військом Запорозьким положення про Князівство Руське — без належного політико-соціального відшкодування, на чому наполягала українська сторона, — козацтво в черговий раз було позбавлене можливості легітимізувати власні претензії на права регіональної політичної еліти методами політичного узгодження і тим самим знову виштовхувалося на шлях пошуку альтернативних способів розв'язання проблеми.

Серйозність небезпеки вибуху на цьому ґрунті нового збройного конфлікту підсилювалася і тією обставиною, що польська еліта демонструвала власну політичну непоступливість козацькому середовищу, перебуваючи в стані майже повної владної дистрофії, спричиненої зав'язуванням конфедерацій у коронному та литовському військах. Адже відсутність боездатної мілітарної сили Речі Посполитої на Правобережжі не лише не дозволяє Ю. Хмельницькому повести рішучу боротьбу за Лівобережжя, але й в умовах реставрації шляхетського землеволодіння в Україні та насильств деморалізованих частин коронного війська — провокує вибухонебезпечне зростання тут антипольських настроїв. Вакуум військової допомоги з боку Речі Посполитої гетьманський уряд Правобережжя намагається заповнити, відновивши в серпні 1662 р. формальний союз з Кримським ханством. Проте здобичницька психологія кримських союзників в умовах безсилля гетьманської влади провокує ще більше невдоволення лівобережного козацтва політичними діями Ю. Хмельницького. Втрата ж останнім популярності всередині Війська Запорозького та очевидне фіаско у сфері зовнішньої політики дозволяють з початком 1662 р. дедалі активніше втручатися в політичну боротьбу в Україні екс-гетьману І. Виговському, котрий в основу своєї зовнішньополітичної доктрини тепер кладе ідею протекції турецького султана над Військом Запорозьким (наміри стосовно цього його оточення декларувало вже навесні 1659 р.).

Водночас, безуспішність спроб правобережної старшини добитися задоволення політико-соціальних потреб козацтва у взаєминах з королем і Річчю Посполитою остаточно перекону-

ють старшинську верству Лівобережжя в політичній недоцільності її повернення під зверхність польського монарха. Відразу лівобережного козацтва до ідеї включення Лівобережного Гетьманату до складу Речі Посполитої провокує і той факт, що на відміну від правобережних старшин, більшість яких своїм походженням була пов'язана з рицарськими верствами Русі й тому тепер добивалася передовсім визнання *de jure* державою того стану, який уже існував з дореволюційних часів *de facto*, то задніпровська старшина у своїй масі не спиралася на традиції козакування, а до того ж своє господарство розвивала на перехоплених у шляхти і магнатів маєтностях. Саме тому, за відсутності стійких генетичних зв'язків останніх з політичною культурою Речі Посполитої, самодержавний режим правління династії Романових не викликав такого спротиву, як у вихованих у традиціях шляхетських вольностей правобережних козаків, а відсутність майнових претензій верховної влади до нових власників Лівобережжя — становило надійне підґрунтя для легітимації їх соціальних претензій. Спроби ж частини вищої лівобережної старшини на чолі з Я. Сомком, В. Золотаренком, О. Силичем, О. Щуровським, С. Шамрицьким, Д. Чернявським та І. Папкевичем конституювати на Лівобережжі шляхетський за змістом Козацький Гетьманат, узаконивши стосунки васалітету з царем, гарантувавши невторчання царської адміністрації у його внутрішні справи, здійснивши соціальну стратифікацію суспільства, вичленивши у привілейовану служилу верству реєстрове козацтво та обклавши податками «тягле» населення, увінчуються в середині 1663 р. політичним фіаско ідеї та фізичним знищенням її носіїв.

Згравання І. Брюховецького в ході «шукування» гетьманства з соціальними низами суспільства та його декласованими елементами, урядом Олексія Михайловича, впливовими представниками духовенства та міщанством перетворюють його на заручника власних передвиборчих популістських обіцянок. Спроби ж зміцнити гетьманський провід, до яких він вдасться вже з осені 1663 р., провокують конфлікт зі своїми вчорашніми союзниками в Україні, а несприятлива зовнішньополітична кон'юнктура залишає надзвичайно мало простору для маневрування в стосунках з царем. Все це в кінцевому результаті

призводить до появи інкорпораційних за змістом Московських статей 1665 р., які зводять політико-соціальний статус Лівобережного Гетьманату до становища станової автономії.

Аналогічні за напрямом розвитку процеси, щоправда значно радикальніші із-за наявності гострих майнових і соціальних конфліктів інтересів, відбуваються в цей час і на Правобережжі. Військово-політичне знесилення тамтешнього козацтва створює можливості для появи спроб реставрації дореволюційних відносин у поземельних відносинах та реституції прав соціальної залежності місцевого українського населення (в тому числі й покозаченого) від шляхти. Спроб, які в умовах серйозної дестабілізації ситуації в Речі Посполитій провокують збройні виступи антипольського та антигетьманського спрямування, штовхаючи Правобережжя в стан охлократичної стихії та жорсткого громадянського протистояння.

Загалом же, неможливість досягти задоволення політико-соціальних потреб козацтва, як повноцінної регіональної політичної еліти, у взаємовідносинах з правлячими династіями Російської та Польсько-Литовської держав, факт якої ставав дедалі очевиднішим, неминуче висував на порядок денний політичного життя України надзвичайно гостру дилему: або козацтву відмовитися від своїх політичних і соціальних претензій, що визрівали з кінця XVI ст. і знайшли свою реалізацію *de'facto* вже на початковому етапі Української революції; або ж — намагатися залучити до вирішення цієї проблеми ще якісь впливові зовнішньополітичні сили. Процес залагодження Оттоманською Портою конфлікту з Венеціанською республікою й отримання на цій підставі свободи дій у Центрально-Східній Європі, а також зростання невдоволення частини кримської еліти військово-політичним союзом з Річчю Посполитою, яке значно посилювалося в умовах потепління польсько-російських стосунків, вказували на можливість виходу Війська Запорозького з біполярної за своєю суттю моделі зовнішньополітичної діяльності та використання уже найближчим часом нових зовнішньополітичних аргументів у боротьбі за утвердження себе в якості народу політичного.

ПРИМІТКИ

Вступ

¹Споры о главном. Дискусии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов» / Отв. редактор Ю. Л. Бессмертный. — М., 1993; *Бессмертный Ю. Л.* Что за «Казус»?.. // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. 1996 / Под ред. Ю. Л. Бессмертного, М. А. Бойцова. М., 1997. — С. 7–24.

²Поняття введене до наукового обігу французьким істориком Б. Лепті. — Див.: *Бессмертный Ю. Л.* Что за «Казус»?.. — С. 23.

³Про обґрунтування такої епістемологічної парадигми історичної науки див.: *Хвостова К. В.* Современная эпистемологическая парадигма в исторической науке (Роль многозначной логики) // *Одиссей. Человек в истории.* 2000. — М., 2000. — С. 10–13; *Бородкин Л. И.* История, альтернативность и теория хаоса // Там же. — С. 21–26.

⁴В підходах до періодизації української історії автору найбільш імпонувала запропонована Іваном Лісяком-Рудницьким схема її узгодження з великими європейськими епохами та інтеграції в загальноєвропейський історичний процес, за якої ранньомодерні часи окреслюються як історичний проміжок від Люблінської унії 1569 р. до кінця XVIII ст. — Див.: *Rethinking Ukrainian History* / Ed. Ivan L. Rudnytsky, John-Paul Himka. Edmonton, 1985.

⁵Див.: *Голдстоун Дж.* Революції теорії // *Енциклопедія політичної думки* / За ред. Д. Міллера; пер. з англ. — К., 2000. — С. 326–330.

⁶Детальніше про авторське бачення проблеми способу організації владних відносин у козацькій Україні див.: *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000.

⁷*Mosca G.* The Ruling Class / Trans. and ed. A. Livingston. — New York, 1939; *Pareto V* The Mind and Society / Trans. A. Livingston and A. Bongiorno. 4 vols. — New York, 1935.

⁸Про соціальні корені козацького стану в трактуванні сучасної історіографії див.: *Леняко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996; *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000.

⁹*Сорокин П. А.* Человек, цивилизация, общество. — М., 1992.

¹⁰Див.: *Потульницький В. А.* Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // *Укр. істор. журн.* — 2000. — № 1. — С. 4–7.

¹¹*Mill J. S.* A System of Logic: Ratiocinative and Inductive. — Toronto, 1967; *Skocpol T., Somers M.* The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry // *Comparative Studies in Society and History.* — No 22. — P. 174–197.

¹²*Riker W. H.* Political Science and Rational Choice // *Perspectives on Positive Political Economy.* Cambridge, 1990; *Green D. P., Shapiro I.* Rational Choice Explanation of Politics: Whu Has So Little Been Learned? // *Polis.* 1994. — No 3.

¹³Дискусію з цього приводу див.: Историк в поиске: микро- и макроподходы к изучению прошлого. М., 1999; а також: *Копостов Н. Е.* О невозможности микроистории // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. Вып. 3. — М., 2000. — С. 33–51; *Баткин Л. М.* Заметки о современном историческом разуме // Там же. — С. 62–96; *Бессмертный Ю. Л.* Многоликая история (Проблема интеграции микро- и макроподходов) // Там же. С. 52–61; та ін.

¹⁴*Бессмертный Ю. Л.* Многоликая история... — С. 52–61; *его же.* Иная история (Вместо послесловия к статье П. Фридмана и Г. Спигел) // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. — Вып. 3. М., 2000. — С. 165–177.

¹⁵*Берталанфи Л. фон.* Общая теория систем: критический обзор // Исследования по общей теории систем. — М., 1969. — С. 74; *Бессмертный Ю. Л.* Многоликая история... — С. 53.

¹⁶*Берталанфи Л. фон.* Общая теория систем... — С. 65.

¹⁷*Бессмертный Ю. Л.* Многоликая история... — С. 55.

¹⁸Див.: *Эксле О. Г.* Миф о Средневековье // Одиссей. Человек в истории. 1999. — М., 1999. — С. 282.

¹⁹Див.: *Блок М.* Апология истории или ремесло историка / Перевод Е. М. Лысенко. — М., 1973. — С. 24–25.

Розділ 1

¹*Наливайко Д. С.* Богдан Хмельницький у світлі західноєвропейських джерел XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. — К., 1996. — С. 139.

²Див.: *Мицик Ю.* Польська історіографія Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // На чолі держави. Вип. 2. — Рівне, 1996. — С. 106.

³Детальніше див.: *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Днепропетровск, 1985. — С. 6–24.

⁴*Kojalowicius A.* De rebus Anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gentis. — Vilnae, 1651.

⁵*Pastorius I.* Bellum scithiae-cosacicum. — Dantisci, 1652; *idem.* Historiae Poloniae... — Dantisci, 1685.

⁶Детальніше про цей вплив див.: *Плохий С. Н.* Латиноязычные сочинения середины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Автореф... кандидата истор. наук. — М., 1982; *его же.* Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. — Днепропетровск, 1983.

⁷*Мицик Ю.* Польська історіографія Визвольної війни українського народу... — С. 112.

⁸*Bisaccioni M.* Historia delle guerra civili di questi ultimi tempi. — Venetia, 1654. — V 2; детальніше див.: *Наливайко Д. С.* Богдан Хмельницький у світлі західноєвропейських джерел XVII ст. — С. 140, 143–144.

⁹*Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960.

¹⁰*Шледер Й. Г.* Театр Європи (фрагменти) // Жовтень. — 1985. — № 7.

¹¹*Twardowski S.* Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwa, potym Szwedami i z Wiegry. — Galissi, 1681.

¹²*Мицик Ю.* Польська історіографія Визвольної війни українського народу... — С. 114.

¹³*Kochowski V* Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV — Cr., 1683. — Т. I–IV.

¹⁴Historya panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego. — Poznań, 1859. — Т. 1–2.

¹⁵*Grondski S.* Historia belli cosacico-polonici. — Pestini, 1789.

¹⁶*Rudawski L.* Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Oliwensem usque. — Warszawaie et Lipsiae, 1755.

¹⁷Вперше опубліковане Ю. Мициком і В. Кравченком у 1992 р.: *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / Підготов. до друку Ю. Мицика, В. Кравченка. — К., 1992.

¹⁸*Мицик Ю., Кравченко В.* Передмова // *Софонович Ф.* Хроніка... — С. 28.

¹⁹*Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 246.

²⁰Перше видання: Синопис. К., 1674; наступні: К., 1678; К., 1680; та ін.

²¹Див.: *Чистякова Е. В.* Синопис // Вопросы истории. — 1974. № 1. — С. 216–217; *Мицик Ю., Кравченко В.* Передмова // *Софонович Ф.* Хроніка... С. 36.

²²Див.: *Яковенко Н.* Нарис історії України... — С. 247.

²³Перше видання, здійснене О. Бодяньским, датоване 1846 р.: *Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельникаго и междуособиях, бывших в Малой России по его смерти.* — М., 1846.

²⁴Див.: *Романовський В.* Хто був «Самовидець» // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 60–73; *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин, 1926. — Кн. 6. С. 1–80; *Оглоблін О.* До питання про автора Літопису Самовидця // Записки Істочно-Філологічного відділу УАН. Кн. 7–8. — К., 1926. — С. 181–196;

та ін.

²⁵*Левицький О.* Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878. — С. 29.

²⁶Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. — К., 1971. — С. 45.

²⁷Там само. — С. 56.

²⁸Там само. — С. 59.

²⁹*Левицький О.* Опыт исследования... — С. 68.

³⁰*Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 129; *Дзира Я. І.* Вступ // Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. — К., 1971. — С. 37.

³¹*Дзира Я. І.* Вступ. — С. 27.

³²*Величко С.* Літопис. — Т. 1–2. — К., 1991; [*Граб'янка Г.*] Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992.

³³Перше видання: *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 4 томах. М., 1822.

³⁴*Маркевич Н. А.* История Малороссии: В 5 томах. — М., 1842–1843.

³⁵*Виннер Р. Ю.* Очерки теории исторического познания. — М., 1911; про перенесення цієї методології історичного пізнання на ґрунт української історіографії див.: *Матях В. М.* Медієвістика в Україні другої половини XIX — початку XX століття: криза чи прогрес? — К., 1996.

³⁶*Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницький. — 4-е изд., испр. и доп. Т. 1–3. — СПб., 1884; *его же.* Богдан Хмельницький — данник Оттоманской Порты // *Весник Европы.* — 1877. — Т. 4. — Кн. 12. — С. 806–817; та ін.

³⁷*Костомаров Н. И.* Гетманство Выговского // *Истор. монографии и исследования.* — Т. 2. — СПб., 1872; *его же.* Гетманство Юрия Хмельницкого // Там же. — Т. 12; *его же.* Руина // Там же. — Т. 15. — СПб., 1905.

³⁸*Антонович В.* История малорусского козачества. — К., 1882; *його ж.* Про часи козацькі на Україні. — К., 1991.

³⁹*Кулиш П.* Отпадение Малороссии от Польши. — СПб., 1890.

⁴⁰Див.: *Герасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — Зап. НТШ).* — Т. 133. — Львів, 1922.

⁴¹Див.: *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882; *Костомаров Н. И.* Рец. «О Богдане Хмельницком», соч. П. Н. Буцинского // Южный край. — 1882. — С. 639.

⁴²*Карпов Г.* Костомаров как историк Малороссии. — М., 1871; *его же.* Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. — М., 1873; *его же.* Объяснение к сочинению П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // *Чтения в Обществе Исторических Древностей Российских (далі — Чтения ОИДР).* — 1888. — Кн. 4; *его же.* В защиту Богдана Хмельницкого. М., 1890.

⁴³*Его же.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся. — М., 1870; *его же.* Переговоры о соединении Малороссии с Великой Россией // *Журнал Министерства Народного Просвещения (далі — Журн. МНП).* — 1871. — Кн. 11.

⁴⁴*Его же.* Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661–1668 года) // *Православное обозрение.* — 1875. — № 1–4, 6, 11, 12; *его же.* Дионисий Балабан, митрополит киевский // Там же. — 1874. — № 1; *его же.* Киевская митрополия и

московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Там же. — 1874. — № 8, 9.

⁴⁵*Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899.

⁴⁶*Его же.* Киевский воевода П. В. Шереметьев и нежинский магистрат // Киев. старина. — 1891. — № 11; *его же.* Отставка А. Л. Ордина-Нашокина и его отношение к малороссийскому вопросу // Журн. МНП. — 1897. — № 11.

⁴⁷*Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. // Киев. старина. — 1887. — № 2; *его же.* Нежинская рада 1663 г. // Киев. старина. — 1888. — № 5; *его же.* Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киев. старина. — 1890. — № 1; та ін.

⁴⁸*Алексеев А.* Русское государственное право. — СПб, 1897; *Нольде Б.* Очерки русского государственного права. — СПб., 1911; *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб., 1899; *Дьяконов М.* Очерки государственного и общественного строя Древней Руси. — СПб., 1912.

⁴⁹*Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Историко-юридический очерк. Петроград, 1915.

⁵⁰*Szujski J.* Dzieje Polski podług ostatnich badań. Lwów, 1861–1866.

⁵¹Див.: *Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwolenczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny. — Roczn. LXI. — Nr. 2. — S. 207.

⁵²*Szujski J.* Historji polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. — Warszawa, 1880.

⁵³*Szajnocha K.* Szkice historyczne. — Lwów, 1854–1861; *ten же.* Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. — Lwów, 1869 oraz wyd. nast.

⁵⁴Див.: *Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwolenczej walki ludu ukraińskiego... — S. 208.

⁵⁵*Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). — Т. 1–2. — Kraków, 1870; *ten же.* Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza 1655–1660. Т. 1–2. — Kraków, 1866–1868.

⁵⁶*Plebański J.* Jan Kazimierz Waza. Maria Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne. — Warszawa, 1861; *Czermak W.* Z czasów Jana Kazimierza. Studia historyczne. — Lwów, 1893; i in.

⁵⁷*Czermak W.* Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660 // Przegląd Polski. — 1886. — Т. 4; 1887. — Т. 1; 1893. — Т. 1; *ten же.* Sprawa Lubomirskiego w roku 1664 // Ateneum. — 1885, 1886.

⁵⁸*Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. — Т. 1–3. — Kraków, 1898; *tegoż.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Т. 1–3. — Kraków, 1923.

⁵⁹*Korzon T.* O Chmielnickim sądy Kulisza i Karpowa // Kwartalnik Historyczny. — 1892. — Т. 6.

⁶⁰Див.: *Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwolenczej walki ludu ukraińskiego... — S. 209.

⁶¹*Kubala L.* Wojna moskiewska, R. 1654–1655. — Kraków, 1910; *tegoż.* Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. — Lwów, 1913; *tegoż.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. — Warszawa, 1917; *tegoż.* Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660. — Lwów, 1922.

⁶²*Kubala L.* Przysięga w Perejasławiu i «Stati» B. Chmielnickiego // *Кварталник Историчный.* — 1904. — Т. 28; *tegoż.* Obłożenia Zbaraża. Bitwa pod Beresteczkiem / *Szkice Historyczne.* — Serya 1. — Lwów, 1880.

⁶³*Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwolenczej walki ludu ukraińskiego... — S. 209.

⁶⁴*Rawita-Gawronski Fr.* Sprawy i rzeczy ukraiński. Lwów, 1914; *tegoż.* Bohdan Cmielnicki. — Т. 1–2. — Lwów, 1906–1909; *tegoż.* Kozaczyzna ukraiinna w Rzeczypospolitej Polskiej do konca XVIII wieku. — Warszawa, 1924; *tegoż.* Ostatni Chmielniczenko (*Zarys monograficzny.*) — Poznań, 1919; *tegoż.* Poselstwo Bieniewskiego. Od smierti B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej. — Lwów, 1907.

⁶⁵*Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwolenczej walki ludu ukraińskiego... — S. 211; *Мицик Ю.* Польська історіографія Визвольної війни українського народу... — С. 135.

⁶⁶*Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659 (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті). — К.; Відень, 1920; *його ж.* Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / *Твори.* — Т. 2. — Філадельфія, 1980.

⁶⁷*Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // *Жерела до історії України-Руси.* Т. 12. — Львів, 1911; *його ж.* Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // *Зап. НТШ.* — Т. 84. — Львів, 1908; *його ж.* Венеціанське посольство до Хмельницького // *Зап. НТШ.* — Т. 78. — Львів, 1907; *Терлецький О.* Історія Української держави. — Львів, 1924. — Т. 1–2; *його ж.* Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656 // *Зап. НТШ.* — Т. 14. — Львів, 1896; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // *Зап. НТШ.* — Т. 138–140, 144, 145, 147, 151. — Львів, 1925–1931; *його ж.* «Вольний порт» у Старому Бихові 1657 р. // *Науковий збірник за рік 1929 (Записки Історичної секції Всеукраїнської Академії наук).* Т. 32. — К., 1929; *його ж.* Історія українського війська (*Крип'якевич І. та ін.*) — Вид. 4-е, змін. і доповн. — Львів, 1922; *його ж.* Історія України. — Львів, 1990; *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну // *Зап. НТШ.* — Т. 154. — Львів, 1937; *його ж.* Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // *Зап. НТШ.* — Т. 151. — Львів, 1931; *його ж.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // *Зап. НТШ.* — Т. 222. — Львів, 1991; та ін.

⁶⁸Зібрані дослідником архівні матеріали було опубліковано вже в 1990-х рр. завдяки зусиллям львівських археографів: *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. — Львів, 1994.

⁶⁹*Гарасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // *Зап. НТШ.* — Т. 87–89. — Львів, 1909; *його ж.* Виговський і Юрій Хмельницький // *Зап. НТШ.* — Т. 59–60. — Львів, 1904; *його ж.* Перед Чуднівською кампанією // *Науковий*

збірник присвячений М. Грушевському... — Львів, 1906; *його ж.* Чуднівська кампанія 1660 р. — Львів, 1913; *його ж.* До питання про статті Б. Хмельницького // Зап. НТШ. — Т. 100. — Львів, 1930; та ін.

⁷⁰*Попов С.* Юридична природа злучення України з Москвою // Літературно-Науковий вісник. — К., 1914; *Яковлів А.* Договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. Багалія. — К., 1928; *його ж.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928; *його ж.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; *його ж.* Московські проекти договорних пунктів з гетьманом Іваном Виговським // Зап. НТШ. — Т. 152. — Львів, 1933; *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. // Ювілейний збірник на честь проф. Дністрянського. — Прага, 1923; та ін.

⁷¹Див.: *Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського // Історія України-Руси. — Т. 1. — К., 1991. — С. LXIII.

⁷²*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 9. — К., 1991. — С. 6.

⁷³Там само.

⁷⁴*Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського. — С. LXX.

⁷⁵*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9. — К., 1991. — С. 1506.

⁷⁶Там само. С. 1508.

⁷⁷*Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930; *його ж.* Українські діячі XVII віку. Т. Цицюра // Зап. Історично-Філологічного відділу УАН. — Кн. 24. — К., 1929; та ін.

⁷⁸*Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940.

⁷⁹Див.: *Степанков В. С.* Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки) / Автореф. дисертації доктора істор. наук. — К., 1993. — С. 12.

⁸⁰*Konopczyński W.* Dzieje Polski nowożytniej. — Т. 1–2. — Warszawa; Kraków, 1936.

⁸¹*Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki. — Warszawa, 1933; *tegoż.* Ukraina między Wschodem a Zachodem // Sprawy Narodowościowe. — Warszawa, 1937; *tegoż.* Unia Hadziacka // Sprawy Narodowościowe. — Warszawa, 1937. — No 1–2.

⁸²*Hniłko A.* Bitwa pod Slobodyszami // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — Т. 1. — 1929; *tegoż.* Wyprawa cudnowska. — Warszawa, 1931 itd.

⁸³*Gorka O.* Ogniem i mieczem a rzeczywistość historyczna. — Warszawa, 1934; *tegoż.* Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowo-wschodzie. — Warszawa, 1933.

⁸⁴Див.: *Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwolenczej walki ludu ukraińskiego... — S. 197–217.

⁸⁵Див.: *Козаченко А. И.* Борьба украинского народа против оноземных порабощителей за воссоединение с Россией. — М., 1954; *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648— початку 1651 р. — К., 1955; та ін.

⁸⁶Наприклад див.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959.

⁸⁷Див.: Яковенко Н. Нарис історії України... — С. 4.

⁸⁸Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Московією року 1654. Нью-Йорк, 1954; Іваницький С. Переяславський договір з 1654 року: Правна якість заложеного цим договором відношення сторін. — Нью-Йорк; Детройт; Скрантон, 1954; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 року. — Нью-Йорк, 1954; *idem*. Treaty of Perejaslav 1654. — Toronto, 1954; *idem*. The Perejaslav Treaty and Eastern Europe // Ukr. Quart. — V. 10.

⁸⁹Дорошенко Д. Нарис історії України (Вид 1-е). — Т. 1-2. — Варшава, 1932-1933; К., 1992 (репр.); Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 1-2. — Мюнхен, 1972-1976; К., 1992 (репр.).

⁹⁰Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року // Укр. історик. — 1965. — № 1-2.

⁹¹Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej. — Paryż, 1960; Мишко С. Гадяцький договір (відбит.). Детройт, 1959; та ін.

⁹²Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1960.

⁹³Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik Historyczny. — 1954, No 3; *tegoż*. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660-1661 // Przegląd Historyczny. — No 45. — 1954; *tegoż*. Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza. — Warszawa, 1959; *tegoż*. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. — Warszawa, 1957. — Т. 2; *tegoż*. Zmiana w układzie sił politycznych w Europie środkowo-wschodniej w drugiej połowie XVII wieku // Kwartalnik Historyczny. — 1960. — No 1.

⁹⁴Див.: Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття... С. 17.

⁹⁵Wójcik Z. Niektóre zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej // Rocznik Lubelski. 1962 (1964). Т. 5; *tegoż*. Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII wieku. Warszawa, 1966; *tegoż*. Jan III Sobieski: 1629-1696. — Warszawa, 1982; *tegoż*. Jan Kazimierz Waza. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997.

⁹⁶Czapliński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655-1660. — Т. 1. — Warszawa, 1957; *tegoż*. Próby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Tamże; *tegoż*. O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. — Wrocław, 1966.

⁹⁷Див.: Ukraina — terazniejszy i przyszłość (Pod red. M. Karaśja i A. Podraza). — Kraków, 1970.

⁹⁸Serczyk W. A. Historia Ukrainy. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979; *tegoż*. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. — Kraków, 1984; *tegoż*. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-51. — Warszawa, 1998.

- ⁹⁹*Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1988; *tegoż.* Konserpcje polityczne powstania Bohdana Chmielnickiego // Польша-Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1992; *tegoż.* Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996; *tegoż.* Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukraińskich: proba pre'amania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996; та ін.
- ¹⁰⁰*Kaczmarczyk J.* Hadziacz 1658 kolejna ugoda czy nowa unia? // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. — Warszawa, 1994; *його ж.* Невідомий текст Чуднівської угоди 1660 р. // Київ. старовина. — 2001. — № 4 (в друці).
- ¹⁰¹*Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. — Warszawa, 1987.
- ¹⁰²*Podhorodecki L.* Jan Sobieski. — Warszawa, 1966; *tegoż.* Stefan Czarniecki. — Warszawa, 1966; *tegoż.* Sicz Zaporozka / Wyd. III-e. — Warszawa, 1978; *tegoż.* Zarys dziejów Ukrainy. — Т. 1–2. — Warszawa, 1976.
- ¹⁰³*Kersten A.* Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. — Warszawa, 1988; *tegoż.* Na tropach Napierskiego. W kregu mitów i faktów. — Warszawa, 1970; *tegoż.* Stefan Czarniecki 1599–1665. — Warszawa, 1963.
- ¹⁰⁴*Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. — Białystok, 1996.
- ¹⁰⁵*Majewski W.* Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa. — 1969. — Т. 15.
- ¹⁰⁶*Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej. — Wrocław, 1977; *tejże.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. — Wrocław, 1985.
- ¹⁰⁷*Wisner H.* Rok 1655 na Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — 1981. — Т. 26.
- ¹⁰⁸*Rachuba A.* Opozycja litewska wobec wyprawy Jana Kazimierza na Rosję 1663/64 // Kwartalnik Historyczny. — 1982. — No 1.
- ¹⁰⁹*Janas E.* Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia. — Lublin, 1998.
- ¹¹⁰*Бсляков Г. Ф., Бслякова О. Г.* Польська історична література про українське козацтво // Укр. істор. журн. 1991. — № 5. — С. 76.
- ¹¹¹*Степанков В. С.* Українська держава у середині XVII століття... С. 17–18.
- ¹¹²Див.: *Матях В. М.* Держава Богдана Хмельницького: історіографічна ретроспекція проблеми // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 155; *Яковенко Н.* Нарис історії України... — С. 5.
- ¹¹³Критичний аналіз однієї з них див.: *Горобець В.* Історія Руїни чи руїна Історії? (Варшава — Москва — Стамбул: transit): М. В. Пасічник. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657–1665 рр.). — Львів: Місіонер, 1998 // Укр. гуманітарний огляд. — Вип. 2. — К.: Критика, 1999.
- ¹¹⁴Значний науковий і суспільний резонанс мала написана М. Брайчевським та поширювана в списках робота «Приєднання чи возз'єднання?..», вперше опублікована в Україні в 1991 р. — Див.: *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. —

1991. — № 16; а також: *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. — К., 1994.

¹¹⁵*Смолій В. А., Степанков В. С.* В пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992; *їх же.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993; *їх же.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999; та ін.

¹¹⁶*їх же.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993.

¹¹⁷*їх же.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

¹¹⁸Див.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 1–6. — К.; Черкаси, 1991–1997; Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво (Збірник статей). — К., 1998; Полководці Війська Запорозького / Історичні портрети. — Кн. 1. — К., 1998; Україна в Центральній-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2000; та ін.

¹¹⁹*Касьянов Г. В.* Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. істор. журн. — 1998. — № 2. — С. 48.

¹²⁰Див.: *Яковенко Н.* У кольорах пролетарської революції // Укр. гуманітарний огляд. — Вип. 3. — К.: Критика, 2000; *її ж.* Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12.

¹²¹*Мицик Ю.* Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 265.

¹²²*Його ж.* Проблема самостійності України у політичній концепції Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996; *його ж.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995; та ін.

¹²³*Сергейчук В. І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К., 1991; *його ж.* Українське козацьке військо в другій половині XVI — середині XVII століття. Автореф. дис. доктора істор. наук. — К., 1991; *його ж.* Вплив Хмельниччини на процес становлення української нації // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996.

¹²⁴*Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Частина I: 1654 рік. — Львів, 1996.

¹²⁵*Борисенко В.* Національно-Визвольна революція 1648 р. в Україні (до постановки проблеми) // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996; *його ж.* Роль російського уряду в дестабілізації політичного життя України (квітень 1657 — лютий 1658 рр.) // Українська козацька держава. — Вип. 7. — К., 2000; та ін.

¹²⁶*Бульвінський А.* Українсько-російська війна 1658–1659 рр. Автореф. дис. канд. істор. наук. — К., 1998; *його ж.* Наслідки українсько-російської війни 1658–59 рр. // Українська козацька держава. — Вип. 7. — К., 2000.

¹²⁷Путро О. І. Гетьман І. Виговський і Гадяцька угода 1658–1659 рр. // Українська козацька держава. — Вип. 3. — К.; Черкаси, 1993.

¹²⁸Див.: Україна модерна. — Число 4. — Львів, 2000. Цікаво, що автор даного дослідження одночасно з п. Крикуном опублікував власний коментар цього документу. — Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. Альманах. — К.: Смолоскип, 2000.

¹²⁹Наприклад див.: Гурбик А. Антон Жданович: політик, дипломат, полководець // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996; Гуржій О. І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Укр. істор. журн. — 1998. — № 1; Крикун М. Остап Гоголь — гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. — Число 2–3. — Львів, 1999; Чухліб Т. Соротники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя // Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995; Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. К., 1994; Полководці Війська Запорозького / Історичні портрети. — Кн. 1. — К., 1998; Історія України в особах: Козаччина (В. Горобець, О. Гуржій, В. Матях та ін.). — К., 2000; та ін.

¹³⁰Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.). — К., 1998; та ін.

¹³¹Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.) / Автореф. дис. канд. істор. наук. — К., 2001; Савчук Н. О. Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації Українській державі (1659 початок 1663 рр.). Рукопис дис. канд. істор. наук.

¹³²Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978; Velychenko S. The Influence of historical, political and social ideas on the politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers between 1648 and 1657. Ph. D. Dissertation. — London, Schol of Econocs University of London, 1980; Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600–1653. — Harward, 1985; *idem*. History, Culture and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing // The Millenium Series by the Ukrainian Studies Fund. — Cambridge, Mass., 1988; його ж. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної нації // Укр. істор. журн. — 1995. — № 4; Kaminski A. S. Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697. — Cambridge, Mass., 1993; *idem*. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // Harvard Ukrainian Studies. 1977. — Vol. 1, No 2; Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s–1830s. — Cambridge, Mass., 1988 (український переклад — К., 1996); *idem*. Problems in Studying the Post-Khmelnyts'kyi Ukrainian Elite (1650s to 1830s): Present State of Research and Future Tasks // Rethinking Ukrainian History (I. L. Rudnytsky, ed.). — Edmonton, 1981; *idem*. The Ukrainian Elite of the Eighteenth Century and its Integration into the Russian Nobility // The Nobility in Russia and Eastern Europe / Ed. Ivo Banac and Paul Bushkovitch. — New Haven,

1983; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; та ін.

¹³³*Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987; История внешней политики России. Конiec XV–XVII век / Под ред. Г. А. Санина. — М., 1999.

¹³⁴*Заборовский Л. В.* Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653–1654 гг. // Освободительное движение на Балканах. — М., 1978; *его же.* Канун и начало русско-польской войны и позиция государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. Кишинев, 1975; *его же.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII в. М., 1979; *его же.* Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 г. — январь 1655 г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. М., 1971; *его же.* Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в. — М., 1981; *его же.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. М., 1994; *его же.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000.

¹³⁵Див.: *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960.

¹³⁶*Галактионов И. В.* Россия и Речь Посполитая на заключительном этапе русско-польской войны третьей четверти XVII в. // Славянский сборник. — Вып. 5. Саратов, 1993. — С. 32.

¹³⁷*Кобзарева Е. И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 годах. М., 1998.

¹³⁸*Яковлева Т.* Гетьманщина в другой половине 50-х років XVII століття. Причины і початок Руїни. К., 1998; *її ж.* Гадячський договір — легенда і реальність // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — Вып. 1. — М., 1995; та ін.

¹³⁹Див.: *Горобець В.* Немає пророка у своїй Вітчизні. А в чужій? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці): Тетяна Яковлева. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причины і початок Руїни. — К.: Основи, 1998 // Укр. гуманітарний огляд. — Вып. 2. — К.: Критика, 1999; *Яковлева Т.* Пророки и третейские судьи (Відповідь на рецензію Віктора Горобця. УГО. Вып. 2.) // Укр. гуманітарний огляд. — Вып. 5. — К.: Критика, 2001; *Горобець В.* Платон мені друг. І це найдорожче?.. // Там само.

¹⁴⁰*Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Б. Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. Вып. 1. М., 1995; *его же.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья — раннего нового времени // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997; *Дмитриев М. В.*

Польська шляхта в XVI–XVIII вв. // *Європейське дворянство XVI–XVII вв.: границі сослов'я*. — М., 1997; *Гусарова Т. П.* От застоля к толу переговоров: венгерское провинциальное дворянство в середине XVII века в дневнике Ласло Ракоци // *Одиссей. Человек в истории*. 1999. — М., 1999; *ее же.* Дворянство Венгрии XVI–XVII вв. // *Європейське дворянство XVI–XVII вв.: границі сослов'я*. — М., 1997; *Репин Л. П.* Феодалные элиты и процесс этнической консолидации в средневековой Англии // *Элиты и этнос*. — М., 1998.

¹⁴¹*Семенова Л. Е.* Молдавия и Валахия в отношениях Порты со странами региона в середине XVII в. // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* — Ч. I. — М., 1998; *Шушарин В. П.* Трансильвания в соперничестве Османской империи и Габсбургов (1648–50-е гг.) // Там же; *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества*. — М., 1987; *Краткая история Венгрии* / Под ред. *В. П. Шушарина*. — М., 1991; та ін.

¹⁴²Наприклад таких як: *Мыцык Ю. А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1983; *його ж.* Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // *Укр. археографічний щорічник*. — Вип. I. — К., 1992; *його ж.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *Міжнародні відносини та державні структури в Центральній, Східній та Юго-Східній Європі в IV–XVIII вв.* — Запоріжжя, 1993; *його ж.* З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // *Наукові записки НАУКМА*. — Т. 14. — К., 1999; *Бутич І.* Два невідомі листи Богдана Хмельницького // *Зап. НТШ*. — Т. 222. — Львів, 1991; *його ж.* Лист Богдана Хмельницького до Яна II Казимира // *Україна в минулому*. — Вип. 4. — К.; Львів, 1993; *Заборовський Л. В.* Недооцінений документ Б. Хмельницького // *Славяноведение*. — М., 1992. — № 6; *его же.* Католики, православні, уніати. Проблеми релігії в русько-польських відносинах кінця 40-х 80-х рр. XVII в. — Ч. I.: Документи та дослідження. — М., 1998; *Федорук Я.* Лист Богдана Хмельницького до ротмістра Яна Кондрацького // Там само; *його ж.* Універсали та листи Богдана Хмельницького // *Україна модерна*. — Число 1. — Львів, 1996; *Семаньків К.* Матеріали для нового видання «Документів Богдана Хмельницького» // *Україна в минулому*. — Вип. 4. — К.; Львів, 1993; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь короля Яна Казимира на неї // *Україна модерна*. — Число 2–3. — Львів, 1999; та ін.

¹⁴³*Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку // *Львівські історичні праці. Джерела*. — Вип. 1. — Львів, 1994; *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // *Зап. НТШ*. — Т. 222. — Львів, 1991; та ін.

Розділ 2

¹Див.: *Щербак В. О.* Народні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1989; *Лепявко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

²*Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 48–52.

³*Kaczmarczyk J.* Концепcje polityczne powstania Bohdana Chmielnickiego // Польша-Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1992. — С. 44.

⁴*Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького / Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 25–32.

⁵*Яковенко Н.* Нарис історії України... — С. 189.

⁶*Заборовский Л.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 238–245.

⁷Див.: ПСЗ. — Т. 1.; *Черепнин Л. В.* Земские соборы Русского государства в XVI–XVII веках. — М., 1978.

⁸Воссоединение Украины с Россией документы и материалы в 3-х т. — Т. 3. — М., 1954. — С. 284, 308, 342, 343, 377; Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — № 197. — С. 283–284.

⁹Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 239–240; 244–247, 268–269, 334, 343, 410–411.

¹⁰Там же. — С. 260, 262–263, 269–270, 304–305, 312, 334–335, 342, 343; Документи Богдана Хмельницького. — № 197. — С. 281, 283–284, 286.

¹¹Воссоединение Украины с Россией.. — Т. 3. — С. 267–275, 333–349; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 619–642, 1526–1536.

¹²*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 619–642, 1526–1536; *Заборовский Л.* Последний шанс умиротворения... — С. 242.

¹³*Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 173–174.

¹⁴*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1505–1506; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 173.

¹⁵*Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 175.

¹⁶ЦГАДА. — Ф. 89: Сношения России с Турцией, оп. 1: Дела 1653. — № 1.

¹⁷Там же. — Оп. 2: Грамоты 1653. — № 30.

¹⁸Там же.

¹⁹*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 710–711; *Степанков В. С.* Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. —

С. 6–13; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 179.

²⁰Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 1–18; ПСЗ. — Т. 1; *Черепнин Л. В.* Земские соборы Русского государства... — С. 327–334.

²¹*Крип'якевич І. П.* Історія України / Вид. друге, доповн. — Львів, 1990. — С. 179.

²²Воссоединение Украины с Россией.. — Т. 2. — С. 121–122.

²³Там же. — С. 119–120.

²⁴Там же. — Т. 3. — С. 425.

²⁵Там же. — С. 426.

²⁶Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 336.

²⁷Там же. — С. 445–449.

²⁸*Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках... — С. 23.

²⁹Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 425–426.

³⁰Там же. — С. 449.

³¹Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). — К., 1954. — С. 54; *Навіки разом: Матеріали та документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією.* — К., 1979. — С. 5.

³²*Алексеев А.* Русское государственное право. — СПб, 1897. — С. 194; *Андреев Н. Е.* Переяславский договор. — Франкфурт, 1953. — С. 100; *Нольде Б.* Очерки русского государственного права. — СПб., 1911. — С. 287–331; *Одинец Д. М.* Присоединение Украины к Московскому государству. — Париж, 1936. — С. 56–57; *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Историко-юридический очерк. — Петроград, 1915. — С. 71–72.

³³*Литинський В.* Україна на переломі 1657–1659 (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті). — К.; Відень, 1920. — С. 30; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. — Нью-Йорк, 1954. — С. 67; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 р. — Нью-Йорк, 1954. — С. 77; *Іваницький С.* Переяславський договір з 1654 року: Правна якість заложеного цим договором відношення сторін. — Нью-Йорк; Детройт; Скрантон, 1954. — С. 34–35.

³⁴*Шелухін С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — С. 51; *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — С. 47–48.

³⁵*Галайчук Б.* Царські компетенції на основі Переяславського договору // *Зап. НТШ.* — Т. 169. — Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. — С. 327–335.

³⁶*Василенко Н. П.* К истории малороссийской историографии и малороссийского общественного строя // *Киев. старина.* — 1894. — Кн. 2. — С. 242–270; *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб., 1899. — С. 84–85.

³⁷Дьяконов М. Очерки государственного и общественного строя Древней Руси. — СПб., 1912. — С. 246–247.

³⁸Смолий В. А., Степанков В. С. Українська національна революція... — С. 183.

³⁹Детальніше про авторську концепцію див.: Горобець В. М. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина XVII — перша чверть XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Кн. 1. — К.; Черкаси, 1997. — С. 67–75; *Його ж.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000.

⁴⁰Заборовский Л. В. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами... — С. 123.

⁴¹Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 371.

⁴²Див.: *Wójcik Z.* Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // *Kwartalnik Historyczny.* — 1954, № 3. — S. 82; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Частина I: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 20.

⁴³*Wójcik Z.* Traktat Andrusowski 1667 roku i ego geneza. — Warszawa, 1959. — S. 20.

⁴⁴*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 884.

⁴⁵Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 9, ч. 2. — С. 884.

⁴⁶Воссоединение Украины с Россией.. — Т. 3. — М., 1954. — С. 106.

⁴⁷Акты ЮЗР. Т. 14. — С. 42.

⁴⁸*Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie* (далі — Czart.). 381. — S. 123–127; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 155–156.

⁴⁹Воссоединение Украины с Россией.. — Т. 3. — С. 112.

⁵⁰Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 373.

⁵¹Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 371.

⁵²Czart. IV, 147 (TN). — S. 385; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit...* — Vol. VI. P. 153, 162; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Частина I: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 19.

⁵³Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба. — Т. XII. — № 336. — Львів, 1911. — С. 280.

⁵⁴Там же. — № 338. — С. 283–284.

⁵⁵Цит. за: *Смолий В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький... — С. 369.

⁵⁶Там само.

⁵⁷Детальніше див.: *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України... — С. 217–218.

⁵⁸*Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 288–291; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України... — С. 218.

⁵⁹Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 380; Жерела. — Т. 12. — № 353; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України... — С. 69; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький... — С. 375.

⁶⁰Жерела. — Т. XII. — № 366.

⁶¹Ojczyzste Spominki... Т. 2. — S. 97.

⁶²*Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький... — С. 286.

⁶³*Wojcyk Z.* Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu... — S. 98.

⁶⁴*Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький... — С. 375.

⁶⁵*Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України... — С. 219.

⁶⁶*Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький... — С. 286.

⁶⁷*Wojcyk Z.* Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu... — S. 98.

⁶⁸*Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України... — С. 216.

⁶⁹Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654. — № 293. — К., 1965. — С. 760.

⁷⁰*Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький... — С. 385.

⁷¹Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 343; Акты Московского государства. — Т. 2. — № 594; 602.

⁷²*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 904; *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII века... — С. 46; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України... — С. 116.

⁷³*Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України... — С. 117.

⁷⁴*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 885, 886, 950–952; *Pernal A.* The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648–1659. / Ph. Diss. — University of Ottawa. — Ottawa, 1977. — P. 199; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України... — С. 117.

⁷⁵Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 42.

⁷⁶Жерела. — Т. 12. — № 336, 339.

⁷⁷Див.: *Гусарова Т. П.* От застолья к столу переговоров: венгерское провинциальное дворянство в середине XVII века в дневнике Ласло Ракоци // *Одиссей.* Человек в истории. 1999. — М., 1999. — С. 43–49.

⁷⁸*Grabowski A.* Op. cit. Т. 1. — S. 137.

⁷⁹Жерела. — Т. 12. — № 377.

⁸⁰Див.: *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656) // *Архіви України.* 1966. — № 3. — С. 66.

⁸¹Жерела. — Т. 12. — № 389.

⁸²Там же. — № 403.

⁸³Див.: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. — С. 289.

⁸⁴Жерела. — Т. 12. — № 366.

⁸⁵Там же. — № 370.

- ⁸⁶Там же. — № 389; 403; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України... — С. 204.
- ⁸⁷*Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. — С. 289.
- ⁸⁸Богдана Хмельницького. — № 243. — С. 339.
- ⁸⁹*Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. — С. 288.
- ⁹⁰Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 33–35.
- ⁹¹Документи Богдана Хмельницького. — № 275. — С. 377.
- ⁹²*Kubala L* Wojna moskiewska, R. 1654–1655 // *Szkice historyczne.* — Ser. 3. — Kraków, 1910. — S. 158, 390.
- ⁹³Документи Богдана Хмельницького. — № 288. — С. 396.
- ⁹⁴Там само.
- ⁹⁵Там само.
- ⁹⁶*Федорук Я.* Універсали та листи Богдана Хмельницького... — № 7. — С. 141.
- ⁹⁷Документи Богдана Хмельницького. — № 289. — С. 399.
- ⁹⁸ЦГАДА. — Ф. 123: Сношения России с Крымом, дело 1653, № 17. — Л. 158–160; *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 73.
- ⁹⁹*Wójcik Z.* Traktat Andrusowski 1667 roku i ego geneza. — Warszawa, 1959; *Idem.* Niektore zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej // *Rocznik Lubelski.* — 1962–1964). — Т. 5. — S. 28; порівн.: *Заборовский Л. В.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века... — С. 271; *Галактионов И. В.* Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII в. — М., 1979. — С. 382–383.
- ¹⁰⁰Документи Богдана Хмельницького. — № 290. — С. 400.
- ¹⁰¹*Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в. — С. 73–74.
- ¹⁰²Там же. — С. 106.
- ¹⁰³Думки сучасних істориків з приводу масштабів руйнувань див.: *Степанков В. С.* Богдан Хмельницький і проблема державності України // Укр. істор. журн. — 1991. — № 11. — С. 134; а також — *Смолий В. А., Степанков В. С.* Правобержна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення; *їх же.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет; *їх же.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації; *їх же.* Українська національна революція...

Розділ 3

¹Жерела. — Т. 12. — С. 350.

²Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 883.

³Там же. — С. 884.

⁴*Kersten A.* Hieronim Radzejowski... — S. 317.

⁵*Ibid.* — S. 317–333.

⁶*Ibid.* — S. 366.

⁷*Ibid.* — S. 375–376.

⁸Див.: *Historia dyplomacji polskiej.* — Т. 2 / Pod red. Z. Wójcika. — Warszawa, 1982.

⁹Див.: *Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej...* — S. 121; *Заборовский Л. В.* Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века... — С. 271.

¹⁰*Wójcik Z. Jan Kazimirz Waza...* — S. 105.

¹¹*Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // Studia i materiały do historii wojskowości.* 1973. — XIX, cz. 2. — S. 90.

¹²Архив Юго-Западной России (далі — Архів ЮЗР). — Ч. III. — Т. 6. — К., 1908. — № 20. — С. 73.

¹³Там же. — № 21. — С. 74.

¹⁴Документи Богдана Хмельницького. — № 304. — С. 420.

¹⁵Там само. — № 313. — С. 426–427.

¹⁶Документи Богдана Хмельницького. — № 304. — С. 420.

¹⁷Там само. — № 313. — С. 426–427; № 314. — С. 428; № 315. — С. 429.

¹⁸ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, столбцы Сибирского приказа, д. 1636. — Л. 432–443; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.

¹⁹ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, столбцы Сибирского приказа, д. 1636. — Л. 499–509; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.

²⁰*Wójcik Z. Jan Kazimirz Waza...* — S. 108; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.

²¹Див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII-першої чверті XVIII ст. — К., 1995; *Його ж.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // *Укр. істор. журн.* — 1995. — № 4. — С. 45–55

²²Жерела. Т. 12. — С. 350.

²³*Transsylvania et bellum boreo-orientale.* — Т. I. — Budapeste, 1910. P. 439.

²⁴Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 76.

²⁵Там же. — С. 78; Документи Богдана Хмельницького. — С. 439.

²⁶Там само.

²⁷Жерела. — Т. 6. — С. 134; Документи Богдана Хмельницького. — С. 340.

²⁸Документи Богдана Хмельницького. — С. 440; *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria.* — Т. 23: Oktmantar II Racsoczy diplomacziai ossrekotte tesiher. — Budapeste, 1874. — P. 223–226; 236–237.

²⁹*Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 157.

³⁰Жерела. — Т. 12. — С. 336, 341

³¹Там само. — С. 347; Документи Богдана Хмельницького. — С. 440.

³²Документи Богдана Хмельницького. — С. 437.

- ³³Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — P. 223–226.
- ³⁴Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — P. 236–237.
- ³⁵*Kurdybacha L.* Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce. — Warszawa, 1957. — S. 244–245.
- ³⁶*Ibid.* — S. 250–251.
- ³⁷*Zarzycki S.* Stosunek księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakozcego II do Rzeczypospolitej Polskiej. Od początku wojny szwedzkiej do wyprawy tegoż na Polskę w r. 1657 // Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyzszego gimnazjum w Kołomyi za rok szkolny 1889. — Kołomyja, 1889. — S. 41; *Czapliński W.* Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660. — Т. 1. — Warszawa, 1957. — S. 171, 191; *Газбур Я.* Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией в XVII в. // России, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. — М., 1979. — С. 229.
- ³⁸Порівн.: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 158.
- ³⁹Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — P. 235–236; Документи Богдана Хмельницького. — С. 440–441.
- ⁴⁰*Kurdybacha L.* Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce... — S. 263
- ⁴¹*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1129.
- ⁴²*Kubala L.* Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. — S. 139.
- ⁴³Цит. за: *Kersten A.* Hieronim Radzejowski... — S. 447.
- ⁴⁴*Ibid.* — S. 446.
- ⁴⁵Документи Богдана Хмельницького. — № 304. — С. 420.
- ⁴⁶Цит. за: *Kersten A.* Hieronim Radzejowski... — S. 447.
- ⁴⁷Жерела. — Т. 6. С. 145.
- ⁴⁸*Kersten A.* Hieronim Radzejowski... — S. 449.
- ⁴⁹Архив ЮЗР. — Ч. III, т. 6. — С. 86–88, 94–95.
- ⁵⁰*Kersten A.* Hieronim Radzejowski... — S. 450.
- ⁵¹*Ibid.* — S. 459.
- ⁵²Архив ЮЗР. — Ч. III, т. 6. — С. 82–83.
- ⁵³*Kersten A.* Hieronim Radzejowski... — S. 463.
- ⁵⁴*Ibid.* — S. 451.
- ⁵⁵Архив ЮЗР. — Ч. III, т. 6. — С. 215.
- ⁵⁶Там же. — С. 82–83.
- ⁵⁷Там же. — С. 197.
- ⁵⁸Там же.
- ⁵⁹Lettres de Pierre des Noyers secretaire de la rei de Pologne Marie-Louise de Gonzague princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir a L'histoire de Pologne et de Suede de 1655 a 1659. — Berlin: Librairie de B. Behr, 1859. — S. 97.
- ⁶⁰Див.: *Kersten A.* Hieronim Radzejowski... — S. 447–451.
- ⁶¹*Kubala L.* Wojna moskiewska. — S. 437.
- ⁶²Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1131.
- ⁶³Там само.
- ⁶⁴Документи Богдана Хмельницького. — С. 340.
- ⁶⁵Жерела... — Т. 6. — С. 134.

⁶⁶Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96; Документи Богдана Хмельницького. — № 343. — С. 460.

⁶⁷Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 87.

⁶⁸ЦГАДА. — Ф. 210: Разряд. приказ, ст. Белгородского стола, № 382. — Л. 313; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1129; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 162.

⁶⁹Czart. — TN., 148. — S. 758.

⁷⁰Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 879–880; ЦГАДА. — Ф. 210: Разряд. приказ, ст. Севского стола. — № 179. — Л. 482–485, 487–488; ст. Белгородского стола, № 382. — Л. 334.

⁷¹Lettres de Pierre des Noyers secretaire de la rei de Pologne Marie-Louise de Gonzague... — S. 23.

⁷²Див.: *Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 163–164.

⁷³Порів.: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 162.

⁷⁴Див.: Документи Богдана Хмельницького. — С. 442.

⁷⁵Там само.

⁷⁶Там само.

⁷⁷Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1136.

⁷⁸Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький... — С. 426.

⁷⁹Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... — С. 87–92.

⁸⁰Czart. — TN., 148. — S. 758.

⁸¹Czart. — 398. — S. 91; *Kubala L.* Wojna moskiewska... — S. 437; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1124.

⁸²*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1136.

⁸³*Grodski S.* Historia belli cosacico-polonici. — Pestini, 1789. — P. 252–253.

⁸⁴*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1141.

⁸⁵[*Jerlicz*] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Т. 1. — S. 283.

⁸⁶*Rudawski L.* Historia Polska od smierci Władysława IV aż do pokóju Oliwskiego. — Petersburg; Mogylew, 1855. — Т. 1. — S. 203.

⁸⁷*Rawita-Gawronskij F.* Bohdan Chmielnicki. — Т II. — Kraków, 1909. — S. 424.

⁸⁸*Kubala L.* Wojna moskiewska... — S. 322–324.

⁸⁹Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1147–1149.

⁹⁰Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький... — С. 430–431; *Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 164–169.

⁹¹*Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 163–164.

⁹²ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, столбцы Белгородского стола, № 382. — Л. 335; *Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским

ханством... — С. 168; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 163.

⁹³*Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 163.

⁹⁴*Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 168.

⁹⁵Документи Богдана Хмельницького. — С. 461–462.

⁹⁶*Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 163.

⁹⁷*Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660... — S. 468.

⁹⁸*Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 164.

⁹⁹Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96–97.

¹⁰⁰Czart. — Т. N. 148. — S. 757–758; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1148.

¹⁰¹Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 559–562.

¹⁰²Czart. Т. N. 148. — S. 71–74; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1063.

¹⁰³Там само.

¹⁰⁴Жерела. — Т. 12. С. 346.

¹⁰⁵*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1065.

¹⁰⁶Жерела. — Т. 12. — С. 346; *Monumenta Hungariae Historica...* — Т. 23. — P. 190, 191.

¹⁰⁷ЦГАДА. — Ф. 123: Сношения с Крымом, оп. 1, кн. 37. — Л. 123; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1065.

¹⁰⁸Інститут рукописів Національної бібліотеки України. Ф. 2, № 15557–15561, арк. 91–94; Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 559–560; Документи Богдана Хмельницького. — С. 418–420.

¹⁰⁹ЦГАДА. — Ф. 123: Сношения с Крымом, оп. 1, кн. 37. — Л. 124; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1067.

¹¹⁰[*Michalowski J.*] *Jakuba Michałowskiego... Księga pamiętnicza z dawniego rękopiśma... wydana // Zabutki z dziejów.* Kraków, 1864. — S. 755.

¹¹¹ЦГАДА. — Ф. 123: Сношения с Крымом, оп. 1, кн. 37. — Л. 157; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1099.

¹¹²Див.: *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий — данник Оттоманской Порты // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1881. — Т. XVI. С. 65–82; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1098, 1099.

¹¹³*Monumenta Hungariae Historica...* — Т. 23. — № 157, *Transsylvania.* — V. 1. — S. 527

¹¹⁴Архив ЮЗР. Ч. III. Т. 6. — С. 96.

¹¹⁵*Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 167.

¹¹⁶Про перипетії укладення угоди див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1143–1149; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький... — С. 429–433.

¹¹⁷*Kubala L* Wojna moskiewska. — S. 440.

¹¹⁸Див.: *Monumenta Hungariae Historica...* — Т. 23. — № 157.

¹¹⁹*Ojczyste Spominki...* — Т. 2. — S. 88.

¹²⁰Див.: Документи епохи Хмельницького 1656–1657 гг., извлеченные из Архива министерства иностранных дел, собр. И. Каманиным // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Вып. 1. — К., 1911. — С. 25–27; Акты Московского государства (далі — Акты МГ). — Т. 2. — СПб., 1894. — С. 482.

¹²¹Документи Богдана Хмельницького. — С. 470–473.

¹²²Жерела. Т. 12. — С. 382.

¹²³Там само. — С. 375.

¹²⁴*Monumenta Hungariae Historica...* — Т. 23. — № 157.

¹²⁵*Transsylvania.* — S. 527.

¹²⁶*Ibid.*

¹²⁷Жерела. — Т. 12. — С. 382.

¹²⁸*Monumenta Hungariae Historica.* — Т. 23. — P. 254–257; Документи Богдана Хмельницького. — С. 462, 443.

¹²⁹Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПМК). — Т. 3. — К., 1898. — С. 234.

¹³⁰Там же. — С. 237; Реестр казацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. 4. Отд. V. — С. 3.

¹³¹Документи Богдана Хмельницького. — № 364.

¹³²Там само. — № 365.

Розділ 4

¹Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1172.

²ЦГАДА. — Ф. 123: Сношения с Крымом, оп. 1., кн. 37. — Л. 237–240; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1174.

³*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1175.

⁴Там само. — С. 1174–1175.

⁵Там само. — С. 1175.

⁶Див.: *Kubala L.* *Wojna szwedzka...* — S. 180; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1169.

⁷*Ojczyste spominki...* — Т. 2. — Nr. 56. — S. 88.

⁸*Lettres de Pierre des Noyers secretaire de la rei de Pologne Marie-Louise de Gonzague...* — S. 49, 56.

⁹Документи епохи Богдана Хмельницького... — Т. 1. — С. 26; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1171; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 170.

- ¹⁰Kubala L. Wojna szwecka... — S. 296.
- ¹¹Оригінал інструкції з московських архіві опубліковано: Жерела. — Т. 12. — № 470. — С. 374–375. Рукописна тогочасна польська копія зберігається: AGAD. — Lib. leg. 33, vol. 106 v. — 109 v.
- ¹²Жерела. — Т. 12. — № 470. — С. 376.
- ¹³Там само. — С. 378.
- ¹⁴Там само. — С. 377, 379–380.
- ¹⁵Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1178.
- ¹⁶Kubala L. Wojna szwecka... — S. 479–480; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 173.
- ¹⁷Kubala L. Wojna szwecka... — S. 479–481.
- ¹⁸Жерела. — Т. 12. — № 473. — С. 382.
- ¹⁹Там само; Lettres de Pierre des Noyers secretaire de la rei de Pologne Marie-Louise de Gonzague... — S. 189–190.
- ²⁰Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1172.
- ²¹Документи епохи Богдана Хмельницького... — Т. 1. — С. 26; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1172–1173.
- ²²Документи епохи Богдана Хмельницького... — Т. 1. — С. 472–473.
- ²³Kubala L. Wojna szwecka... — S. 478.
- ²⁴Документи епохи Богдана Хмельницького... Т. 1. — С. 472–473.
- ²⁵Там же. — С. 26.
- ²⁶Мыцык Ю. А. Анализ источников... — № 13. — С. 71.
- ²⁷Жерела. — Т. 12. — № 473. — С. 375–376; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1193–1194.
- ²⁸Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1164.
- ²⁹Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — P. 313.
- ³⁰Ibid.
- ³¹Ibid. — P. 347–348.
- ³²Ibid.
- ³³Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1185–1186.
- ³⁴Там само. — С. 1186.
- ³⁵Документи Богдана Хмельницького. — № 365. — С. 484–485.
- ³⁶Там само. — № 364. — С. 483–484.
- ³⁷Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1187–1188.
- ³⁸Архів ЮЗР. — Ч. III. Т. 6. — № 45. — С. 111; № 46. — С. 112.
- ³⁹Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1187.
- ⁴⁰Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 50. — С. 117.
- ⁴¹Документи Богдана Хмельницького. — № 361. — С. 480–481; Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 48. — С. 114–115.
- ⁴²Жерела. — Т. 12. — С. 375–376.
- ⁴³Документи Богдана Хмельницького. — № 364. — С. 483–484; № 365. С. 484–485.
- ⁴⁴Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1213.

- ⁴⁵Документи Богдана Хмельницького. — № 366. С. 486.
- ⁴⁶Там само. — № 367. — С. 487.
- ⁴⁷Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 177.
- ⁴⁸Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1197.
- ⁴⁹Там же.
- ⁵⁰Жерела. — Т. 12. — № 470. — С. 374–380.
- ⁵¹Там же. — № 473. — С. 382. Порів.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 177.
- ⁵²Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1219.
- ⁵³Детальніше див.: Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький... — С. 298–299.
- ⁵⁴Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 435.
- ⁵⁵Kubala L. Wojna moskiewska... — S. 232; Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej... — S. 68
- ⁵⁶Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej... — S. 72
- ⁵⁷Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — Вып. I. — К., 1911. — С. 39–51.
- ⁵⁸Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 178.
- ⁵⁹Бантыш-Каменский Н. И. Обзор внешних сношений России (до 1800 г.). — Ч. 1. С. 228.
- ⁶⁰Форстен Г. В. Сношение Швеции и России во второй половине XVII века... — С. 264–268.
- ⁶¹Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века... — С. 40–41.
- ⁶²Зокрема, саме таким чином діяв королівський комісар на переговорах з Військом Запорозьким чернігівський воєвода К. Тишкевич, котрий в середині травня в черговий раз намагався схилити українського гетьмана до миру з королем і республікою. — Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1219.
- ⁶³Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1205.
- ⁶⁴Акты ЮЗР. — Т. 15. — № 3. — С. 117–133.
- ⁶⁵Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 445.
- ⁶⁶Документи Богдана Хмельницького. — № 880. — С. 502; № 888. С. 511; № 896. — С. 522–523; та ін.
- ⁶⁷Gawlik M. Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w... — S. 83; Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej... S. 347.
- ⁶⁸Жерела. — Т. 12. — № 470. — С. 376–379; AGAD. Lib. leg. 33, vol. 106 v. — 109 v.
- ⁶⁹Czart. — 368, Nr. 4. — P. 19.
- ⁷⁰Czart. — 386, Nr. 1. — P. 1–6.

- ⁷¹ *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej... — S. 351.
- ⁷² Цит. за: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький... — С. 321–322.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ *Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w... — S. 96–98; *Kubala L.* Wojna moskiewska... — S. 60–61.
- ⁷⁵ *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький... — С. 301.
- ⁷⁶ Цит. за: *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — С. 56.
- ⁷⁷ *Литинський В.* Україна на переломі... — С. 40–45.
- ⁷⁸ *Смолій В., Степанков В.* Правобержна Україна у другій половині XVII–XVIII ст... — С. 21; *ix же.* Українська національна революція... — С. 195.
- ⁷⁹ *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej... — S. 368.
- ⁸⁰ Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1237.
- ⁸¹ *Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 181.
- ⁸² Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1237.
- ⁸³ Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 368. — С. 557; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1307; та ін.
- ⁸⁴ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 56. — С. 127–128.
- ⁸⁵ Там же. — № 17. — С. 129.
- ⁸⁶ *Оляччин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну... — С. 47.
- ⁸⁷ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 201–207.
- ⁸⁸ *Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w... S. 107; *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej... — S. 369.
- ⁸⁹ Документи Богдана Хмельницького. — № 422. — С. 551.
- ⁹⁰ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 84. — С. 201–207.
- ⁹¹ Там же; *Оляччин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну... — С. 48.
- ⁹² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2 — С. 1350.
- ⁹³ ЦГАДА. Ф. 79: Сношения с Польшей, оп. 1 (1657), № 15. — Л. 40–41.
- ⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 869. — С. 568.
- ⁹⁵ Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — Т. 4. — СПб., 1884. — С. 1240.
- ⁹⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 69. — С. 126.
- ⁹⁷ Там же. — Т. 3. — № 869. — С. 569.
- ⁹⁸ Там же. — С. 570.
- ⁹⁹ Там же. С. 569.
- ¹⁰⁰ Див.: *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. — С. 229.
- ¹⁰¹ Там же.
- ¹⁰² Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 1. — С. 702.

¹⁰³Там же. — С. 695–696; Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 106. — С. 313; Жерела. — Т. 12. — № 598. — С. 508.

¹⁰⁴Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3, спр. 19. — Арк. 12; *Смолій В., Степанков В.* Правобержна Україна у другій половині XVII–XVIII ст... — С. 25.

¹⁰⁵Там же. — Т. 11. — Прибавление № 8. — С. 799; *Смолій В., Степанков В.* Правобержна Україна у другій половині XVII–XVIII ст... — С. 26.

¹⁰⁶Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 213–214.

¹⁰⁷Акты ЮЗР. — Т. 3. № 869. — С. 576–580.

¹⁰⁸Там же. — С. 572.

¹⁰⁹Документи Богдана Хмельницького. — № 445. — С. 582.

¹¹⁰Там само. — № 458. — С597–598; № 468. — С. 611–613; № 469. — С. 614; № 472. — С. 616–617; № 473. — С. 617–618; Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр. // Зап. НТШ. — Т. 149. — С. 182–188.

¹¹¹Документи Богдана Хмельницького. — № 464. — С. 606–608; № 465. — С. 608–609; № 466. — С. 609–6104; № 467. — С. 610–611; Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 2. С. 714–718; 749–756.

¹¹²Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 52. — С. 296–297.

¹¹³Там же.

¹¹⁴Синбирский сборник. — Т. 1. — Ч. 2. — М., 1845. — № 19. — С. 56.

¹¹⁵Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 1. — С. 682.

¹¹⁶Там же. — Т. 3. — № 869. — С. 573.

¹¹⁷*Савчук Н.* Назв. праця. — С. 124.

¹¹⁸*Kubala L.* Wojna brandenburska... — S. 194.

Розділ 5

¹Див.: *Флоря Б.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья — раннего нового времени // Украина — Россия: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 19–20.

²*Толочко П. П.* Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині XIII–XVII ст. // Київ. старовина. — 1993. — № 3. — С. 9–12; *Флоря Б.* Указ. соч. — С. 20.

³ЦГАДА. — Ф. 79: Сношения России с Польшей, оп. 2, д. 2. — Л. 44.

⁴Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. — С. 154.

⁵*Kersten A.* Na tropach Napierskiego. W kregu mitów i faktów. — Warszawa, 1970. — S. 95.

⁶*Kubala L.* Jerzy Ossolinski. — Lwów, 1922. — S. 306, 454, 455; *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл після смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Т. 12. — Львів, 1911. — С. 18.

⁷Документи Богдана Хмельницького. — С. 58; *Грушевський М. С.* Назв. праця. — Т. 8, ч. 3. — С. 58–60.

⁸Див.: *Кордуба М.* Назв. праця. — С. 56

- ⁹Див.: Документи Богдана Хмельницького. — С. 91, 93, 99; та ін.; Жерела. — Т. 12. — С. 104–105 тощо.
- ¹⁰Липинський В. Участь шляхти... — С. 403–429.
- ¹¹Цит. за: Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 218–219.
- ¹²Документи Богдана Хмельницького. — С. 174.
- ¹³Грушевський М. С. Назв. праця. Т. 9, ч. 2. — С. 1494.
- ¹⁴Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. С. 310.
- ¹⁵Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 223.
- ¹⁶Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — С. 17.
- ¹⁷Смирнов Я. И. Князь Януш Радзивилл и его киевский поход 1651 г. // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г. — Екатеринослав, 1908. — С. 263.
- ¹⁸Літопис Самовидця. — К., 1971. С. 61.
- ¹⁹Kotubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. — Wilno, 1859; Смирнов А. Указ соч. — С. 213–374; Czart. — No 145. — S. 218.
- ²⁰Літопис Самовидця. — С. 62–63.
- ²¹Центральний державний історичний архів України. — Ф. 1230, оп. 1, спр. 36, арк. 19–20.
- ²²Літопис Самовидця. — С. 62–63.
- ²³Грушевський М. С. Назв. праця. — 502.
- ²⁴Там само.
- ²⁵Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна... — С. 19.
- ²⁶Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 496–498.
- ²⁷Там само. — Т. 10. — С. 132.
- ²⁸Там само. — С. 506.
- ²⁹Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 908.
- ³⁰Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 468–470.
- ³¹ЦГАДА. — Ф. 79: Сношения России с Польшей, оп. 2, д. 2. Л. 44.
- ³²Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 468–470.
- ³³Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. — Т. 2. — Мн., 1960. — С. 135–136.
- ³⁴Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 380.
- ³⁵Там само. — С. 335.
- ³⁶Саганович Г. Указ. соч. — С. 32.
- ³⁷Собрание государственных грамот и договоров. — М., 1822. — Ч. 3. — С. 537; Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). Т. 1. — М., 1830. — N 164; Про політичні наслідки акції див.: Грушевський М. С. «Велика, Мала і Біла Русь» // Україна. — 1917. — Кн. 1–2; Крип'якевич І. П. «Вольный порт»... — С. 95.
- ³⁸Белоруссия в эпоху феодализма... — Т. 2. — С. 134–135.
- ³⁹Виявивши стратегічну майстерність, І. Золотаренко зайняв велику територію, здобув значний авторитет у Війську Запорозькому. На чолі Ніжинського полку він поставив брата Василя, а на чолі Стародубського — двоюрідного брата Тимофія Оникієнка. Сестру Ганну видав заміж за Богдана

Хмельницького і прийняв титул «сіверського гетьмана». І. Золотаренко на політичному Олімпі України, на думку М. Грушевського, посідав другу після гетьмана (поряд з І. Виговським) позицію (Див.: *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1157).

⁴⁰Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 139.

⁴¹Там само. — С. 143.

⁴²Там само. — С. 141–142.

⁴³Там само. — С. 178.

⁴⁴Там само. — С. 151.

⁴⁵Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов. — Т. 1. — К., 1911. — С. 28.

⁴⁶*Липинський В.* Участь шляхти... — С. 181.

⁴⁷*Яковенко Н. М.* Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст. // Книги Київського підкоморського суду (1584–1644) — К., 1991. — С. 13; *її ж.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 227.

⁴⁸*Яковенко Н. М.* Українська шляхта... — С. 228.

⁴⁹Там само. — С. 148.

⁵⁰Там само. — С. 228.

⁵¹Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 39.

⁵²*Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький... — С. 65.

⁵³*Липинський В.* Участь шляхти... — С. 181.

⁵⁴*Дашкевич Я.* Клан Хмельницьких — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К.; Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 78–92.

⁵⁵Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 39; *Липинський В.* Назв. праця. — С. 189.

⁵⁶Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 39.

⁵⁷Там само. — С. 129–132.

⁵⁸*Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 1158.

⁵⁹Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 490–493; Т. 8. — С. 364–366.

⁶⁰*Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 1169.

⁶¹Там само. — С. 1159.

⁶²Див.: *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. — К., 1994. — С. 216.

⁶³Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 496–498.

⁶⁴Сборник статей и материалов... — Т. 1. — С. 540, 541.

⁶⁵*Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 1201.

⁶⁶Там само.

⁶⁷Там само. — С. 1203, 1204.

⁶⁸Там само. — С. 1212.

⁶⁹Там само.

⁷⁰Там само. — С. 1217–1222.

⁷¹Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 522–529.

⁷²Там само. — С. 522, 528, 529, 532–540.

⁷³Там само.

⁷⁴*Грушевський М. С.* Назв. праця. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1257.

- ⁷⁵Там само. — С. 1259.
- ⁷⁶Див.: *Мальцев А. Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. Т. 1. М., 1974. — С. 337.
- ⁷⁷Див.: *Сагановіч Г* Указ. соч. — С. 74.
- ⁷⁸Див.: *Мальцев А. Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. — С. 189.
- ⁷⁹Там само. — С. 185.
- ⁸⁰*Сагановіч Г* Указ. соч. С. 76–77.
- ⁸¹Там само. — С. 77.
- ⁸²Там само.
- ⁸³Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 589–590.
- ⁸⁴Там само. С. 599.
- ⁸⁵*Крип'якевич І. П.* Назв. праця. — С. 94.
- ⁸⁶Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Назв. праця. — С. 92.
- ⁸⁷Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 599.
- ⁸⁸Цит. за: *Сагановіч Г* Указ. соч. — С. 50.
- ⁸⁹Там само.
- ⁹⁰Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 576–579.
- ⁹¹Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных. — Т. 1. — Ч. 2. — М., 1845. С. 53.
- ⁹²Там само.
- ⁹³*Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 1350.
- ⁹⁴Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 576–578.
- ⁹⁵Потреба віддачі наказу в письмовій формі відпала, оскільки в липні 1657 р. І. Нечай прибув на зустріч з Б. Хмельницьким до Чигирина. — Див.: *Мальцев А. Н.* Указ. соч. — С. 233.
- ⁹⁶Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 577.
- ⁹⁷О. Мальцев висловлював припущення, що Шереметев був призначений не лише воеводою до Борисова, а й главою всієї царської адміністрації на відвоєваних у Речі Посполитої білоруських землях. — *Мальцев А. Н.* Указ. соч. — С. 244.
- ⁹⁸*Мальцев А. Н.* Указ. соч. С. 244.
- ⁹⁹Акты МГ — Т. 2. — СПб., 1894. — С. 581.
- ¹⁰⁰Там само.
- ¹⁰¹Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 17.
- ¹⁰²Там само. С. 16–17.
- ¹⁰³Там само.
- ¹⁰⁴Там само. — С. 15.
- ¹⁰⁵Там само. С. 34.

Розділ 6

¹Грунтовний історіографічний аналіз досліджень з проблеми, що побачили світ протягом XIX — початку XX ст. міститься в праці: *Наріжний С.*

Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету в Празі, присвячений Т. Г. Масарику. — Т. 2. — Прага, 1930. З пізніших праць заслуговують на увагу насамперед такі дослідження: *Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej.* — Paryż, 1960; *Tomkiewicz W. Unia Hadziacka // Sprawy Narodowościowe.* — Warszawa, 1937. — No 1–2; *Kaminski A. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // Harvard Ukrainian Studies.* — 1977. Vol. 1, No 2. — P. 173–197; *Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації.* — К., 1997; *Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.* — К., 1998; *її ж. Гадяцкий договор — легенда и реальность // Исследования по истории Украины и Белоруссии.* — Вып. 1. — М., 1995. — С. 62–78.

²Див.: *Сас П. М. Політичний проект Северина Наливайка 1596 р. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* — Вып. 4. — К.; Черкаси, 1994. — С. 41–43; *Сергіїчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст.* — К., 1991. — С. 52–54.

³Див.: *Сас П. М. Проект Задніпряньської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* — Вып. 2. — Черкаси, 1992. — С. 59–61; *його ж. Економічні засади проекти Задніпівського князівства Йосипа Верещинського // Українська козацька держава...* — Вып. 3. — К.; Черкаси, 1993. — С. 75–78; *Сергіїчук В. І. Назв. праця.* С. 52; *Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації.* — К., 1997. — С. 18.

⁴*Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця.* — С. 18.

⁵*Czart.* — 142. — S. 165–166; *Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця.* — С. 25.

⁶Див.: *Восоединение Украины с Россией: документы и материалы в трех томах.* — Т. 2. — М., 1954. — С. 117–119.

⁷Див.: *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1494; *Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. // Літературна Україна.* — 1992. — 2 липня; *Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення.* — К., 1993. — С. 12.

⁸Див.: *Яковлів А. Українсько-московські договори другої половини XVII ст.* — Варшава, 1938. — С. 37; *Грушевський М. С. Назв. праця.* Т. 9, ч. 1. — С. 868; *Горобець В. М. Московська політика Б. Хмельницького.* С. 51; *його ж. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків.* К., 1995. — С. 21.

⁹Див.: *Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації...* — С. 11–13.

¹⁰*Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej*

1655–1660. — Т. 2. — Warszawa, 1957. — S. 369; *Serczyk W.* Historia Ukrainy. — Wrocław, 1990. — S. 142; *Павлицев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — СПб., 1876. — Т. 2. — С. 200; *Литинський В.* Україна на переломі 1657–1659. — Філадельфія, 1991. — С. 43; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна... — С. 21–22; *Чухліб Т. В.* Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіально-політичного поділу Української держави у 60–7-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р... — С. 30; та ін.

¹¹ Там само. — С. 13–19.

¹² Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. XXIII. — S. 545–546.

¹³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 22–23.

¹⁴ Там само. — Т. 4. — С. 24–25; Т. 7. — С. 186; Т. 11. — С. 801; та ін.

¹⁵ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1364.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. — Warszawa, 1917. — S. 295–298; ПКК. — Т. 3. — К., 1898. — С. 242–245.

¹⁸ *Kaczmarczyk J.* Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukraińskich: proba prelamania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 28.

¹⁹ Див.: *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. істор. журн. 1995. — № 4. — С. 14–33.

²⁰ Дет. про це див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska... — S. 199; *Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 1398–1400.

²¹ *Kubala L.* Wojna brandenburska... — S. 194.

²² Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. XXIII. — S. 545–546.

²³ Жерела. — Т. 6. — С. 233; Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit... — Vol. IX. — P. 80–81.

²⁴ *Łftopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* — Warszawa, 1853. Т. 2. — S. 5.

²⁵ Див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації... — С. 20–24.

²⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 6. — Л., 1908. — С. 332–333.

²⁷ Czart. — 1656. — S. 546; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. — Львів, 1994. — С. 40–41; *Мицик Ю. А.* Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України. — № 2. — С. 60.

²⁸ Из рукописей Е. В. Барсова // ЧОИДР. — 1884. — Ч. 2. — Отд. V. — № 2. — С. 3; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 237.

²⁹ Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна... — С. 25.

³⁰ Там само.

³¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 187.

³² Там само. — С. 188–189, 193.

³³ Там само. — Т. 4. — С. 51, 78; та ін.

³⁴Див.: *Горобець В. М.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — К.; Запоріжжя, 1997. — С. 33–43.

³⁵Czart. — 399. — S. 255; *Kubala L.* Wojny duńskie... Dod. XIV.

³⁶*Kubala L.* Wojny duńskie... — S. 443.

³⁷Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 145–164; ПКК. — Т. 3. — С. 345–346; *Костомаров Н. И.* Гетманство Выговского // Истор. монографии и исследования. — Т. 2. — СПб., 1872. — С. 75–78.

³⁸Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 242–243; Т. 11. — С. 764–765.

³⁹Див.: Русская историческая библиотека. — Т. 8. — СПб., 1884. — С. 1240; *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації... — С. 16–17.

⁴⁰Див.: *Czapliński W* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. — Т. 1. — Warszawa, 1957. — S. 303–329.

⁴¹*Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Т. 12. — Львів, 1911. — С. 55–58; *Kubala L.* Jerzy Ossolinski. — Lwów, 1883. — S. 206–230; *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600–1653. — Harvard, 1985. — P. 160–163; *Качмарчик Я.* Назв. праця. — С. 87–90; *Смолій В. А., Степанов В. С.* Українська державна ідея... — С. 42–44.

⁴²ЦГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, д. 15.

⁴³*Kubala L.* Wojny duńskie... — S. 443.

⁴⁴Czart. — 388, No 188, k. 383; *Kubala L.* Wojny duńskie... — S. 446.

⁴⁵*Kubala L.* Wojny duńskie... — S. 443. Dod. XVIII.

⁴⁶Czart. — 388, No 188. — K. 383; *Kubala L.* Wojny duńskie... — S. 446.

⁴⁷*Kubala L.* Wojny duńskie... — S. 106.

⁴⁸*Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... — Т. 1. — S. 3–4.

⁴⁹Ibid. — S. 5.

⁵⁰Ibid — Т. 1. — S. 5.

⁵¹Ibid.

⁵²*Kubala L.* Wojny duńskie... — S. 107.

⁵³Ibid.

⁵⁴*Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... — Т. 1. — Dod. IV.

⁵⁵*Костомаров Н. И.* Гетманство Выговского // Истор. монографии и исследования. — Т. 2. — СПб., 1872. — С. 75–78.

⁵⁶*Kubala L.* Wojny duński... — S. 128.

⁵⁷Ibid. — Dodat. XXI. — S. 547.

⁵⁸Ibid.

⁵⁹Ibid. — S. 548.

⁶⁰Czart. — 399. — P. 255; ПКК. — Т. 3. — С. 267.

⁶¹Czart. — 402. — S. 281–290; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини.. — С. 112–119.

⁶²Див.: Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 163–165.

⁶³Цит. за: *Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe... — Т. 1. — S. 23–24.

⁶⁴Czart. — 399. — S. 255; *Kubala L.* Wojny duńskie... — Dod. XIV.

⁶⁵*Kubala L.* Wojny duńskie... — Prim. 83. — S. 447.

⁶⁶*Stade A.* Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // Studia i materiały do historii wojskowości. — XIX, cz. 2. — 1973. — S. 90; *Wójcik Z.* Historia dyplomacji polskiej... — S. 176.

⁶⁷Czart. — 399. — S. 255.

Розділ 7

¹ПКК. — Т. 3. — С. 267.

²Там же. — С. 234–236.

³Там же. — С. 255.

⁴Там же.

⁵Там же. — С. 257–259.

⁶Наприклад див.: ПКК. — Т. 3. — С. 267–268.

⁷*Kubala L.* Wojny duński... — S. 544.

⁸Ibid.

⁹Ibid.

¹⁰Ibid.

¹¹ПКК. — Т. 3. — С. 270, 282.

¹²*Kubala L.* Woyny duńskie... — Dod. XVI.

¹³Ibid. — S. 446.

¹⁴Czart. — 387, No 7. — S. 31; *Kubala L.* Wojny duński... — Dod. XXVI.

¹⁵Czart. — 387, No 13. — S. 65.

¹⁶*Kubala L.* Wojny duński... — S. 13.

¹⁷Czart. — 387, No 21. — S. 111.

¹⁸Ibid. — 387, No 14. — S. 71.

¹⁹Czart. — 387, No 19. — S. 97; *Kubala L.* Wojny duński... — Dod. XXXVI.

²⁰*Kubala L.* Wojny duński... — S. 143.

²¹Ibid. — Dod. XXXVII.

²²*Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe... — Т. 1. — S. 18.

²³Ibid. — S. 19–20.

²⁴Ibid. — S. 82, 86–87.

²⁵Ibid. — S. 99.

²⁶Czart. — 387. — S. 229.

²⁷*Walewski A.* Op. cit. — S. 128.

²⁸Czart. — 388, № 249. S. 602; № 266. — S. 676.

²⁹*Kubala L.* Wojny duński... — S. 252–253.

³⁰Czart. — 402. — S. 309.

³¹*Walewski A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe... — Т. 1. — S. 118.

³²Kubala L. Wojny duński... — S. 460.

³³Ibid.

³⁴Ibid. — S. 156.

³⁵ПКК. — Т. 3. — С. 332.

³⁶Ossol. — № 189. — S. 1073.

³⁷Kubala L. Wojny duński... — S. 157–157.

³⁸Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 226, 230.

³⁹Pribram F. A. Die Berichte F. von Lisolla. — Wiena, 1887. — S. 519.

⁴⁰Kubala L. Wojna dunska... — S. 484–485.

Розділ 8

¹Цит. за: *Грушевський М. С.* Назв. праця. — Т. 10. — С. 365.

²Czart. — 387, No 21. — S. 111.

³Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski. 1657–1660. — Lwów, 1922. S. 112.

⁴Czart. — 387, No 19. — S. 97.

⁵Див.: *Czapliński W.* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. — Т. 1. — Warszawa, 1957. — S. 303–329.

⁶Цит. за: *Kubala L.* Op. cit. — S. 122.

⁷*Kotlubaj Ł.* Galerja Nieswiezka. — S. 198.

⁸*Саганович Г.* Невядомая вайна: 1654–1667. — Мн., 1995. — С. 79.

⁹Там само.

¹⁰Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 165, 163.

¹¹Г Саганович твердить, що вже у вересні 1658 р. Долгорукий повідомляв у Москву про те, що місцева шляхта і козаки Нечая «ратных людей из наших полков... многих побили...» (*Саганович Г.* Невядомая вайна. — С. 79). Однак джерельний аналіз показує, що тут мова все ж йшла про другу половину жовтня 1658 р. (Див.: Акты МГ. — Т. 2. — СПб., 1894. — С. 612–615).

¹²Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 163.

¹³Там же. — Т. 7. — С. 258.

¹⁴Акты МГ. — Т. 2. — С. 615.

¹⁵Там же.

¹⁶Там же.

¹⁷Там же.

¹⁸Цит. за: *Саганович Г.* Указ. соч. — С. 79.

¹⁹Там же.

²⁰Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 35.

²¹РИБ — Т. 21. — СПб., 1907. — С. 419.

²²ЦГАДА. — Ф. 27: Приказ тайных дел, оп. 1, дело 87. — Л. 4.

²³РИБ. — Т. 21. — С. 899–900.

²⁴ЦГАДА. — Ф. 27: Приказ тайных дел, оп. 1, дело 87. — Л. 2.

²⁵Там же. — Л. 2–3.

²⁶Див.: ПСЗ. — Т. 1. — № 240.

²⁷Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией (далі — АИ). — СПб., 1842. — Т. 4. — № 11.

²⁸Там само. — № 125.

²⁹Сагановіч Г Указ. соч. — С. 80.

³⁰ЦГАДА. — Ф. 27: Приказ тайных дел, оп. 1, дело 87. — Л. 5 зв.

³¹Там же.

³²Сагановіч Г Указ. соч. — С. 80.

³³Акты МГ. — Т. 3. — С. 51.

³⁴Щодо етнічного складу полку І. Нечая, то, за даними Г Сагановіча, на початку 1659 р. приблизно половину його особового складу склали білоруські селяни. (Див.: Сагановіч Г Указ. соч. — С. 81).

³⁵Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 35.

³⁶Мальцев А. Н. Указ. соч. — С. 120.

³⁷Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 35.

³⁸Майже половину складу полку І. Нечая склали вчорашні білоруські селяни, озброні бердишами, сокирами та рогатинами (Див.: Сагановіч Г Указ. соч. — С. 81).

³⁹Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 35.

⁴⁰Акты МГ. — Т. 2. — С. 657.

⁴¹Там же.

⁴²Там же. — С. 658.

⁴³Там же. — С. 673.

⁴⁴Там же.

⁴⁵Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 313.

⁴⁶Там же.

⁴⁷Там же.

⁴⁸Там же. — Т. 4. — С. 268.

⁴⁹Там же.

⁵⁰Там же. — Т. 5. — С. 35.

⁵¹Сагановіч Г Указ. соч. — С. 86.

⁵²Там же. — С. 87.

⁵³Ткачов М. А. Замкі і людзі. — Мінськ, 1991. — С. 84.

⁵⁴Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. — Т. 4. — СПб., 1911. — С. 114–116.

⁵⁵Коган Д. Московский разгром Быхова в 1659 г. // Еврейская старина. — Т. 4. — СПб., 1911. — С. 114–116.

⁵⁶Акты МГ — Т. 2. — С. 682; Сагановіч Г Указ. соч. С. 87.

⁵⁷Див.: Горобець В. М. Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). — К., 1998.

Розділ 9

- ¹[*Sekowski J.*] *Collectanea z dziejopisów tureckich. Reczy do history polskiej służących.* — Warszawa, 1824. — Т. 1. — S. 216–217.
- ²AGAD. — AKW, tatar., karton 60. — Tecz. 82.
- ³ПКК. — Т. 3. Отд. 3. № 106. — С. 383.
- ⁴Там же. — № 118. — С. 407.
- ⁵AGAD. — AKW, tatar., karton 61. — Tecz. 32.
- ⁶*Ibid.* — Tecz. 86.
- ⁷*Савчук Н. О.* Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації Українській державі... — С. 187.
- ⁸ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 118. — С. 408.
- ⁹*Савчук Н. О.* Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації Українській державі... — С. 97.
- ¹⁰Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 9. — С. 15–16.
- ¹¹Там же. — С. 16.
- ¹²ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 124. — С. 420.
- ¹³*Оглоблин О.* До питання про автора літопису Самовидця... — С. 193.
- ¹⁴ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 124. — С. 420.
- ¹⁵*Петровський М.* Нариси історії України... — С. 148–149.
- ¹⁶Див.: [*Зварницький Д.*] *Источники для истории запорожских козаков.* — Т. 1. — С. 798.
- ¹⁷*Czermak W* *Bellum...* — S. 358.
- ¹⁸*Ibid.*
- ¹⁹Див.: *Woliński J.* *Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675.* — Warszawa, 1934.
- ²⁰*Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 14.
- ²¹Див.: *Дневальные записки Приказа тайных дел (7165–7183)* // ЧОИДР. — Кн. 224. — М., 1900. — С. 3.
- ²²Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 2. — С. 1–7.
- ²³Там же.
- ²⁴РИБ. — Т. 21. — С. 8, 353; Акты ЮЗР. Т. 7. — № 102. — С. 316; № 30. — С. 55.
- ²⁵Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 275.
- ²⁶ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 119. — С. 410–411.
- ²⁷Див.: Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 369. — С. 580, 584.
- ²⁸*Kubala L.* *Wojny duński...* — Dodatek 74, 75; *Петровський М.* *Тиміш Цицюра...* — С. 14.
- ²⁹На той час Г. Лесницький був уже екс-полковником, а полковий уряд у Миргороді обіймав П. Апостол, за іншими даними — К. Андрєєв. — Див.: Акты ЮЗР. — Т. 7 — № 104. — С. 317. — Т. 15. — № 9. — С. 399; *Модзалевский В. Л.* *Малороссийский родословник.* — Т. 1. — К., 1908. — С. 6; *Gajecy G.* *The Cossack Administration...* — V. 2. — P. 467–468.
- ³⁰*Kubala L.* *Wojny duński...* — Dodatek 76. — S. 626.
- ³¹*Ibid.*
- ³²*Ibid.*

- ³³Ibid.
- ³⁴Ibid. — S. 627.
- ³⁵Ibid.
- ³⁶Ibid. — S. 628.
- ³⁷Акты ЮЗР. Т. 7. — № 103. — С. 317.
- ³⁸*Соловьев С. М.* Указ. соч. — Т. 11. — С. 113.
- ³⁹ПКК. Т. 3. — Отд. 3. — № 123. — С. 417.
- ⁴⁰Там же.
- ⁴¹Там же.
- ⁴²Там же. — С. 418.
- ⁴³Там же. — С. 418–419.
- ⁴⁴Там же. — С. 417–418.
- ⁴⁵Там же. — С. 419.
- ⁴⁶ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 1. — С. 2.
- ⁴⁷Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 104. — С. 318.
- ⁴⁸Там же.
- ⁴⁹Там же.
- ⁵⁰ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 1. — С. 3; Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 104. — С. 318–319.
- ⁵¹*Kubala L.* Wojny duński... — S. 385–386.
- ⁵²AGAD. — AKW, tatar., karton 60, tecz. 62; karton 62, tecz. 77, 87, 88; *Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660... — S. 485.
- ⁵³*Wójcik Z.* Traktat Andrusowskij 1667 roku... — S. 39.
- ⁵⁴Ibid.
- ⁵⁵AGAD. — AR, V, tecz. 251. — Nr 11208.
- ⁵⁶Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 14. — С. 29; *Kubala L.* Wojny duński... — S. 386.
- ⁵⁷*Wójcik Z.* Jan Kazimirz Waza... — S. 150.
- ⁵⁸AGAD. — AKW, tatar., karton 60. — Tecz. 90; Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 14. — С. 29.
- ⁵⁹*Hnilko A.* Wyprawa cudnowska w 1660 r. — S. 18; *Wójcik Z.* Traktat Andrusowskij 1667 roku... — S. 39.
- ⁶⁰*Walewskij A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe za panowania Jana Kazimierza... — Т. 2. — S. 124.
- ⁶¹ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 1. — С. 4.
- ⁶²Там же. — № 4. — С. 13.
- ⁶³*Kubala L.* Wojny duński... — S. 513.
- ⁶⁴*Wójcik Z.* Traktat Andrusowskij 1667 roku... — S. 40.
- ⁶⁵*Герасимчук В.* Чуднівська кампанія... — С. 8.
- ⁶⁶Див.: *Сагановіч Г.* Невядомая вайна... — С. 94–95.

Розділ 10

¹Див.: Дополнение к Актам Историческим... Т. 4. — С. 119–120.

²Див.: *Саганович Г* Невядомая вайна... — С. 94–95.

³Записки Отделения Русской и Славянской Археологии Русского Археологического Общества. — Т. 2. — С. 751; *Петровський М.* Тиміш Цицюра... — С. 33.

⁴Акты ЮЗР. Т. 5. — № 14. — С. 28.

⁵Там же.

⁶Там же.

⁷Там же. — № 15. — С. 32.

⁸*Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... — С. 126.

⁹Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 17. Детальніше див.: *Горобець В. М.* Білорусь козацька... — С. 49–51.

¹⁰*Барсуков А.* Род Шереметьевых... — Кн. 5. — С. 232.

¹¹ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 123. — С. 427–428.

¹²Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 16. — С. 34.

¹³Там же. — № 18. — С. 35.

¹⁴*Петровський М.* Тиміш Цицюра... — С. 33.

¹⁵*Kubala L.* Wojny duński... — S. 386.

¹⁶Ojczyzste spominki... Т. 2. — S. 144.

¹⁷*Барсуков А.* Род Шереметьевых... — Кн. 5. — С. 316–317.

¹⁸*Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 243.

¹⁹Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego... — Т. 1, cz. 1. — Nr. 24. — S. 171–172.

²⁰*Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 243.

²¹*Kubala L.* Wojny duński... — S. 391.

²²*Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 243.

²³*Kubala L.* Wojny duński... — S. 391.

²⁴*Podhorodecki L.* Chanat krymski... — S. 200.

²⁵ЦГАДА. — Ф. 7: Преображенский приказ, Тайная канцелярия, оп. 3 (1622–1800 гг.), д. 166. — Л. 117/6.

²⁶*Kubala L.* Wojny duński... — S. 391.

²⁷Ibid.

²⁸*Соловьев С. М.* Указ. соч. — Т. 11. — С. 117.

²⁹Акты МГ — Т. 3. — № 203. — С. 184; НБУ, ІР. — Ф. III5539–15541. — Арк. 198.

³⁰*Kubala L.* Wojny duński... — S. 395; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 243.

³¹*Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 244.

³²[*Jerlicz*] Latopisiec... — Т. 2. — S. 51.

³³Kubala L. Wojny duński... — S. 395.

³⁴Ibid.

³⁵Герасимчук В. Чуднівська кампанія... — С. 90–110; Смолий В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 127; *Historya panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazyana Kochowskiego...* — Т. 2. — С. 97–98.

³⁶Польськомовний переклад праці, здійснений А. Гнілко, опубліковано: *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Wyd. A. Hniłko.* — Warszawa, 1922.

³⁷Czermak W. *Bellum...* // *Archiwum Komisiję Historycznej Akademije Umietności.* — Т. 7. — Kraków, 1894.

³⁸Hniłko A. *Wyprawa cudnowska w 1660 r.* — Warszawa, 1931. — S. 10.

³⁹Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem... — S. 92.

⁴⁰Hniłko A. *Wyprawa cudnowska w 1660 r.* — S. 135.

⁴¹Герасимчук В. Чуднівська кампанія... — С. 102.

⁴²Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem... — S. 93–94.

⁴³Ibid. — S. 94.

⁴⁴Ibid.

⁴⁵Ibid. — S. 95.

⁴⁶Ibid.

⁴⁷Ibid.

⁴⁸Ibid. — S. 96.

⁴⁹Ibid.

⁵⁰Ibid. — S. 97.

⁵¹Текст угоди 1660 оп. опубліковано: *Volumine Legum.* — Т. 4. — Petersburg, 1859. — С. 358–359; ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 6. — С. 17–24. В названих публікаціях документу існують певні неточності, на які звернув увагу польський дослідник Л. Кубаля. — Див.: *Kubala L. Wojny duński...* S. 513. Сучасні подіям списки угоди (в копіях) зберігаються: *Czart.* Nr. 402. — P. 351–354; Nr. 2446. — S. 324–326; PAN. — Nr. 1065. — S. 317–322.

⁵²Kubala L. *Wojny duński...* — S. 403.

⁵³Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem... — S. 105.

⁵⁴Ibid.

⁵⁵Ibid. — S. 106.

⁵⁶ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 134. — С. 441–442.

⁵⁷[Jerlicz] *Latopisiec...* — Т. 2. — S. 55.

⁵⁸Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 21. — С. 39; № 22. — С. 43; Акты МГ Т. 3. — № 217. — С. 198–200; *Ojczyzste spominki...* Т. 1. — С. 161; *Гурлянд И.* Приказ Великого государя тайных дел... — С. 289.

⁵⁹Kubala L. *Wojny duński...* — S. 405.

⁶⁰Tagesbuch des Generals Patrick Gordon... — Т. 1. — S. 244–245.

⁶¹ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 134. — С. 441–442.

⁶²Там же. — С. 442.

⁶³Там же. — № 135. — С. 442–444.

⁶⁴Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem... — S. 107.

⁶⁵Ibid. — S. 107–108.

⁶⁶Автор анонімної праці про Чуднівську кампанії 1660 р. вказував, що переговори розпочалися вже 24 жовтня. — Див.: *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem...* — S. 110. Але польський історик Л. Кубаля, проаналізувавши і співставивши повідомлення інших джерел, дійшов висновку, що старт персправам було дано лише 27 числа. — Див.: *Kubala L. Wojny duński...* — S. 406.

⁶⁷*Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego...* — T. 1, cz. 1. — Nr. 27. — S. 174–176.

⁶⁸PAN. — Nr. 1065. — S. 323; *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego...* — T. 1, cz. 1. — Nr. 28. — S. 176.

⁶⁹*Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem...* — S. 110.

⁷⁰*Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego...* — T. 1, cz. 1. — Nr. 27. — S. 175.

⁷¹ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 7. — С. 25–28; *Ojczyste spominki...* — Т. 1. — С. 163; *Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого...* — С. 157; *Kubala L. Wojny duński...* — С. 406–407; *Соловьев С. М. Указ. соч.* — Т. 11. — С. 120.

⁷²*Kubala L. Wojny duński...* — S. 407.

⁷³*Tagesbuch des Generals Patrick Gordon...* — T. 1. — S. 248.

⁷⁴*Kubala L. Wojny duński...* — S. 407.

⁷⁵*Ibid.*

Розділ 11

¹[*Thener A.*] *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam Illustrantia...* — Т. 3. — Romae, 1863. — P. 553; *Барсуков А. Род Шереметьевых.* — Кн. 6. — С. 1.

²*Zart.* — TN, nr 155. — S. 55–64; *Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie na przelomie lat 1660–1661 // Przegląd Historyczny.* — No 45. — 1954. — S. 621.

³PAN. — No 1065. — S. 77–78.

⁴*Ibid.* — S. 77.

⁵[*Jerlicz*] *Latopisiec...* — Т. 2. — S. 58; ППК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 31; *Волк-Карачевский В. Указ. соч.* — С. 89–90.

⁶*Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* — S. 48.

⁷*Ibid.* — S. 621.

⁸PAN. — Nr. 1065. — S. 30.

⁹*Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* — S. 48.

¹⁰ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 31.

¹¹Там же.

¹²Там же.

¹³Там же. — С. 33.

¹⁴Там же. — С. 37.

¹⁵Там же. — С. 36.

- ¹⁶Там же. — С. 37.
¹⁷Там же.
¹⁸Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 21. — С. 41–42.
¹⁹ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 43.
²⁰Там же. — С. 38.
²¹*Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* — S. 49.
²²РАН. — Nr. 1065. — S. 78.
²³*Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* — S. 49.
²⁴ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 46.
²⁵Там же.
²⁶Див.: АИ. — Т. 4. — № 152. — С. 229–300; Труды Чернигов. Придвор. комитета. — С. 66–67.
²⁷РИБ. — Т. 21. — С. 938.
²⁸ЦГАДА. — ф. 229: Малороссийский приказ, стлб. № 5871/60. — Л. 3–6.
²⁹Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 40. — С. 82; Акты МГ — Т. 3. — № 231. — С. 222–223.
³⁰AGAD. — AKW, koz. 42, dz. XXVII. — Nr. 81, 83, 84; *Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* — S. 52.
³¹Акты МГ — Т. 3. — № 248. — С. 252; № 249. — С. 255.
³²ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 14. — С. 68–73.
³³Акты МГ — Т. 3. — № 212. — С. 191.
³⁴ІР ЦНБ. — Ф. II. — № 15401–15424, копії Белгородського стола, ствп. 466. Арк. 242–243.
³⁵ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 14. — С. 72.
³⁶Акты МГ — Т. 3. — № 254. — С. 268–260; ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, оп. 14. ч. 1, стлб. Севского стола, д. 167. — Л. 122–123, 360–361; д. 180. — Л. 470–471.
³⁷Акты ЮЗР — Т. 5. — № 23. — С. 44; Т. 7. — № 109. — С. 323.
³⁸Акты МГ — Т. 3. — № 254. — С. 259–260; № 286. — С. 288.
³⁹ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, оп. 14. ч. 1, стлб. Севского стола, д. 167. — Л. 184–185.
⁴⁰Там же. — Л. 98–101.
⁴¹Акты МГ — Т. 3. — № 240. — С. 247.
⁴²Там же. — № 217. — С. 198.
⁴³Там же. — № 296. — С. 291.
⁴⁴Там же. — № 231. — С. 222.
⁴⁵Див.: *Смолий В. А. Степанков В. С.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. — С. 129
⁴⁶ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 57–58.
⁴⁷Там же. — С. 56–57.
⁴⁸Там же.
⁴⁹Там же. — С. 76.
⁵⁰Там же.
⁵¹AGAD. — AKW, koz. 42, dz. XXVII. — Nr. 85, 86; *Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* — S. 52.

- ⁵²Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–63 // Masz., Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego. — Warszawa, 1950. — S. 50.
- ⁵³AGAD. — AKW, koz. 42, dz. XXVII. — Nr. 85, 86; Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku... — S. 54.
- ⁵⁴PAN. — Nr. 1065. — S. 37.
- ⁵⁵Ibid.
- ⁵⁶Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie na przelomie lat 1660–1661 // Przegląd Historyczny. — No 45. — 1954. — S. 627.
- ⁵⁷Kubala L. Wojny duński... — Dodatek 76. — S. 627–628.
- ⁵⁸Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie... — S. 627.
- ⁵⁹Ibid. — S. 628.
- ⁶⁰ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 78–80.
- ⁶¹PAN. — Teki Rzymskie. — Nr. 83; Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie... — S. 628.
- ⁶²Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie... — S. 628.
- ⁶³PAN. — Nr. 1065. — S. 46.
- ⁶⁴Kubala L. Wojny duński... — S. 411.
- ⁶⁵PAN. — Nr. 1065. — S. 49.
- ⁶⁶Ibid. — S. 51–52.
- ⁶⁷Ibid. — S. 47, 50.
- ⁶⁸Ibid. — S. 47.
- ⁶⁹Ibid.
- ⁷⁰Ibid. — S. 48.
- ⁷¹AGAD. — AKW, tatar. kart. 60, t. 109; Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie... — S. 628.
- ⁷²Ibid.
- ⁷³PAN. — Nr. 1065. — S. 37.
- ⁷⁴Ibid. — S. 623.
- ⁷⁵AGAD. — AKW, tatar. kart. 60, t. 110; Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie... — S. 628.
- ⁷⁶PAN. — Nr. 1065. — S. 30–40.
- ⁷⁷Ibid.
- ⁷⁸Ibid. — S. 53.
- ⁷⁹Див.: AGAD. — Sigillata, Nr. 3. — Fol. 190–191, 203–215.
- ⁸⁰Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie... — S. 626.
- ⁸¹PAN. — Nr. 1065. — S. 231.
- ⁸²Ibid.
- ⁸³Цит. за: Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie... — S. 630.
- ⁸⁴ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 90–96.
- ⁸⁵Там же.
- ⁸⁶Там же. — С. 94.
- ⁸⁷ЦГАДА. — Ф. 68: Сношения России с Молдавией и Валахией, оп. 1. — Д. 1.
- ⁸⁸PAN. — Nr. 1065. — S. 43.
- ⁸⁹Ibid. — S. 43–44.

- ⁹⁰AGAD. — AKW, tatar., t. 114; *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę... — S. 631.
- ⁹¹AGAD. — AKW, tatar., t. 117; *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę... — S. 632.
- ⁹²Див.: *Podhorodecki L.* Chanat krymski... — S. 201.
- ⁹³*Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... — С. 128.
- ⁹⁴Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 43, 45; Т. 7. — С. 322; Czart. — TN, nr. 154. — S. 697; BJ. — Nr. 5. — S. 766.
- ⁹⁵AGAD. — AR, II, t. 11. Nr. 1431.
- ⁹⁶Czart. — TN, nr. 155. — S. 77; Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 46; *Kersten A. Stefan Czarniecky...* — S. 434.
- ⁹⁷Czart. — TN, nr. 155. — S. 5, 135.
- ⁹⁸PAN. — Nr. 1065. — S. 41–43.
- ⁹⁹*Kersten A. Stefan Czarniecky...* — S. 436.
- ¹⁰⁰ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 82–83.
- ¹⁰¹Там же.
- ¹⁰²Акты МГ — Т. 3. — С. 247, 272, 310, 319.
- ¹⁰³Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 28. — С. 50–51.
- ¹⁰⁴Там же. — С. 48–49.
- ¹⁰⁵Там же. — № 28. — С. 50; № 34. — С. 64.
- ¹⁰⁶Цит. за: *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... — С. 129.

Розділ 12

- ¹Див.: *Czapliński W.* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. — Warszawa, 1957. — Т. 1. — S. 303–329.
- ²Детальніше див.: *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року в контексті міжнародних відносин // Київ. старовина. — 1999. — № 1. — С. 54–55.
- ³Volumine Legum. — Т. 4. — Petersburg, 1859. — S. 297–305.
- ⁴Див.: *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. — Warszawa, 1995; *Tazbir J.* Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit — upadek — relikty. — Warszawa, 1978.
- ⁵Див.: *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року... — С. 46–60.
- ⁶*Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej. — Wrocław, 1977. — S. 29.
- ⁷Щодо серйозності тогочасних намірів ханського уряду підпорядкувати собі Військо Запорозьке див.: *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661. — S. 609–634.
- ⁸PAN. — No 1065. — S. 183.

- ⁹AGAD. — Archiwum Branickich z Suchej, 124/147. — S. 114–116 v. Отдел рукописей Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Петербурге (ОР ГПБ). — Автографы П. П. Дубровского, № 158. — Л. 37–40 об.; *Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 56–57.
- ¹⁰ПБК. Т. 4. — К., 1859. — № 22. — С. 107; № 23. — С. 110.
- ¹¹AGAD. — Archiwum Branickich z Suchej, 124/147. — S. 114–116 v.; ОР ГПБ. — Автографы П. П. Дубровского, № 158. — Л. 37–40 об.; *Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 56–57.
- ¹²Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. (Підгот. публ. Д. Оляничина) // Зап. НТШ. — Т. 222. — Львів, 1991. — С. 340–350.
- ¹³AGAD. — Archiwum Branickich z Suchej, 124/147. — S. 114–116 v.; ОР ГПБ. — Автографы П. П. Дубровского, № 158. — Л. 37–40 об.; *Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 56–57.
- ¹⁴Див.: *Гусарова Т. П.* Дворянство Венгрии в XVI–XVII вв. // Европейское дворянство XVI–XVII вв.: границы сословия. — М., 1997. — С. 171–191.
- ¹⁵Archiwum miasta Krakowa i wojewodstwa Krakowskiego. — Archiwum Potockich Domowe. — D. 151; *Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 56.
- ¹⁶Архив ЮЗР. — Ч. 2, т. 2. — К., 1888. — С. 107–119.
- ¹⁷*Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 54.
- ¹⁸Архив ЮЗР. Ч. 2, т. 2. — С. 80.
- ¹⁹Там же. — С. 90.
- ²⁰Там же. — С. 111.
- ²¹Там же. — С. 114.
- ²²*Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 53.
- ²³*Zajczkowski A.* Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia a struktury społeczne. — Wrocław, 1961. — S. 51, 53.
- ²⁴*Smoleński W.* Szlachta w swiśle własnych opinij / Wybor pism. — Warszawa, 1954. — S. 8.
- ²⁵Див.: *Historia panstwa i prawa Polski.* — Т. 2. — S. 216.
- ²⁶Див.: *Дмитриев М. В.* Польская шляхта в XVI–XVIII вв. // Европейское дворянство... — С. 210.
- ²⁷*Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 53.
- ²⁸Див.: *Саганович Г.* Невядома вайна. С. 130–133.
- ²⁹*Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 35; *Mironowicz A.* Prawosławie i unia. — S. 23.
- ³⁰PAN. — No 1065. — S. 169–172.
- ³¹*Wójcik Z.* Traktat Andrusowski... — S. 69.
- ³²Ibid.
- ³³ПБК. Т. 4. — Отд. 3. — С. 112–114.
- ³⁴*Wójcik Z.* Traktat Andrusowski 1667 roku... — S. 69.
- ³⁵AGAD, Arch. Radziwiłłow, IV, t. 1, No 3. — К. 345; *Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 103.
- ³⁶*Mironowicz A.* Prawosławie i unia... — S. 194.
- ³⁷PAN. — No 1569. К. 113 v.

³⁸Ibid.

³⁹Ibid.

⁴⁰Див.: *Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 103.

⁴¹*Volumine Legum.* — Т. 4. — Petersburg, 1859. — S. 357–359.

⁴²*Mironowicz A. Prawosławie i unia...* — S. 194.

⁴³Ibid. — S. 195.

⁴⁴*Walewskij A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe.* — S. 182.

⁴⁵*Volumine Legum.* — Т. 4. — Petersburg, 1859. — S. 359–360.

⁴⁶*Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 103.

⁴⁷*Konopczyński W. Polska a Szwecja.* — Warszawa, 1924. — S. 6.

⁴⁸*Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* — S. 69.

Розділ 13

¹Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 31. — С. 57.

²Там же. — № 40. — С. 78.

³Там же. — С. 89.

⁴Там же. — С. 91.

⁵Там же.

⁶*Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia.* — Lublin, 1998. — S. 59.

⁷Ibid. — S. 59–61.

⁸Ibid. — S. 63.

⁹Czart. — Nr. 1655. — S. 32.

¹⁰ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 25. — С. 115.

¹¹Там же. — С. 116.

¹²ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 125–128; НБУ, ІР. — Ф. II, 22179–22194. — № 22186. — Арк. 1–2.

¹³НБУ, ІР. — Ф. II, 15446. — Арк. 154–155.

¹⁴ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 122–123.

¹⁵AGAD. — Sigillata, nr. 3. — F. 283–284; *Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* — S. 70.

¹⁶ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 127.

¹⁷НБУ, ІР. — Ф. II, 15401–15424. — Арк. 242–243.

¹⁸Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 333.

¹⁹AGAD. — AKW, tatar., kart. 42. — Teczka 5; *Смолий В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея...* — С. 130; *Wójcik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku...* — S.

²⁰Цит. за: *Мицик Ю. Юрій Хмельницький...* — С. 243.

²¹Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 333.

²²Там же.

²³Там же.

²⁴Там же.

- ²⁵Czart. — 402. — S. 403–406; *Wójcik Z.* Traktat Andrusowski 1667 roku... — S. 75.
- ²⁶Ibid.
- ²⁷ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, оп. 9, столбцы Московского стола, д. 316. — Л. 440–442.
- ²⁸AGAD. — AKW, tatar., kart. 61. — Teczka 149.
- ²⁹НБУ IP. — Ф. II, 15425–15487. — Арк. 3–4; AGAD. — AKW, tatar., kart. 61. — Teczka 151.
- ³⁰Czart. — 2446. — S. 443.
- ³¹*Mironowicz A.* Prawosławie i unia... — S. 195.
- ³²*Сагановіч Г* Невядомая вайна... — С. 72–73.
- ³³Описание документов «Архива западнорусских униатских митрополий». — Т. I (1470–1700). — СПб., 1897. — С. 307–308.
- ³⁴ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 120–124; 129–132.
- ³⁵Див.: *Janas E.* Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663... — S. 94.
- ³⁶Czart. — Nr. 1656. — S. 477–479; *Wójcik Z.* Traktat Andrusowski 1667 roku... — S. 76; *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662... — S. 148.
- ³⁷*Konopczyński W.* Polska a Szwecja... — S. 6–7; *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662... — S. 138–139; *Walewski A.* Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe za panowania Jana Kazimierza... — Т. 2. — S. 320–324; *Kersten A.* Stefan Czarniecki... — S. 459.
- ³⁸*Kersten A.* Stefan Czarniecki... — S. 457; *Janas E.* Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663... — S. 94.
- ³⁹*Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662... — S. 138.
- ⁴⁰Цит. за: *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662... — S. 146.
- ⁴¹Ibid.
- ⁴²*Janas E.* Kozaczyzna a walka polityczna w Rzeczypospolitej w latach 1661–1663... — S. 14.
- ⁴³ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 155, 192.
- ⁴⁴*Kochowski W.* Annalium... — Climacter 3. — S. 3.
- ⁴⁵Czart. — 402. — Nr. 68. — S. 421.
- ⁴⁶РАН. — Nr. 1065. — S. 325.
- ⁴⁷Czart. — 402. — Nr. 65. — S. 413–415.
- ⁴⁸Ibid. — S. 416.
- ⁴⁹Ibid. — S. 418.
- ⁵⁰Ibid. — S. 413.
- ⁵¹Ibid. — S. 418.
- ⁵²Ibid.
- ⁵³ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 158.
- ⁵⁴Czart. — 402. — Nr. 68.
- ⁵⁵Архив ЮЗР. — Ч. II, т. 2. — № 19. — С. 120–125; № 21. — С. 128–134.
- ⁵⁶*Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662... — S. 181.
- ⁵⁷Цит. за: *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662... — S. 187.
- ⁵⁸*Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662... — S. 196.
- ⁵⁹Ibid. — S. 196.

- ⁶⁰Ibid. — S. 208.
⁶¹*Mironowicz A. Prawosławie i unia...* — S. 197.
⁶²Ibid.
⁶³*Ochtmann S. Sejmy lat 1661–1662...* — S. 228.
⁶⁴Див.: *Volumine Legum.* — Т. 4. — Petersburg, 1859. — S. 831.
⁶⁵Ibid.; *Mironowicz A. Prawosławie i unia...* — S. 196.
⁶⁶Див.: *Дашкевич Я. Павло Тетеря...* С. 263.
⁶⁷PAN. — Nr. 1065. — S. 268.
⁶⁸Ibid.
⁶⁹Ibid.
⁷⁰Ibid.
⁷¹Ibid.
⁷²Ibid. — S. 269.
⁷³Ibid.
⁷⁴Ibid.
⁷⁵ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 34. — С. 154–155; PAN. — Nr. 1065. — S. 326.
⁷⁶Czart. — 402. — Nr. 68. — S. 421.
⁷⁷ЦГАДА. — Ф. 210 Разрядный приказ, оп. 9. д. 315. Л. 232–235, 448–451.
⁷⁸НБУ IP. — Ф. II, 15425–15487. — Арк. 3–16, 26.
⁷⁹ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 36. — С. 162.
⁸⁰Там же. — № 47. — С. 213.
⁸¹НБУ IP. — Ф. II, 15425–15487. — Арк. 60.
⁸²*Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого...* — С. 266–267.
⁸³ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 47. — С. 213.
⁸⁴НБУ IP. — Ф. II, 15544. — Арк. 32–33.
⁸⁵Літопис Самовидця. — С. 67.
⁸⁶*Гордон П. Дневник.* — СПб., 1878. — С. 34.
⁸⁷*Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого...* — С. 267.
⁸⁸*Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну.* — К., 1941. — С. 76.
⁸⁹НБУ IP. — Ф. II, 15425–15487. — Арк. 110.
⁹⁰Літопис Самовидця. — С. 68; ЦГАДА. — Ф. 229: Малороссийский приказ, оп. 1. д. 5961. — Л. 143–152.
⁹¹НБУ IP. — Ф. II, 15425–15487. — Арк. 26; ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — С. 189–190.
⁹²НБУ IP. — Ф. II, 15425–15487. — Арк. 111.
⁹³*[Jerlicz] Latopisiec...* — Т. 2. — S. 66–67.
⁹⁴ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 48. — С. 215–217.
⁹⁵*Wójcik Z. Traktat Andrusowski 1667 roku...* — S. 79.
⁹⁶*Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663...* S. 162.
⁹⁷Ibid.
⁹⁸VJ. — 116. — K. 248v. — 249.
⁹⁹*Wójcik Z. Traktat Andrusowski 1667 roku...* — S. 79.
¹⁰⁰ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 46. — С. 209–210.

- ¹⁰¹Там же. — № 43. — С. 192.
¹⁰²Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 273–274.
¹⁰³Там же. — С. 215–216.
¹⁰⁴ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 48. — С. 215–216.
¹⁰⁵Там же.
¹⁰⁶ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 49. — С. 218–227.
¹⁰⁷Там же. — С. 227.
¹⁰⁸Там же. — № 48. — С. 215.
¹⁰⁹Там же. — № 51. — С. 230–232; № 52. — С. 234–238.
¹¹⁰Див.: [Jerlicz] Latopisiec... — S. 72; Літопис Самовидця... — С. 69.
¹¹¹Петровський М. Нариси історії України... — С. 264.
¹¹²Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 342.
¹¹³Цит. за: Савчук Н. О. Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації Українській державі... — С. 97.

Розділ 14

- ¹Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 69. — С. 127.
²Там само. — С. 126, 130.
³Там само. — № 115. — С. 256.
⁴Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 18.
⁵Літопис Самовидця. — С. 68.
⁶[Грабянка Г.] Літопис. — С. 28
⁷Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. — Т. 12. — СПб, 1872. — С. 237.
⁸Аскоченский А. Киев с его древнейшим училищем Академией. — Ч. 1. — С. 67.
⁹Голубев С. Г. История Киевской духовной академии. — Т. 1. — С. 118.
¹⁰Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 40. — С. 81.
¹¹Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 67.
¹²Документи Богдана Хмельницького. — № 279. — С. 382.
¹³Маркевич Н. История Малороссии... — С. 281
¹⁴Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 100. — С. 312; Т. 5 — № 40. — С. 85.
¹⁵Там само. — Т. 5 — № 40. — С. 85.
¹⁶Там само. — Т. 7. — № 100. — С. 312.
¹⁷Петровський М. Українські діячі XVII віку: Тиміш Цицюра... — С. 84.
¹⁸Його ж. Нариси історії України... — С. 259; Акты МГ — Т. 3. — № 212. — С. 191.
¹⁹Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 28. — С. 50, 51.
²⁰Там само. — С. 53.
²¹Там само. — № 31. — С. 55–58; Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницького... — С. 141; Востоков А. Быковская рада... — С. 36
²²Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 31. — С. 56.
²³Петровський М. Нариси історії України. — С. 260.

- ²⁴Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 31. — С. 56.
- ²⁵Див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. С. 1157.
- ²⁶Див.: *Gajesky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — V 1. P. 70; Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 37. — С. 70.
- ²⁷*Петровський М.* Нариси історії України... — С. 150.
- ²⁸*Костомаров Н. И.* Гетьманство Юрія Хмельницького... — С. 236.
- ²⁹*Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 929.
- ³⁰Див.: Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 266; Т. 14. — С. 175–178, 688, 778.
- ³¹*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 156.
- ³²Акты ЮЗР. — Т. 7. — Прибавл. — № 105. — С. 320.
- ³³*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 156–157.
- ³⁴*Макарий.* История Русской церкви. — Т. 12. — С. 562.
- ³⁵Письма преосвященного Лазаря Барановича / Изд. 2. Чернигов, 1865. — № 53. — С. 28
- ³⁶Дворцовые Разряды. Дополн. к тому III. — СПб., 1854. — С. 263.
- ³⁷*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 160.
- ³⁸*Гиббенет Н.* Историческое исследование дела патриарха Никона. СПб., 1884. — Ч. 2. — Приложение. — С. 565.
- ³⁹*Mironowicz A.* Prawoslawie i unia... — S. 198.
- ⁴⁰*Карпов Г. Ф.* Мефодий Филимонович... // ПО. — 1875. — № 1. — С. 74.
- ⁴¹Там же. — С. 72.
- ⁴²*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 164.
- ⁴³Там же.
- ⁴⁴Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 40. — С. 77.
- ⁴⁵Там же. — С. 89.
- ⁴⁶Там же.
- ⁴⁷Там же. — № 36. — С. 69–70.
- ⁴⁸Там же. — № 113. — С. 331.
- ⁴⁹Там же. — № 111. — С. 326.
- ⁵⁰Там же. — № 111. — С. 324–127; № 113. — С. 330–332; № 114. — С. 332–335.
- ⁵¹*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 168.
- ⁵²Акты ЮЗР. Т. 7. — № 114. — С. 335.
- ⁵³Там же. — № 115. — С. 336–338; Т. 5. — № 28. — С. 48–52.
- ⁵⁴*Карпов Г. Ф.* Указ. соч. // ПО. — 1875. — № 2. — С. 210.
- ⁵⁵*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 165.
- ⁵⁶Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 114. — С. 334.
- ⁵⁷Там же.

Розділ 15

¹Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 31. — С. 57–59.²Там же. Т. 7. — № 121. — С. 364.

- ³Там же. — Т. 5. — № 31. — С. 62.
⁴Там же. — № 28. — С. 51–52.
⁵Там же. — № 39. — С. 75.
⁶ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, Белгородский стол, стлб. 475. — Л. 38.
⁷Акты ЮЗР. — Т. 5. № 43. — С. 96; ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, Белгородский стол, стлб. 499. — Л. 65–68, 74–75.
⁸ЦГАДА. Ф. 124: Малороссийские дела: 1661, № 17. — Л. 5; *Карпов Г. Ф.* Указ. соч. // ПО. — 1875. — № 2. — С. 212.
⁹Р ЦНБ. — Ф. II, № 15401–15424. — Арк. 242–243.
¹⁰Акты ЮЗР. — Т. 7. № 121. — С. 359.
¹¹*Стецюк К. И.* Указ. соч. — С. 196.
¹²ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, Белгородский стол, стлб. 528. — Л. 65.
¹³Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 43. — С. 97.
¹⁴Див.: *Петровський М.* Нариси історії України. — Додаток № 2. — С. 388.
¹⁵*Маркевич Н.* История Малороссии. — Т. 2. — М., 1842. — С. 75;
Барсуков А. Род Шереметьевых. — Кн. 6. — СПб., 1892. — С. 210.
¹⁶Цит за: *Соловьев С. М.* Указ. соч. — Т. 11. — С. 97.
¹⁷ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, Белгородский стол, стлб. 538. — Л. 316; *Стецюк К. И.* 3 історії... — С. 231.
¹⁸Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 115. — С. 337.
¹⁹Там же. — № 111. — С. 324.
²⁰Літопис Самовидця. — С. 71.
²¹Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 114. — С. 334.
²²Там же.
²³Там же. — С. 333.
²⁴*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 170.
²⁵АИ. — Т. 4. — № 167. — С. 322.
²⁶*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 170
²⁷Акты ЮЗР. Т. 5. — № 46. — С. 101.
²⁸Там же.
²⁹*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 174.
³⁰АИ. — Т. 4. — № 67. — С. 322.
³¹Синбирский сборник. Бумаги рода Кикиных. — С. 67.
³²АИ. — Т. 4. — № 167. — С. 326.
³³Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 46. — С. 101.
³⁴Див.: *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 39, 95; та ін.
³⁵ВРАУ, DR, № 1065. — С. 321; НБУ, IP. — Ф. II, № 15544. — Арк. 22.
³⁶НБУ, IP. Ф. II, № 15425–15487. — Кн. 43, 1662 р. — Арк. 3–16,
26; та ін.
³⁷Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 58. — С. 121, 123, 125–126.
³⁸*Востоков А.* Козелецкая рада. — С. 277.
³⁹*Соловьев С. М.* Указ. соч. — Т. 11. — С. 130; *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 183.

- 40 Акты ЮЗР. — Т. 10. — № 8. — С. 448–449.
41 Там же. — Т. 4. — № 115. — С. 263.
42 *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 181–182.
43 Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 268–269.
44 Див.: Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 2. — С. 2–3.
45 *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 182.
46 Акты ЮЗР. Т. 7. — № 114. — С. 334–335.
47 Там же. Т. 7. — № 115. — С. 335.
48 *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 169.
49 Див.: Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 252, 268–269; *Gajesky G.*
The Cossack Administration... — Vol. 1. — P. 70.
50 *Эйнгорн В.* Указ. соч. С. 183.
51 Див.: *Карпов Г* Указ. соч. // ПО. — 1875. — № 2. С. 214–219.
52 *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 188.
53 *Востоков А.* Козелецкая рада. — С. 281.
54 Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 115. — С. 116–117.
55 Там же. — Т. 7. — № 15. — С. 393.
56 Дворцовые Разряды. Дополнение к тому III. — С. 336; Акты ЮЗР. —
Т. 5. № 51. — С. 105–107.
57 *Востоков А.* Козелецкая рада. — С. 282.
58 Див.: *Карпов Г* Указ. соч. // ПО. — 1875. — № 2. — С. 224.
59 ЦГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела., Оп. 3, 1662 год. — Дело 20.
Л. 15; Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 51. — С. 105–107.
60 Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 51. — С. 106.
61 *Востоков А.* Козелецкая рада. — С. 282.
62 *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 190.
63 Там же. — С. 188.
64 Акты ЮЗР. — Т. 5. № 56. — С. 115.
65 Там же. — № 55. — С. 113.
66 Там же.
67 Там же. — С. 118.
68 Там же. — С. 112.
69 Там же. С. 113.
70 Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 56. — С. 117–119.
71 Там же.
72 Там же. — № 55. С. 114–115; № 56. — С. 119.
73 Там же. — № 58. С. 121.
74 Там же.
75 Там же. — С. 121–122.
76 Там же. — С. 123.
77 Там же. — С. 124.
78 *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 192; *Карпов Г* Указ. соч. — С. 230;
Петровський М. Нириси історії України. — С. 262.
79 Там же.
80 Акты ЮЗР. — Т. 5. № 58. — С. 126.

- ⁸¹ Там же.
- ⁸² *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 193–194.
- ⁸³ *Карпов Г* Мефодий Филимонович... // ПО. — 1875. — № 2. — С. 215.
- ⁸⁴ АИ. — Т. 4. — № 167. — С. 325.
- ⁸⁵ *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 201.
- ⁸⁶ *Карпов Г* Мефодий Филимонович... // ПО. — 1875. — № 2. — С. 238.
- ⁸⁷ Письмо Никона к патриарху константинопольскому // Записки Отделения Русского и славянского археологического общества. — Т. 2. — С. 528; *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 197.
- ⁸⁸ *Карпов Г* Мефодий Филимонович... // ПО. — 1875. — № 4. — С. 608
- ⁸⁹ Там же. — С. 612.
- ⁹⁰ *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 199.
- ⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349. Щоправда трохи згодом у розмові з царським послом В. Золотаренко та О. Силич стверджували, що гетьманські повноваження Я. Сомка вони визнали лише «до полной рады», тобто як наказного гетьмана. — Див.: Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 370, 372.
- ⁹² *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 199.
- ⁹³ *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского зближения... — С. 58–60.
- ⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349.
- ⁹⁵ АИ. — Т. 4. — № 167. — С. 325.
- ⁹⁶ СГГД. — Т. 4. — № 26; ПСЗ. — Т. 1. — № 330; АИ. — Т. 4. — № 167.
- ⁹⁷ АИ. — Т. 4. — № 167. — С. 325–327.
- ⁹⁸ *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 202.
- ⁹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 374.
- ¹⁰⁰ Там же.
- ¹⁰¹ Дворцовые Разряды. — Т. 3. — Дополнение. — С. 367, 369.
- ¹⁰² Див.: Записки Отделения Русского и славянского археологического общества. — Т. 2. — С. 772.
- ¹⁰³ Там же.
- ¹⁰⁴ Там же.
- ¹⁰⁵ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 346.

Розділ 16

- ¹ Дворцовые Разряды. — Т. 3. — Дополнение. — С. 367, 369.
- ² Див.: Записки ОРСА. — Т. 2. — С. 772
- ³ Акты ЮЗР. — Т. 7 — № 121. — С. 369.
- ⁴ *Востоков А.* Нежинская рада... // КС. — 1888. — № 5. — С. 126.
- ⁵ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № — С. 173; *Востоков А.* Указ. соч. — С. 126–127; *Стецюк К. І.* 3 історії... — С. 235.
- ⁶ Там само. Щоправда, гроші Я. Сомкові, зважаючи на перебіг елекційної ради, так і не було повернуто.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само.

- ⁹Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 363.
¹⁰Там же.
¹¹Там же.
¹²Там же. — С. 368.
¹³Там же. — Т. 5. — № 41. — С. 94.
¹⁴Там же.
¹⁵Там же.
¹⁶Там же. — Т. 7. — № 121. — С. 360
¹⁷Там же.
¹⁸Там же.
¹⁹Там же.
²⁰*Горобець В. М.* Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — Вип. 1. — С. 131–136.
²¹Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 356.
²²Там же. — С. 360.
²³Там же. — С. 349–350.
²⁴*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 283; *Романовський В. А.* Очерки из истории государственного хозяйства Украины XVII века. — С. 148.
²⁵Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349.
²⁶Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349.
²⁷Там же. — С. 348.
²⁸Там же. — С. 348–349.
²⁹Там же. — С. 349.
³⁰*Карпов Г* Мефодий Филимонович... // ПО. — 1875. — № 4. — С. 629.
³¹Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 348.
³²*Костомаров Н.* Гетманство Юрия Хмельницкого. — С. 176; [*Грабянка Г.*] Літопис... — С. 179.
³³*Востоков А.* Нежинская рада... — С. 130–131.
³⁴Там же. — С. 131.
³⁵Там же.
³⁶Там же.
³⁷*Стецюк К. І.* Народні рухи... — С. 233.
³⁸Там само. — С. 239.
³⁹Див.: *Востоков А.* Нежинская рада. — С. 131.
⁴⁰ПВК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 57. — С. 261.
⁴¹Там же. — № 70. — С. 322–323.
⁴²Там же. — № 56. — С. 256–257; № 57. — С. 261.
⁴³Там же. — № 72. — С. 334.
⁴⁴Див.: Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 353.
⁴⁵Цит. за: *Востоков А.* Нежинская рада. — С. 131.
⁴⁶ПВК. — Т. 4., отд. 3. — № 71. — С. 331.
⁴⁷Там же. — С. 327.
⁴⁸Там же. — № 72. — С. 335.

⁴⁹ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, Белгородской стол, стлб. 538. — Л. 214.

⁵⁰Цит. за: *Востоков А.* Нежинская рада... С. 133.

⁵¹Цит. за: *Эйнгорн В.* Указ соч. — С. 209. Варто принагідно відзначити, що Л. Баранович в ці, як він їх називав «лукаві», дні намагався триматися осторонь політичних справ. У відповіді до Я. Сомка він дякував за запрошення на раду, але вказував, що його справа полягає в тому, аби лише «...молить Бога, чтобы Он послал совет мирный и благий в делах войска его царского величества запорожскаго». Втім, висловлював побажання, аби царський представник на раді віддав гетьманські клейноди Я. Сомку — «...згодне обранному гетьману...»: Письма Лазаря Барановича... — № 4.

⁵²Цит. за: *Востоков А.* Нежинская рада... — С. 132.

⁵³Там же.

⁵⁴Там же. — С. 133.

⁵⁵*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 216.

⁵⁶Записки ОРСА. — Т. 2. — С. 771.

⁵⁷Цит. за: *Востоков А.* Нежинская рада... — С. 134.

⁵⁸Див.: Реєстр Війська Запорозького... — С. 321–327; Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 197; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1222; *Gajevy G.* The Cossack Administration... — V. 1. — P. 130–131.

⁵⁹Перебіг Ніжинської ради досить детально реконструйований у спеціальній літературі, зокрема див.: *Костомаров Н. И.* Гетьманство Юрія Хмельницького. — С. 295–301; *Карпов Г.* Мефодий Филимонович... // ПО. 1875. — № 4. — С. 641–647; *Востоков А.* Нежинская рада. — С. 135–136; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція... — С. 252–256.

Розділ 17

¹ЦГАДА. — Ф. 214: Сибирский приказ, стлб. 627. — Ч. I, л. 113, 117–118, 128–129.

²Там же. — Ч. II, л. 285.

³Див.: *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 4. — К., 1914; його ж. Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка // Зап. історично-філологічного відділу УАН. Кн. I, II–III. — К., 1919, 1923; *Петровський М. Н.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця... // Записки НІНО. — Кн. 6. — Ніжин, 1926; його ж. Нариси історії України... — Харків, 1930; *Романовський В.* Хто був «Самовидець» // Україна. — 1925. Кн. 5; Літопис Самовидця. С. 91; та ін.

⁴Книги Разрядные, по официальным спискам издания... — Т. 2. — СПб., 1855. — Ст. 998, 1000, 1026, 1030; *Gajevy G.* The Cossack Administration... — V. 1. — P. 71, 132, 205, 250, 293, 357 V. 2. — P. 516.

⁵Книги разрядные. — Т. 2. — Ст. 999, 1030.

⁶Там же. — Ст. 1000.

⁷Літопис Самовидця. — С. 91.

- ⁸Там само.
- ⁹Книги разрядные. — Т. 2. — Ст. 990.
- ¹⁰Літопис Самовидця. — С. 91.
- ¹¹ЦГАДА. — Ф. 229: Малороссийский приказ, стлб. 5862. — Л. 185–186.
- ¹²Див.: *Яворський С.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — Т. 1. — С. 58.
- ¹³Див.: *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Т. 4. — Одесса, 1925.
- ¹⁴Літопис Самовидця. — С. 91.
- ¹⁵Див.: Книги разрядные. — Т. II. — Ст. 990.
- ¹⁶Літопис Самовидця. — С. 91.
- ¹⁷Романовский В. Указ соч. — С. 168.
- ¹⁸Див.: *Gajecy G.* The Cossack Administration... V. 1. — P. 67.
- ¹⁹Див.: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии — Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1897. — С. 8.
- ²⁰Див.: Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 29.
- ²¹Літопис Самовидця. — С. 91.
- ²²*Романовский В.* Указ. соч. — С. 168.
- ²³Див.: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. С. 239; *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть. — С. 44–45.
- ²⁴Літопис Самовидця. — С. 91.
- ²⁵ЦГАДА. — Ф. 229: Малороссийский приказ, стлб. 5862. — Л. 185–188.
- ²⁶Літопис Самовидця. — С. 92.
- ²⁷Там само.
- ²⁸Цит. за: *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 246.
- ²⁹Див.: Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 39. — С. 51; № 43. С. 68.
- ³⁰Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 110.
- ³¹Генеральное следствие о маетностях Чернігівського полка 1729–1730 гг. — Чернигов, 1909. — С. 460, 600; Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 111; *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 222.
- ³²*Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 222.
- ³³Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 78. — С. 184–185
- ³⁴Книги разрядные... — Т. 2. — Ст. 1014.
- ³⁵Там же.
- ³⁶Там же. — Ст. 936–1042
- ³⁷Акты ЮЗР. Т. 6. — № 41. — С. 103
- ³⁸*Костомаров Н. И.* Ист. моногр. — Т. 15 (изд. 1882 г.) — С. 113.
- ³⁹*Карпов Г. Ф.* Киевская митрополия и московское правительство... — С. 105.
- ⁴⁰Цит. за: *Эйнгорн В.* Указ соч. — С. 247.
- ⁴¹Там же.
- ⁴²*Романовский В.* Указ соч. — С. 206.
- ⁴³Див.: *Модзалевський В. Л.* Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка // Зап. ІФВ УАН. — Кн. 1. — К., 1919; Кн. 2–3. — К., 1923.

- ⁴⁴Книги разрядные... — Т. 2. — Ст. 939.
- ⁴⁵Акты ЮЗР. — Т. 7. — Дополнения № 90. — С. 274; Т. 5. № 84. — С. 192.
- ⁴⁶*Эйнгорн В.* Указ соч. — С. 248–250.
- ⁴⁷Книги разрядные... — Т. 2. — Ст. 959.
- ⁴⁸Там же.
- ⁴⁹Там же. — Ст. 943–944.
- ⁵⁰Там же. — Ст. 944–945.
- ⁵¹Там же. — Ст. 960.
- ⁵²Там же. — Ст. 959.
- ⁵³Там же. — Ст. 940, 977.
- ⁵⁴Там же. — Ст. 981.
- ⁵⁵Там же. — Ст. 952, 954.
- ⁵⁶Там же. — Ст. 982–983.
- ⁵⁷Там же. — Ст. 983–984.
- ⁵⁸Там же. — Ст. 984.
- ⁵⁹Там же. — Ст. 986–987.
- ⁶⁰Там же. — Ст. 987.
- ⁶¹Там же. — Ст. 990.
- ⁶²Там же.
- ⁶³Там же. — Ст. 991.
- ⁶⁴Там же. — Ст. 1030.
- ⁶⁵Там же. — Ст. 991–992.
- ⁶⁶Там же. — Ст. 995.
- ⁶⁷Там же. — Ст. 998–999.
- ⁶⁸Там же. — Ст. 1015.
- ⁶⁹Там же. — Ст. 1016.
- ⁷⁰Там же. — Ст. 1019.
- ⁷¹Там же. — Ст. 996.
- ⁷²Там же. — Ст. 997.
- ⁷³Там же. — Ст. 1019.
- ⁷⁴Там же. — Ст. 996.
- ⁷⁵Там же. — Ст. 997.
- ⁷⁶*Яковлів А.* Українсько-московські договори... — С. 83.
- ⁷⁷Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 87. — С. 200.
- ⁷⁸Там же. — № 108. — С. 243.
- ⁷⁹*Романовський В.* Назв. праця. — С. 152.
- ⁸⁰Див.: Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 87. — С. 263.
- ⁸¹Там же. — Т. 6. — № 41. — С. 103.
- ⁸²ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, столбцы Белгородского стола, № 6815.
- ⁸³*Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 275.
- ⁸⁴Там же.

⁸⁵Там же. — С. 296.; *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 278.

⁸⁶Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 107. — С. 236; № 111. — С. 250; № 122. — С. 271; ЦГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, столбцы Белгородского стола, № 539. — Л. 176-179.

⁸⁷*Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 281-284.

⁸⁸Там же. — С. 296.

⁸⁹Там же. — С. 297.

⁹⁰Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 136. — С. 301.

⁹¹Там же. — Т. 6. — № 1. — С. 15-16.

⁹²ЦГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, дело 22. — Л. 1.

⁹³Там же. — Дело 26. — Л. 2.

⁹⁴*Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 2. — P. 516, 677.

⁹⁵ЦГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, дело 26. — Л. 3.

⁹⁶Там же.

⁹⁷Там же. — Л. 4.

⁹⁸Там же.

⁹⁹Там же.

¹⁰⁰Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 142. — С. 309.

¹⁰¹Там же.

¹⁰²*Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 302.

¹⁰³Цит за: *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 307.

¹⁰⁴Див.: *Карпов Г.* Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Там же. — 1874. — № 8, 9; *Костомаров Н. И.* Руина... — С. 102-103.

¹⁰⁵*Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 303-304.

¹⁰⁶Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 19.

¹⁰⁷*Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 303.

¹⁰⁸Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 19.

¹⁰⁹Там же.

¹¹⁰Див.: Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 142-144.

¹¹¹Там же.

¹¹²*Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. — С. 88.

¹¹³*Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством... — С. 312-313.

Розділ 18

¹Czart. — 402, No 6. — S. 525.

²Ibid. — S. 526, 529.

³Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 271–272.

⁴Див.: Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 195–197.

⁵Czart. — 402, No 22. — S. 547.

⁶Ibid. — S. 546.

⁷Ibid. — S. 551–552.

⁸Ibid. — S. 547–548.

⁹Ibid. — S. 548.

¹⁰Див.: Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 137–138.

¹¹Див.: Сас П. М. Назв. праця. — С. 213.

¹²ГІКК. — Т. 3. — С. 274.

¹³Там же. Т. 4, отд. 3. — С. 387.

¹⁴Czart. — 402, No 22. — S. 549.

¹⁵Ibid. — S. 550–551.

¹⁶Ibid. — S. 563.

¹⁷Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. 500, прим. 1.

¹⁸Czart. — 402, No 22. — S. 549–550.

¹⁹Ibid. — S. 549–550.

²⁰Volumine Legum. — Т. 4. — Petersburg, 1859. — S. 297–300.

²¹Czart. — 402, No 22. — S. 553.

²²Ibid.

²³Ibid. — S. 554.

²⁴Ibid.

²⁵Сас П. М. Назв. праця. — С. 50–51.

²⁶Перелік пунктів і покірних прохань, які подає ЙМсть Ясневельможний гетьман Війська Запорозького разом з усім військом Запорозьким і народом Руським ЙКМсті і всій Речі Посполитій / Публ. Д. Оляничина // Зап. НТШ. Т. 122. — Львів, 1991. — С. 346.

²⁷Див.: Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Wyd. trzecie poprawione. — Warszawa, 1996. — S. 119.

²⁸Czart. — 402, No 22. — S. 554.

²⁹Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego... — S. 240.

³⁰Цит. за: Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 1. — К., 1925. — С. 35.

³¹Там само. — С. 40–41.

³²Там само. — С. 39.

- ³³Цит. за: *Ланто И. И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI в.: Литовско-русский повет и его сеймик. — Юрьев, 1911. — С. 530–532.
- ³⁴*Volumine Legum.* — Т. 2. — Petersburg, 1859. — С. 968.
- ³⁵*Понов Г.* Луцький Трибунал 1578 р... — С. 38.
- ³⁶Див.: *Czapliński W.* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* — Т. 1. — Warszawa, 1957. — С. 303–329.
- ³⁷Про соціально-психологічні та політичні аспекти даного поняття див.: *Сас П. М.* Назв. праця. — С. 143–146.
- ³⁸*Czart.* — 402, No 22. — С. 561.
- ³⁹*Ibid.* — С. 554. Очевидно, що тут мався на увазі сейм звичайний або ординарний, що згідно порядків Речі Посполитої скликався раз на два роки. Отож і гетьманська каденція мала тривати також два роки.
- ⁴⁰*Ibid.* — С. 554–555.
- ⁴¹*Volumine Legum.* — Т. 4. — Petersburg, 1859. — С. 299.
- ⁴²*Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // *Зап. НТШ.* — Т. 89. Львів, 1909. — С. 69.
- ⁴³Перелік пунктів і покірних прохань.... — С. 347.
- ⁴⁴*Czart.* — 402, No 22. — С. 557.
- ⁴⁵*Ibid.* — С. 557.
- ⁴⁶Див.: *Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 558–559.
- ⁴⁷*Czart.* — 402, No 22. — С. 558.
- ⁴⁸*Ibid.*
- ⁴⁹*Ibid.* — С. 559–560.
- ⁵⁰*Ibid.* — С. 558–560.
- ⁵¹*Ibid.* — С. 562.
- ⁵²*Ibid.* — С. 555.
- ⁵³*Ibid.* — С. 559.
- ⁵⁴*Ibid.* — С. 555.
- ⁵⁵Див.: *Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661. — С. 609–634.
- ⁵⁶*Czart.* — 402, No 22. — С. 555.
- ⁵⁷*Ibid.* — С. 556–557.
- ⁵⁸Див.: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... — С. 250–251.
- ⁵⁹*Czart.* — 402, No 22. — С. 562.
- ⁶⁰*Ibid.* — С. 560.
- ⁶¹*Ibid.* — С. 560–561.
- ⁶²Див.: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... — С. 238–240.
- ⁶³Там само.
- ⁶⁴*Czart.* — 402, No 22. — С. 562.
- ⁶⁵*Ibid.* — С. 562.
- ⁶⁶*Ibid.* — С. 563.
- ⁶⁷*Ibid.* — С. 563.
- ⁶⁸*Ibid.* — С. 577.
- ⁶⁹*Ibid.* — С. 578.

- ⁷⁰Ibid. — S. 579.
- ⁷¹Ibid.
- ⁷²Див.: *Сас П. М.* Назв. праця. — С. 232.
- ⁷³*Czart.* — 402, No 22. — S. 563.
- ⁷⁴Ibid. — S. 578.
- ⁷⁵Ibid. — S. 580.
- ⁷⁶Ibid. — S. 577.
- ⁷⁷Ibid. — S. 580.
- ⁷⁸Ibid. — S. 567, 576.
- ⁷⁹Ibid. — S. 575.
- ⁸⁰Цит. за: *Грушевський М. С.* Назв. праця. — Т. 10. — С. 370, прим. 1.
- ⁸¹Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 85. — С. 252; Т. 15. — № 8. — С. 383.
- ⁸²Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych... — S. 134.
- ⁸³Ibid.
- ⁸⁴Ibid. — S. 138.
- ⁸⁵Ibid.
- ⁸⁶Ibid. — S. 133.
- ⁸⁷Ibid. — S. 133, 139.
- ⁸⁸Ibid. — S. 135.
- ⁸⁹*Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską... — S. 203.
- ⁹⁰*Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. — Т. 1. — S. 487.
- ⁹¹Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. — С. 275–276.
- ⁹²Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych... — S. 138.
- ⁹³*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 59–62.
- ⁹⁴Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 33. — С. 88.
- ⁹⁵*Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską... — S. 204.
- ⁹⁶Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. — С. 281.

Іменний покажчик

- Адамович Сімеон 348, 359, 376, 378, 403, 409
Адїл Гірей 442
Азем 111
Алексеев А. 465, 475
Аллегретіс Аллегретта де 133
Андреев Н. Е. 475
Андріїв Кирило 233
Андріїв Михайло 119
Антонович В. 30, 32, 464
Апанович Олена 41, 46, 470
Апостол (Царенко) Павло 226, 266, 379, 397
Арістотель 8
Армашенко Іоан 27
Арсеньєв Федір 169
Аскоченський А. 341, 509
Афанасьєв Степан (Іванів Степан Опанасович) 398, 408
- Бабарикін Р. 170
Бабський Василь 348, 364
Балабан Діонісій 33, 324, 345, 346, 375, 393, 424, 425, 464
Бантиш-Каменський Д. М. 30, 464, 485
Барабаш Яків 187, 215, 355, 388
Баранович Лазарь 345, 348, 371, 393
- Барановський Богдан* — див. *Baranowski В.*
Баратинський А. 217
Баратинський Ю. М. 244, 253, 257, 262, 275, 276, 280, 349, 350
Барош Ян 96
Барсуков А. 499, 501
Басараб Матвій 81
Батир мурза 338
Баткин Л. М. 462
Башмаков Д. М. 404, 406, 408–414
Безпалий Іван 206, 363
Белке 135
Бессмертный Ю. Л. 461, 462
Березняков І. І. 370
Берталанфи Л. фон 462
Бегановський Миколай 73, 75
Беляков Г. Ф. 469
Бслякова О. Г. 469
Беневський В. 137
Беневський С. К. 53, 150, 182–185, 192, 198–201, 206, 227, 229, 230, 233, 252, 263, 264, 267–269, 273, 278, 424, 453, 466
Бізаччіоні М. — див. *Bisaccioni М.*
Блок Марк 20, 462
Богданов Григорій 65
Богданович-Зарудний Самійло 61, 147, 226, 295, 439

- Богун Іван 70, 87, 248, 339, 361
 Богушевич С. 235
Бодянський Осип 463
Бойцова М. А. 461
Борисенко В. Й. 48, 470
Бородкин Л. И. 461
Борцак І. 68
Брайчевський Михайло 46, 469
 Браніцькі 56, 504
 Бранцбеков Я. 176
 Бредихін 158
Брехуненко В. 48
 Бростовський 205
 Бреховецький Іван 28, 32, 130, 266, 311, 331, 353–357, 359, 360, 366, 368–370, 377–381, 386–420, 442, 459
 Бувайло Роман 369, 370
 Булига (Курцевич) Максим 226, 307
Бульвінський А. 48, 470
 Бурляй Кіндрат 61, 92
 Бутко Филимон 169
 Бутович Григорій 348
 Бутурлін Андрій 142
 Бутурлін Василь Васильович 65, 66, 87, 88, 93, 102, 109, 110, 113, 189, 235
 Бутурлін Іван 173, 175
 Бутурлін Федір 145–147, 150, 174
Бутч І. 51, 473, 474, 477
Буцинский П. 32, 464

Валевський Антоній — див. Walewski A.
Васілівський Тадеуш — див. Wasilewski T.
Василенко М. П. 64, 69, 475
 Велико-Гагін Д. С. 380–383, 388, 390, 393, 394, 396, 403, 413
Величенко Степан — див. Velychenko S.
Величко Самійло 29, 30, 106, 225, 464, 497, 509
 Веллінг Готтард 129, 143, 145
 Венславський С. 390, 391, 393
 Вербицький Гнат 397, 408
 Верещаки 16
 Верещинський Йосип 179
Вернадський В. 57
 Вернадський Дж. 140
 Венявський 289, 304
 Вельопольський Ян 96, 133
 Виговський Данило 226, 229, 230, 431
 Виговський Іван 12, 32, 37, 48, 49, 52–54, 65, 71, 79, 80, 88, 91, 102, 105, 114, 119, 124, 125, 129–130, 147, 149, 150, 158, 178, 181, 182, 184, 186–189, 191–196, 199–203, 205, 207–211, 217, 218, 222, 223, 226, 227, 231–234, 236–238, 246, 247, 251, 265, 266, 268, 271, 281, 320, 321, 323, 331, 342, 345, 355, 357, 364, 367, 369, 385, 388, 402, 409, 418, 431, 438, 451–455, 457, 466, 467, 489, 493, 505
 Виговський Костянтин 208, 232
 Виговський Остап 438
 Виговський Самійло 214, 220, 339
 Виговський Федір 87, 88, 232
Виппер Р. Ю. 464
 Витязенко Григорій 398, 417
 Вишньовецький Дмитро 250, 251, 286
 Вишньовецький Костянтин 250
 Вишньовецький Ярема 16, 40, 467
 Відоні А. 184
 Вільчковський Владислав 290, 299
 Вітенберг А. 94
Віснер Генрік — див. Wisner H.
 Владислав IV (Vladislav IV) 24, 28, 55, 152, 153, 190, 466
 Волевич (Тимко) 388
Волк-Карачевський В. 501
 Волконський В. Б. 343, 349, 350, 383, 403
 Волконський Ф. Ф. 272, 359, 367, 372, 401
 Володимир Святий 155
 Вороничі 16
Востоков А. 33, 465, 509–515
Вуйцік З. — див. Wojcik Z.

- Вуяхевич Михайло 397
- Габсбурги 133, 303, 330, 454
- Гавриїл 65
- Гавриленко Кость 366, 369
- Газін В. В.* 48, 471
- Газі Гірей 221
- Гасцький Джордж* — див. *Gajesky G.*
- Галайчук Б.* 69, 475
- Галактионов И. В.* 49, 472, 485, 513
- Галуцький 98
- Гамалія Михайло 334
- Гарасимчук (Герасимчук) В.* 37, 248, 466, 473, 492, 493, 498–500, 520
- Гаркуша Григорій 359
- Гарткнох Х.* 23
- Гвинтовка Матвій 388, 397, 408
- Георгіца Стефан 62, 75, 78, 80, 81, 95, 104, 115, 116, 127, 221, 274
- Гиббенет Н.* 510
- Гізель Інокентій 26, 349, 351, 371
- Гладкий Григорій 369
- Глосинський Василь 295, 322, 333
- Гнілко Антоній* — див. *Hnilko A.*
- Гоголь Іван 276
- Гоголь Остап 233, 248, 422, 439, 471
- Годуненко Гаврило 398
- Голдстоун Дж.* 461
- Голінський Петро 134, 137
- Голобуцький В.* 41
- Голубєв С. 341, 509
- Головенків М. 394
- Голуховський Семен 266, 267, 269, 273–276, 285, 310–312, 366, 370
- Гонсвський Вінсент Корвін 93
- Гордон Патрик* — див. *Gordon Patrick*
- Горобей Іван 397
- Горобець В.* 461–469, 471, 472, 475, 479, 490–493, 504
- Грабянка Григорій* 29, 30, 341, 464
- Грекович Антоній 423
- Гречаний Степан 398, 408, 411, 418
- Григорій 252
- Гродзичський Кшиштоф 103, 105, 107, 109, 111, 114, 119, 124
- Грондський Самуел* — див. *Gronds-ki S.*
- Грузевич-Нечай Іван 164
- Груша Іван 16, 53, 232, 441
- Грушевський М.* 27, 38, 59, 64, 97, 104, 105, 108, 132, 141, 145, 155, 158, 166, 168, 174, 344, 464, 467, 474, 476, 477, 480–484, 495, 519–521
- Гуджол Дем'ян 369, 373, 374, 379, 397, 398, 408, 417
- Гуляницький Григорій 226, 247, 269, 285, 286, 290, 291, 307, 321, 322, 328, 385, 438, 456
- Гурбик А. О.* 48, 471
- Гуржій О. І.* 48, 471
- Гурка О.* — див. *Górka O.*
- Гурлянд И.* 500
- Гусарова Т. П.* 49, 473, 477, 505
- Дашкевич Я.* 48, 165, 489, 507, 518
- Дворецький Василь 226, 255, 350, 356, 357, 382, 390, 397, 406, 417, 418
- Дворецькі 26
- Девлет-Кіндей мурза 316
- Дедеш-ага 110, 148, 283
- Д'єрдь І Ракоці 153
- Д'єрдь ІІ Ракоці 25, 54, 73, 78, 80, 81, 93, 95, 96, 106, 115, 116, 125–130, 143, 144, 146, 148, 154, 174, 185, 450, 451, 479
- Дзира Я.* 29, 463, 464
- Дмитриев М. В.* 49, 505
- Доброцейовський Стефан 320
- Долгорукий П. 175, 217, 290
- Долгорукий Ю. О. 212–215, 239
- Донець Іван 215
- Дорошенко Д. І.* 37, 140, 468, 521
- Дорошенко Петро* 225–227, 247, 252, 272, 273, 275, 285, 398, 439, 442, 521
- Драгоманов М.* 38
- Дрань 220
- Дьяков Д. 389
- Дьяконов М.* 465, 475

- Ейнгорн В. (Эйнгорн В.)* 33, 345, 346, 359, 362, 364, 372, 380, 404, 405, 408, 415, 416, 418, 420, 464, 510–518
Ейхельман О. 69
Енгель Й. 23
Ессен 135
- Єрлич Йоахим — див. Jerlicz Joachim*
Єрмолаєнко Данило 397
- Жданович Антон 54, 63, 80, 144, 166, 168–170, 184, 185, 208, 226, 451
Желябужський Іван 145–147, 189
Животовський Павло 398, 408
Жуков Р. 56
Жученко Федір 272, 291
- Забіла Петро 398, 408
Заборовский Л. В. 49, 51, 61, 472–479, 486
Забузький Семен 16
Загоровський Віктор 391
Замойський Ян 54, 440
Замойські 55
Зацвіліховський Микола 121
Зеленський Михайло 87, 148, 248, 295
Зигмунт III 55
Зиков Ф. 136
Змієв Семен 175, 177, 214, 343
Золотаренко Василь (Васюта) 162, 218, 224, 239, 270, 271, 290, 333, 334, 343, 344, 348–350, 352, 353, 357, 358, 363, 365–380, 386, 387, 393, 395–397, 406, 410, 459, 488
Золотаренко (Хмсльницька) Ганна 488
Золотаренко Іван 71, 80, 83, 132, 158–163, 165–167, 171, 344, 488, 489
Зражевський 351
- Іваницький С.* 68, 468, 475
Іванов Алмаз 138, 149, 227
Іванов Фома 63
Ілліничі 220
- Іслам Гірей 63, 72, 73, 76, 77, 82, 83, 120, 165
- Кайбей мурза 233
Калінін Л. 372
Калініченко Богдан 255
Калуженський Прокіп 397
Калуженський Семен 397
Каманін Й. 483
Камінський А. — див. Kaminski A. S.
Каплінський (Каплонський) Герасим 248
Каплонський (Каплінський) Еразм 322
Капушта Лаврін 182, 252
Карач-бей 84, 195, 242, 277, 278, 283, 287, 289
Карач мурза 112
Карл X Густав 25, 86, 88, 90–94, 96, 97, 99–102, 106, 116–118, 121, 123, 127–129, 132–135, 142–146, 185, 195, 197, 198, 201, 203, 206, 207, 447–450, 454
Кароль Ваза 79
Карпов Г. 32, 33, 35, 38, 64, 347, 372, 374, 404, 464, 510–516, 518
Касименко О. К. 467
Касьянов Г. В. 47, 470
Качановський Андрій 170
Качмарчик Януш — див. Kaczmarczyk J.
Квашнінський-Золотий Анджей 317
Келембет мурза 74
Кепрюлю Аехмед 442
Кепрюлю Мехмед 148
Керстен А. — див. Kersten A.
Кисіль Адам 33, 54, 164
Кікін В. П. 139, 145, 150, 174, 194, 212, 360
Кімбаров Марк 407
Кішка Януш 153
Кміщч Самуел 216, 217
Кобзарєва Е. И. 49, 472
Кобилецький Григорій 395
Ковалевський Іван 227, 228, 231
Коган Д. 496
Когут З. — див. Kohut Z.

- Козаченко А. И.* 467
 Козловський Григорій 214, 216, 233, 243, 244
 Коковинський Осип 371, 372
 Колющенко богдан 342
 Коменський Ян Амос 95, 96
Компан О. 41
 Конде Людовік де 204, 293
 Кондрацький Ян 473
Конопчинський Владислав — див. Konopczunski W.
Копостов Н.Е. 462
Кордуба М. 37, 466, 487, 493
Корзон Тадеуш — див. Korzon T.
 Корибут Дмитро 434
 Корицинський Стефан 60, 75, 80, 115, 123
 Корицький Кшиштоф 302
 Коробка Федір 149, 224, 318
 Корсак 220
 Косагов Г 353, 354, 422
Костомаров М. 31, 32, 38, 64, 108, 337, 341, 344, 348, 388, 464, 482, 493, 501, 508, 509
 Котович Анджей 235
Кохановський Петро 26, 27
Коховський Веспасіян — див. Koshowski V.
Коялович Альберт Віюк — див. Kojalowicius A.
 Коялович М. О. 32
 Кравецький Святослав 439
Кравченко В. 463
 Кравченко Іван 248, 252, 295
 Красна Бакшта Степан 398
 Краферт Д. 176
 Креховецький Іван (Ян) 285, 322
Кривошея В. В. 48, 51, 471, 473
Крикун М. 48, 51, 471, 473
Крип'якевич І. П. 37, 41, 59, 64, 141, 466, 468, 474, 475, 490
 Кричевський С.- М. 154
 Крузенштерн 135
Крупницький Б. 141
 Кулагер (Грек, Оліверберг) Данило 92, 98–100, 102, 128, 129, 194
Куліш Пантелеймон 30, 32, 35, 64, 464
 Куракін Ф. Ф. 314, 353, 359, 367
 Куропатницький Ієронім 302

Лазаревський О. 30, 516
Лаппо И. И. 519
Лащенко Р. 37, 467
Левіцький Орест 28, 29, 463
 Леопольд I 25, 196, 205, 208
 Лепті Б. 461
Леп'яко С. 461, 474
 Леслі А. 176
 Лесницький Григорій 226–229, 232, 247, 252, 272, 295, 307, 321, 328, 334–336, 456
 Лещинський Анджей 192, 198
 Лещинський Богдан 192
 Лещинський Вашлав 306
 Лещинський Ян 53, 70, 133, 191, 192, 199, 200, 205
 Лизогуб Іван 333
 Лизогуб Яків 29
Липинський В. 37, 41, 42, 48, 59, 108, 140, 163, 180, 466, 489, 492
 Лиштван Іван 366
Лібішовська З. — див. Libiszowska Z.
 Ліхарев Я. 61
 Лізоллі Ф. фон 99, 191, 192, 205, 208
 Лільєкрон Густав 149
 Лісовський К. 216
 Лобанов-Ростовський І. 217, 218
 Лобода Федір 226
 Лодигенський Федір 338, 354, 379, 381–387, 391
 Лопухін Авраам 145, 167, 168
 Лопухін Ларіон 92, 136
 Лорбах Йоганн Дітріх фон 133
 Лукомський С. 216
 Лук'янович К. 237
 Лумбрес Антуан де 306
 Лупул Василь 62, 74, 81, 82, 157
 Лупулівна (Хмельницька) Розанда 62, 82, 274

- Луц (Люц) Стефан 95, 126
 Любовицький Станіслав 106
 Любовицький Франтішек 121
 Любомирський Анджей 96, 300
 Любомирський Єжи 35, 53, 96, 133,
 191, 192, 198, 199, 235, 242, 245,
 247–249, 256, 257, 259, 262–267,
 285, 286, 288, 303, 307, 312, 331,
 440, 441, 456
 Людовік XIV 319
 Лянккоронський Станіслав 121
Лысенко Е. М. 462
- Магмет ага 236
 Мазепа Іван 224
Масевський Веслав — див. *Majewski W.*
Макарий 345, 510
Максимович М. 30
 Малявка 220
Мальцев А. Н. 490, 496
 Мамед Гірей 334
 Матвеев Артамон 145
Матях В. М. 464, 469, 471
 Матюта Кость 224
Марченко М. 508
Маркевич М. 30, 342, 355, 402, 464, 509
 Марія Людовика Гонзага 133, 204,
 211, 293, 303, 319, 438
 Масарик Т. Г 491
 Махаринський Михайло 119, 252
 Маховський Себастьян 443
 Мегмед IV 74, 76, 148, 185, 222
Мельник Л. 48
 Менглі Гірей 123
 Мефодій — див. Филімонович Мак-
 сим
 Мехмед IV Гірей 83–85, 103, 110–
 112, 115, 120–122, 124, 128, 131,
 185, 188, 195, 221–223, 234, 235,
 277, 278, 283, 287, 289, 304,
 312–314, 316, 330, 389, 442, 454
 Менглі Гірей 123
 Мехмет Гірей 283
 Мешерінов О. 350
 Миколаєнко Трохим 397
- Михайлів Роман 407
 Михайлов І. 174
 Млоцький Ян Кароль 316
Модзалевський В. Л. 497, 516
 Монтремович Кшиштоф 145
Моска Гаetano — див. *Mosca G.*
 Морозов Б. І. 149
 Моршгін Анджей 90, 91, 285, 286, 303
 Мохамед Дервіш 75
 Миколаїв І. 75
 Милославський І. Д. 92, 149
 Михайлів Роман 407
Мицик (Мыцык) Ю. А. 21, 47, 51, 57,
 60, 462, 463, 470, 473, 474, 484,
 492, 508
 Мишецький Д. Ю. 134
Мишко С. 468
Міллер Д. 461
 Мінін К. 175
Міронович Анджей — див. *Mironowicz A.*
 Млоцький Ян Кароль 317
 Мужилівський Силуян 61
 Мурашко Денис 171, 176, 212, 213, 220
 Мустафа 63
Мякотін В. 64
- Наливайко Д.* 21, 462, 463
 Наливайко Семерій 179, 436, 437
 Наперський Костка 44
Наріжний С. 490
 Нарушевич 205
 Небаба М. 156
 Незамай Юрій 398, 408, 410
 Нелюбович-Тукальський Йосип 346,
 347, 425, 438
 Немирич Юрій (Єжи) 53, 54, 194,
 208, 211, 232, 454
 Немирич Стефан 244
 Немиричі 16
 Нечай Данило 164, 165
 Нечай Іван 163–169, 171–173, 175–
 177, 202, 210–218, 20, 226, 240,
 241, 386, 490
 Нечай Матвій 165

- Нечай (Хмельницька) Степанида 165
 Нечай Стефан 164
 Нечай Юрій 218, 220, 240
 Никон 170, 347, 375
 Никифоров Ю. 384
 Новицький Казимир 319
Нольде Б. 64, 465, 475
 Носач Тимофій 193, 194, 231, 246–248, 269, 321, 439, 456
 Носов С. 407
 Нуайє П'єр де — див. *Noyers, Pierre des*
 Нужний Пархом 398
- Оглоблин (Оглоблін) О.* 42, 59, 68, 224, 463, 468, 475, 491, 497
 Одинець Андрій 226, 227
Одинец Д. М. 475
 Олександр VII 261
 Олексій Михайлович (Романов) 26, 32, 33, 56, 60, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 71–73, 75, 84, 92, 104, 107, 127, 133, 134, 136, 140, 144, 145, 149, 150, 158, 159, 162, 167, 169, 170, 173–176, 185, 187, 201, 212, 214, 215, 218, 224–226, 238, 240–242, 270–272, 276, 291, 311, 341, 343, 345–350, 357, 362–365, 370, 377–385, 394, 403, 407–418, 446, 459
 Олешкович Гавриїл 351
Олянич Д. 37, 466, 473, 486, 505, 519
 Оникієнко Тимофій 166
 Опара Степан 274, 275, 279, 285, 442
 Оскірко С. 217
 Оссолінський Єжи 33, 246
 Ордин-Нащокін А. Л. 215, 377
Охманн Стефанія — див. *Ochmann S.*
- Павлищев Н. 492
 Папкевич Матяш 366, 369, 378, 397
Парето Вільфредо — див. *Pareto V*
 Парцевич П. 182
Пасічник М. В. 469
Пасторій Йоахим — див. *Pastorius I.*
- Пац Міхал Казімір 202, 205, 211, 212, 235, 319
 Петрашкевич Михайло 80, 81, 82
 Петро I 224
Петровський М. Н. 29, 39, 224, 338, 343, 344, 463, 464, 467, 498, 499, 509, 511, 515
 Петрущенко (Петращенко) Федір 370
 Песков І. 315, 350, 351, 357, 364
 Филип 166
 Пириш ага 130
 Пирський Андрій 366, 369, 391
 Пігнателлі Антоній 279, 305, 306
 Пінощі Ієронім 55, 205
 Пісоцький Данило 397, 408, 411
 Пігірім 375
Пічета В. 39
Платон 8
Плебанський Юзеф — див. *Plebanski J.*
 Плотник (Терник) Іван 397, 408, 410
Плохий С. Н. 462
Подгородецький Лешик — див. *Podhorodecki L.*
Подраза Антоній — див. *Podraza A.*
 Поклонцький К. 160
Покровський М. 39
Полонська-Василенко Н. 141, 468
 Полтев Ф. 79
 Попара 248
 Попов Іван 398
Попов Г. 519
Попов С. 37, 467
 Попович-Абрамович Іван 344
 Потоцький Анджей 208, 233
 Потоцький «Ревера» Станіслав 53, 70, 71, 86, 110, 111, 232–236, 242, 245–247, 249, 251, 256, 257, 259, 260, 262, 253, 320, 322, 331
Потульницький В. А. 461
 Портомоїн Яків 130
 Пражмовський Миколай 55, 192, 236, 237, 263, 276, 277, 281, 283–285, 288, 312, 316, 325, 326, 332, 390, 425
Прицак О. 467

- Приклонський М. 334
Протасьєв Федор 311, 341, 348, 415
Протик П. 38948, 471
Путро О. І. 216
Пушачніков В. 216
Пушкар Мартин 215, 266, 339, 357, 418
Пухавіцер Лейба 220
Пясечинський 441
- Равіта-Гавронський Франтішек* — див. *Rawita-Gawronski F.*
Радзейовський Ієронім 44, 55, 88, 97–102, 116
Радзивілл Альбрехт 72
Радзивілл Богуслав 212, 303
Радзивілл Михал Казимир 306
Радзивілл Януш 54, 71, 79, 93, 152–154, 156–158, 185, 488
Радкевич Михайло 439
Ракоці Ласло 80
Ракоці Д'єрдь II — див. Д'єрдь II Ракоці
Ракушка-Романовський Роман (Самовидець) 27–29, 156, 171, 224, 270, 271, 337, 341, 357, 359, 372, 397, 398, 405, 463
Ранчковські 220
Рахуба Анджей — див. *Rachuba A.*
Ржевський І. О. 164, 165, 350, 365
Рей М. 302
Ренігер С. 80, 81
Репин Л. П. 49, 473
Репнін Б. О. 417
Репнін І. 166
Репнін-Оболонський Б. А. 60, 72, 472
Рігельман Олександр 29
Розенфельд І. Б. 33, 64, 465, 475
Романенко Матвій 370
Романови 189, 202, 416
Романовський В. 400, 405, 408, 463, 515–517
Ромодановський Г. Г. 149, 192, 193, 206, 210, 212, 243, 244, 270–273, 332–334, 343, 353, 354, 359, 361, 364, 366–374, 380, 414
Романовський І. І. 56
Рославець Петро 397
Ртишев Ф. М. 360, 361
Рубан Василь 29
Рудавський Я. — див. *Rudawski J.*
Рудницький Іван — див. *Rudnysky I. L.*
Русецькі 55
- Савич Семен 82
Савлуков Т. 350
Савчук Н. О. 48, 471, 487, 497, 509
Сагайдачний Петро 297
Сагановіч Г. 212, 213, 317, 488, 490, 495–498
Салтиков П. М. 406, 417–419
Самарін Г 75
Санин Г. А. 48, 49, 108–110, 113, 472, 481, 482, 485, 486
Сапега Анджей 233
Сапега Павло 205, 216, 235, 237, 246, 252
Сапега Ян Фрідріх 286, 288
Сас П. М. 491, 504, 518–520
Свідерський Ян Самуел 320
Світуха Дмитро 255
Селім Гірей 334, 338
Семаньків К. 473
Семенова Л. Е. 50, 473
Сергійчук В. І. 47, 470, 491
Сергієвич В. 69, 465, 475
Серденя Омелько 398
Сефер Гази ага 77, 80, 84, 110, 112, 284, 287, 289
Селецький 228, 229, 232
Серчик Владислав Анджей — див. *Serczyk W. A.*
Сивцов Микита 168, 170
Силич Оникій 218, 290, 344, 358, 363, 365, 367, 372, 375, 387, 395, 397, 459
Силка Іван 215, 388
Сисин Френк — див. *Sysyn F. E.*
Сірко Іван 222, 239, 266, 288, 314, 350, 360, 366, 417, 422, 454
Сіявуш 111

- Скидан Яків 408
 Скуратов П. 272, 339
 Слабченко М. Е. 399, 516
 Славинецький Єпифаній 399
 Слонський Ф. 216
 Смирнов Я. И. 488
 Смолій В. А. 20, 46, 47, 59, 60, 69, 76, 104, 108, 141, 166, 470, 474–478, 485–492, 499, 502–504, 506, 509, 515
 Сокольніцький Анджей 248
 Солнцев 214
 Соловьев С. М. 244, 362, 497, 499, 501, 511
 Сомко Яким 266, 269, 270, 272, 273, 291, 310, 311, 314–316, 331, 333, 334, 341–344, 348–396, 406, 410, 411, 459, 510–515
 Сорокін Пітірім (*Сорокин Питирим*) 12, 461
 Софонович Феодосій 25, 26, 463
 Стигел Г 462
 Старушевич Климентій 375
 Степанков В. С. 45–47, 59, 60, 69, 76, 104, 108, 141, 166, 467–470, 474–478, 485–492, 499, 502–504, 506, 509, 515
 Стецюк К. І. 41, 354, 511, 513, 514
 Стрешньов 158
 Стринжа Михайло 187
 Субаи ага 151
 Субтельний Орест 48, 472
 Субхан Гази ага 312, 316
 Сукін В. 216
 Суліман (Сулейман) ага 78, 82, 234
 Суличенко Михайло 311, 348, 395
 Сухницькі 220
 Сухотін Феокліст 270–272
 Суфан Казі ага 124
 Тазбір Я. — див. *Tazbir J.*
 Твардовський Самуел — див. *Twardowski S.*
 Теодозего (Федосій) 198, 200
 Терещенко Федір 366, 369
 Тетеря Павло 12, 16, 32, 42, 48, 53, 55, 147, 158, 177, 188, 189, 196, 197, 263, 264, 266–269, 276, 277, 285, 307, 323, 328, 330–333, 336–338, 387–393, 395, 415, 420, 425, 431, 432, 435, 437, 439–449
 Терлецький О. 37, 466
 Тецкевич Олекса 226
 Тецкевич Євстафій 318
 Тишкевич Кшиштоф 121, 125, 130
 Тишкевич Януш 164
 Ткачов М. А. 496
 Толочко П. П. 487
 Томановський Л. 176
 Торкват О. Ю. 94
 Тохтамиш ага 84, 120, 125
 Третяк Семен 369, 378, 397
 Тризнич Хома 397
 Трубецької О. М. 207, 208, 218–220, 225, 227, 284, 363, 409, 455
 Туган-бей 277
 Тщебінський Анджей 200, 208
 Уманець Васюта 351
 Уманець Пилип 351, 407
 Федорів К. 338
 Федорів Іван 233
 Федорук Я. 47, 51, 76, 77, 470, 473, 476–478
 Феофан 424
 Фердинанд III 80
 Филимонович Костянтин 406
 Филимонович Лука 406
 Филимонович Максим (Мефодій) 33, 162, 270, 344–349, 358, 359, 362–381, 386–396, 399, 402, 403, 405, 406, 408, 409, 415, 416, 419, 420, 464, 510–515
 Флоря Б. Н. 49, 472, 487
 Фомін Іван 61, 381
 Форстен Г. В. 485
 Фредерик III 134
 Фридман П. 462
 Фридрикович Самійло 439

- Фрідріх Вільгельм 148, 185, 191, 450
 Фролов Є. 404, 406, 408–414
- Ханенко Михайло 53, 228, 229, 232, 233, 247, 248, 252, 278, 287, 288, 313, 422, 439
 Харитонович Якуб 170
Хвостова К. В. 461
 Хлопов К. О. 381, 401, 402, 404–408, 414
 Хмельницький Богдан 16, 25, 27, 30, 32, 35, 38, 39, 41, 42, 44, 46, 47, 49–51, 53–55, 60–63, 65, 66, 70, 74, 75, 79, 81–84, 86, 89, 92–100, 102–107, 109–120, 122–131, 135–137, 142–145, 147–150, 152–158, 161, 163–166, 168, 169, 172–175, 178, 180–186, 224, 225, 227, 230, 238, 256, 271, 277, 287, 313, 341, 342, 355, 362, 409, 417, 433, 446, 449–451, 463–482, 487, 490
 Хмельницький Тиміш 62, 82, 95, 157, 158, 274
 Хмельницький Юрій 12, 16, 32, 37, 48, 53, 55, 146, 150, 183, 218–223, 225, 227, 228, 230, 231, 239–241, 244–258, 264–279, 284, 286, 288–291, 295, 296, 299, 304, 307–316, 319–321, 324, 328–343, 348, 350, 351, 353, 355, 357, 358, 361–363, 368, 371, 377, 379, 383–385, 409, 421, 432, 438, 455–458, 466
 Хмельницькі 268
 Хитрово Богдан 138
 Хованський Іван 172, 237
 Хрептик Федір 252
 Христина 89
 Худолій Яків 186
- Цетнер Олександр 248
 Цісарський (Цесарський) Іван 398, 406
Цибульський В. 475, 486
 Цицюра (Цюцюра) Тиміш 218, 227, 229, 239, 241–243, 245, 247, 251, 253–256, 258, 342, 363, 455, 456, 467
- Чаадаєв І. І. 267, 275, 276, 349, 350, 361
Чаплінський Владислав — див. *Czaplinski W.*
 Чаплинський 440, 441
 Чарнецький Стефан 44, 235, 237, 239, 246, 252, 262, 286, 289–291, 308, 312, 319, 332, 333, 422, 440, 469, 504–507
 Чарторийський Михал 248
 Червська Данута 20
 Черкаський 162
Чермак Віктор — див. *Czermak W*
Черепнин Л. В. 474
 Чернець Степан 398
 Чернявський Дмитро 378, 397, 459
Чистякова Е. В. 463
 Чоголь 127
Чухліб Т. В. 48, 471
- Шагал ага 112, 113
Шайноха Кароль — див. *Szajnochа K.*
 Шамлицький (Шамрицький) Степан 271, 391, 397, 459
 Шандаровський 441
 Шаум Костянтин 96
 Шаховський М. 215
 Шаховський С. 215, 270, 364
 Шафронський 331
Шафранов П. 64
 Шебеші Ференц 182
Шевальє П'єр 23, 463
Шевченко Ф. П. 41, 468
Шелухін С. 69, 475
 Шереметєв В. Б. 176, 218, 230, 238–240, 242–260, 262, 270, 280, 342, 343, 356, 456, 490
 Шереметєв В. П. 404, 465
 Шереметєви 499, 501
 Шийкевич Захарій 417
 Шиман-Шиманський (Шимон) Василь 366, 369, 379, 408, 417

- Ширим-бей 288
Шледер Й. Г. 24, 463
 Шмелінг Владислав 283, 284, 304
Штаде А. — див. *Stade A.*
 Штернбах Генріх 129, 143
Шуйський Ю. — див. *Szujski J.*
 Шульц 220
 Шумовський Ян 73, 115, 121–123, 125, 131, 137, 248, 251
Шушарин В. П. 50, 473
- Щербак Богдан 408
Щербак В. О. 461, 474
 Щербан Костянтин 80, 274, 287, 330
 Щуровський Опанас 366, 378, 391, 395, 397, 459
- Яблонівський Станіслав 302
Яворницький Д. І. [*Эварницький Д. И.*] 497
Яворський С. 399, 515
Яковенко Наталія 20, 47, 60, 164, 463, 468–470, 489, 520
Яковлева Тетяна 49, 108, 130, 472, 476, 479–483, 485, 491, 492
Яковлів Андрій 37, 38, 64, 68, 414, 420, 466, 468, 475, 491, 517
 Яковлів Федір 407
Янас Євгеніуш — див. *Janas E.*
- Ян II Казимир Ваза (Jan II Kazimierz Waza) 22, 24, 25, 28, 34, 36, 43, 45, 52–56, 69, 71–73, 76–79, 84, 88–90, 94, 97, 101, 103, 105, 107–114, 118–120, 122, 123, 125–127, 129, 131, 132, 134, 137, 138, 140, 154, 185, 188, 191, 193, 196, 198–204, 207, 208, 211, 217, 230, 232, 234–237, 241, 249, 264, 267, 268, 273, 274, 277–279, 282, 283, 286, 289, 290, 293, 294, 296, 304, 305, 307, 308, 313–330, 333, 336, 345, 347, 389–392, 422, 425, 439, 441, 442, 447–449, 473
- Ян III Собеський (Jan III Sobieski) 24, 43, 44, 53, 225, 248, 255, 257, 302, 469, 499–501, 521
 Яненко-Хмельницький Павло 285, 439
 Яненко 336
 Якульський Маріуш 76, 77, 82, 85
Ясперс Карл 16
- Эксле О. Г.* 462
- Banas Ivo* 471
Baranowski B. 465, 467
Bardach J. 519
Bisaccioni M. 23, 463
Bobszchynski M. 34
Bongioro A. 461
Broel-Plater W.-S. 51
Bushkovitch Paul 471
- Czapliński W.* 43, 468, 480, 495, 519
Czermak W. 34, 35, 247, 465, 500
- Gajecy G.* 48, 471, 509, 512, 515, 516, 518
Gawlik M. 485
Gordon Patrick 255, 260, 500, 501, 508
Górka O. 40, 467
Grabowski A. 51, 477
Green D. P. 461
Groński S. 23, 24, 106, 129, 462, 481
- Helzel A. Z.* 51
Himka J.-P. 40, 247, 248, 467, 499, 500
Hnilko A. 40, 247, 248, 467, 499, 500
- Janas E.* 45, 469, 506–508
Jerlicz Joachim 106, 107, 184, 245, 254, 337, 481, 492, 499, 500, 508, 509
- Kaczmarczyk J.* 20, 43, 60, 75, 82, 140, 183, 469, 474, 477, 478, 485, 486, 493, 519
Kaminski A. S. 48, 471, 491
Karaś M. 468

- Kersten A.* 44, 90, 98, 469, 478, 480, 504, 507
Kochowski V. 23–25, 184, 321, 463, 499
Kohut Z. 48, 471
Kojałowicius A. 22, 462
Konopczyński W. 40, 43, 467, 506, 507
Kot S. 468, 491
Kotlubaj Ł. 488, 495
Korzon T. 32, 35, 465, 521
Kubala L. 35, 36, 101, 108, 191, 199, 207, 466, 478–487, 492–500
Kurdybacha L. 480
Krupowicz M. 51
- Libiszowska Z.* 465, 467
Livingston A. 461
Lesnodorski B. 519
- Majewski W.* 45, 469
Michałowski Jakub 51, 482
Mill J. S. 461
Mironowicz A. 45, 469, 505, 507
Mosca G. 11, 461
- Nowak T.* 479
Noyers Pierre des 121, 124, 201, 211, 212, 480, 483, 484
- Ochmann (Staniszewska) S.* 45, 51, 469, 504–507
Opaliński E. 504
- Pareto V.* 11, 461
Pastorius I. 22–25, 462
Pernal A. 477
Pietrzak M. 519
Plebanski J. 34, 465
Podhorodecki L. 44, 469, 503, 521
Podraza A. 20, 43, 468
- Pribram F. A.* 495
- Rachuba A.* 45, 469
Rawita-Gawronski F. 36, 108, 466, 481
Riker W. H. 461
Rudawski J. 25, 107, 108, 462, 481
Rudnytsky I.L. 461, 471
- Shapiro I.* 461
Sekowski J. 496
Serczyk W. R. 43, 468, 491
Skocpol T. 461
Smolenski W. 505
Somers M. 461
Stade A. 91, 479, 494
Sysyn F. 48, 471, 493
Szajnocha K. 34, 465
Szujski J. 33, 34, 465
- Tazbir J.* 480
Thener A. 501
Tomkiewicz W. 40, 467, 491
Twardowski S. 23–25, 462
- Velychenko S.* 48, 471
- Wisner H.* 469
Walewskij A. 34, 192, 307, 465, 493, 494, 498, 505, 507
Wasilewski T. 45
Wójcicki K. W. 51
Wójcik Z. 42, 43, 70, 76, 85, 141, 263, 267, 276, 285, 287, 304, 336, 468, 476–479, 485, 486, 491, 498, 501–508, 520
Wolinski J. 497
- Zajączkowski A.* 505
Zarzycki S. 480

Наукове видання

Віктор Горобець

Еліта козацької України в пошуках
політичної легітимації: стосунки
з Москвою та Варшавою, 1654–1665

Відповідальний редактор *В. А. Смолій*

Текст друкується в авторській редакції

Оригінал-макет підготував *О. І. Мостяєв*

Віктор Горобець.

Г67 Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К.: Інститут історії України, 2001. — 533 с.

ISBN

У монографії досліджується проблема розвитку політичних відносин керівництва Війська Запорозького з офіційними Москвою та Варшавою в контексті пошуку ним способів легітимації політико-соціального статусу козацтва як повноправного народу політичного. Особлива увага звертається на реконструкцію структури міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи другої половини XVII ст.; з'ясовується характер її впливу на зміст стосунків Гетьманату з російською та польською правлячими елітами.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією України та Європи.

—
Підписано до друку 22.05 2001. Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк.31,64.Обл.вид.арк.32,04
Тираж 300. Зам.114 2001 р. Ціна договірна
Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

**Горобець
Віктор Миколайович**

Історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної Академії наук України.

1990 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Київського університету ім. Тараса Шевченка.
1993 р. захистив кандидатську дисертацію "Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722 — 1727 рр." Автор близько 100 наукових досліджень з проблем політичної та соціальної історії України XVII — XVIII століть, міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, в тому числі: "Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст." (К., 1995); "Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655 — 1659)" (К., 1998); "Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I" (К., 1998); "Політичний устрій українських земель другої половини XVII—XVIII століть" (К., 2000); "Україна в роки реформ Петра I" (К., 2000).